

ISSN 2077-7280

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Харківський національний університет
імені В.Н. Каразіна

**АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ
ВІТЧИЗНЯНОЇ ТА ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ**

Збірник наукових праць

Випуск 14

Харків – 2011

Затверджено до друку рішенням
Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
(протокол № 11 від 11 листопада 2011 р.)

Редакційна колегія:

д-р іст. наук, професор	<i>Посохов С. І. (головний редактор)</i>
канд. іст. наук, доцент	<i>Бардола К. Ю.</i>
д-р іст. наук, професор	<i>Волосник Ю. П.</i>
канд. іст. наук, доцент	<i>Домановський А. М.</i>
канд. іст. наук, доцент	<i>Журавльов Д. В.</i>
канд. іст. наук, професор	<i>Каплін О. Д.</i>
канд. іст. наук, професор	<i>Куделко С. М.</i>
канд. іст. наук, доцент	<i>Куліков В. О.</i>
канд. іст. наук, доцент	<i>Миколенко Д. В. (відповідальний секретар)</i>
канд. іст. наук, професор	<i>Потрашков С. В.</i>
	<i>Проценко М. В. (технічний секретар)</i>
канд. іст. наук, доцент	<i>Скирда В. В.</i>
канд. іст. наук, доцент	<i>Страшнюк С. Ю.</i>
канд. іст. наук, доцент	<i>Тумаков О. І.</i>
д-р іст. наук, професор	<i>Чувпило О. О.</i>

Адреса редакційної колегії:

Україна, 61077 Харків, пл. Свободи, 4, Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна, історичний факультет.
Тел.: (057) 707-52-42; факс (057) 702-03-79
E-mail: istfakkhnu@gmail.com; сайт: <http://www-history.univer.kharkov.ua>

Статті прорецензовано.

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 6635 від 23.10.2002

А 43 **Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії.** Збірник наукових праць. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. – Вип. 14. – 352 с.

Черговий збірник наукових праць містить статті викладачів, аспірантів та студентів з проблем вітчизняної та всесвітньої історії, що репрезентують тематику історичних досліджень від найдавніших часів до сучасності.

Для науковців, викладачів і студентів, усіх тих, хто цікавиться проблемами історії.

©Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна, оформлення, 2011

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ ТА СЕРЕДНІХ ВІКІВ

<i>Казаків Тимур</i> Эсхатология Тертуллиана, ее истоки и влияние на учение Западной церкви	8
<i>Кириченко Максим</i> Общность функций древнерусских городов с топонимом «Переяславль»	16
<i>Краснікова Ольга</i> Чорноморська торгівля Київської Русі та Хозарського каганату в IX–X століттях	23
<i>Литовченко Анна</i> О фресковой живописи сакральных памятников средневекового Херсона	31
<i>Пяничук Ольга</i> Магическое значение амулетов в заупокойной практике Древнего Египта эпохи Среднего царства	38
<i>Роменский Александр</i> Еще раз о причинах Корсунского похода Владимира Святославича	46
<i>Сорочан Екатерина</i> Об изделиях из стекла как предмете ремесла и торговли в Византии в IV–IX вв.	53
<i>Супрун Наталия</i> О трансформации церемонии погребения херсонеситов на протяжении античного – византийского периодов	62
<i>Шамишина Дарья</i> О символике войны в ритуалах и материальной культуре рыцарства	70

НОВА ТА НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

<i>Белая Елена</i> Германская империя и польская культурная политика в 1894–1909 гг.	76
<i>Єремєєва Катерина</i> Радянська влада та росіяни в радянських політичних анекдотах на українську тематику	82
<i>Зинкевич Наталья</i> Проблема деволюции Шотландии и поиск путей её решения в 1979–1997 гг.	94

Ильина Екатерина Обустройство европейских селтльментов на территории Китая во второй половине XIX в.	102
Кузьменко Михаил Генезис идеи «Великой Болгарии» в 70-х гг. XIX в.	108
Орленко Олена Развитие системы местного оподаткування в 1921–1930 гг. (на примере Петрограда-Ленинграда)	119
Стрекалова Наталья, Стрекалов Дмитрий Проблемы исследования повседневности населения провинциального губернского русского города в XIX – начале XX вв.: актуальность, источники, методы	128
Уллах Павел Гандистская кампания за права хариджанов в 1932–1933 гг.	137
Чистотина Ольга Предпосылки японизма: этнопсихологический аспект	145

ІСТОРІЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Артамонова Ксения Позиция США и СССР в отношении кипрской проблемы (1960–1974 гг.)	154
Гуринова Оксана Создание болгарской администрации в Македонской военно-инспекционной области (1915–1918 гг.)	161
Мазурика Юлия Учреждение Корейской духовной миссии как попытка осуществления русского «культурного влияния» в Корею	173

ІСТОРІЯ УРАЇНИ

Бублик Дарія Роль научных товариществ Южной Украины второй половины XIX – началу XX столетия в сохранении историко-культурных ценностей	183
Вовк Ольга Роль Верхо-Харківського Миколаївського жіночого монастиря в творчій біографії І. Ю. Репіна	190

Єремєєв Павло Динаміка чисельності та конфесійного складу старообрядницького населення Харківської губернії в 1840-х – першій половині 1850-х рр.	197
--	-----

Рачков Євген Вплив міграційних процесів на зміни чисельності населення Харківської області у другій половині XX – на початку XXI ст. (за даними загальних переписів населення 1959–2001 рр.)	209
---	-----

Романова Тетяна Процеси реституції пам'яток культури України у 90-ті рр. XX ст.	219
--	-----

Скубій Ірина Торгівля як сфера діяльності органів державної безпеки в Харкові в перші роки непу (1921–1923)	226
--	-----

Труш Світлана Діяльність Харківської губернської надзвичайної комісії в 1920 р.: стереотипи та реальність	233
--	-----

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Батулін Руслан Документи Державного архіву Харківської області (ДАХО) як джерело для вивчення проблеми надання населенням м. Харкова та області допомоги радянським військам у червні 1941 – серпні 1943 рр.	245
---	-----

Боровський Олександр Проблема християнізації індіанців в роботах іспанського хроніста Франсиско Лопеса де Гомари	251
---	-----

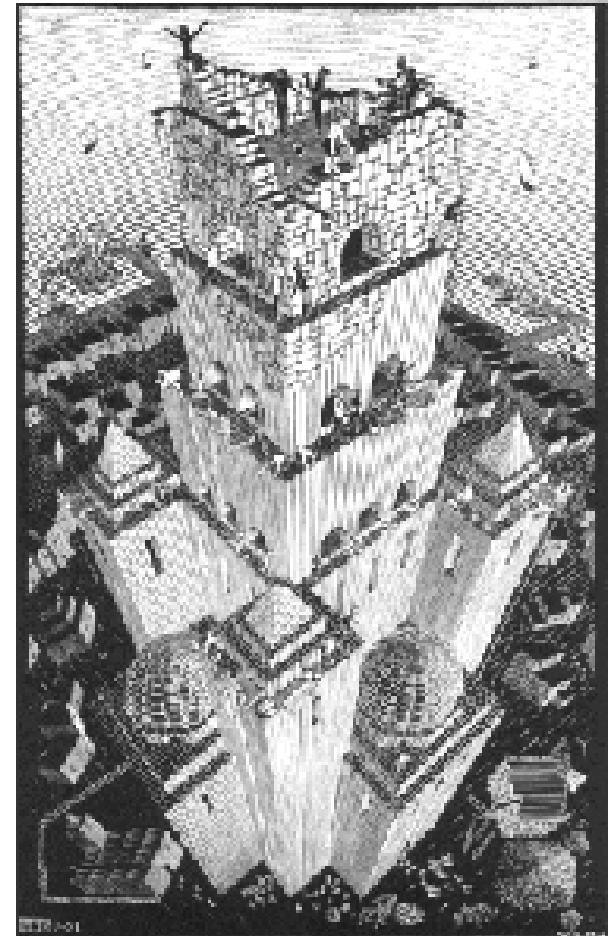
Гарнага Валентин Давньогрецька історія та культура у творчості М. П. Драгоманова	259
---	-----

Кириченко Олена Англomовна історіографія про становлення російської дипломатичної служби в Японії	266
--	-----

Кудь Анастасія Проблеми жіночої освіти в Російській імперії на сторінках періодичної преси середини XIX ст.	272
--	-----

Наконечна Ольга Сучасна вітчизняна історіографія про занепад комуністичної партії України у 1985–1991 рр. та причини розпаду СРСР як тоталітарної держави	282
--	-----

Орехова Ірина Питання статусу кримськотатарського народу в контексті визначення поняття «корінний народ»	292
Тимошенко Маргарита Проповеди настоятелей университетской церкви Св. Антония императорского Харьковского университета как источник для изучения истории России XIX – нач. XX ст.	300
Філіпенко Лариса Російські жіночі журнали початку XX століття:розмаїття типів та напрямів	307
Mehmet Fahri Furat Turkish Archival Sources: General framework and a case study for «Kharkiv»	317
КРУГЛІ СТОЛИ, КОНФЕРЕНЦІЇ	
Труш Светлана, Старунская Анастасия III Международная осенняя студенческая школа «Историко-культурное наследие Еврорегиона Слобожанщина»	329
Радченко Юрій, Чеботарьов Олексій Круглий стіл «Свреї в етнічній мозаїці українських земель у XIX – XXI століттях»	331
Вовк Ольга Круглий стіл «Історія читання – гендерний аспект»	334
Чистотіна Ольга Міжнародна конференція молодих учених «XI-ті Кирило-Мефодіївські читання»	336
Кныш Ирина Круглый стол «Проблемы религии в античном и средневековом обществе»	337
Єремєєв Павло 28-ма Міжнародна красназавча конференція молодих вчених	340
Теми магістерських дипломних робіт, захищених в 2011 році	342
Відомості про авторів	348
Список скорочень	351

*Історія стародавнього світу
та середніх віків*

Эсхатология Тертуллиана, ее истоки и влияние на учение Западной церкви

Казаков Тимур

Казаков Тимур. Есхатологія Тертуліана, її витоки і вплив на вчення Західної церкви. В статті розглядається есхатологічне вчення християнського автора початку III ст. Квинта Септимія Флоренса Тертуліана. На прикладі творів церковних авторів II ст. висвітлені хіліастичні погляди, що склалися до початку III ст. в Єпископальній церкві. Значна увага приділяється особливостям есхатологічних поглядів Тертуліана та його внеску в послідовну християнську традицію. Коротко представлений занепад хіліастичних ідей в Західній церкві після Нікейського собору. **Ключові слова:** есхатологія, Тертуліан, Західна церква.

Казаков Тимур. Эсхатология Тертуллиана, ее истоки и влияние на учение Западной церкви. В статье рассмотрено эсхатологическое учение христианского автора начала III века Квинта Септимия Флоренса Тертуллиана. На примере произведений церковных авторов II в. показаны сложившиеся к началу III в. хилиастические воззрения в Епископальной церкви. Особое внимание уделено особенностям эсхатологических взглядов Тертуллиана и его вклада в последующую христианскую традицию. Кратко представлен упадок хилиастических идей в Западной церкви после Никейского собора. **Ключевые слова:** эсхатология, Тертуллиан, Западная церковь.

Kazakov Timur. Eschatology of Tertullian, its origins and influence on the teaching of the Western church. Article deals with the ideas of Christian Latin writer Tertullian (3th Century A. D.) concerning Doomsday. Preceded Christian chiliasm tradition is analyzed in the research. Author focuses on the particular qualities Tertullian's eschatology. The role of Tertullian's works in the development of Christian eschatological doctrine is also described. **Keywords:** eschatology, Tertullian, the Western church.

С древнейших времен человек задумывался о судьбе окружающего мира и о перспективах собственного существования в нем. Большинство античных религиозных и философских систем подчиняли бытие закону бесконечного круговорота. Подобно повторяющимся циклам природы, возможные изменения Вселенной были в представлении древних мыслителей лишь частью

замкнутого круга. Этот круг был разорван зороастризмом, учившим о конечной победе сил добра над силами тьмы, и Ветхим Заветом, давшим истории точку отсчета.

Однако, собственно эсхатология как учение о конце света, искуплении и загробной жизни, оказавшем громадное влияние на мировую культуру, получила свой заверченный вид в христианской религии.

В статье рассматривается эсхатологическая доктрина первого крупного христианского автора, писавшего на латыни, Квинта Септимия Флоренса Тертуллиана. Близость конца этого мира проходит красной нитью через все его произведения и является определяющим фактором при разрешении автором почти всех жизненно важных вопросов.

Несмотря на большое количество посвященных Тертуллиану исследований и значительности влияния эсхатологических мотивов на его мировоззрение, в научной литературе этот аспект его творчества специально не изучался. Единственной известной автору статьи работой, где кратко представлена эсхатология Тертуллиана, является патрология российского исследователя А. Р. Фокина, в которой дается обзор теологии латинских отцов церкви [37, с. 149-156].

Таким образом, актуальность данной темы обусловлена её недостаточной изученностью.

Целью статьи является выявление особенностей эсхатологии Тертуллиана по отношению к существовавшей на его время церковной традиции. Отдельная задача состоит в изучении его вклада в дальнейшее развитие христианской эсхатологии.

Объектом исследования являются произведения ранней христианской литературы, оказавшие влияние на формирование эсхатологических взглядов Тертуллиана, собственно его произведения, в которых затрагивается рассматриваемая проблематика, а также сочинения латинских авторов III-V вв., в которых отображено дальнейшее развитие эсхатологической доктрины Католической церкви.

Предметом исследования является круг вопросов, касающихся общей эсхатологии как завершения человеческой истории, и частной эсхатологии, как посмертной участи отдельной человеческой души, нашедших отражение в трактатах Тертуллиана и рассмотренных памятниках христианской литературы.

Тертуллиан жил в Карфагене во второй половине II – начале III века. Тема Страшного Суда и посмертной участи христиан настолько занимала мыслителя, что его творчество является хорошим отображением, как настроения простых верующих, так и преобладающего учения Церкви его эпохи.

Эсхатология Тертуллиана является разновидностью хилиазма, характерного для большинства доникейских церковных писателей.

Взяв истоки в Ветхом Завете [17, 2:2-4; 11:6-9; 16:40-48], хилиазм перешел в христианство вместе с Откровением Иоанна: «Праведники ожили и царствовали с Христом 1000 лет. Прочие же из умерших не ожили, пока не окончилось 1000 лет» [4, 20:4-6].

Поскольку у Бога день как тысячелетие [24, 89:4; 2, 3:8], то царство святых на земле понималось как седьмой день отдыха Создателя и компенсация праведникам их мирских страданий. По подсчетам христиан третьего века шестое тысячелетие от творения мира подходило к концу, и Церковь жила ожиданием.

Предшествовавшая Тертуллиану эсхатологическая церковная традиция наиболее полно выражена в произведениях Иринея Лионского [10; 11].

Учившийся у Поликарпа – ученика апостола Иоанна, Ириней в тысячелетнее царство верил. «Иисус говорил: “И всякий, кто оставит земли свои или дом, или родителей, или братьев, или детей ради Меня, получит во сто крат в этом веке и наследует в будущем жизнь вечную».

«Что такое стократное воздание в сем веке?» – писал Ириней: «Это будет иметь место во времена Царства, т.е. в седьмой день освященный, в который Бог почил от всех дел Своих, который есть суббота праведных, когда они не будут делать ничего земного, но будут иметь трапезу, уготованную Богом, доставляющую им всякие яства» [10, 5.33.2].

«Так и пресвитеры, видевшие Иоанна ученика Господня, сказывали, что они слышали от него, как Господь учил о тех временах. Об этом и Папий, ученик Иоанна и товарищ Поликарпа свидетельствует» [10, 5.33.3-4].

О порядке конца времен Ириней пишет следующее: «Праведные должны сперва, воскресши получить обещанное наследие, которое Бог обещал отцам, и царствовать в нем, а потом настанет суд. Ибо справедливо, чтобы в том же создании, в котором подвергались скорбям, в том же и царствовали» [10, 5.32.1].

Несмотря на то, что в его время учение о плотских радостях святых в обещанном царстве критиковалось со стороны восточной церкви, как иудейское и недостаточно духовное [22, 2.11.2], Тертуллиан, высоко ставивший апостольскую преемственность, воспринял традицию от Иринея, внеся в нее некоторые изменения и существенно дополнив учение об участи души после смерти.

Тертуллиан был убежден в близости конца света и страстно ожидал его. Хотя, обращаясь к язычникам, он неоднократно повторяет, что христиане, молясь за Римскую власть, просят отсрочку гибели мира [25, 32,39; 26, 2; 27, 24]. Его трактаты, ориентированные на христиан, утверждают обратное. «Да придет Царствие Твое», – молятся христиане читая Отче Наш, Тертуллиан продолжает: «Мы желаем поскорее царствовать, а не подольше рабствовать. Воистину да придет, как можно скорее, Господи, Царство Твое, чаяние христиан, смятение язычников, ради которого мы страдаем, нет, лучше сказать: за которое мы молимся. Наши чаяния устремлены к окончанию века сего, к концу мира, к пришествию великого дня Господня, дня гнева и отмщения» [35, 5].

Порядок конца света у Тертуллиана совпадает с иринеевским: в конце веков на мир обрушатся Божьи кары, падет Вавилон (читаем Рим). Установится царство Антихриста, но Христос с ангелами и святыми одолеет его и свергнет в бездну.

Однако вслед за этим не сразу наступит Царство Небесное, ему будет предшествовать царство праведников на земле. Это земное царство наполнится воскресшими святыми, которые воскреснут не все сразу, но по порядку, в зависимости от своих заслуг перед Богом. С небес сойдет град Иерусалим, в котором воскресшие святые в течение 1000 лет будут наслаждаться благами. «Мы признаем, что Царство обещано нам на земле, до небесного, и в другом статусе существования; поскольку это будет на тысячу лет в божественно возведенном городе Иерусалиме» [34, 3. 24.3].

«Мы говорим, что этот город предоставлен Богом для принятия святых по их воскресении, и отдохновения их с избытком всех действительно духовных благословений, как компенсация для тех, которые в мире страдали и были презираемы» [34, 3.24.5].

После того, как эти 1000 лет пройдут, в течение которых будет завершено воскресение святых, которые восстанут раньше или позже в соответствии с их заслугами, произойдет разрушение мира и большой пожар уничтожит все [34, 3.24.6]. Временная форма этого мира, распростертая перед вечностью наподобие завесы, изменится; тогда воскреснет весь человеческий род для получения того, чего заслужил в этом веке – награды или наказания, и для определения того и другого на беспредельную вечность. [25, 48]

Таким образом, в своей общей эсхатологии, т.е. тысячелетнем царстве Христа на земле, учении о конце света, всеобщем воскресении и Страшном Суде Тертуллиан в основном следует традиции. Отметим, однако, два характерных новшества.

1) Праведники у занятого подсчетом заслуг и прегрешений Тертуллиана воскресают царствовать по очереди, в зависимости от личной святости.

2) Тертуллиан обходит уже критиковавшийся в его время вопрос об уместности чувственных благ в тысячелетнем царстве, упоминая лишь духовные радости.

Более оригинальна частная эсхатология Тертуллиана, т.е. учение об участи каждой человеческой души после смерти в ожидании Страшного Суда и после него.

Согласно Тертуллиану, после смерти душа, отделившись от тела, отправляется в преисподнюю. «(Мы верим что) ...в стремнинах и хлябях земли находится пустынная область, а в самом чреве ее – сокровенная пропасть, поскольку читаем о трех днях смерти, проведенных Христом в сердце земли, то есть в глубочайшей и потаенной впадине, запрытанной в самой земле, и внутри ее замкнутой, и находящейся ниже самых глубоких бездн» [28, 55.1].

Преисподняя представляется ему состоящей из двух частей. Души грешников спускаются в нижнюю часть, где они мучаются от жажды в ожидании будущего Суда и вечных наказаний. Души праведников помещаются в верхнюю. Тертуллиан, подчерпнувший идею из евангельской притчи о Лазаре [5, 16.19-31], пишет: «Это место я называю

Авраамовым лоном. Хотя это не в небесах, но это выше, чем ад, и определено, как место отдыха для душ праведников, до Суда». [34, 4.34.13]. В этих областях души будут находиться вплоть до конца света и воссоединения с плотью. «А что же будет происходить с душой в это время?», – задается вопросом Тертуллиан: «Она будет спать? – Но сколь несправедливым будет отдых в преисподней, если и виновным там все еще будет хорошо, а невинным нет! Хочешь – не хочешь, и мучения там уже есть, и утешение: у тебя есть пример бедняка Лазаря и богача, не подавшего ему милостыни» [28, 58.1-3].

Тертуллиан был справедлив, и его учение о воздаяниях душе в преисподней юридически безупречно. До Страшного Суда и воссоединения с воскресшей плотью душа мучается только за то, что сумела натворить сама, без участия тела (т.е. за греховные помыслы), а за грехи, совершенные совместно с плотью (т.е. поступки), расплата полагалась после Судного Дня, когда и вторая соучастница преступлений будет восстановлена для наказания. «И не все дела душа разделяет со служением плоти; ведь даже одни лишь мысли и невоплощенные желания преследуются Божественной властью: Кто посмотрит с вожделением, уже прелюбодействовал в сердце. Следовательно, только по одной этой причине душа, не дожидаясь плоти, наказывается за то, что она совершила отдельно от плоти» [28, 58.6].

«Душа первым делом получает возмездие за то, для чего у нее достаточно своих сил: за страсти, помыслы, желания» [27, 17].

Таким образом, каждый проступок души искупался мучением в преисподней, отдавая участие в тысячелетнем царствии. Есть мнение, что отсюда в дальнейшем учении Западной церкви получила развитие концепция чистилища [3; 21]. Уже во время Тертуллиана существовали церковные жертвоприношения за усопших с целью изменения их посмертной участи [31, 3.3; 28, 10.5 – 5]. Также для душ, находящихся в таком состоянии ожидания, были бесполезны молитвы родных и близких, оставшихся на земле. Так, землячка и современница Тертуллиана Перпетуя, – в своих откровениях видела умершего семилетним брата, мучавшимся от жажды в страшном месте, однако после ее молитв за него в следующем видении он уже отдыхал, освеженный в уютном саду [23].

Однако Перпетуя была мученицей, а христианские мученики, согласно Тертуллиану, занимали особое положение. Их души, в отличие от прочих, после смерти отправлялись прямо в рай, минуя и преисподнюю, и Авраамово лоно. Только смерть за Христа, по его мнению, гарантирует немедленное попадание в рай небесный, для остальных праведников он был закрыт до дня Страшного Суда. В подтверждение этого Тертуллиан приводит свидетельства апостола Иоанна и мученицы Перпетуи, которые, будучи вознесенными в своих откровениях в рай, видели там исключительно души христианских мучеников [4, 6:9-11; 28, 55.4-5].

Что же будет с душой после Конца Света и Судного Дня, согласно Тертуллиану?

По истечении 1000 лет произойдет воскресение во плоти всего рода человеческого. Исчезнут все телесные недостатки и уродства. Все члены тела сохранятся для суда, хотя и освободятся от своих обязанностей, тесно связанных с потребностями временной земной жизни, которых не будет в жизни вечной [27, 53]. После всеобщего воскресения откроется Страшный Суд Христов. Не почитавшие Бога грешники вместе с дьяволом будут ввергнуты в адский огонь, который по своей природе вечен и мучительно жжёт, не сжигая [25, 48; 33, 12].

О судьбе праведных христиан Тертуллиан пишет следующее: «Мы будем тогда изменены моментально в ангельскую субстанцию, даже одежда получит нетленную природу, и так будем перемещены в Царство в небесах, где, облеченные вечными телами, будем находиться пред лицом Господа всегда» [34, 4.34].

Вечное обитание в раю будет равной наградой для всех спасшихся. Однако на этом равенство в небесном царстве у Тертуллиана заканчивается. Проведший свою христианскую жизнь в постоянном стремлении угодить Богу и ограничивавший себя в мирских радостях, Тертуллиан считал, что распределение посмертных благ должно быть более адекватно личным заслугам верующего. Те, кто при жизни был более свят, удостоятся больших наград, и праведники займут разные небесные обители сообразно своим заслугам, отличаясь друг от друга славой и достоинством [27, 40, 49; 34.4. 34]. «Ибо, каким образом могли бы быть в доме Отца обители многие, если бы различие заслуг не было приемлемо в уважение?» [35, 6].

Наряду с вечным созерцанием лица Господня, праведникам будет доступно также зрелище мучащихся в адском пламени грешников, однако это не только не нарушит их блаженства, а, по мнению Тертуллиана, даже будет увеселять их: «Какое тогда будет обширное зрелище, какое изумление, или, если угодно, какой для нас предлог к радости и удовольствию, когда множество знаменитых, неверующих государей, почитавшихся за царей неба и земли, станут тогда наполнять воздух вздохами среди мрачных пропастей ада со своим богом Юпитером и со всеми своими любимцами и приверженцами! Какое внезапное восхищение, когда мы увидим, что столько правителей, столько судей, столько гонителей имени христианского, горят неугасимым огнем, который будет гораздо несноснее огня, пожиравшего мучеников, между тем как сии последние возрадуются и возвеселятся, взирая на их жестокую и вечную казнь» [30, 30].

Ожидание тысячелетнего царства продолжалось в западной Церкви еще более столетия и после Тертуллиана. Святой Киприан в своих сочинениях и письмах повторяет его идеи почти буквально [12, 25; 15, 26; 15, 12-13; 14, 33]. Более или менее солидарны с ним Коммодиан [18, 1.44.8-15], Викторин Петавский [36, 21.5] и Лактанций [19, 7.20,25-26],

добавившие христианским праведникам еще больше удовольствий во время их тысячелетнего царствования.

Однако в константиновскую эпоху хилиазм постепенно вытесняется из церковного предания. В изменившихся исторических условиях ожидание Христова Царства на земле было уже нелояльно к империи и неприемлемо для учения официальной Церкви.

Приговор хилиазму в Западной Церкви утвердил в V в. Августин: «В настоящее время Церковь есть царствие Христово на земле. Поэтому и в настоящее время святые Его царствуют с Ним, хотя иначе, чем будут царствовать тогда; не царствуют с Ним только плевелы, хотя и растут в Церкви вместе с пшеницей» [1, 20.9].

Таким образом, можно видеть, что по мере ослабления эсхатологической традиции и обмирщения христианства, которое более или менее вживалось в империю, Епископальная церковь стала создавать новую компромиссную традицию, которая заметна уже во время Тертуллиана. В условиях, когда гибель грешного мира осталась идеалом и желанием немногих, а интересы основной массы верующих и клира лежали в плоскости мира сего, эсхатологические идеи Тертуллиана выглядели уже маргинально.

Однако, даже в его творчестве, лейтмотивом которого остается строгое противопоставление лагеря Бога и лагеря Дьявола, эсхатологический фон мирозерцания автора разворачивается во всей полноте только в трактатах ориентированных на христиан. В произведениях, предназначенных для более широкой аудитории, апокалиптическая риторика более умеренна и лояльна к власти.

Тертуллиан, будучи первым латинским христианским автором, явился одновременно создателем наиболее полной для своего времени эсхатологической доктрины, на которую ориентировались последующие учителя Западной церкви вплоть до Августина. Необходимо отметить несколько особенностей, которые он привнес в уже существовавшую церковную традицию.

Оставаясь в рамках хилиазма, Тертуллиан оставляет праведникам лишь духовные радости, избегая характерных для иудаистских кругов чувственно-плотских вознаграждений.

Тертуллиан вводит юридическую точность в определение наказаний для согрешившей души и строгий учет заслуг перед Богом, в соответствии с которым устанавливается порядок воскресения и ранг праведника в новом мире.

Тертуллиан идеологически обосновывает уже существовавшее в его время воззрение, что посмертную участь души можно изменить целенаправленными действиями оставшихся в живых близких умершего.

Подводя итог, отметим, что официальная доктрина, отвергнув хилиазм первоначального христианского учения, тем не менее, сохранила идею Тертуллиана о возможности посмертного искупления грехов при посредстве Церкви.

Литература

1. *Августин*. О граде божьем / Августин. – Минск-Москва, 2000.
2. *Второе послание Петра* – Библия. Новый Завет – Минск, 1999.
3. *Гофф Ж.* Рождение чистилища / Ж. Гофф. – Екатеринбург, 2009.
4. *Откровение Иоанна* – Библия. Новый Завет. – Минск, 1999.
5. *Евангелие от Луки* – Библия. Новый Завет. – Минск, 1999.
6. *Евсевий Памфил*. Церковная история / Евсевий Памфил. – СПб., 2007.
7. *Иероним Стридонский*. О знаменитых мужах / Иероним Стридонский. – Киев, 1879
8. *Иероним Стридонский*. Толкования на Пророка Иезекиля / Иероним Стридонский. – Киев, 1886.
9. *Иероним Стридонский*. Толкования на Пророка Исайю / Иероним Стридонский. – Киев, 1910.
10. *Иринеи Лионский*. Против ересей / Иринеи Лионский. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://mystudies.narod.ru/library/i/irenaeus/adv_haer.htm. Доступ – 27.06.2011 г.
11. *Иринеи Лионский*. О тираническом царстве антихриста / Иринеи Лионский. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://lib.pravmir.ru/library/readbook/675>. Доступ – 27.06.2011 г.
12. *Киприан Карфагенский*. К деетрию / Киприан Карфагенский. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://azolotykh.narod.ru/BQ/Kiprian/demetr.htm>. Доступ – 27.06.2011 г.
13. *Киприан Карфагенский*. Книга о благе терпения / Киприан Карфагенский. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://azolotykh.narod.ru/BQ/Kiprian/terpen.htm>. Доступ – 27.06.2011 г.
14. *Киприан Карфагенский*. Об одежде девственников / Киприан Карфагенский. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://azolotykh.narod.ru/BQ/Kiprian/odezhda.htm>. Доступ – 27.06.2011 г.
15. *Киприан Карфагенский*. Фортунату увещание к мученичеству / Киприан Карфагенский. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://azolotykh.narod.ru/BQ/Kiprian/fortunat.htm>. Доступ – 27.06.2011 г.
16. *Книга Пророка Иезекииля* – Библия. Ветхий Завет. – Минск, 1999.
17. *Книга Пророка Исаии* – Библия. Ветхий Завет. – Минск, 1999.
18. *Commodianus*. Instructiones. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.thelatinlibrary.com/commodianus/commodianus2.html>. Доступ – 27.06.2011 г.
19. *Лактанций*. Божественные установления / Лактанций. – Книги I–VII. – СПб., 2007.
20. *Лактанций*. О Гневе божьем / Лактанций. – М., 2007.
21. *Mason A. J.* Tertullian and purgatory / A. J. Mason // Journal of Theological. – Studies 3. – 1902. – Pp. 598-601.
22. *Ориген*. О началах / Ориген. – СПб., 2007.
23. *Passio St. Perpetuae*. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.earlychurchtexts.com/main/perpetua/passio_of_perpetua_01.shtml. Доступ – 27.06.2011 г.
24. *Псалтырь* // Библия. Ветхий Завет. – Минск, 1999.
25. *Tertulliani*. Apologeticus adversus gentes pro Christianis / Tertulliani // Opera omnia. – 1866. – Т. 1. – Parisiorum.
26. *Tertulliani*. Liber ad Scapulam / Tertulliani // Opera omnia. – 1866. – Т. 1. – Parisiorum.
27. *Tertulliani*. De resurrectione carnis / Tertulliani // Opera omnia. – 1866. – Т. 2. – Parisiorum

28. *Tertulliani. De Anima* / Tertulliani // Opera omnia. – Т. 2. – 1866. – Parisiorum.
29. *Tertulliani. De monogamia* / Tertulliani // Opera omnia. – 1866. – Т. 2. – Parisiorum.
30. *Tertulliani. De spectaculis* / Tertulliani // Opera omnia. – 1866. – Т. 1. – Parisiorum.
31. *Tertulliani. Liber de corona* / Tertulliani // Opera omnia. – 1866. – Т. 2. – Parisiorum.
32. *Tertulliani. Liber de oratione* / Tertulliani // Opera omnia. – 1866. – Т. 1. – Parisiorum.
33. *Tertulliani. De poenitentia* / Tertulliani // Opera omnia. – 1866. – Т. 1. – Parisiorum.
34. *Tertulliani. Adversus Marcionem* / Tertulliani // Opera omnia. – 1866. – Т. 2. – Parisiorum.
35. *Tertulliani. Gnosticos scorpiace* / Tertulliani // Opera omnia. – 1866. – Т. 2. – Parisiorum.
36. *Victorinus of Pettau. Commentary on the Apocalypse*. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.newadvent.org/fathers/0712.htm>. Доступ – 27.06.2011 г.
37. *Фокин А. Р. Латинская патология* / А. Фокин. – М., 2005. – Т. 1.

УДК 94(47):911.375

Общность функций древнерусских городов с топонимом «Переяславль»

Кириченко Максим

Кириченко Максим. Общность функций древнерусских городов с топонимом «Переяславль». Проведено исследование истории древнерусских городов с топонимом «Переяславль» и выявлена их общая функция: эти города являлись важнейшими религиозными центрами и духовными спутниками политических столиц. **Ключевые слова:** ономастика, топонимика, Переяславль, Слава, Трахтемировское городище.

Кириченко Максим. Спільність функцій давньоруських міст з топонімом «Переяславль» Проведено дослідження історії давньоруських міст з топонімом «Переяславль» і виявлено їх загальна функція: ці міста були найважливішими релігійними центрами і духовними супутниками політичних столиць. **Ключові слова:** ономастика, топоніміка, Переяславль, Слава, Трахтемирівське городище.

Kiritchenko Maksym. The identity of functions of Old Russ's cities with "Pereyaslavl" toponym. Research of history of Old Russ's cities with "Pereyaslavl" toponym is conducted and their general function is taped: these cities were the major religious centers and spiritual satellites of political capitals.

Keywords: onomastics, toponymy, Pereyaslavl, Slava, Trahtemirovsky site of ancient settlement.

Миграция народа или колонизация им новых земель зачастую предполагает создание новых поселений со старыми названиями, привнесенными из прежних мест обитания. Таким образом, попадая в малознакомую, чаще всего враждебную, среду, новопоселенцы стремятся сделать свое пребывание здесь психологически более комфортным путем переноса привычного названия, образуя при этом целый ряд одинаковых топонимов [19, с. 41]. Однако не всегда именно этот фактор является причиной повторения названий городов. Так, на территории Руси, с хронологической разницей примерно в сотню лет, появились три города с названием Переяславль: Переяславль Русский, Переяславль Рязанский и Переяславль Залесский. Но схожими были не только названия этих городов, но и их особая историческая роль, и возложенная на эти города функциональная и символическая нагрузка.

Исследование истории древнерусских Переяславлей затрагивает такие важные темы для истории Руси как ее взаимодействие и культурный обмен с Болгарией, возникновение первых метрополий и процесс христианизации Руси, развитие и проблемы взаимодействия светской власти с властью духовной, а также смещение культурно-политического центра русского влияния с Киева на Владимир, а затем на Москву. Связь всех этих исторических процессов тесно связана с Переяславлями, а, следовательно, изучение проблем возникновения и развития городов с этим топонимом является важным и актуальным.

Факт многократного повторения топонима «Переяславль» на политической карте Руси обращал на себя внимание многих авторов [6, с. 10; 11, с. 56; 32, с. 308], однако, глубокие исследования по данной тематике не проводились. Тем не менее, некоторые аспекты данной проблемы изучались рядом исследователей. Так, в дореволюционный период, Д. И. Хвостов посвятил одну из своих работ истории Переяславля Залесского [35], а В. Г. Ляскоронский в 1897 году – истории Переяславля Русского [21]. В 1849 году Ю. И. Венелиным была поднята проблема болгаро-русских отношений и болгарского наследия на Руси [7]. В период советской историографии историей Переяславля Залесского занимался Н. Н. Воронин [8]. Об истории Переяславля Русского пишет М. П. Кучера [16]. О большой роли союза Владимира Мономаха с церковью писал А. С. Орлов [25]. В послесоветский период А. В. Куза публикует свод древнерусских городищ, дающий широкий материал для исследования как истории ныне существующих Переяславлей, так и их одноименных предшественников [14, с. 552, 701, 993, 994]. Историей Переяславля Залесского занимаются С. Д. Васильев и К. И. Иванов [6]. О сходстве функций трех Переяславлей и об особом отношении великих русских князей к этим городам упоминают А. Литвина и Ф. Успенский [19, с. 41-47].

Целью данного исследования является выявление общих черт в истории и культурно-политических функциях городов с топонимом «Переяславль».

Происхождение топонима «Переяславль» имеет простое летописное объяснение: русский богатырь побеждает в честном бою знаменитого печенега, перенимая, таким образом, его славу. И в честь этого Владимир основывает на месте победы город и нарекает его Переяславлем [3, с. 86-87, стб. 122-124]. Такой вариант трактовки значения топонима «Переяславль» не единичен и небесспорен, однако, проблема этимологии этого топонима довольно обширна и сложна, что не позволяет включить ее в рамки данной статьи в полной мере.

Датировка возникновения как первого так и последующих Переяславлей наталкивается на проблему, которая получила в отечественной историографии название проблемы «переноса городов», исходя из которой, многие древнерусские города имели своих одноименных предшественников, которые, по тем или иным причинам, изживали себя и были возведены заново на новом месте, зачастую в непосредственной близости от своего прежнего расположения [13, с. 37-40]. По всей вероятности, такие города-предшественники были и у Переяславлей [12, с. 102-117], что затрудняет их исследование и вносит путаницу в хронологию их возникновения. Например, упоминание о Переяславле в договорах с греками относится к 907 году [3, с. 22, стб. 31], хотя возведение этого города Владимиром Великим относится к более позднему времени – 992 году [3, с. 87, стб. 123-124].

Можно, однако, предположить, что предшественником Переяславлей, их прототипом, был древний город, имеющий не только схожее с ними название, но и схожие функции. Город Слава, упоминаемый арабскими источниками [1, с. 55, 85, 94, 126], по предположению Б. А. Рыбакова, отождествляется именно с Переяславлем Русским [30, с. 89], но об этом городе, его точном расположении и функциях практически ничего не известно. Однако, описание Трахтемировского городища, огромного, хорошо укрепленного поселения скототской эпохи, несущего выражено религиозную функцию и находившееся в непосредственной близости к будущему Переяславлю Русскому [31, с. 53], позволяет сделать предположение, что именно с этим поселением следует отождествлять город Славу – прототип русских Переяславлей.

Как и праславянский языческий центр, отождествляемый с Трахтемировским городищем [31, с. 53–54, 144], все три Переяславля были крупными, хорошо укрепленными городами с ярко выраженными религиозными функциями. Большая часть их площади отводилась для религиозных построек, здесь обитали высшие церковные иерархи и чудотворцы, сюда прибывали влиятельные князья в поисках поддержки влиятельного духовенства. К тому же, на первых стадиях христианизации Руси, именно Переяславль являлся ее митрополией [4, с. 116; 3, с. 146, стб. 208; 22, с. 30; 10, с. 328-329] и, хоть вскоре он и потерял этот официальный статус, негласно оставался важнейшим христианским центром. Находясь

на достаточно близком расстоянии от своих политических столиц, Переяславль являлись ее своеобразными религиозными спутниками.

Свою христианскую религиозную функцию русские Переяславль, возможно, перенимали от своего болгарского тезки – Великого Преслава*. Став столицей Болгарии в 893 году, Великий Преслав превратился в настоящий символ христианизации этого государства и борьбы с языческой оппозицией в нем [18, с. 74-75]. Но, так как эту оппозицию составляли язычники-протоболгары, с центром в бывшей столице – Плиске, а христианская религия в Болгарии поддерживалась именно славянской частью населения, центром которых был Преслав [18, с. 65, 79], можно предположить, что и сам Преслав, наряду с русскими Переяславлями, являлся преемником более древнего культового центра – праславянской Славы. Тем не менее, великий Преслав стал первым, не просто религиозным, но именно христианским славянским центром, поэтому, наряду с Трахтемировским городищем, или Славой, его можно считать прототипом русских Переяславлей. Важно отметить, что в период своих болгарских походов, Святослав намеревался перенести столицу Руси в еще один болгарский Переяславль – Малый Преслав или Переяславец [2, с. 168], который, однако, по предположению некоторых исследователей, допустимо отождествлять с Великим Преславом [29, с. 37-39], а во времена крещения Руси Владимиром Великим, кроме того, что митрополия была создана именно в Переяславле – тезке Великого Преслава, именно Болгария принимала наиактивнейшее участие в процессе христианизации русского народа [7, с. 324-326; 28, с. 42].

Дальнейшая история развития Переяславля Русского и его преемников показывает, какую важную роль играли эти города в политике великокняжеской семьи. С момента возникновения и до 1054 года Переяславль являлся частью «внутренней Руси», наряду с Киевом и Черниговом [16, с. 118]. Это был своеобразный великокняжеский домен – Чернигов и Переяславль не имели наместников и управлялись непосредственно великим князем [16, с. 123]. В 1054 году, по завещанию Ярослава, Переяславль выделился в отдельное княжество и его первым князем стал Всеволод, любимый сын Ярослава. В 1078 году Всеволод становится великим князем киевским. В 1080 году сын Всеволода Владимир Мономах подавил в Переяславле восстание переселенных туда торков, за что получил от отца Переяславское княжение [16, с. 128]. С Владимиром Мономахом связана новая веха в отношениях между церковью и государством: его особые отношения с церковью закрепились в памяти современников [25, с. 54], именно этот князь первым был интронизирован по новому обряду – в отличие от своих предшественников, Мономах был встречен в Киеве не просто горожанами, но горожанами во главе с митрополитом и епископами [9, с. 22]. Важно отметить, что, придя к власти,

* В литературе встречаются и другие варианты написания этого топонима, как например Преслава или Велики-Преслав.

Мономах начал борьбу против Печерского монастыря, который в тот период составлял оппозицию переяславской религиозной элите [25, с. 62].

После смерти Мономаха на Руси наступает череда жестоких междоусобных войн между тремя кланами: старшими и младшими мономаховичами, и ольговичами. Каждый из представителей этих кланов, претендовавший на великое княжение, в первую очередь стремился захватить власть в Переяславле [16, с. 129-132]. В период этой ожесточенной борьбы и многократного перехода Переяславля из одних рук в другие, становится очевидным символичность этого города – только его обладатель может претендовать на власть в государстве. В этот же период, потеряв Переяславль в очередной раз, Юрий Долгорукий решает возвести на подчиненной ему территории свой собственный религиозный центр. Так возникает Переяславль Залесский [26, с. 6].

Со временем, Переяславль Залесский перенимает всю славу своего знаменитого предшественника – Переяславля Русского. Здесь строилось множество церквей и монастырей [23, с. 104]; здесь пребывали высшие церковные иерархи [26, с. 57-58]; представители великокняжеской семьи приезжали сюда для общения со священнослужителями или исцеления у знаменитых старцев [35, с. 16; 26, с. 25-26]. Как и Переяславль Русский, Залесский являлся символом и гарантией получения великого стола – сюда, на княжение, назначались главные претенденты на наследство великого князя [37, с. 4; 27, с. 54].

Важным этапом в истории Руси является переход Переяславля под власть московских князей. В период с 1296 по 1304 годы происходит ряд военно-политических споров за Переяславское княжество между великим князем Андреем и представителями московской и тверской элиты. Победителем этих споров стала Москва [34, с. 197-198; 17, с. 129-130]. С тех пор москвичи несколько раз теряли власть над Переяславлем, но, в период правления Дмитрия Донского, город окончательно переходит под власть Москвы [17, с. 133]. С правлением Донского связано еще одно важное событие – княжеский съезд 1374 года в Переяславле, целью которого была консолидация русских князей и разработка новых направлений в отношениях с Улусом Джучи [36, с. 108-109]. Куратором этого съезда в Переяславле был Сергей Радонежский, влиятельнейший представитель русской церкви того времени, что указывает на особую роль церкви в политике Москвы. О тесном союзе церковных иерархов с московскими правителями свидетельствует симметричный рост власти московской династии и влияния церкви на политику Руси, а влияние это в XIV веке «настолько активно, что мы можем говорить о формировании на Руси в этот период дуалистической светско-теократической власти» [33, с. 104]. Таким образом, союз московской династии с церковными иерархами, а немаловажную роль в этом союзе играл Переяславль, дал серьезный толчок к быстрому развитию Москвы и превращению ее в политическую столицу Руси. Однако, уже в начале XVIII века Переяславль был приписан к Московской губернии и превратился в провинциальный московский городок, поглощенный величием Москвы.

Несколько слов следует сказать о другом претенденте на роль религиозного центра Руси – Переяславле Рязанском. Возникновение этого города, по преданию, относится к 1095 году [32, с. 434], когда в Рязань приходит изгнанный из Чернигова сын Святослава князь Олег. Положение Переяславля Рязанского по отношению к столице – Рязани, было схожим с положением городов-тезок: он был богат храмами и монастырями и, выполняя религиозную функцию, был своего рода дополнением политической столицы [15, с. 114]. Однако, во второй половине XIV века столица Рязанского княжества была перенесена из Рязани Старой в Переяславль Рязанский, который теперь стал именоваться Рязанью. Возможно, что не последнюю роль в упразднении Переяславля Рязанского сыграла Москва – в одном из первых летописных упоминаний Переяславля Рязанского, под 1301 год, рассказывается о том, как московский князь Данило бился у этого города с рязанскими князьями [3, с. 338, стб. 486]. Это был период начала борьбы Москвы за власть на Руси и, возможно, уже тогда московские князья пытались устранить лишний политико-религиозный центр – Рязань и ее Переяславль.

Таким образом, основываясь на данных истории развития древнерусских Переяславлей, можно прийти к заключению, что, помимо общего названия, они имели общие функции и являлись последователями друг друга и своего общего прототипа. Пронизывая всю историю Древней и Средневековой Руси, эти города являлись важнейшими религиозными центрами, неотъемлемыми спутниками политических столиц. Важной для исследователей истории Руси является отчетливая тенденция назначения великим князем на княжение в Переяславль своего ближайшего преемника.

В рамках дальнейшего развития затронутой темы, перспективным является дальнейшее исследование Трахтемировского городища и его возможной связи с городом Слава и Переяславлями, связи древнерусских Переяславлей с болгарским Великим Преславом, более глубокого исследования возникновения и развития Переяславля Рязанского, информация о котором малочисленна.

Литература

1. *Древняя Русь* в свете зарубежных источников: Хрестоматия / Под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова. Том III: Восточные источники. – М., 2009.
2. *Повесть временных лет* / Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. – СПб., 1999.
3. *Полное собрание русских летописей*. Том I, Летопись по Лаврентьевскому списку. – Л., 1926–1928.
4. *Полное собрание русских летописей*. Том IX. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. – М., 2000.
5. *Большакова О. В.* Пеленски Я. Борьба за наследие Киевской Руси / О. В. Большакова // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Серия 5: История. Реферативный журнал. – 2000. – №4. – С. 77-83.

6. Васильев С. Д. Памятники зодчества XII века в Переславле-Залесском / С. Д. Васильев, К. И. Иванов. – М., 2004.
7. Венелин Ю. И. Критические исследования об истории болгар Ю. И. Венелина, с прихода болгар на Фракийский полуостров до 968 года, или Покорение Болгарии великим князем русским, Святославом / Ю. И. Венелин – М., –1849.
8. Воронин Н. Н. "Переяславль Новый" / Н. Н. Воронин. – М. 1974.
9. Гвозденко К. С. Церемония княжеской интронизации на Руси в домонгольский период / К. С. Гвозденко // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2009. – №1(35). – С. 17-35.
10. Голубинский Е. Е. История русской церкви / Е. Е. Голубинский. – М., 1901. – Том I.
11. Горбаневский М. В. По городам и весям "Золотого кольца" / М. В. Горбаневский, В. Ю. Дукельский. – М., 1983.
12. Дубов И. В. Северо-Восточная Русь в эпоху раннего средневековья (Ист.-археол. очерки) / И. В. Дубов. – Л., 1985.
13. Жих М. И. О некоторых аспектах "переноса" древнерусских городов. Новый взгляд / М. И. Жих // Лаборатория социальной истории Тамбовского Государственного Университета им. Г. Р. Державина. Международный сборник работ молодых историков. – Е 1, – 2007. – С. 37-40.
14. Куза А. В. Древнерусские городища X–XIII вв.: свод археологических памятников / А. В. Куза. – М., 1996.
15. Куза А. В. Малые города Древней Руси / А. В. Куза. – М., 1989.
16. Кучера М. П. Переяславское княжество / М. П. Кучера // Древнерусские княжества X – XIII вв. – М., 1975. – С. 118-143.
17. Кучкин В. А. Формирование государственной территории Северо-Восточной Руси в X – XIV вв. / В. А. Кучкин – М., 1984.
18. Литаврин Г. Г. Краткая история Болгарии с древнейших времен до наших дней / Г. Г. Литаврин. – М., 1987.
19. Литвина А. Имитация и подражание. Топонимика и антропонимика как предмет семиотической игры в древней Руси и странах Северной Европы / Анна Литвина, Федор Успенский // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький. – 2008 – Вип. 20. – С. 41-47.
20. Лоцакова О. В. К вопросу о русско-болгарских связях периода раннего средневековья / О. В. Лоцакова // Вестник Ярославского государственного университета. – 2008. – №8. – С. 18-23.
21. Ляскоронский В. Г. История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII столетия / В. Г. Ляскоронский. – Киев. 1897.
22. Макарий Митрополит. История русской церкви в период совершенной зависимости ее от константинопольского патриарха (988–1240) / Митрополит Макарий. – М., 1995. – Кн. 2.
23. Миллер Г. Ф. Путешествие по московской провинции. 1778–1779 / Г. Ф. Миллер. – М., 1996.
24. Назаренко А. В. Митрополии Ярославичей во второй половине XI века / А. В. Назаренко // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2007. – №1(27). – С 85-103.
25. Орлов А. С. Владимир Мономах / А. С. Орлов. – М., – Л., 1946.
26. Плишкин П. Историческое, географическое, топографическое и политическое описание города Переславля Залесского, с присовокуплением к тому достоверного показания о заведении его, о состоящих в нем соборах,

- монастырях и приходских церквах... и прочего, к сему описанию относящегося / П. Плишкин. – М., 1879.
27. Пресняков А. Е. Образование Великорусского государства: Очерки по истории XIII–XV столетий / А. Е. Пресняков. – М., 1918.
28. Приселков М. Д. Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси. X–XII вв. / М. Д. Приселков. – СПб., 1913.
29. Раев М. Преслав или Переяславец на Дунае? (Предварительные замечания об одном из возможных источников ПВЛ и его трансформации) / Михаил Раев. // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький. – 2008. – Вип. 20. – С. 37-40.
30. Рыбаков Б. А. Мир истории: начальные века русской истории / Б. А. Рыбаков. – М., 1987.
31. Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси / Б. А. Рыбаков. – М., 1988.
32. Тихомиров М. Н. Древнерусские города / М. Н. Тихомиров. – М., 1956.
33. Федотов Г. П. Святые Древней Руси / Г. П. Федотов. – М., 2003.
34. Феннел Дж. Кризис средневековой Руси 1200–1304 / Джон Феннел. – М., 1989.
35. Хвостов Д. И. О знаменитости Переславля Залесского в древние и новые времена и Шестое Воскресенье в Переславле Залесском / Д. И. Хвостов. – СПб., 1820.
36. Шабульдо Ф. М. Земли юго-западной Руси в составе Великого княжества Литовского / Ф. М. Шабульдо. – К., 1987.
37. Экземплярский А. В. Великие и удельные князья Северной Руси в татарский период / А. В. Экземплярский. – СПб., 1891. – Том II.

УДК 94 (477):930.2 = 411.21 «08/09»

Чорноморська торгівля Київської Русі та Хозарського каганату в IX–X століттях

Краснікова Ольга

Краснікова Ольга. Чорноморська торгівля Київської Русі та Хозарського каганату в IX–X століттях. Аналіз писемних джерел доби раннього середньовіччя про активність Київської Русі та Хозарського каганату в міжнародних економічних зв'язках IX–X століть чорноморськими торговельними маршрутами. Найбільш активною була діяльність руських купців. Купці Хозарського каганату не приймали участі у торгівлі Чорним морем. Це надає підставу для висновку, що саме Київська Русь являла собою торговельну державу, а зовнішня торгівля Хозарського каганату мала здебільшого транзитний характер.

Ключові слова: Хозарський каганат, Київська Русь, економічні зв'язки, чорноморська торгівля.

Красникова Ольга. *Чорноморська торгівля Київської Русі та Хазарського каганата в IX–X веках.* Аналіз письмових джерел періоду раннього середньовіччя об активності Київської Русі та Хазарського каганата в міжнародних економічних зв'язках IX–X століть чорноморськими торговими маршрутами. Наиболее активной была деятельность русских купцов. Купцы Хазарского каганата не участвовали черноморской торговле. Это дает основание для вывода о том, что именно Киевская Русь представляла собой торговое государство, а внешняя торговля Хазарского каганата имела преимущественно транзитный характер.

Ключевые слова: Хазарский каганат, Киевская Русь, экономические связи, черноморская торговля.

Krasnikova Olga. *The Black Sea trade Kievan Rus and the Khazar kaganate in IX–X centuries.* Analysis of the written sources of early medieval period of activity of Kievan Rus and Khazar kaganate in international economic relations IX–X centuries the Black Sea trade routes. The most active was the activity of Russian merchants. The merchants of the Khazar kaganate did not participate the Black Sea trade. This gives grounds for the conclusion that Kievan Rus was a trade state, and foreign trade of the Khazar kaganate had mainly a transit character.

Keywords: Khazar Khanate, Kievan Rus, economic relations, Black Sea trade.

Докорінні зміни, що відбулися в IX–X століттях у розвитку країн Східної Європи, характеризуються поступовим занепадом Хозарського каганату та перетворенням Київської Русі після загибелі цього державного утворення на наймогутнішу державу Східної Європи. Зрозуміло, що згадані історичні явища були обумовлені низкою чинників, серед яких найбільш впливовими були ті, що являли собою економічну складову історичного розвитку названих держав. Зважаючи на те, що через територію Київської Русі та Хозарського каганату пролягали важливі торговельні шляхи, які сполучали різні регіони Європи, а також забезпечували економічні зв'язки між країнами Європи та володіннями Арабського халіфату, участь цих держав у міжнародній торгівлі являє собою показник головних характеристик їх соціально-економічного розвитку протягом IX–X століть. При цьому належить мати на увазі ту обставину, що важливою водною артерією, через яку територією Східної Європи пролягали торговельні маршрути у напрямках “південь–північ” та “захід–схід”, було Чорне море. Отже, вважаючи, що дана обставина значною мірою визначила подальший історичний розвиток України, означена нами проблематика й обумовлює актуальність запропонованої теми дослідження.

Грунтуючись на висловленому, ми визначили у якості мети даного дослідження аналіз економічної значності чорноморської торгівлі Київської Русі та Хозарського каганату в системі міжнародних економічних зв'язків IX–X століть. Досягнення цієї мети має відбутися через вирішення наступних завдань дослідження: визначення характеру впливу Хозарського каганату на чорноморську торгівлю; виявлення торговельних маршрутів та головних напрямків торгівлі Чорним морем; надання характеристики обсягу і головних напрямків зовнішньої торгівлі Київської Русі Чорним морем; надання порівняльного аналізу активності участі у міжнародній торгівлі Чорним морем Київської Русі та Хозарського каганату.

В українській історичній науці визначена нами проблематика певною мірою відображена в наукових працях Володимира Кузовкова та Валерія Науменко присвячених, відповідно, дослідженню положення Хозарського каганату в системі міжнародних відносин VII–X століть [15], та хозарсько-візантійських взаємин у контексті забезпечення їх політичних інтересів на Кримському півострові [17]. Втім, повідомлення вчених Арабського халіфату доби раннього середньовіччя про Чорне море і чорноморську торгівлю були предметом особливої уваги з боку українських арабістів, зокрема Вольфа Бейліса [5, с. 208–228; 6, с. 67–76] та його учня Віктора Крюкова [13, с. 169–178; 14, с. 12]. Вельми цінним уявляється також ґрунтовне дослідження Андрієм Ковалевським даних про етноісторичні процеси у Середньому Поволжі, що відображені у “Звіті” / رسالة / Ахмада ібн Фадлана, секретаря посольства халіфа ал-Муктадіра бі-ллахі (908–932 рр.), вираженого в 921 році до резиденції правителя Волзько-Камської Булгарії [10]. Адже в цьому дослідженні йдеться про регіон, який був транзитним центром Волзького торговельного шляху, і, разом з цим, прилягав з півночі до того водного маршруту, яким товари чорноморського експорту транспортувалися до столиці Хозарського каганату. Отже, незважаючи на наявність в українській історичній науці досліджень, у яких відображена означена нами проблематика, наукові праці, де здійснено порівняльний аналіз звісток історичних писемних джерел про ступінь участі Київської Русі та Хозарського каганату у чорноморській торгівлі, відсутні.

Ще під час свого перебування у складі Західно-Тюркського каганату хозари створили військово-адміністративне об'єднання, очолюване правителем, званим “jabgu-hakan” [23, р. 754; 9, с. 109–110]. Після розпаду Західного Тюркського каганату, що відбувся в 658 році, Хозарська держава набула своєї незалежності, і розпочала експансію в західному напрямі. Розгромивши військово-політичний союз кочівників Північного Причорномор'я, відомий як “Велика Болгарія” / παλαια Βουλγαρία / [33, р. 545–546; 31, с. 503–504], хозари захопили землі, розташовані на захід від нижньої течії ріки Кубань, а саме степи Нижнього Подоння, Західного і Східного Приазов'я, Середнє Подонців'я. На заході володіння хозарів сягнули ріки Дністер [8, с. 109–116; 1, с. 86, 168–170]. В середині VIII

століття військо хозарського хакана Булана разом із болгарською ордою кутригурів захопило майже всю територію Кримського півострова, за винятком володінь Візантійської імперії в Південно-Західному Криму [2, с. 145-149; 3, с. 85-88]. Згідно з хозарськими писемними документами, на початок визначеної нами історичної доби під контролем Хозарського каганату перебували важливіші торговельні центри, розташовані на південному узбережжі Кримського півострова та на Керченському півострові, а саме Балаклава, Мангуп, Алупка, Гурзуф, Алма, Сугдея, Керч [11, с. 108; 1, с. 384-385]. Особливе значення в міжнародній торгівлі мали міста Керч та Сугдея: через Керч пролягав торговельний шлях від гирла Дніпра через візантійське місто Херсонес Таврійський до володінь Арабського халіфату, а Сугдея являла важливий центр збуту на експорт товарів, які вироблялися населенням Кримського півострова [4, с. 103-104; 7, с. 252]. Хозари опанували також торговельні порти Таматарху та Фанагорію, розташовані на Таманському півострові [19, с. 48-49]. Саме стратегічна перевага Хозарського каганату на чорноморських торговельних шляхах спричинила означення самого Чорного моря у творі “Книга шляхів і царств” / كِتَابُ الْمَسَالِكِ وَالْمَمَالِكِ / арабського вченого другої половини IX століття Абу ал-Касима ‘Убайдаллаха ібн Хурдазбіга як “Море хозарів” / بَحْرُ الْخَزَرِ / [27, р. 105].

Дійсно, найважливіші чорноморські торговельні маршрути пролягали саме від портів, які були підконтрольні Хозарському каганату. Зорема, згідно з даними, що містяться у творі арабського вченого XII століття Абу ‘Абдаллаха Мухаммада аш-Шаріф ал-Ідрісі “Розвага стомленого у мандрах по світу” / نَزْهَةٌ الْمُسْتَقَاتِقِ فِي إِخْتِرَاقِ الْأَفَاقِ /, із Таматархи починався морський торговельний шлях, який пролягав на захід уздовж південного берегу Кримського півострова до міста Бутар, ототожненого з Феодосією, і надалі через порти Сугдея / سُلْطَانِيَّةُ /, Алушта / شَالُوسْطَةُ /, Ламбат / لِبَاذَنَةُ /, Партені / بَرْثَانِيَّةُ /, Горзувіти / غَرْزُوبِي /, Ялта / جَالِيْطَةُ / і Корсунь / كَرْسُونَةُ / сягав володінь Візантії в Південно-Західному Криму. Після цього він спрямовувався уздовж північно-західного та західного узбережжя Чорного моря, і закінчувався у Константинополі [22, р. 909; 18, с. 148-149]. Про активне функціонування цього морського шляху свідчить повідомлення візантійського хронографа початку IX століття Феофана Сповідника про подорож морем імператора Юстиніан II (685-695, 705-711 рр.) із міста Фанагорія на захід уздовж південного узбережжя Кримського півострова до гирла ріки Дунай [33, р. 571]. Щодо іншого торговельного шляху, який за даними, наведеними у творі арабського вченого середини X століття Абу ал-Хасана ‘Алі ібн ал-Хусайна ал-Мас‘уді “Золоті луки і родовища коштовностей” / مَرْوُجُ الذَّهَبِ وَمَعَادِنُ الْجَوَاهِرِ /, пролягав уздовж східного узбережжя Чорного моря, то він сполучав місто Трапезунд / طَرْبَازَنْدَةُ / з країною касогів / كَشْكُ /, що входила до складу володінь Хозарського каганату [30, р. 46-47].

Експортні товари, що надходили із Візантійської імперії до портових міст, розташованих на берегах Керченської протоки, надалі

транспортувалися до столиці Хозарського каганату Азовським морем та рікою Доном через хозарське місто-фортецю Саркел до місця найбільшого зближення цієї ріки з Волгою. Зауважимо, що збудування названого міста-фортеці в 30-ті роки IX століття за допомогою візантійських інженерів поблизу від гирла лівої притоки Дону, річки Цимла задля забезпечення військово-політичної присутності Хозарського каганату в Середньому Подонні [12, с. 170-173; 19, с. 44-46], є свідченням значності даного торговельного маршруту в економічному житті Хозарського каганату та Візантійської імперії. Від Переволоки товари візантійсько-чорноморського експорту за течією останньої постачалися до Атила [28, с. 146-147]. Саме цим річковим маршрутом від столиці Хозарського каганату до Азовського моря подорожували мусульманські купці із східно-кавказького торговельного міста Дербент [33, р. 545].

Втім, найбільш активним дієвим компонентом функціонування торговельних маршрутів у західній частині водного простору Чорного моря протягом IX-X століть була діяльність на них руських купців. Згідно з Ібн Хурдазбіхом, купці-руси / التَّجَارُ الرُّوسُ / транспортували Дніпровським торговельним маршрутом “шкіри [неначе] шовк” / جِلْدُ الْخَزْ /, “шкіри чорних лисиць” / جِلْدُ الثَّعَالِبِ السُّودِ /, тобто хутра, а також мечі / السُّيُوفِ /, до володінь “правителя Візантії” / صَاحِبِ الرُّومِ / [27, р. 154-155]. Дійсно, візантійський автор середини IX століття, імператор Константин VII Багрянородний, повідомив про те, що руські купці плавали від гирла Дніпра Чорним морем у двох напрямках, а саме уздовж північного узбережжя Чорного моря на південний схід, до володінь Візантійської імперії у Південно-Західному Криму, та через західно-чорноморське місто-порт Месембрію (сучасне місто Несебір в Болгарії) до столиці Візантійської імперії [12, с. 44-51; 24, р. 80-83]. На нашу думку, саме Константинополь являв собою торговельний центр, до якого постачалася переважна більшість товарів традиційного експорту із Київської Русі. Згідно з повідомленнями, що містяться у творі “Antapodosis”, написаному близько 963 року єпископом Кремонським Ліутпрандом, саме в цьому місті візантійські митники здійснювали ревізії торговельних кораблів, і знаходилися державні склади, в яких іноземні купці зберігали привезені ними товари [29, р. 273-339; 26, с. 63-64].

Підтвердженням даного міркування є текст русько-візантійської мирної угоди від 907 року, де містяться положення, які визначають правовий статус купців-русів у Константинополі. Тривалість їх пробування в даному місті виявляється із визначення у якості місця проживання цих купців частини будівель передмістя столиці Візантійської імперії, розташованих поблизу від церкви Святого Маманта, а також надання їм права протягом шести місяців одержувати “місячину”, тобто таку кількість продуктів харчування, якої мало вистачити на утримання кожного з них протягом одного місяця. Про зацікавленість уряду Візантійської імперії у надходженні на ринки Константинополя імпорту із Київської Русі свідчить надання права

купцям-русам право вільної торгівлі без сплати ними мита, а також його зобов'язання споряджати тих купців, які поверталися на батьківщину водним шляхом, провіантом та технічними приладами, а саме вітрилами, лінвами, та кітвами [16, с. 16-19].

Чорноморська торгівля мала велике значення у зовнішніх економічних зв'язках Київської Русі. Дане міркування обґрунтовується тим, що протягом IX–XI століть, тобто на час найбільш активного функціонування торговельного шляху “із Варяг у Греки” нагромадження в Києві товарів чорноморсько-візантійського імпорту забезпечувалося діяльністю руських купців, що звалися “гречники”. Значність їх діяльності виявляється із того факту, що вони були організовані в окрему торговельну корпорацію [21, с. 215-216].

Разом з цим, належить звернути увагу на майже цілковиту відсутність повідомлень писемних документів означеної історичної доби про діяльність хозарських купців на шляхах міжнародної торгівлі того часу. Лише у творі арабського вченого середини X століття Абу Ісхака ал-Фарісі ал-Істахрі, званому “Книга шляхів царств” / *كِتَابُ الْمَسَالِكِ الْمَمَالِكِ* / у якості експортного товару, що був вироблений безпосередньо в Хозарії, згадується лише риб'ячий клей [34, р. 223]. Як відзначалося вище, товари візантійсько-чорноморського експорту, які транспортувалися торговельним шляхом Азовське море – ріка Дон – Переволока – ріка Волга – місто Атил, надходили до східної, торговельної частини столиці Хозарського каганату, званої “Хамліх” / *خَمْلِيخ* /. Дане селище являло собою скупчення купецьких колоній. Але населення цих купецьких колоній складали мусульмани, християни, та язичники (руси і слов'яни), але аж ніяк не іудей-хозари [30, р. 11, 23; 34, р. 220-222]. Згідно з описаннями торговельних шляхів купців-русів та негоціантів міжнародної єврейської торговельної корпорації, званих “разанідами” / *الرَّازَنِيَّة* / , Хамліх був лише транзитним центром, через який товари європейського експорту транспортувалися до володінь Арабського халіфату [27, р. 153-155; 20, с. 850, 857-861]. Щодо чорноморської торгівлі, то навіть до порту Трапезунд із контрольованого хозарами Прикубання товари постачалися купцями-касогами [30, р. 3].

Таким чином, згідно з даними писемних документів доби раннього середньовіччя, функціонування чорноморських торговельних маршрутів у IX–X століттях забезпечувалося активною діяльністю на них купців Київської Русі та Візантійської імперії. Відсутність повідомлень про участь у торгівлі Чорним морем купців із Хозарського каганату є свідченням необґрунтованості визнання деякими дослідниками Хозарського каганату за “торговельну” державу [25, р. 111]. Виявляється, що такою була саме Київська Русь. На відміну від останньої, зовнішня торгівля Хозарського каганату, який контролював важливіші торговельні шляхи, що пролягали Чорним морем, мала транзитний характер, а прибуток від цієї торгівлі скарбниця даного державного утворення отримувала через стягнення мита з іноземних купців [32, р. 390].

Література

1. Артамонов М. И. История Хазар / М. И. Артамонов; отв. ред. Л. Н. Гумилев. – Ленинград, 1962.
2. Баранов И. А. Болгаро-хазарский горизонт средневековой Сугдеи / И. А. Баранов // Плиска – Преслав / [отговорен редактор Рашо Рашев]. – София, 1989. – Т. II: Прабългарската култура: материали от българо-съветската среща. Шумен, 1979. – С. 145-159.
3. Баранов И. А. Население Крымской Хазарии (по материалам грунтовых могильников VII–X веков) / И. А. Баранов // Ранние болгары и финно-угры в Восточной Европе / [отв. ред. А. Х. Халиков]. – Казань, 1990. – С. 72 – 100.
4. Баранов И. А. Таврика в эпоху раннего средневековья (салтово-маяцкая культура) / И. А. Баранов. – Киев, 1990.
5. Бейлис В. М. Ал-Идриси (XII век) о восточном Причерноморье и юго-восточной окраине русских земель / В. М. Бейлис // Древнейшие государства на территории СССР: материалы и исследования 1982 года / [отв. ред. В. Т. Пашуто]. – Москва, 1984. – С. 208-228.
6. Бейлис В. М. Ал-Идриси о портах Черноморского побережья и связях между ними / В. М. Бейлис // Торговля и мореплавание в бассейне Черного моря в древности и средние века: межвузовский сборник научных трудов / [ред. В. Н. Королев]. – Ростов-на-Дону, 1988. – С. 67-76.
7. Гаркави А. Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII до конца IX века по Р. Х.) / А. Я. Гаркави. – Санкт-Петербург, 1870.
8. Генинг В. Ф. Ранние болгары на Волге (Больше-Тарханский могильник) / В. Ф. Генинг, А. Х. Халиков. – Москва, 1964.
9. История Агван Моисея Каганкатвацци, писателя X века / пер. с арм. К. Патканьян; неперенный секр. К. Веселовский. – Санкт-Петербург, 1861.
10. Ковалевский А. П. Книга Ахмеда ибн Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 годах: статьи, переводы и комментарии / А. П. Ковалевский; отв. ред. Б. А. Шрамко. – Харьков, 1956.
11. Коковцов П. К. Еврейско-хазарская переписка в X веке / П. К. Коковцов. – Ленинград, 1932.
12. Константин Багрянородный. Об управлении империей: текст, перевод, комментарий. Изд. 2-е, испр. / [ред. Г. Г. Литаврин, А. П. Новосельцев]. – Москва, 1991.
13. Крюков В. Г. Арабська рання середньовічна географія про торговельне мореплавання на Чорному морі / В. Г. Крюков // Історичні і політологічні дослідження / [гол. ред. П. В. Добров]. – Донецьк, 2008. – № 1-2 (37-38). – С. 169-178.
14. Крюков В. Г. Писемні джерела Арабського халіфату IX–X ст. про етноісторичні процеси на території України: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук: 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / В. Г. Крюков. – Київ, 2010.
15. Кузовков В. В. Хозарський каганат в системі міжнародних відносин (VII–X століття): автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: 07.00.02 – історія України / В. В. Кузовков. – Київ, 2004.
16. Літопис Руський за Іпатським списком / [від. ред. О. В. Мишанич, пер. з давньоруськ. Л. Є. Маховця] – Київ, 1989.
17. Науменко В. С. Таврика в контексті візантійсько-хазарських відносин: політико-адміністративний аспект: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: 07.00.02 – історія України / В. С. Науменко. – Київ, 2009.
18. Недков Б. България и съседните ѝ земи през XII век според “Географията” на Идриси / Б. Недков; коректор на арабския текст Динчер Халиджанов. – София, 1960.

19. Плетнева С. А. От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура / С. А. Плетнева; ред. Б. А. Рыбаков // Материалы и исследования по археологии СССР. – Москва, 1967. – № 142.
20. Прицак Омелян. Походження Русі / Омелян Прицак; від. ред. Олекса Мишанич. – Т. II. – Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія. – Київ, 2003.
21. Томілович Л. В. Наддніпрянська ланка торговельного шляху Схід – Захід в XIII – середині XVI ст. / Л. В. Томілович // Vita Antiqua: Society of archaeology and anthropology. – Київ, 1999. – № 2. – С. 215-222.
22. Al-Idrisi. Opus geographicum sive “Liber ad eorum delectationem qui terras peragrarare student” / [Consilio et auctoritate E. Cerulli, F. Gabrieli, G. Levi Della Vida, L. Petech, G. Tucci; Una cum aliis ediderunt A. Bombasi, U. Rizziano, R. Rubinacci, L. Vecchia Vaglieri]. – Neapoli – Romae, 1891. – Fascicle VIII. – Pp. 855-963.
23. Annales quos scripsit Abu Djafar Mohammed ibn Djarir at-Tabari cum aliis / [edidit M. J. de Goeje; recensuerunt Jacob Barth et Theodor Noldeke]. – Secunda series. – Volum II. – Lugduni Batavorum, 1889.
24. Buzantium. An Introduction to East Roman Civilization / [edited by Norman H. Baynes]. – Oxford, 1948.
25. Golden P. B. Khazar Studies: An historico-philological inquiry into the Origins of the Khazars / by P. B. Golden. – Volume 1. – Budapest, 1980.
26. Heyd W. Geschichte des Levantehandels im Mittelalter / von Dr. Wilhelm Heyd. – Stuttgart und Gotta, 1879 – Band 1.
27. Kitab al-Masalik wa'l Mamalik (Liber viarum et regnorum) auctore Abu' Kasim Obaidallah ibn Abdallah ibn Khordadbeh et Excerpta e Kitab al-Kharadj auctore Kodama ibn Dja'far // Bibliotheca geographorum arabicorum / [edidit M. J. de Goeje]. – Pars VI. – Lugduni Batavorum: Verlag von E. J. Brill, 1889.
28. Lewicki T. Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny / T. Lewicki; pod redakcją Gerarda Labudy. Z prac Kierownictwa Badań nad Początkami Państwa Polskiego (1949–1953) i Instytutu Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk (1954). – T. I. – Wrocław – Kraków, 1956.
29. Liutprandi. Antapodosis // Monumenta Germaniae Historica. Inde ab anno Christi quingentesimo usque ad Annym Millesimum et Quingentesimum. Auspiciis societatis aperiendis fontibus rerum Germanicarum medii aevi / [edidit Georgivs Heinrichus]. – Hannoverae: Impensis bibliopolii Aulici Hahniani, 1839. – Unveränderter neudruck Verlag Karle W. Hiersemann. – Leipzig, 1925 – Tomus III. – P. 273-339.
30. Maçoudi. Les Prairies d'or / [texte et traduction par C. Barbier de Meynard et Pavet de Courteill] // Société Asiatique: collection d'ouvrages orientaux. – Tome deuxième. – Paris, 1866.
31. Marquart J. Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9 und 10 Jahrhunderts (ca. 840–940) / von J. Marquart. – Leipzig, 1903.
32. Opus geographicum auctore Ibn Haukal (Abu 'l-Kasim Ibn Haukal an-Nasibi). Secundum textum et imagines codicis Constantinopolitani conservati in bibliotheca antiqui palatii № 3346, cui titulus est “Liber imaginis terrae”. Edition secunda / [edidit collato textu primae editionis aliisque fontibus adhibitis J. H. Kramers; primum edidit M. J. de Goeje. – Fascicle II. – Lugduni Batavorum, 1939.
33. Theophanis Chronographia / [ex recensione Joannis Classeni] // Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae / [edidit emendatior et copiosior, consilio B. G. Niebuhrii]. – Volume I. – № 2. – Bonnae: Impensis E. Weberi, 1839.
34. Vae regnorum. Descriptio ditionis moslemicae auctore Abu Ishak al-Farisi al-Istakhri // Bibliotheca geographorum arabicorum / [edidit M. J. de Goeje]. – Pars I. – Lugduni Batavorum, 1870.

УДК 904:75.052(477.7) «05/13»

О фресковой живописи сакральных памятников средневекового Херсона

Литовченко Анна

Литовченко Анна. О фресковой живописи сакральных памятников средневекового Херсона. В статье проведена систематизация остатков фресковой живописи, обнаруженных в ходе археологических раскопок, внутри базилик, храмов средневекового Херсона. Проанализированы возможные сюжеты данного вида искусства. Приведены результаты единственной реконструкции росписей базилики 1935 г.
Ключевые слова: фресковая живопись, склепы, базилики, храмы, средневековый Херсон.

Литовченко Анна. Про фресковий живопис сакральних пам'ятників середньовічного Херсону. У статті проведено систематизацію залишків фрескового живопису, виявлених в ході археологічних розкопок, всередині базилік, храмів середньовічного Херсона. Проаналізовано можливі сюжети даного виду мистецтва. Наведено результати єдиної реконструкції розписів базилики 1935 р.
Ключові слова: фресковий живопис, склепи, базиліки, храми, середньовічний Херсон.

Litovchenko Ann. About the frescoes of sacred monuments of medieval Kherson. The article presents the systematization of the remnants of fresco painting, discovered during archaeological excavations inside the basilica, medieval churches of Kherson. Possible subjects of this art form. The results of reconstruction murals Basilica 1935 year.
Key words: fresco, crypts, basilicas, temples, medieval Kherson.

Жизнь средневекового человека в Херсоне от рождения до смерти была тесно связана с Церковью. Христианские культовые сооружения воспринимались как корабль спасения, а внутреннее убранство должно было на первых порах толковать и объяснять основные символы Веры. Так, в сюжетах мозаичных полов наблюдается определенный символический смысл. Анализируя материалы фресковой живописи и стенной мозаики, мы предполагаем их взаимосвязь, важную функцию во внутреннем убранстве базилики, храма.

Целью предлагаемого исследования является систематизация имеющегося археологического материала по фресковой живописи. Наличие данного вида монументально-декоративного искусства прослеживается не во всех культовых постройках Херсона. Сложно говорить о сюжетных традициях по сохранившимся мелким обломкам стеной росписи. Также стоит учитывать плохую сохранность фресок и после их открытия. Примеры византийской живописи дают основания для проведения аналогий, предположений и подтверждений археологическому материалу средневекового Херсона.

Хронологические рамки работы охватывают период с V–VII вв. Нижней границей датируется строительство новых величественных храмов, внутреннее убранство которых включало фресковую живопись. В XIV в. происходит разрушение города вместе с многочисленными культовыми постройками.

География исследования ограничивается городской территорией византийского Херсона, расположенного на северо-восточном побережье полуострова Крым.

Основным источником послужили сохранившиеся фрагменты расписной штукатурки с остатками фресковой живописи, найденные в процессе раскопок в базиликах и храмах средневекового Херсона.

Среди работ, посвященных истории, культуре и архитектуре византийского Херсона, изучение фресковой живописи сакральных памятников не являлось отдельным вопросом. В большинстве случаев упоминается наличие данного вида декора в том или ином памятнике. Труды Д. В. Айналова [2], А. Л. Бертье-Делагарда [5], А. Л. Якобсона [21], О. И. Домбровского [7;8], С. Б. Сорочана [17;18;19] дают сведения для систематизации и анализа накопленного материала. В работе использованы архивные материалы: отчеты археологических раскопок [3; 10; 14], некоторые реконструкции выполненные сотрудниками НЗХТ – Л. Г. Колесниковой, Г. М. Манто [11] и известного археолога О. И. Домбровского [8]. Обобщающие работы по византийскому искусству дают возможность для частичного сравнения и аналогий с искусством провинциального города [6; 12; 15]. В целом, степень разработанности данной темы является недостаточной и зачастую носит описательный характер. Специальная литература не дает единой картины и данные авторы приводят разрозненные, отрывочные сведения о состоянии фресковой живописи Херсона.

За длительный период археологических раскопок на территории городища было открыто 15 базилик, 7 крестовых и крестовокупольных храмов и около 12 других видов культовых построек, из которых только в некоторых были найдены обломки окрашенной штукатурки и фресок. В большинстве случаев – это незначительные фрагменты, не подвергающиеся интерпретации и выяснению сюжетов.

Сегодня под термином «фреска» часто называют любую настенную роспись. Изначально же данное понятие указывало, прежде всего, на технику живописи по сырой штукатурке. Это один из видов стеной росписей. При

высыхании содержащаяся в штукатурке известь образует тонкую прозрачную кальциевую плёнку, делающую фреску долговечной [12, с. 389-391].

Из примеров византийских фресок с подобным сюжетом отметим росписи в церквях острова Наксос (Греция). В церкви Св. Артемия в Сангри сохранились остатки росписей иконоборского периода, представленные аниконическими мотивами [6, с. 2234-2238]. Аниконической росписью называют систему изображений, лишенных любых сцен из Священного Писания, антропоморфных образов, чаще всего их заменяют символические изображения и многочисленные орнаментально-геометрические мотивы. Живопись имитирует восточную поливную керамику, разноцветными плитками которой могли облицовывать церковные и светские интерьеры. В церкви св. Иоанна Богослова в Адисару также сохранились подобные аниконических росписи с многоцветными геометрическими и растительными орнаментами. Данные примеры аналогий датируются IX в., и особенно характерны для иконоборского периода [6, с. 2367-2369; 12, с. 422-424]. Что касается постиконоборского времени (843-1204 гг.), то здесь культурными центрами являлись Фессалоника, Гёреме, Кастория и др. [1, р. 386-389]. Расцвет приходится на т.н. Македонское возрождение (X–XI вв.). Яркими примерами являются евангельские циклы, изображения святых: Причащение Апостолов, Богородица и святители Церкви, Св. Константин и Елена [6, с.2560-2564; 15, с. 149-176].

Историю собственно фресковой живописи в монументальной архитектуре Херсона можно начать с расписных склепов конца IV–V вв. [9, с.289-291; 16, с.452-454], поскольку именно они являются наиболее ранними примерами фресок в истории монументальной живописи города. Ближайшие аналогии находятся в позднеантичных центрах, расположенных на территории Балканского полуострова и западной части Малой Азии, с которыми город имел давние разносторонние связи. Все это дает основание предполагать, что традиция фресковой росписи была привнесена в Херсонес. Говорить о местной художественной школе нет оснований. Вероятно, приезжие мастера выполняли росписи в общевизантийском провинциальном стиле.

Сегодня расписные склепы Херсонеса/Херсона в большинстве случаев недоступны для первичного изучения. Общее количество таких погребальных сооружений насчитывается 13 [20, с.96].

Сюжеты декоративной росписи херсонесских склепов довольно разнообразны: птицы (павлины, голуби), гирлянды, виноградные лозы, ленты, людские фигуры, цветы, хрисмы и кресты. Сравнение изображений этой группы памятников с возможными изображениями фресок в базиликах, храмах указывает на определенную преемственность [20, с.95-99;4, с.303-305].

Как уже указывалось в архивных материалах сохранились только малоинформативные упоминания об обнаружении остатков разноцветной штукатурки. Тем не менее о фресковой живописи, как украшении

внутреннего убранства культовых зданий средневекового Херсона, мы можем говорить в отношении крещальни при Уваровской базилике, Уваровской базилики, базилики 1935 г., Западного загородного крестообразного храма (Св. Созонта), «базилики Крузе», храма № 21, часовни № 38, «храме с аркосолиями» в портовом районе.

Крещальня при Уваровской базилики была открыта во время раскопок, проводимых Херсонесским монастырем в 1877 г., а окончательно раскопана К. К. Косцюшко-Валюжиничем в 1901 г. Внутри помещения, вероятно, было оштукатурено и покрыто фресками. Сохранились фрагменты с растительным орнаментом, красно-коричневого, синего, желтого цветов [13; 19, с.125; 2, с.12].

Предположение, что стены Уваровской базилики после X в. вероятно, были покрыты новыми фресками было высказано С. Б. Сорочаном на основании отчета 1901 г. К. К. Косцюшко-Валюжинича [19, с.131; 14]. Известно также, что изображения росписи на внешних стенах Уваровской базилики напоминали «квадры» [21, с.157].

Во время раскопок Г. Д. Белова в 1935 г. на территории XIX квартала были открыты остатки двух храмов. Обнаруженные фрагменты фрески является наиболее полным и ярким примером такого рода декора [19, с. 152; 3, с. 349]

В 1982 г. был впервые открыт небольшая загородная церковь, позже связанная исследователями с именем Св. Созонта. Раскопки 1985 г. показали, что этот крестообразный храм, датируемый не ранее конца VIII в. и погибший в X в., был расписан внутри фресками [19, с. 190].

В 1998–1999 гг. были произведены исследования «Базилики Крузе» под руководством М. И. Золотарева совместно с австрийскими археологами во главе с профессором Р. Пиллингер. Тогда и были открыты многочисленные остатки росписной штукатурки с использованием желтого, синего, черного, красного цветов [9, с. 32-33; 18, с. 721-722].

Небольшая церковь (№ 38), расположенная в «цитадели», была открыта в 1907 г. и на её стенах были видны отчетливые следы штукатурки и росписи фресками. Храм относят к XI–XIII вв., а следовательно, его фрески можно датировать не раньше этого времени. [18, с. 538].

В XIII–XIV в. в квартале XXI располагался трехапсидный храм с куполом и ступенчатыми пилястрами (№ 21). Его стены были оштукатурены и покрыты фресками [19, с. 161].

«Храм с аркосолиями» был раскопан в 1963-1964 гг. Возведение храма связано с общей застройкой района в XI в. Разрушение же храма произошло вместе с городом в XIV в. Стены были оштукатурены и покрыты фреской, вероятно, с геометрическим орнаментом [18, с.539].

В целом, анализ данного разновременного материала свидетельствует скорее об орнаментально-геометрическом характере росписей.

При всем этом только на основе материалов, обнаруженных в ходе раскопок 1950 г. в южном нефе базилики 1935 г., О. И. Домбровскому удалось выполнить реконструкцию фресковой живописи южного нефа,

которая вместе с настенной мозаикой создавали определенный образ внутреннего пространства базилики [7, с.103-104; 8, с. 208-209].

Слой грунта, заключенный между мозаичными полами, образовался в продолжение длительного времени между V и X вв. Стратиграфическое исследование грунта, освещенное в отчете С. Ф. Стржелецкого, показало, что к третьему строительному периоду, который исследователь датировал VII–VIII вв., относятся двухслойные обломки фресок и куски гипсовой лепнины, которые служат материалом для восстановления композиции росписи южного нефа базилики [8, с.209-210].

Благодаря подробным записям и большому числу фрагментов штукатурки (более 422) удалось определить с достаточной полнотой все основные декоративные элементы стенной росписи и выявить их связь друг с другом [8, с. 211].

В результате подбора мелких обломков по рисунку и соединения друг с другом, тщательной работе с полевыми записями, архивными материалами и проработкой архитектуры О. И. Домбровским были определены следующие орнаментально-декоративные элементы росписи.

Панели и филанчатые вставки в виде вписанных друг в друга прямоугольников и ромбов, раскрашенных оранжево-желтой, коричневой, зеленой, серо-голубой, красной и черной красками под цветной мрамор.

Зубчатые круги внутри равнобедренных треугольников. Различная раскраска этих фигур имитирует каменную инкрустацию.

Аксометрически нарисованный фриз с разноцветными «сухарями» и окаймлением из двух несколько отступающих от фриза полос – узкой черной сверху и широкой красной снизу. «Сухари», имеющие условную светотень, выраженную тремя цветами, чередуются в следующем порядке: бело-серо-синий, серо-зелено-голубой, бело-розово-красный.

Гирлянды из пальмовых ветвей, написанные зеленой и черной красками по фону цвета слоновой кости, с желтоватыми плодами, серыми и красными лентами и фигурами птиц внутри гирлянд. Вероятно, это были павлины и фазаны в профиль.

Орнаментальное обрамление проемов.

Рисованные колонны с каннелюрами и невысокими капителями.

Орнаментальный фриз, состоящий из двух пересекающихся меандров в виде акснометрически нарисованных на черном фоне цветных полос.

О. И. Домбровский не сообщает о росписях нижнего яруса. Но А. Л. Якобсон отмечал схожесть росписи нижнего яруса «под квадры» с фресками Уваровской базиликой [21 с. 180].

Одни и те же мотивы, в частности декоративный ансамбль с его живописным фризом и лепным карнизом, по единой для всего здания архитектурно-декоративной схеме ритмически повторялись и в обоих боковых нефах, и в центральном нефе, и в самом алтаре храма. Вероятно, в алтарной апсиде в конхе и над синтроном имелись еще какие-то рисунки, не повторявшиеся в остальных частях здания. Трудно их представить пока не будут найдены пропавшие фрагменты из раскопок

1935 г. и пока не будут реставрированы многочисленные обломки расписной штукатурки из среднего нефа и алтаря базилики.

По всей видимости, в этой росписи преобладают черты, характерные для ромейского искусства средневизантийского периода: плоскостность, несмотря на живописную свободу исполнения; богатство и разнообразие ярких красок и, наряду, с этим, единство и мягкость колорита.

Наиболее близкие по отдельным мотивам аналогии фрескам базилики 1935 г. дают росписи нескольких склепов херсонесского некрополя, в особенности склепов 1853 (1904), 1907 и 1912 годов. В них мы находим ряд похожих деталей: гирлянды, перевязанные красными и серыми лентами, фигуры павлинов [16, с. 263-267]. Но изображения в базилике выполнены более живописно, имеют хорошо продуманную композицию.

Оценивая композицию росписи южного нефа базилики 1935 года, с первого взгляда можно отнести эту роспись к первому строительному периоду базилики, иначе говоря, к VI–VII в. На это указывают такие декоративные элементы, как колонны, суарный фриз и др. Гирлянды из пальмовых ветвей с изображением птиц также напоминают широко известные мотивы эллинистического и римского искусства. Но не стоит забывать, что в период иконоборства в Византии монументально-декоративное искусство было сковано догматами иконоборского собора [15, с.69-71].

Особенностью всего множества обломков фресок, собранных при раскопках базилики 1935 года, является отсутствие в них какого бы то ни было намека на изображение человеческого лица или фигуры; их элементы, не исключая гирлянд и птиц, носят характер либо орнаментальный, либо символическо-декоративный [4, с.305; 20, с. 97]. Сопоставляя эти особенности со стратиграфическими данными можно признать, что наиболее вероятным временем фресок южного нефа базилики 1935 г. является период иконоборства. Малочисленность памятников искусства этого периода, в особенности церковной живописи, повсеместно уничтожавшейся при восстановлении иконопочитания, является возможной причиной того, что фрески базилики 1935 г. пока не имеют прямых аналогий.

Таким образом, нет сомнений, что фресковая живопись играла довольно важную роль во внутреннем декоре сакральных памятников средневекового Херсона. Сохранившиеся фрагменты дают возможность говорить о символической нагрузке изображений. При этом, византийские мастера приносили на местную почву готовые ромейские, восточные традиции сюжетов росписей. Их элементы - гирлянды, птицы, различные орнаментальные мотивы носят, прежде всего, символически-декоративный характер. Цветовая гамма представлена красным, желтым, синим, зеленым, черным, серым цветами. Но даже столь немногочисленное разнообразие красок позволяла мастерам с помощью контраста и геометрии создавать не только плоскостные, но и объемное изображение.

Такой хронологически обширный период, насыщенный памятниками с использованием в виде украшения фресковой живописи, следуя общевизантийской традиции, должен отображать смену общеимперских

традиций. Однако в Херсоне особенностью всего множества фрагментов фресок является отсутствие в них деталей, свидетельствующих о наличии изображений человеческого лица или фигуры, что было свойственно другим провинциальным районам Византии.

Насколько распространенным видом украшения являлись в Херсоне фрески, свидетельствует статистические подсчеты зафиксированных фрагментов. Так, внутреннее убранство только 6 из 15 базилик, то есть 40% от общего количества подобного вида культовых построек, включало подобные росписи. И лишь 10% остальных типов культовых сооружений имели подобное декоративное украшение. Вероятно, это связано с отсутствием собственной школы мастеров, которые могли работать как над созданием, так и ремонтом фресок. Кроме того, следует учитывать, что работа мастеров фресковой живописи была достаточно дорогостоящей, а Херсон оставался окраинным провинциальным городом с едва ли высоким уровнем достатка.

Литература

1. *The Oxford Hand Book of Byzantine Studies* / Ed. By E. Jeffreys, J. Haldon, R. Cormak. – Oxford, 2008.
2. *Айналов Д. В.* Развалины храмов / Д. В. Айналов // Памятники христианского Херсонеса. – М. 1905. – Вып. 1.
3. *Белов Г. Д.* Отчет о раскопках в Херсонесе за 1935–1936 гг. / Г. Д. Белов – Симферополь, 1938.
4. *Беляев С. А.* Очерки истории христианского Херсонеса / С. А. Беляев. – СПб., 2009.
5. *Бертье – Делагард А. Л.* Раскопки Херсонеса / А. Л. Бертье-Делагард // МАР. – 1893. – Т. 12.
6. Византийское искусство. – М., 2006. (CD-ROM)
7. *Домбровский О. И.* Фрески средневекового Крыма / О. И. Домбровский. – К., 1966.
8. *Домбровский О. И.* Фрески южного нефа Херсонесской базилики 1935 г. / О. И. Домбровский // Хсб. – 1959. - Вып. 5. – С. 207-228.
9. *Завадская И. А.* Декоративно – символическая система росписи херсонесских христианских склепов / И. А. Завадская // МАИЭТ. – 2005. – Вып. 11. – С. 258-288.
10. *Золотарев М.* Отчет о раскопках Базилики № 7 (т.н. «Базилика Крузе») в Херсонесе 1998 году / М. Золотарев, Д. Коробков, С. Ушаков, А. Пюльц // Архив НЗХТ. – Д. № 3388.
11. *Колесникова Л. Г.* Реконструкции фресок из базилики 1935 г. Рисунки Г. М. Манто / Л. Г. Колесникова. // Архив НЗХТ. – Д. №3451.
12. *Колпакова Г. С.* Искусство Византии. Ранний и средний период / Г. С. Колпакова. – СПб., 2004.
13. Крещальня (баптистерий). [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.chersonesos.org/?p=ct_map28&l=rus. Доступ – 20.05.2011 г.
14. Отчет заведующего раскопками в Херсонесе К. К. Косцюшко-Валюжинича за 1901 год. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.kostsyushko.chersonesos.org/1901/1901.php?year=1901>. Доступ – 20.05.2011 г.

15. Попова О. С. Проблемы византийского искусства. Мозаики, фрески, иконы / О. С. Попова – М., 2006.
16. Ростовцев М. И. Античная декоративная живопись на юге России / М. И. Ростовцев. – СПб, 1914.
17. Сорочан С. Б. Византийский Херсон (вторая пол. VI – первая пол. X вв.) Очерки истории и культуры / С. Б. Сорочан. – Харьков, 2005. – Ч. 1-2.
18. Сорочан С. Б. Жизнь и гибель Херсонеса / С. Б. Сорочан, В. М. Зубарь, Л. В. Марченко. – Харьков, 2000.
19. Сорочан С. Б. Херсонес – Херсон – Корсунь / С. Б. Сорочан, В. М. Зубарь, Л. В. Марченко. – К., 2003.
20. Фомин М. В. Погребальная традиция и обряд в византийском Херсоне (IV–X вв.). – Харьков, 2011.
21. Якобсон А. Л. Раннесредневековый Херсонес: очерки истории материальной культуры / А. Л. Якобсон // МИА. – 1959. – № 63.

УДК 94(620):[2 - 557:2 - 526.8]

Магическое значение амулетов в заупокойной практике Древнего Египта эпохи Среднего царства

Пяничук Ольга

Пяничук Ольга. Магическое значение амулетов в заупокойной практике Древнего Египта эпохи Среднего царства. Статья посвящена исследованию религиозно-магической символики, используемой в похоронной практике Древнего Египта периода Среднего царства. Статья также освещает вопросы магического использования амулетов и семантики в сакральных предметах. **Ключевые слова:** амулеты, заупокойный культ, Древний Египет, уаждет, анх, скарабей.

Пяничук Ольга. Магічне значення амулетів в заупокійній практиці Стародавнього Єгипту епохи Середнього царства. Стаття присвячена дослідженню релігійно-магічної символіки в похоронній практиці Стародавнього Єгипту в період Середнього царства. Стаття також висвітлює питання магічного використання амулетів та семантики у сакральних предметах. **Ключові слова:** амулети, заупокійна практика, Стародавній Єгипет, уаждет, анх, скарабей.

Pyanichuk Olga Magical amulets in the value of the funeral practices of ancient Egypt of the Middle Kingdom. The paper Pyanichuk O. A. "Magic value of amulets in doleful practice of Ancient Egypt of the period Middle Kingdom" is devoted research to the religious-magic symbolics used in funeral practice of Ancient Egypt of the period Middle Kingdom. Article also takes up questions of symbolical coding of the information in sacral subjects and principles of their magic use. **Key words:** amulets, doleful practice, Ancient Egypt, wedjat, ankh, scarab.

Амулеты – едва ли не самый примечательный аспект древнеегипетской магии, который занимал особое место в заупокойных верованиях древних египтян. С эпохи Среднего царства египтяне всех социальных слоев считали необходимым иметь целый набор амулетов, призванных защищать, и талисманов, помогающих улучшить качество той или иной сферы жизни. Практически все носимые украшения древних египтян, будь-то из дорогих камней или из глины, являлись амулетами. Особый интерес для исследования представляет вопрос кодирования информации в символике амулетов. Семантика сакральных предметов отражает религиозное, магическое, мифологическое содержание древнеегипетских воззрений на земную и, в особенности, загробную жизнь в использовании которых переплелись магия, религия и суеверия.

Несмотря на важность рассматриваемой проблемы, степень ее разработанности нельзя признать достаточной. В египтологических работах данный вопрос рассматривался рядом западноевропейских ученых [1; 5; 20; 22; 24; 25; 26], а также затрагивался в русскоязычных исследованиях [3; 6; 11], однако упоминание о египетских амулетах не раскрывают их использования в магической практике и смысловую нагрузку.

Для рассмотрения данного вопроса следует обратиться к священным «Текстам пирамид», «Текстам саркофагов», «Книге Мертвых», сборнику магических текстов, данным нарративной традиции, а также музейным археологическим коллекциям.

Цель данной работы – исследовать семантическую связь амулетов с ролью отдельных богов в заупокойном культе и связанных с ними мифологем и определить магическое значение амулетов в заупокойном культе Древнего Египта эпохи Среднего царства.

Широкое применение амулетов в заупокойной практике связано с демократизацией заупокойного культа в период Среднего царства. Археологические находки данной эпохи не так многочисленны, как аналогичные периода Нового царства. Однако, именно в период Среднего царства были сформированы основные религиозно-магические практики Древнего Египта, используемые в последующие века. Новые религиозно-магические возможности, открывшиеся для широких слоев населения благодаря распространению культа Осириса, сделали данные сакральные предметы необходимым атрибутом заупокойной практики, и очень популярными среди бедных слоев населения.

Использование амулетов в заупокойной практике имело особое магическое значение, поэтому изготовление амулетов выделялось в отдельное магическое искусство – сау, которым занимались специально посвященные жрецы [5, с. 218; 25, р. 166]. Священное тело умершего становилось настоящим складом амулетов, призванных защитить его тело и душу в потустороннем мире. Основное различие амулетов состояло в наличии или отсутствии надписей на них. При изготовлении амулетов использовали имитативную и вербальную техники магии. Имитативная магия, или магия подобия состояла в аналогии или ассоциации отдельного предмета или символа с действительностью, мифами, богами, природно-космическими явлениями и прочим. Этот главный принцип египетской магии был передан людям богом слова и хранителем знаний Тотом [14, spell 71; 2, с. 117; 19, р. 19, 73]. Характерной чертой египетских религиозно-магических верований была разветвленная система символов. По мнению египтян, чем больше символов характеризуют того или иного бога, явление или какую-то вещь, тем легче его понять. Поэтому отдельно взятый египетский символ выражал много вещей, в то время как конкретная вещь могла выражаться многими символами.

Вербальная и письменная магия занимала особое место в магической практике Древнего Египта. Поэтому произнесенные или написанные «слова власти» – заклинания и магические формулы священных текстов – удваивали силу амулета. Так, в «Сказании о Сатни-Хемуасе» говорится: «Он знал силу чудодейственных амулетов, он знал священные слова заговоров, он умел произносить могущественные заклинания, ибо он был мудрым писцом и великим чародеем, и не было равных ему во всей стране» [9, с. 207; 17, р. 43]. В качестве амулета использовали даже кусок папируса или ткани с написанными заклинаниями, который носили в виде ожерелья или кулона [23, р. 115; 13, с. 246]. Отсутствие каких-либо письменных символов на амулете можно объяснить следующим:

- низкой материальной способностью семьи умершего, так как гравировка священного текста повышала его стоимость;
- амулет мог быть маленького размера, например, как составная часть ожерелья, на котором невозможно что-либо написать;
- символика амулета считалась достаточно сильной сама по себе, как например, уаджет.

Амулеты, используемые в похоронной практике, всегда изготавливались из прочного материала, поскольку было необходимо, чтобы они как можно дольше послужили умершему и не разрушились пока тот не обосновался на новом месте. С расширением и усложнением погребальных обрядов периода Среднего царства, практика использования амулетов приобрела значительный размах. В заупокойном культе каждый амулет занимал свое конкретное место и наделял умершего знанием и могуществом того или иного бога в соответствующей ситуации. Это был еще один аспект магии, популярный среди бедных слоев населения, который в соединении с вербальной магией позволял обойти сложные и дорогостоящие ритуалы царского культа.

Относительно самой царской особы данный процесс говорит об ослаблении ее «божественности». Фараоны Древнего царства были уверены в своей божественной родословной, блага загробного мира принадлежали только им и амулеты использовались в меньшей степени, скорее, как символы царской власти [18, р. 7]. А с демократизацией культа фараону были необходимы дополнительные средства защиты для большей уверенности и безопасности. Кроме того, в условиях демократизации заупокойного культа, усложненные ритуалы были призваны сохранить определенную дистанцию между сыном бога и простолюдинами.

Наиболее важными в похоронной практике являлись амулеты скарабеев, уаджет, анхх и тет. Без этих амулетов невозможно было воскреснуть в царстве Осириса, поскольку они символизировали главные аспекты преобразования и трансформации умершего в загробном мире: скарабей символизировал обновление и обеспечивал положительный результат на суде Осириса; уаджет – защиту и власть; анхх – возрождение и новую жизнь; тет – опеку и помощь Исида, подательница жизни.

Амулет в виде скарабея – – как и сам жук, сам по себе уже обладал удивительной силой. Скарабей был олицетворением и символом бога Хепри, невидимой силы созидания, которая движет Солнце по небу. Тот факт, что скарабей летает в самое жаркое время дня, привел к отождествлению его с Солнцем. Невидимая сила Бога-творца, проявленная в виде бога Хепри, заставляла Солнце катиться по небу, и скарабей, перекачивающий свои шарики, получил имя Хепри, то есть «тот, кто катит» [1, с. 44; 21, р. 95; 25, р. 170]. Солнце несло в себе зародыши всего живого, поэтому шарик скарабея, содержащий зародыши скарабея, отождествляли с Солнцем как с существом, воспроизводящим жизнь из самого себя. А поскольку бог Хепри олицетворял также инертную, но живую материю, готовую начать цикл существования, и в древнейшие времена считался богом воскрешения, то скарабей, отождествлявшийся с ним, стал символом бога и знаком воскрешения [4, с. 293; 6, с. 165]. Умерший также содержал зародыш новой жизни. Поэтому фигурка скарабея в сопровождении написанных или наговоренных «слов власти» давала новую жизнь. Поэтому, чаще всего амулет в виде скарабея использовали как символ сердца.

Главное магическое использование амулетов сердца в заупокойной практике предназначалось для благоприятного исхода посмертного суда. В присутствии богов, сердце покойного взвешивали на весах относительно пера Маат, богини Истины и Справедливости, которое и определяло степень греховности человека и его дальнейшую судьбу в загробном мире. Если сердце оказывалось тяжелее пера, покойного ждала вторая и окончательная смерть – его съедало чудовище Амнат [3, с. 227; 23, р. 34; 25, р. 70]. И проблема состояла в том, что сердце могло само говорить и выдать «забытые» грехи своего хозяина. Поэтому, для обеспечения вечной жизни после смерти, вне зависимости от того,

заслуживал покойный ее или нет, настоящее сердце заменяли амулетом в виде скарабея. На нем писались заклинания, вошедшие в 30, 30А и 30Б главы «Книги Мертвых», которые заставляли сердце молчать и не свидетельствовать против умершего: «Мое сердце – мой приход к жизни. Да не выступит против меня никто и ничто на моем суде; да не восстанет против меня никто в присутствии верховных правителей; да не отделишься ты от меня пред лицом того, кто следит за Весами!».

Раскопки некрополей в Дендере и Бени-Хасане, где найдены захоронения времен шестой – двенадцатой династий показали, что широкое распространение скарабеев в заупокойной практике появилось в ранний период Среднего царства в связи с демократизацией царского культа и доступом к религиозно-магическим практикам широких слоев населения [22, р. 67, 69].

Амулеты сердца, в виде скарабеев, эпохи Среднего царства представлены в коллекциях Ф. Петри, П. Ньюберри, в Московском историческом музее имени А. С. Пушкина [10; 11; 22; 24]. Они сделаны из зеленого базальта, зеленого гранита, известняка, зеленого мрамора, голубой глины, голубой смальты, фаянса, покрытого пурпурной, голубой и зеленой глазурью, символизировавшие жизнь и обновление – цвета Осириса. В коллекциях описанных П. Ньюберри, Ф. Петри и С. И. Ходжаш представлены 51 царский скарабей и более 150 скарабеев придворных и чиновников эпохи Среднего царства с характерной для данного периода точной прорисовкой деталей жука – глаз, лапок и высокой спинки [10, с. 169-178; 11, с. 56-79; 22, р. 118-121, Pl. IX, XI–XVII; 24, р. 23, Pl. VII, VIII]. На обороте амулетов выгравированы имена умерших и заклинания охраны сердца, вошедшие в «Книгу Мертвых» [20, р. 54; 22, р. 18-19; 23, р. 65; 24, Pl. VII, VIII, IX]. Таким образом, используя магию подобия – символ бога Хепри, магию переноса – отождествление амулета с сердцем, и вербальную магию – магические заклинания, египтяне обеспечивали своим умершим благоприятный исход посмертного суда и возрождение в ином мире.

Амулет Тет – – был обязательным при мумификации [24, Pl. VII]. Слово «тет» можно перевести как «жизнь» или «благополучие» [25, р. 171]. Тет был связан с вечной жизнью и обновлением. Однако природа этого амулета до конца не ясна. Большинство исследователей

утверждают, что Тет это видоизмененный Анкх – , так сказать, его женская версия, символизирующая лоно Исида, дающее жизнь и обновление, единение мужского и женского начал [2, с. 69; 6, с. 163; 15, р. 78, 94; 24, 23; 25, р. 171; 27, р. 249]. Этот амулет также называют «пряжка Исида». На нем писали изречения 156-й главы «Книги Мертвых»: «Да сделается кровь Исида, и сила Исида, и заклинания Исида Силами, защищающими это могущественное существо и оберегающими его от того, кто способен совершить против него отвратительные деяния». Амулет

делался из золота и материалов красного цвета и клался на шею покойного. Его магическая сила защищала умершего силой крови Исида и обеспечивал материнскую защиту богини и ее ходатайство перед Осирисом и богами загробного мира. Тет открывал доступ в любое место подземного мира, и давал возможность достать руками небо и землю. Амулет «Пряжка Исида» был очень популярен и в эллинистическую эпоху – он фигурирует в изображениях греко-римской Исида, и часто включался в ритуальные одеяния жриц [15, р. 94; 27, р. 249].

Уаджет (учат) или «Око Гора» – – один из самых распространенных амулетов. В каталоге Ф. Петри представлено 74 амулетов уаджет, 26 из них – Среднего царства [24, Pl. XIX, XXIV, XXV]. «Око Гора» был главным символом защиты [26, р. 169]. В пеленах мумии находят по несколько таких амулетов [24, р. 138-142, Pl. XXIV, XXV], а на грудной пластине часто изображали большое «Око Гора» [19, р. 97]. «Книга Мертвых» рекомендовала делать Уаджет из золота и ляпис-лазури [BD, spell 149]. Встречаются два вида Уаджет [PT, spell 33b] – левое и правое. Глаз, обращенный налево, был Лунным, олицетворявшим Осириса. Гор воскресил своего отца, дав ему проглотить свой глаз: «Глаз его обладает могуществом и способен покорять врагов его, он отомстил за своего божественного Отца...» [BD, spell 138]. Глаз, обращенный направо, был Солнечным, и символизировал грозное всевидящее око Ра, которое спас Тот: «Бог Тот принес Уаджет, и он вернул мир после смерти его, о Ра» [BD, spell 167]. Оба амулета имеют космическо-божественное происхождение [7, с. 10], символизировавшие гармонию и целостность мира, «поддерживаемые воспроизведением мира в ритуалах» [12, с. 114]. Подобное мнение мы находим и в трактате Плутарха «Об Исида и Осирисе»: «... потому что не только Луну, но и Солнце считают оком и светом Гора» [8, 51-52]. В соответствии с этим, Б. Б. Пиотровский считает, что можно составить цепочку символов: глаз (Гор спасает Осириса, Лунный глаз) – Солнце (Ра-творец, Солнечный глаз) – и оба они дают и защищают жизнь [7, с. 12]. Здесь мы видим еще один пример использования магии подобия.

Часто египтяне использовали сразу оба амулета-глаза – мерти [23, р. 110; 24, р. 138-142, Pl. XXIV, XXV]. Над амулетом читали заклинание, вошедшее в 140 главу «Книги Мертвых»: «Его величество (Ра) повелевает призвать тебя вместе с Уаджетом к членам моим. Он дает силу всем конечностям моим, и он укрепил их той энергией (магическими заклинаниями), что исходит из уст Его Величества» [BD, spell 140]. Магическая сила уаджета живым давала защиту и напоминала о том, что их поступки всегда у Бога на виду; а умершие, превратившись «в огненное Око Гора» [CT, spell 316], надеялись получить благосклонность небес и обрести силу, бодрость, покровительство, безопасность, хорошее здоровье в загробном существовании. Уаджет позволял умершему видеть суть всех и вся, обеспечивал ему место в ладье Ра, а это означало, что хозяин амулета стал богом [BD, spell 162-164, 167].

Самый известный египетский амулет Анкх – – до сих пор имеет невыясненную природу [24, Pl. III]. Известно, что Анкх символизирует жизнь, ключ к жизни. В магической формуле «Борьба Атума со змеем» говорится: «В моей руке оружие Ра. В моей руке символ жизни, процветания и здоровья» [14, spell 145]. Практически все боги изображены с этим символом, то есть несущие жизнь и возрождение. По одной из версий, исходящей из «Легенды о Неб-ер-чере и истории сотворения» [16, р. 172-173], Анкх символизирует половой орган бога, сотворивший жизнь. Однако У. Бадж отклоняет версию о фаллическом происхождении амулета [1, с. 61]. Д. Ранкейн высказывает мнение, что Анкх символизирует вечность и непрерывность богов [25, р. 167]. Х. Овузу называет Анкх видимым символом божественной искры, давшей жизнь, оставляя место и для соединенных элементов мужского и женского начал [6, с. 163]. Анкх вкладывали в руки умершему, рисовали на пеленах, саркофагах и фресках гробницы. Таким образом, используя магию переноса, ставили умершего в один ряд с богами. Анкх в руках нового Осириса указывал на то, что он обладает животворящей силой и знаниями бога, то есть обладает магическими знаниями. Следует отметить, что жизнь, символизируемая Анкхом, относилась именно к потустороннему миру. В земном мире амулет Анкх, скорее, служил символом власти. До эпохи Среднего царства право на этот амулет имел только фараон как прямой потомок богов, – даже его ближайшие родственники и приближенные не имели такого права [20, р. 126].

Как видим, в период Среднего царства египетская практика применения амулетов в заупокойном культе стала доступной для всех категорий населения и являлась полностью осмысленным и целенаправленным действием. Каждый амулет занимал свое место в похоронных ритуалах и выполнял защитную функцию конкретной части тела или органа. Согласно закону подобия, изложенного Тотом, семантика того или иного амулета содержала большое количество религиозно-магической информации. Посредством имитативной магии и магии переноса амулет передавал умершему силу бога и его способность разрешать «критические» ситуации. Таким образом, сила амулета подчеркивала еще одну божественную грань нового Осириса. Для «активации» и усиления энергетических вибраций амулета следовало использовать вербальную магию. Поэтому любое кольцо, кулон или другой подобный предмет, на котором было начертано имя бога, его эмблема или изображение, становился защитным амулетом, причем сила его сохранялась до тех пор, пока не разрушался материал, или пока не стиралось имя или рисунок. Это имело большое значение для простых египтян, поскольку амулеты, даже сделанные из глины или дерева, давали надежду достичь вечной жизни без соблюдения всех дорогостоящих ритуалов царского культа.

Литература

1. Бадж У. Магия Древнего Египта / У. Бадж / Пер. с англ. – М., 2004.
2. Бадж У. Древний Египет: духи, идолы, боги / У. Бадж / Пер. с англ. – М., 2009.
3. Коростовцев М. А. Религия Древнего Египта / М. А. Коростовцев. – М., 1976.
4. Лапис И. А. Культура Древнего Египта / И. А. Лапис // История Древнего мира. – М., 1989. – Т. 1.
5. Мерц Б. Красная Земля, Черная Земля: Мир древних египтян / Б. Мерц / Пер. М. Шикова. – М., 1988.
6. Овузу Х. Символы Египта / Х. Овузу / Пер. с англ. – СПб., 2006.
7. Пиотровский Б. Б. Амулеты в форме глаза в Древнем Египте / Б. Б. Пиотровский // Известия Государственной Академии истории материальной культуры. – 1931. – Т. 9. – Вып. 3.
8. Плутарх. Об Исиде и Осирисе 52 / Плутарх // ВДИ. – 1977. – № 4.
9. Сказания о Сатни-Хемуасе // Древний Египет. Сказания. Притчи / Пер. И. Кацнельсон, Ф. Мендельсон. – М., 2000.
10. Ходжаши С. И. Амулеты из собрания Государственного музея изобразительных искусств им. А. С. Пушкина / С. И. Ходжаши // ВДИ. – 1953. – № 3.
11. Ходжаши С. И. Египетские скарабеи позднего Среднего царства им. А. С. Пушкина и Государственного Эрмитажа / С. И. Ходжаши // ВДИ. – 1973. – № 3.
12. Шеркова Т. А. «Око Хора»: символика глаза в додинастическом Египте / Т. А. Шеркова // ВДИ. – 1996. – № 4.
13. Эрман А. Жизнь в Древнем Египте / А. Эрман. – М., 2008.
14. *Ancient Egyptian magical texts* / Ed. by J. F. Borghouts. – Leiden, 1978. – Vol. 9.
15. *De Traci Regula. The mysteries of Isis: Her worship and magic* / De Traci Regula. – Minnesota, 2002.
16. Faulkner R. O. The Bremner-Rhind Papyrus III / R. O. Faulkner // JEA. – 1937. – Vol. 23.
17. Griffith F. Stories of the High-Priest of Memphis / F. Griffith. – L., 1900.
18. Ikram S. Death and burial in Ancient Egypt / S. Ikram. – L., 2003.
19. Jacq C. Egyptian magic / C. Jacq. – Chicago, 1985.
20. Jéquier G. Les talismans [ânkḥ] et [shen] / G. Jéquier // BIFAO. – 1914. – Vol. 11.
21. Myer I. Scarabs. The history, manufacture and religion symbolism / I. Myer. – L., 1894.
22. Newberry P. E. Scarabs / P. E. Newberry. – L., 1908.
23. Pinch G. Magic in Ancient Egypt / G. Pinch. – L., 2006.
24. Petrie F. Amulets. The Egyptian Collection in University College / F. Petrie. – L., 1914.
25. Rankine D. HEKA. The Practices of Ancient Egyptian Ritual and Magic / D. Rankine. – L., 2006.
26. Shaw I. The Oxford history of Ancient Egypt / I. Shaw. – L., 2003.
27. Tsatsou E. Isis on magical Amulets in Late Antiquity / E. Tsatsou // Tenth International Congress of Egyptologists/University of the Aegean Rhodes, 22-29 May, 2008. – P. 249.
28. *The Ancient Egyptian Book of the Dead* / Tr. by R. O. Faulkner. – L., 2001.
29. *The Ancient Egyptian Coffin Texts* / Tr. by R. O. Faulkner. – Warminster, 1973. – Vol. I.
30. *The Ancient Egyptian Pyramid Texts* / Tr. by R. O. Faulkner. – L., 1969.

Еще раз о причинах Корсунского похода Владимира Святославича

Роменский Александр

Роменський Олександр. Ще раз про причини Корсунського походу Володимира Святославича. Стаття присвячена проблемі причин військового походу князя Володимира проти візантійського Херсону. Дослідження проводилося на основі аналізу давньоруських, візантійських та арабських історичних наративів. Видається, що Корсунський похід відбувся в результаті дії політичних та економічних чинників і був не випадковою акцією, а частиною єдиної зовнішньої політики князя Володимира. **Ключові слова:** Херсон (Корсунь), причини, військовий похід, Давня Русь, Візантія.

Роменский Александр. Еще раз о причинах Корсунского похода Владимира Святославича. Статья посвящена проблеме причин военного похода князя Владимира против византийского Херсона. Исследование проводилось на основании анализа древнерусских, византийских и арабских исторических нарративов. Представляется, что Корсунский поход произошел в результате действия политических и экономических факторов и был не случайной акцией, а частью единой внешней политики князя Владимира. **Ключевые слова:** Херсон (Корсунь), причины, военный поход, Древняя Русь, Византия.

Romensky Alexandr. Once again about the reasons of Vladimir Svyatoslavich's Korsun's campaign. The paper is devoted to the problem of the reasons of prince Vladimir's military campaign against byzantine Chersonesos. The research was taking place on the basis of the analysis of Old Rus', byzantine and arabian historical narratives. Korsun's campaign seems to have taken place as a result of the action of political and economical factors. It was not casual action, rather a part of indivisible prince Vladimir's foreign policy. **Key words:** Chersonesos (Korsun'), reasons, military campaign, Old Rus', Byzantium.

Исследуя русско-византийские отношения, увенчавшиеся крещением князя Владимира и его державы, большинство ученых отмечают фундаментальные противоречия сохранившихся источников, которые затрудняют реконструкцию событий.

Вкратце эти противоречия можно свести к проблеме согласования дружественной акции Владимира по отношению к Византии – его военной помощи представителям законной династии в борьбе против Варды Фоки в 988–989 гг., и похода на Херсон, подрывавшего владения империи в стратегически важном регионе Северного Причерноморья. Современные исследователи подвергают критике мотивацию похода на Корсунь как ответа Руси на нарушение Византией ее договорных (в частности, матримониальных) обязательств [14, с. 158]. Тем не менее, решительного отказа от концепции В. Г. Васильевского – В. Р. Розена [4; 5; 19] не произошло до сих пор. Попытаемся предложить схему реконструкции отношений Византии и Руси, отказавшись от традиционной трактовки существования русско-византийского договора в момент, предшествующий походу русов в Таврику.

К источникам, сравнительно подробно описывающим корсунский поход, относятся Повесть временных лет (ПВЛ) [13] и агиографические произведения о Владимире («Древнее житие» в составе «Памяти и похвалы Владимиру» Иакова [7, с. 70-72], «Житие блаженного Владимира» [7, с. 72-75], памятник, условно называемый «Житием особого состава» [24, с. 46-49], проложное [16] и распространное проложное жития [18]). Византийская и арабская традиции умалчивают о походе (за исключением констатации у Льва Диакона [10; 29, р. 175-176]), но вводят события истории Руси в международный контекст.

В историографии сложилось несколько устоявшихся версий. Среди церковных историков бытовала версия, что поход на Корсунь вызывался исключительно религиозными целями [23, с. 36-37]. В позитивистской науке второй половины XIX – начала XX вв. постулировалось, что Херсон стал разменной монетой в ходе византийско-русских соглашений и его взятие – ответ русского князя на невыполнение византийцами договора. Поход на Корсунь и крещение Владимира решительно разделялись [5, с. 100-101; 21, с. 314]. Иногда взятие Корсуни и брак с сестрой василевсов помещались перед отправкой войск на помощь порфирородному шуину [2, с. 288-294]. Оригинальный вариант интерпретации событий предложил А. В. Поппэ. Владимир, по его мнению, исполнял условия двустороннего договора, карая мятежный город [15, с. 50]. Поход на Херсон трактовался и как проявление стремления Руси закрепиться на Черном море [22, с. 37; 25, с. 64], ликвидировать «подрывную шпионскую деятельность» Херсона против Руси [20, с. 114]. Некоторые исследователи усматривали в походе желание Владимира получить политические преимущества, ведущие к укреплению «княжеской власти и новых феодальных отношений» [1, с. 32-34]; добиться независимости русской церковной иерархии [6, с. 74]; трудность однозначных заключений и путаница в свидетельствах источников приводили к выводу, что киевский князь «не преследовал обширных планов» [3, с. 252].

Целью исследования является комплексное рассмотрение причин Корсунского похода, роли этого конфликта в русско-византийских отношениях конца Х в. В рамках этой цели выделяются задачи: согласовать противоречия источников, реконструировать последовательность и хронологию событий, раскрыть значение взятия Корсуни в дальнейшей истории Руси и Византии.

На первом месте по информативности находится летописный текст, но как раз в нем мы не увидим прямого указания на причинно-следственную связь событий. Причину этого, вслед за А. А. Шахматовым, ученые усматривают в механическом соединении сводчиком-компилятором нескольких имевшихся в его распоряжении версий крещения, почерпнутых частично из письменных источников, частью из устных преданий [24, с. 1-8]. Между тем сообщение летописи о походе стоит в смысловой связи с совещанием князя с боярами и «старцами градскими», итогом которого было решение креститься, «где ти любо». После этого, «минувшю лету» Владимир и выбирает угодным себе местом крещения именно «Корсунь, град Гречьский» [9, с. 109]. Более связно это выражено в летописных сводах 1497 и 1518 гг.: «В лето 496. Владимир внят си мыслию о вере християнстии, и не даша ему бояре его, ркущи: «Ещё испытаи дополна, но сия лучши есть всех, и баба твоя возлюби ю, иже бе всех мудрее. Он же поиде в Корсуню и много стоя под ним» [11, с. 17, 172].

В «Памяти и похвале» Иакова мниха пример бабки Ольги также назван одним из побудительных мотивов к крещению [7, с. 67]. В той части источника, которую принято называть «Древним житием», поход на Корсунь – одна из иллюстраций воинских успехов Владимира, еще одно (наряду с победами над радимичами, вятичами, «серебряными болгарями», ятвягами и хозарами) доказательство того, что «рукa Господня помагаше ему». Непосредственная цель похода – вступить в контакт со священнослужителями, получить священные реликвии, научиться в целом «закону христианскому» [7, с. 71].

В «Проложном житии» Владимир тоже идет на Корсунь с целью «обрясти учителя». Сюжет о переговорах, болезни Владимира, его крещении и исцелении вкратце следует изложению ПВЛ [16, с. 59-60]. «Распространенное проложное Житие» говорит о той же цели, только в нем образ князя-язычника дан более явственно: «Князя и княгиню уби, а дщер их за Ждѣберном» [18, с. 30]. Ситуацию разъясняет еще один памятник, названный А. А. Шахматовым «Житием особого состава». Владимир решает пополнить свой многочисленный гарем дочерью «корсунского князя», и когда тот отказывается принять сватов, совершает поход за невестой [24, с. 46-49].

Византийская и арабская традиции не дают точных указаний о причинах и времени похода на Корсунь. Собственно, о захвате (ἄλωσις) Херсона упоминает только Лев Диакон, и его сообщение стоит особняком среди других известий. Примечательно, что в изложении Льва «тавроскифы» и «мисяне» выступают одновременно, как недруги ромеев;

«звезда» вместе с «огненными столбами» указывает на «большие трудности», к которым привели оба эти народа [29, р. 175-176]. Если сопоставить эти сведения с неясным намеком того же Льва на участие русов в битве при Сардике [10, с. 89-90] и со словами Яхьи Антиохийского о том, что русы были врагами Василия II во время отправления к ним посольства для переговоров [19, с. 23], можно придти к выводу о вероятных союзнических действиях дунайской Болгарии и Руси против Византии.

Другие византийские (Скилица [27, р. 336], Пселл [12, с. 10], Зонара [28, с. 552-553]) и арабские (Яхья [19, с. 23-25], Шуджа Рудраверский [8, с. 13-14]) авторы, обходя молчанием судьбу окраинного припонтйского города, повествуют о союзнической помощи, оказанной Владимиром своему шурину в ответ на предложение руки сестры императора. Не сообщая в точности хронологии событий, эти источники указывают, что свойство (τὸ κῆδος) обоих властителей предшествовало дружескому шагу Владимира. Наиболее подробен и точен в своем изложении Яхья, скорее всего, пользовавшийся данными ромейской исторической традиции [19, с. 057-090].

Ключевое значение для дальнейшей интерпретации событий имеют сведения арабских историков, потому они заслуживают подробного рассмотрения. Позволим себе еще раз привести фрагмент «Истории» Яхьи Антиохийского в трактовке А. Л. Пономарева и Н. И. Серикова, которые дополнили перевод В. Р. Розена рядом принципиальных замечаний: «И стало опасным дело его [Варды Фоки], и был им озабочен Василий по причине силы его войска и победы его над ним. И истоцились его богатства и побудила его нужда послать к царю русов – а они враги его, чтобы просить их помочь ему в настоящем его положении. И согласился он на это. И заключили они между собой договор о свойстве и браке царя русов с сестрой царя Василия, после того, как он поставил ему условие, чтобы крестился тот и весь народ великий. И не причисляли себя русы тогда ни к какому закону и не признавали никакой веры. И послал к нему царь Василий после этого митрополитов и епископов, и они окрестили царя и всех, кого охватывала его власть и отправил [Василий] к нему сестру свою (она построила много церквей в стране русов). Когда же факт брака между ними утвердился, прибыли войска русов также и соединились с войсками ромеев, которые были у царя Василия...» [14, с. 162; 19, с. 23].

Сирийский историк оставил ряд ценнейших сведений: 1) в момент начала мятежа Варды Фоки и «истощения богатств» Василия русы были врагами византийского императора; 2) заключенный между Русью и Византией договор включал в себя обязательства крещения не только самого князя, но и всего народа, с включением его в область церковной юрисдикции Константинополя; взамен Владимиру была отдана сестра императора, которая также принялась христианизировать страну; 3) войска были посланы только после «утверждения факта брака»

(«решения дела о браке» в переводе В. Р. Розена). Последний вывод подтверждается и византийскими хронистами (Скилица [27, р. 336] и Зонара [28, р. 552-553]), а также сообщениями других арабских авторов: Ал-Асира, Ал-Мекина, Шуджи Рудраверского [5, с. 81-89; 8, с. 13-14].

В то же время в источниках нет никаких указаний на то, что переговоры с «царем русов» начались уже в 987 г., как только Варда Фока двинулся на захват императорской власти. Напротив, очевидно, что обращение к врагу было со стороны Василия II крайней мерой, прибегнуть к которой он решил, лишь потерпев поражения от войск соперника, которого поддерживали общество и большая часть войск [8, с. 13-14]. Еще в апреле 988 г., как свидетельствует императорская новелла, положение Василия было критическим [30]. Таким образом, не находится достаточных оснований утверждать, что переговоры законного византийского правительства с Владимиром начались раньше весны 988 г.

Используя критическую ситуацию внутри империи, правящая верхушка Киевской державы принимает решение «помыслить» на «Корсунскую страну», с целью вернуть более выгодное положение в отношениях с Византией, упрочить влияние в Таврике. Кроме политических причин – стремления реванша за поражение Святослава – к походу могли привести и экономические соображения: защита интересов «торговых людей» Руси в Причерноморье и империи в целом; следует учесть и жажду материального обогащения.

Наиболее вероятным временем совершения похода выглядит лето 987 г. Вероятно, воинские силы под предводительством князя, спустившись по Днепру обычным для морских походов маршрутом (из Витичева, служившего сборным пунктом, вниз по Днепру, перетаскивая ладьи волоком через пороги, с остановкой на островах Св. Григория (Хортица) и Св. Эферия (Березань) [26, с. 74-79], вышли в Черное море и подошли к Херсону со стороны Стрелецкой бухты, соорудив лагерь к западу от города. В этот момент Владимир, таким образом, оказался ситуативным союзником Варды Фоки. Можно полагать, что девятимесячная осада [24, с. 46-48; 17, с. 114] Херсона началась в августе-сентябре 987 г., окончилась взятием города в апреле-мае следующего 988 г.

Представляется необходимым рассматривать Корсунский поход Владимира в неразрывной связи с историей предшествующих русско-византийских военных конфликтов, которые в значительной мере были призваны обеспечить выгодное положение «державы Рюриковичей» на международных торговых путях. Военная акция Владимира, как и походы Олега и Игоря, несомненно, осуществлялась с учетом интересов верхушки дружины – «светлых и великих князь» и «великих бояр», находившихся «под рукою» киевского князя [9, с. 33], а также торговых «гостей». Цель их притязаний – кроме непосредственного материального обогащения в ходе похода – получить и закрепить торговые преимущества в Византии, и, в частности, в Северном Причерноморье.

Своеобразие ситуации конца X в. заключалось в том, что комплекс экономических причин дополнился религиозным переворотом, который, несомненно, готовился в Киеве задолго до прихода младшего из Святославичей к власти. Показательно, что поход был предпринят только после детального обсуждения с боярами и «старцами градскими», которые одобрили принятие христианства. Очевидно, что Корсунский поход укрепил позиции группировки киевских христиан; вместе с князем в Корсуне крестилась значительная часть дружины.

Воспользовавшись внутренними распрями внутри империи ромеев, русы нанесли удар по ее причерноморским владениям. К весне 988 г. положение Василия II обострилось настолько, что он решается на переговоры с вооруженным врагом, обещая за помощь в войне с Фокой руку своей сестры – честь, в которой незадолго до того было отказано германскому императору. Союз, заключенный в Херсоне весной 988 г., оказался выгодным обеим сторонам – Василий II получил военную помощь и христианизированную Русь, оказавшуюся под церковной властью Константинопольского патриарха, Владимир же посредством выгодного брака укрепил свое собственное положение во власти, повысил международный статус Руси.

Литература

1. *Белопольский Б.* Крещение Руси / Б. Белопольский, А. Тайдышко. – Л., 1939.
2. *Бертье-Делагард А. Л.* Как Владимир осаждал Корсунь / А. Л. Бертье-Делагард // Известия отделения русского языка и словесности. – 1909. – Т. 14. – Кн. 1. – С. 241-307.
3. *Васильев А. А.* Готы в Крыму / А. А. Васильев // Известия Государственной Академии истории материальной культуры. – 1927. – Т. 5. – С. 179-282.
4. *Васильевский В. Г.* Варяго-русская и варяго-английская дружина в Константинополе XI и XII вв. / В. Г. Васильевский // Труды В. Г. Васильевского. – СПб., 1908. – Т. 1. – С. 176-377.
5. *Васильевский В. Г.* Русско-византийские отрывки. II. К истории 976–986 гг. / В. Г. Васильевский // Труды В. Г. Васильевского. – СПб., 1909. – Т. 2. – Вып. 1. – С. 56-124.
6. *Вернадский Г. В.* Киевская Русь / Г. В. Вернадский. – Тверь; М., 2001.
7. *Зимин А. А.* Память и похвала Иакова мниха и житея князя Владимира по древнейшему списку / А. А. Зимин // Краткие сообщения института славяноведения. – 1963. – № 37. – С. 66-75.
8. *Кримський А. Ю.* Оповідання арабського історика XI віку Абу-Шоджі Рудраверського про те, як охрестилася Русь / А. Ю. Кримський, Т. Кезма. – К., 1927.
9. *Лаврентьевская летопись* // Полное собрание русских летописей. – М., 1962. – Т. 1.
10. *Лев Диакон.* История / Лев Диакон; [Пер. М. М. Копыленко, статья М. Я. Сюзюмова, комментарий М. Я. Сюзюмова, С. А. Иванова]; Отв. ред. Г. Г. Литаврин. – М., 1988.
11. *Летописный свод 1497 года.* Летописный свод 1518 года // Полное собрание русских летописей. – М.; Л., 1963. – Т. 28.
12. *Михаил Пселл.* Хронография / Михаил Пселл; [Пер., статья и примеч. Я. Н. Любарского]. – М., 1978.

13. *Повесть временных лет* / [Подгот. текста Д. С. Лихачева; пер. Д. С. Лихачева и Б. А. Романова] / Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. – М.; Л., 1950. – Ч. 1. Текст и перевод.
14. Пономарев А. Л. 989 (6496) год – год Крещения Руси. (Филологический анализ текстов, астрология и астрономия) / А. Л. Пономарев, Н. И. Сериков // Причерноморье в средние века / [Под ред. С. П. Карпова]. – М., 1995. – Вып. 2. – С. 156-185.
15. Поппэ А. В. О причине похода Владимира Святославича на Корсунь 988–989 гг. / А. В. Поппэ // Вестник Московского университета. – 1978. – Серия 8: История. – № 2. – С. 45-58.
16. Пролог. В тот день (15 июля) память Святого князя Володимира, крестившего всю русскую землю // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1881. – Т. 12. – С. 59-61.
17. Пятыхшева Н. В. «Земляной путь» рассказа о походе Владимира на Корсунь / Н. В. Пятыхшева // Советская археология. – 1964. – № 3. – С. 104-114.
18. Распространенное проложное житие князя Владимира // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1888. – Т. 2. – Отд. 2. – С. 30-32.
19. Розен В. Р. Император Василий Болгаробойца. Извлечения из летописи Яхьи Антиохийского / В. Р. Розен // Записки Императорской Академии наук. – 1883. – Т. 44. – Приложение 1.
20. Талис Д. Л. Из истории русско-корсунских политических отношений в IX–X вв. / Д. Л. Талис // Византийский временник. – 1958. – Т. 14. – С. 103-115.
21. Успенский Ф. И. [Рец. на кн.]: Император Василий Болгаробойца. Извлечения из Яхьи Антиохийского. Барона В. Р. Розена. СПб., 1883 / Ф. И. Успенский // Журнал министерства народного просвещения. – 1884. – Ч. 232. – № 4 (апрель). – С. 282-315.
22. Успенский Ф. И. Русь и Византия в X веке. Речь, прочитанная 11 мая 1888 года в торжественном собрании Одесского славянского благотворительного общества в память 900-летнего юбилея крещения Руси / Ф. И. Успенский. – Одесса, 1888.
23. Филарет (Гумилевский). История Русской Церкви. – М., 1888. – Период 1. От начала христианства в России до нашествия монголов (988–1237).
24. Шахматов А. А. Корсунская легенда о крещении князя Владимира / А. А. Шахматов. – СПб., 1906.
25. Якобсон А. Л. Раннесредневековый Херсонес. Очерки истории материальной культуры / А. Л. Якобсон // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1959. – № 63.
26. Constantinus Porphyrogenitus. De thematibus et de administrando imperio / Constantinus Porphyrogenitus; recognovit I. Bekkerus. // Corpus scriptorum historiae byzantinae. – Bonnae, 1840. – Vol. 3.
27. Ioannis Scylitzae synopsis historiarum / Ioannus Scylitza; recens. I. Thurn // Corpus fontium historiae byzantinae. – Berolini: Walter de Gruyter, 1973. – Vol. 5.
28. Ioannis Zonarae epitomae historiarum / Ioannus Zonara; Ex recens. Mauricii Pinderi // Corpus scriptorum historiae byzantinae. – Bonnae, 1897. – Т. 3.
29. Leonis Diaconi Caloensis Historiae libri decem / Leonus Diaconus; Ex recens. C. B. Hasii // Corpus scriptorum historiae byzantinae. – Bonnae, 1828. – Pars XI.
30. Novella XXVI. Imperatoris Basilii Porphyrogeniti quae legem Nicephori de monasteriis tollit (A. 988) // Jus Graeco-Romanum / Edidit C. E. Zachariae a Lingenthal. – Lipsiae, 1857. – Pars 3. – Novellae Constitutiones. – 1857. – P. 303-304.

УДК 94(100)«03/08»:[666.1+339.166.4]

Об изделиях из стекла как предмете ремесла и торговли в Византии в IV–IX вв.

Сорочан Екатерина

Сорочан Екатерина. Об изделиях из стекла как предмете ремесла и торговли в Византии в IV–IX вв. Статья посвящена комплексному рассмотрению стекольного производства и торговли, ассортимента стеклянных изделий в Византии. При этом прослежена степень специализации в этом ремесле, выделены основные группы изделий из стекла или с его применением, частично прослежен импорт и экспорт стеклянного товара.

Ключевые слова: византийское стекло, стеклянные изделия, торговля.

Сорочан Катерина. Про вироби зі скла як предмет ремесла і торгівлі у Візантії в IV–IX ст. Стаття присвячена комплексному розгляду скляного виробництва і торгівлі, асортименту скляних виробів у Візантії. Досліджена ступінь спеціалізації в цьому ремеслі, виділені провідні групи виробів зі скла або з його вживанням, частково був прослідкований імпорт та експорт скляного товару.

Ключові слова: візантійське скло, скляні вироби, торгівля.

Sorochan Katerina About glass wares as the object of handicraft and trade in Byzantium in IV–IX centuries. The article is devoted to complex consideration glass-making and trade, assortment of glass products in Byzantium. The degree of specialization in this handicraft is investigated, the basic groups of wares from glass or with it application are selected, an import and export of glass commodity is partly traced.

Keywords: Byzantine glass, glass products, trade.

Стекло – один из древнейших искусственных материалов, основным компонентом которого является кремнезем (песок), а также щелочные материалы как источник окисей. Зарождение стеклodelия относят к V тыс. до н. э., однако изготавливать дутое и прозрачное стекло научились лишь к началу нашей эры. После падения Римской империи центром мирового стеклodelия становится Византия. Ее памятники позволяют определить, какие изменения произошли в технологиях изготовления стеклянных изделий, в их ассортименте,

применении в быту, оценить вклад, сделанный ромейскими мастерами в разработку качества и красоты стекла в мировом масштабе, а также изучить и понять самое сложное, – систему и степень специализации в этой области ремесла и торговли. Последнее представляет особый интерес, поскольку эти вопросы не являлись предметом должного исследования.

Вместе с тем проблемы византийского стеклоделия, его центров производства, организации, специализации и ассортимента продукции исследованы сравнительно глубоко. В этом плане мы многим обязаны капитальному труду Жана Филиппа [50, р. 3-108], долгое время остававшемуся единственной обобщающей работой по истории византийского стеклоделия. После этого подобную попытку проделала лишь Ю. Л. Шапова, подводя своеобразный итог своей 30-летней работе [33, 34]. Между этими двумя большими вехами можно отметить лишь статью А. Грабарь [42, р. 89-127], посвященную стеклянным сосудам византийского происхождения, впрочем, главным образом, X–XI вв. Функциям и месту стекла, в том числе византийского, была посвящена работа международного семинара по средневековому стеклу на Балканах [29]. Существенно пополнить и расширить представление о византийском стеклоделии, а значит, о его ремесленной продукции и специализации, позволяют материалы, происходящие с окраин ромейского мира. Здесь следует особо выделить находки ранневизантийского стекла и производственных комплексов в византийском Херсонесе / Херсоне IV–VII вв., которые были обработаны и проанализированы в специальных работах Л. А. Голофаст, завершившихся диссертационным исследованием в 1998 г. [6, с. 312-326; 7, с. 97-260].

Помимо археологического материала из Херсона были также использованы находки из раннесредневекового Боспора, Юго-Западной Таврики, Сугдеи, Северного Кавказа, малоазийских Сард, Египта, Балкан, находки на трассах Шелкового пути. Среди письменных источников следует особо отметить материалы Оксиринхских папирусов VI–VII вв., сочинение Епифания Кипрского (367–403 гг.), Житие Симеона Юродивого (VI в.), хронику Георгия Амартола (IX в.) и Книгу епарха (IX–X вв.), где упоминаются изделия из стекла, производство и торговля ими.

Новизна проделанной работы заключается в комплексном рассмотрении стекольного производства и торговли, ассортименте стеклянных изделий. При этом скорректированы имеющиеся представления о специализации в этом ремесле, а также выделены основные группы изделий из стекла или с его применением.

Значительное распространение стеклянной посуды в IV–V вв. косвенно указывает на то, что она была сравнительно недорогой и пользовалась широким спросом [37, р. 93-96]. Ассортимент ее мало изменился по сравнению с римским временем, хотя считается, что качество продукции первых веков н. э. было выше [51, р. 68-90]. Письменные источники упоминают прежде всего те сосуды, которые чаще всего были в ходу. К примеру, эмесский стекольщик из рассказа

Леонтия Непольского делал кубки для питья [47, col. 1737], которые составляли неразлучную пару к винным бутылкам (nebel, bissa) [40, col. 284 A; 47, col. 1712 A, 1732 A]. Бутыли (bottia) входили в качестве самостоятельного товара в ассортимент эргастириев бакалейщиков – салдамариев и реализовывались как пустыми, так и наполненными, например, маслом [5, XIII. 1]. Напротив, ароматические смеси и благовония едва ли продавались «на разлив», без флаконов к ним. Так, в Таврике и Восточном Причерноморье бальзамарии, столь характерные для античных комплексов, встречаются вплоть до первой четверти VII в. [7, с. 147], после чего сходят на нет, видимо, будучи замененными иными емкостями, скорее всего, керамическими амфорисками, унгвентариями, в которых хранили не только парфюмерию, благовония, но и освященное масло, святую воду [26, с. 283-284, рис. 93].

Среди того, что предлагалось рынку продажных вещей можно было встретить не только посуду. В оксиринхском папирусе 621 г. сообщается о двух термах, для которых было куплено 130 зеркал из стекла [31, с. 17; 53, р. 16 (№1829-2063), №1921, 12-13]. Разумеется, ранневизантийский Египет с его издавна развитой технологией стеклоделия мог иметь более высокие показатели по сравнению с другими регионами империи [46, р. 111-113], но относить его к числу совершенно уникальных центров стекольного производства, изготовлявшего то, что не делали и тем более не использовали другие, было бы неправомерно.

Ассортимент раннесредневековых византийских изделий из стекла, действительно, не отличался разнообразием, на что неоднократно обращали внимание исследователи, но это была не новообретенная тенденция, а унаследованная от поздней античности, когда еще не приходится говорить о стагнации ремесла. Наряду с ранневизантийскими стаканами с обрезанным краем, коническими кубками, чашами, лампадами, колбовидными сосудами – бутылками, кувшинами с декорированным горлом особенно многочисленными были появившиеся с конца IV в. разнообразные «рюмки», которые служили для питья, в качестве литургических чаш для причастия, а частью использовались как лампады, на что указывают кольцевидные ручки на бортике. Подобные функции могли выполнять и особые колоколообразные двухстенные сосуды – диатреты, однако менее распространенные по причине своей тонкой и дорогостоящей работы. Такие сосуды-«рюмки» бытовали до IX в. включительно. Археологи знают, насколько часто их обломки обнаруживаются при раскопках византийских городов, поселений, некрополей [24, с. 78, 83-86; 7, 123-162; 6, с. 36; 9, 10-11; 26, с. 247-253]. Соперничать с ними по количеству могут лишь фрагменты оконного стекла, которое очень редко удается найти целым, в виде серий oculi, бесцветных гладких стеклянных дисков диаметром от 6 до 20 см [23, с. 164-169; 26, с. 760-761, рис. 220]. Их делали в деревянных рамах, смоченных водой, в которых залитую стеклянную массу растягивали щипцами. В целом, вплоть до XI в. преобладали неорнаментированные

лампады, рюмки, кубки, стаканы, винные кувшины – графины простых форм, плоские блюда для причастия, но с IX в. их все чаще стали покрывать глубокой и сложной декоративной геометрической и фигурной резьбой, которая превратилась в образец для исламских мастеров, пытавшихся ее повторять [33, с. 223]. Такое усложнение техники стеклянных изделий, можно предположить, было связано с общевизантийским Македонским ренессансом конца IX – начала XI в., когда усилилась тяга к роскоши и изяществу.

Хронологическим «нововведением» явился и тот факт, что к середине VII в. изживает себя светильник римского типа, количественно сходит на нет, что указывает на смену типов осветительных приборов и отражает переворот в осветительном деле, который в свою очередь не мог не отразиться на ассортименте рынка продажных вещей. Этот переворот зрел уже давно, по меньшей мере со второй половины – конца IV в., когда на смену масляным керамическим лампам стали все более массово идти стеклянные лампы и рюмкообразные сосуды (yelion, phanoi – «светила»), а также восковые свечи и свечники [26, с. 65-71]. Они вытесняют керамические светильники римского типа и из погребального обряда [28, с. 65-66, 68-69; 27, с. 105-106; 52, р. 113-114; 26, с. 257-263, 1089-1091]. Бронзовые и стеклянные лампадофоры уже с V в. явно делали для установки лампад, оканчивая рожки горизонтальными кольцами или прорезая круглые отверстия по краям. Устанавливаемые в них лампы в ранневизантийское время подразделялись на несколько типов, среди которых выделяются наиболее ранние, конические кубки, иногда декорированные шлифованными полосами и каплями синего стекла, лампы со скругленным или с заостренным дном, лампы с цилиндрическим или полусферическим туловом с узкой полкой ножкой и трехручные сосуды со сферическим туловом или туловом в форме усеченного конуса [8, с. 134-144]. Местом их производства были Египет (Александрия, Фаюм), Сирия, Палестина (Сидон), Север Италии, Кельн и локальные стеклоделательные мастерские других центров, откуда подобная продукция распространялась по всему ромейскому миру, попадая даже в самые окраинные провинциальные города империи.

Хрупкие сосуды преодолевали подчас огромные расстояния. Некоторые типы «рюмок», производившиеся в Галлии и, вероятно, в Северной Африке во второй четверти VI – конце VII вв., достаточно широко экспортировались, достигая даже городов византийской Таврики [9, с. 10-11]. В это же время туда изредка попадали широко распространенные на Востоке, особенно в среде паломников к святым местам, флаконы сиро-палестинского производства с четырех-, шести- или восьмигранным туловом, орнаментированные рельефными пальмовыми листьями, крупными ромбами с точкой посередине или схематично изображенным человеческим лицом, то есть христианской и иудаистской символикой [38, р. 115-116; 7, с. 146-147]. Тогда же стеклянные сосуды ввозили через византийские порты в Лангобардскую

Италию, где они встречаются в ходе раскопок могильников в окрестностях Фьезоле и в кастеле Торсино [4, с. 138]. Кое-что поступало в Хазарию, как, например, лампадки для лампадофоров [13, с. 457]. В свою очередь Романия продолжала получать в VII–VIII вв. привозное стекло, в том числе из своих бывших провинций в Сирии, причем сирийский стеклянный импорт прослеживается на особенно больших расстояниях, к примеру, обнаруживается в византийском Херсоне [19, с. 251-256]. Стеклянные флаконы, выдутые целиком рюмки присутствуют в погребениях VII – IX вв. из Чуфут-Кале, Сахарной Головки, Скалистого и на других памятниках Юго-Западной Таврики, а в боспорских погребениях стеклянная посуда даже преобладает над глиняной [25, с. 51; 1, с. 28-29; 2, с. 44].

Понятно, что без собственного массового производства ромей так хорошо не знали бы стекло (yelos) и изделия из него (yalitis, yelopsikos, ex yelou) [15, с. 322; 41, IX. 19. 10, X. 21. 6-7], а их мастера не могли хотя бы иногда подниматься до высот настоящего искусства, о чем свидетельствует цветная посуда (синяя, марганцево-красная), отделанная росписью – орнаментом в виде лозы и листьев, медальонами с изображением людей, птиц и даже целых сцен [10, с. 250].

Византийская посуда и стеклянные перстни VIII–IX вв. постоянно присутствуют в находках, сделанных на трассах Шелкового пути, связывавшего империю со Средней Азией и Китаем [20, с. 166; 14, с. 107-110]. Ромейские бусы желтого, синего, зеленоватого, прозрачного и непрозрачного стекла, с золотой прокладкой, почковидные, биконические, цилиндрические, напоминающие по форме ежевику, отличаются состав стекла и технология. Они, как и перстни, браслеты темного, почти черного стекла были рассчитаны на «средние слои» ромеев, но, кроме того, в качестве предметов экспорта, на вес, в составе одежды или посредством меновой торговли, попадали порой на весьма удаленные территории за пределами империи [22, с. 59]. Так, исследование бус с памятников Хазарского каганата в Подоньи показывает, что 7,5% из них поступали из мастерских Романии, а остальные из Сирии и Египта [21, с. 59], что не исключает посредничество византийских торговцев.

Производственным полем деятельности мастера – стекольщика являлся специализированный эргастий с обязательным горном – печью или хотя бы небольшими керамическими сосудами – тиглями, горшками для варки стекла [18, с. 36-46; 3, с. 41; 39, р. 282-380]. Помимо песка как основного сырья для стекловарения, необходимым материалом была также натриевая сода (natron, активно экспортируемая из Египта) или зола (возможно поташ – промытая зола) – источник окисей натрия или калия. Как компонент могли использоваться раковины или известь (источник окиси кальция), однако не обязательно, и различные красители – окиси металлов – меди, марганца, кобальта, железа, свинца, а также серебро и золото для турмалиновых и красных стекол. Применялись обесцвечиватели (окиси марганца и сурьмы) и

глушители (окиси сурьмы, сурьмы с кальцием, олова, свинца, медь, закись меди), необходимые для придания стеклу различных цветовых и прозрачных свойств [35, с. 15-23]. Известно, что равеннские красильщики окрашивали не только ткани, но и кожу, стекло, мозаику, дерево, даже кость, рог, металлы и другие материалы, изготавливали чернила и разнообразные краски, а анализ «Трактата об окраске мозаик» свидетельствует о совмещении красильщиками профессий стеклодува, золотых дел мастера, изготовителя пергамента [4, с. 115-116].

Древесный уголь (anthrakoo) и (или) дрова – необходимое для производства топливо, по крайней мере в ранней Византии, можно было закупить у специализированных торговцев. Григорий Нисский имел дела с тем, кто занимался изготовлением угля (anthrakopoiia или anthrakopioieo) [43, col. 937 A], имеется в виду древесный уголь – твердый пористый высокоуглеродистый продукт, получаемый из древесины нагреванием без доступа воздуха (или при незначительном доступе его) в печах или кучах. Выход древесного угля составляет 30-40% от веса сухой древесины, что позволяет предположить большой расход топливного сырья для стеклоделия – древесины, а именно атлантико-средиземноморских вечнозеленых жестколистных лесов субтропического пояса, включая дубы – пробковый, каменный, круглолистный, произрастающих по всему побережью Средиземного моря. Особенно, если учесть данные палеоклиматологии – похолодание VI в., до так называемого «малого» климатического оптимума VIII–XIV вв., когда можно предположить, что в изучаемый нами период средиземноморская растительность не страдала от недостатка влаги и слишком жаркого климата.

Письменные источники различают, по крайней мере, терминологически, лишь стекловаров (yalopsos) и изготовителей стекла, стеклянной продукции (yalas) [16, с. 223; 31, с. 29], причем на деле особой разницы между теми и другими, похоже, не было: горячая стеклянная масса была исходным продуктом работы для любого ремесленника, связанного с варкой стекла, изготавливая он стеклянные сосуды, браслеты или oculi для оконных рам. Иоанн Мосх рассказывал об александрийском иалопсе – стекловаре, который повреждал глаза во время перемешивания жидкой массы на огне до тех пор, пока не ослеп и стал влачить нищенское существование [36, col. 2929-2932, sec. 77]. Агиограф ничего не говорит о том, что делал мастер из своего полуфабриката. Зато Леонтий Непольский описал не только горн мелкого эмесского стеклодела, но и привел некоторые ценные детали, касавшиеся кропотливого труда стеклодува над изготовлением сосудов. Подробности свидетельствуют о том, что в понимании ромеев стекольное производство в прямом и переносном смысле было делом тонким и сопровождалось большим количеством брака: сосуды постоянно лопались, причем однажды мастер испортил подряд тринадцать кубков [47, col. 1737; 11, с. 79]. Не случайно, составитель Жития Св. Фотина причиной начавшегося в городе пожара назвал именно эргастрий стеклоара [23, с. 164].

Очевидно, эта отрасль ремесла испытывала недостаток желающих занять в ней место. Если только участие евреев может служить индикатором «маргинальности» того или иного производства, тогда стремление иудеев найти применение в Византии в области стеклоделия [44, p. 654.19-656.11; 48, s. 105 f] заставляет смотреть на него как не очень надежное и опасное.

Согласно результатам специальных исследований Ж. Филиппа и Ю. Л. Щаповой, даже в небольших византийских стеклоделательных мастерских обычно наблюдалась достаточно дробная специализация производственного и товарнобытового процесса, а сами эргастрии отличались определенными стабильными и общими чертами, характерными как для V–VI вв., так и для IX–X вв. [50, p. 3-108; 33, с. 245-246]. В целом, сказанное расходиться с приведенными выше материалами, хотя надо учесть, что степень специализации, очевидно, была не везде и всегда одинаково высокой, возможно менее узкой, чем представляется исследователям, а производство небольших вещей и украшений из стекла, в отличие от производства хрупкой стеклянной посуды, не обязательно нуждалось в близких рынках сбыта.

Таким образом, в результате исследования удалось выяснить, что специализация в стеклоделии была выражена не всегда и везде достаточно узко, а само ремесло было рассчитано преимущественно на удовлетворение местного рынка спроса, что не исключало существования сравнительно далекой экспортной торговли некоторыми категориями стеклянных изделий, преимущественно украшениями.

Литература

1. Айбабин А. И. Стеклянные рюмки из раннесредневековых могильников Юго-Западного Крыма / А. И. Айбабин // Сообщения Государственного Эрмитажа. – 1976. – Вып. 41.
2. Амброз А. К. Юго-Западный Крым. Могильники IV – VII вв. / А. К. Амброз // МАИЭТ. – (1994) 1995. – Вып. 4.
3. Баранов И. А. Археологическое изучение Сугдеи – Солдайи / И. А. Баранов // Археологические исследования в Крыму. 1993 год. – Симферополь, 1994.
4. Бородин О. Р. Византийская Италия в VI–VIII вв. Проблемы административной и социально-политической эволюции: Автореф. Дисс. ... докт. ист. наук. / Бородин Олег Робертович. – М., 1997.
5. Византийская книга Епарха: Вступ. ст., пер., коммент. М. Я. Сюзюмова. – М., 1962.
6. Голофаст Л. А. К вопросу о стеклоделии в ранневизантийском Херсонесе / Л. А. Голофаст // МАИЭТ. – 1998. – Вып. 6.
7. Голофаст Л. А. Стекло ранневизантийского Херсонеса / Л. А. Голофаст // МАИЭТ. – 2001. – Вып. 8.
8. Голофаст Л. А. Стеклянные осветительные приборы позднеантичного и раннесредневекового Херсонеса / Л. А. Голофаст // Древности 1997–1998. – Харьков, 1999.

9. Голофаст Л. А. Стекланные рюмки из раскопок Херсонеса / Л. А. Голофаст // Византия: кумуляция и трансляция культур. Тезисы докладов IX науч. Сюзюмовских чтений 24-27 августа 1997 г. – Екатеринбург, 1997.
10. Джанполадян Р. М. Новые материалы по истории византийского стеклоделия / Р. М. Джанполадян // Византийский временник. – 1967. – Т. 27.
11. Жизнь и деяния аввы Симеона, юродивого Христа ради, записанные Леонтием, епископом Неаполя Критского (ок. 641–648 гг.) // Византийские легенды. – М., 1972.
12. Жиронкина О. Ю. Бусы из Нетайловского могильника: к вопросу о происхождении / О. Ю. Жиронкина // На честь заслуженого діяча науки України А. П. Ковалевського: Тези Міжнародної наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня народження. – Харків, 1995.
13. Иерусалимская А. А. Виды византийского импорта в раннесредневековых могильниках Северного Кавказа как отражение многообразных контактов на шелковом пути / А. А. Иерусалимская // XVIII Международный конгресс византистов. Резюме сообщений. – М., 1991. – Т. 1.
14. Иерусалимская А. А. Предметы христианского культа из могильника Мошечая Балка / А. А. Иерусалимская // Художественные памятники и проблемы культуры Востока. – Л., 1985.
15. Истрин В. М. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе / В. М. Истрин. – Л., 1930. – Т. 3: Греческо-славянский и славянско-греческий словари.
16. Каждан А. П. Деревня и город в Византии IX - X веков.: Очерки по истории византийского феодализма / А. П. Каждан. – М., 1960.
17. Ковалевская В. Б. Компьютерная обработка массового археологического материала из раннесредневековых памятников Евразии / В. Б. Ковалевская. – Пушино, 2000.
18. Койчева К. Ранновизантийская стъкларска работилница / К. Койчева // Археология. – София, 1990. – Год. 32. – Кн. 4.
19. Колесникова Л. Г. Восточное стекло из собрания Херсонесского музея / Л. Г. Колесникова // Византийский временник. – 1973. – Т. 34.
20. Кузнецов В. А. Раскопки на Нижнем Архызе / В. А. Кузнецов // Археологические открытия 1971 г. – М., 1972.
21. Мастыкова А. Бусы как источник изучения культурных контактов Средиземноморья и Восточной Европы / А. В. Мастыкова // Международ. конф. «Византия и Крым», Севастополь, 6 – 11 июня 1997 г. Тезисы докладов. – Симферополь, 1997.
22. Мастыкова А. В. Применение химико-технологического анализа к изучению стеклянных средневековых изделий (по материалам салтово-маяцкой культуры) / А. В. Мастыкова // Международная конференция по применению методов естественных наук в археологии. Программа конференции. Тезисы докладов. 27 – 30 ноября 1994 г. – СПб., 1994.
23. Оустерхаут Р. Византийские строители / Р. Оустерхаут / [Пер. Л. А. Беляева. Под ред и с коммент. Л. А. Беляева, Г. Ю. Ивакина]. – К. – М., 2005.
24. Паршина Е. А. Торжище в Партенитах / Е. А. Паршина // Византийская Таврика. – К., 1991.
25. Скалон К. О некоторых формах стеклянной посуды позднеантичного и раннесредневекового Боспора / К. Скалон // Сообщения Государственного Эрмитажа. – 1973. – Вып. 37.

26. Сорочан С. Б. Византийский Херсон (вторая половина VI - первая половина X вв.). Очерки истории и культуры / С. Б. Сорочан. – Харьков, 2005. – Ч. 1-2.
27. Сорочан С. Б. Светильник и свеча в ранней Византии, или две эпохи осветительных приборов / С. Б. Сорочан // Древности 1997–1998. – Харьков, 1999.
28. Сорочан С. Б. Ранняя Візантія: світло для живих і мертвих / С. Б. Сорочан // Схід – Захід: Історико-культурологічний збірник. – Харків, 1999.
29. Средневеково стакло на Балкану (V–XV век). Зборник радова са мечунар. саветовања одржано од 22 до 24 апр. 1974 у Белград / Уред. В. Чубрилович. – Белград, 1975.
30. Сюзюмов М. Я. Византийский город (середина VII - середина IX в.) / М. Я. Сюзюмов // Византийский временник. – 1967. – Т. 27.
31. Фихман И. Ф. Египет на рубеже двух эпох: Ремесленники и ремесленный труд в IV – середине VII вв. / И. Ф. Фихман. – М., 1965.
32. Фихман И. Ф. Оксирих – город папирусов / И. Ф. Фихман. – М., 1976.
33. Щапова Ю. Л. Византийское стекло. Очерки истории / Ю. Л. Щапова. – М., 1988.
34. Щапова Ю. Л. Византийское стеклоделие V–XII вв.: организация производства / Ю. Л. Щапова XVIII Международный конгресс византистов. Резюме сообщений. – М., 1991. – Т. 2.
35. Щапова Ю. Л. Очерки древнего стеклоделия / Ю. Л. Щапова. – М., 1983.
36. Beati Ioannis Eucratae liber qui inscribitur Pratum quod floridaam proferat vitarum narrationem coelestis roseti // PG. – Turnholt, 1976. – Т. 87 С.
37. Byzance. L'art byzantin dans les collections publiques francaises. – Paris, 1992.
38. Byzantium. Treasures of Byzantine Art and Culture from British Collections / [Ed. By D. Buckton]. – London, 1994.
39. Davidson G. A Medieval Glass-Factory at Corinth / G. Davidson // American Journal of Archaeology. – 1940. – Vol. 44. – № 2.
40. Epiphani Constantiae in Cypro episcopi Opera quae reperiri potuerunt omnia // PG. – 1864. – Т. 43.
41. Geoponica sive Cassiani Bassi scholastici De re rustica eclogae / [Rec. H. Beckh]. – Lipsiae, 1895. – IX.
42. Grabar A. La verrerie d'art byzantine au Moyen Age / A. Grabar // Monuments et Memories. – Paris, 1971. – Т. 57.
43. Gregorii episcopi Nysseni Opera quae reperiri potuerunt omnia, nunc denuo correctius et accuratius edita et multis aucta // PG. – 1863. – Т. 44 В.
44. Georgii monachi chronicon / [Ed. C. de Boor]. – Lipsiae, 1904. – Т. 1-2.
45. Gregorii episcopi Nysseni Opera quae reperiri potuerunt omnia, nunc denuo correctius et accuratius edita et multis aucta // PG. – 1863. – Т. 44; Т. 45.; Т. 46.
46. Johnson A. Ch. Byzantine Egypt: Economic Studies / A. Ch. Johnson, L. C. West. – Princeton, 1949.
47. Leontis Cyprorum, ep. Neapolitanus. Vita Sti Symeoni Sali // PG. – 1864. – Т. 93.
48. Kislinger E. Jüdische Gewerbetreibende in Byzanz / E. Kislinger // Die Juden in ihrer mittel alterlichen Umwelt / [Hrsg. von A. Ebenbner, K. Zatloukal]. – Wien; Köln; Weimar, 1991.
49. Nicephori presbyteri Constantinopolitani Vita Sti Andrea Stulti (Sali) // PG. – 1863. – Т. 111.
50. Philippi J. Le monde byzantin / J. Philippi // L'histoire de la verrerie (Veme – XVIeme siecles). – Bologna, 1968.
51. Saldern von A. Ancient and Byzantine Glass from Sardis / A. von Saldern. – Cambridge, Mass, 1980. – Vol. XV.

52. Sorochan S. Light for Life and Death in Early Byzantine Empire / S. Sorochan // Fire, Light and Light Equipment in the Graeco-Roman World / [Ed. D. Zhuravlev] / British Archaeological Reports. International Series 1019. – Oxford, 2002.
53. *The Oxyrhynchus Papyri*. – London: Egypt exploration society, 1924.
54. *Theodori Studitae orationes et epistulae* // PG. – 1864. – Т. 99.

УДК 94(477.7):2–557

О трансформации церемонии погребения херсонеситов на протяжении античного – византийского периодов

Супрун Наталия

Супрун Наталия. О трансформации церемонии погребения херсонеситов на протяжении античного – византийского периодов. Погребальный обряд представляет собой отражение складывавшейся веками целостной системы взглядов, связанной как с религиозными воззрениями, так и с социально-политической жизнью общества. На протяжении античного и средневекового периодов в Херсонесе претерпевали изменений все составляющие погребального обряда: выбор способа захоронения, составляющие элементы этих способов, выбор погребального сооружения, а также церемонии захоронения. Данная статья является попыткой впервые проследить эти эволюционные процессы и закономерности на примере церемонии захоронения.

Ключевые слова: Херсонес, погребальный обряд, церемония захоронения, ингумация, погребальное сооружение, захоронение.

Супрун Наталия. Про трансформацію церемонії поховання херсонеситів протягом античного – візантійського періодів. Поховальний обряд є віддзеркаленням цілісної системи поглядів, що складалася століттями. Вона пов'язана як з релігійними переконаннями, так і з соціально-політичним життям суспільства. Впродовж античного і середньовічного періодів в Херсонесі зазнавали змін всі складові поховального обряду: вибір способу поховання, складові елементи цих способів, вибір похоронної споруди, а також церемонії поховання. Представлена стаття є

спробою вперше прослідкувати ці еволюційні процеси й закономірності на прикладі церемонії поховання.

Ключові слова: Херсонес, поховальний обряд, церемонія поховання, інгумація, похоронна споруда, поховання.

Suprun Natalia. The transformation of the Chersonese citizens' obsequial ceremony during the antique and Byzantine period. The sepulchral rite is a reflection of the entire system of views, that has been formed for centuries. This system was connected not only with religious views, but with social and political life of the society as well. During the antique and medieval periods all the components of the sepulchral rite in the Chersonese were changing: choice of the way of the burial (ingumation or cremation), constituent elements of these ways, choice of the sepulchral construction as well as ceremonies of the burial. This paper is a try to retrace at first these evolutionary processes and laws.

Keywords: the Chersonese, sepulchral rite, ceremony during, ingumation, sepulchral construction, burial.

Херсонес сохранил свою доступность для археологических изысканий, что является редкостью. В этом отношении город уникален, поскольку на его территории ведутся планомерные археологические исследования на протяжении более чем ста лет и накоплено огромное количество материала, нуждающегося в обработке и анализе [36, с. 5-9]. Наименее исследованной является история повседневности, в частности погребальный обряд херсонеситов.

Погребальный обряд представляет собой отражение складывавшейся веками целостной системы взглядов, связанной как с религиозными воззрениями, так и с социально-политической жизнью общества. Помимо религиозных обычаев именно погребальный обряд позволяет судить о ряде бытовых элементов, которые отражают как отношение к усопшему, так и различные стороны быденной жизни социума. Все вместе взятое определяет роль и значение всестороннего анализа погребального обряда.

Хронологические рамки охватывают фактически весь период существования города. Нижняя грань связана с возникновением херсонесского полиса. Так, начало постоянной жизни в Херсонесе приходится на пер. пол. V в. до н. э. [6, с. 27-35]. На протяжении V в. до н. э. – I в. н. э. в Херсонесе сложилось традиционное полисное мировоззрение, которое нашло свое отражение в погребальной традиции херсонеситов. Начиная с I в. н. э. Херсонес приобретает статус союзника Римской империи, что приводит к изменениям не только в политической жизни города, но и к эволюции религиозного воззрения. III–IV вв. – время появления в городе христианской общины [5, с. 60-64; 8, с. 151-152]. Уже в VI–VIII вв. происходит широкая христианизация населения. Новая религия способствует трансформации восприятия жизни и смерти, постепенно она производит своего рода революцию в сознании херсонеситов. Все эти процессы нашли свое

отражение в захоронениях, которые в значительной мере позволяют реконструировать погребальный обряд жителей Херсонеса-Херсона, проследить его эволюцию. Начиная с X в. кладбища за пределами стен постепенно перестали функционировать, а на смену им пришли погребения, массово совершавшиеся в черте города, нередко на месте разрушенных прежних церквей или в новых малых квартальных храмах, которые заменили собой крупные культовые комплексы [36]. Верхняя хронологическая грань – XIII в., так как захоронения Херсонеса, согласно данным раскопок на сегодняшний день, не содержат материала, датирующегося позднее.

Имеется достаточно нарративных источников для составления картины церемонии захоронения в античном мире [1; 2; 9; 10; 36]. Что касается Херсонеса, то о них мы можем судить исходя лишь из археологических данных и свидетельств Константина Багрянородного [3, с. 271-273], проводя аналогии с классической античной традицией. К сожалению, такая же неясность касается и византийской погребальной традиции.

Основная группа источников по рассматриваемой теме – археологические материалы, полученные при исследованиях погребальных сооружений. За более чем 150-летнюю историю исследований территории херсонесского кладбища был получен огромный фактический материал. Однако погоня, в первую очередь, за эффективными находками, от чего и зависело финансирование раскопок [12, с. 27], несовершенная методика работ и фиксации материала в период с середины XIX в. и вплоть до 1914 г., привели к снижению информативности данных материалов некрополя. К примеру, на протяжении 1889–1907 гг. под руководством К. К. Косцюшко-Валюжинича было открыто около 2,5 тыс. погребальных сооружений античной и раннесредневековой эпох [15, с. 50-52, мал. 1; 32, с. 132-135]. Несмотря на то, что со временем заведующий раскопками делал археологические отчеты все более подробными и обстоятельными, в них, как правило, отсутствуют надлежащие планы и чертежи погребальных сооружений [14, с. 307]. При описании погребальных комплексов не отмечено расположение костяков и не приведено детального описания погребального инвентаря [16, с. 38, рис. 22]. Этот пробел лишь отчасти удалось закрыть последующими раскопками некрополя, которые происходят до настоящего времени.

К вопросу о реконструкции церемонии захоронения херсонеситов, главным образом, обращались В. И. Кадеев [18], С. Б. Сорочан [31] и М. В. Фомин [35; 36].

Задача заключается в следующем: проследить эволюцию церемонии захоронения как одной из составляющих погребального обряда Херсонеса на протяжении античного – средневекового периодов. Ранее таких попыток в историографии не делалось.

Согласно письменным источникам в греческий период после смерти человека, осуществлялись следующие действия: кто-то из родственников или близких закрывал усопшему рот и глаза, обеспечивал монетой,

накрывал голову куском ткани. Затем женщинам предстояло обмыть тело, умастить его благовониями – касием, ладаном, миррой [1, с. 32]. В Херсонесе не имеется сведений о способе обращения с телом усопшего. Константин Багрянородный сообщает, что когда Гикия притворилась мертвой, рабыни «обрядив ее», передали тело для выноса на территорию некрополя [3, с. 271-273]. Монета предназначалась для Харона. Один обол заранее вкладывали умершему под язык [11, с. 87; 25, с. 157, мог. №№ 2569 и 2573, с. 158, мог. № 2577] или в левую руку, как в херсонесских погребениях, где такие монеты были найдены неоднократно [23, с. 198, мог. № 55 (71), с. 199, мог. № 61 (77), с. 205, мог. № 111 (21)]. Согласно нашим подсчетам, в херсонесских погребальных сооружениях (исключая безинвентарные – 45 %) были найдены монеты в 25 % случаев захоронений.

В римский период вокруг усопшего зажигали светильники и ставили бальзамарии с благовониями. Это подтверждают археологические данные херсонесского некрополя [20]. В 12 % случаев были найдены светильники и в 12 % – бальзамарии.

Существовал и обычай закрывать глаза и рот усопшего золотыми листиками с грубыми, выдавленными очертаниями глаза и разреза рта [13, л. 1-5]. Размеры листиков корректировались с возрастом покойного. Иногда вместо наглазников и нагубников лицо усопшего накрывали маской из золотой фольги [4, с. 115, рис. 8; 24, с. 29-30; 16, с. 110], видимо, опасаясь его души.

Имеются также немногочисленные находки венков из листочков золотой фольги, которые одевали покойному на голову [17, л. 19-23, мог. № 39; 24, с. 65-67]. Венки из таких пластинок существовали в течение всей античной эпохи, а, следовательно, этот обычай был принесен из метрополии. Делались венки из золотых листиков, по форме напоминающих листья сельдерея, то есть их прототипом послужили листья этого растения, а значит, в более бедных семьях усопшему, вероятно, надевали венок из сельдерея. Такое ювелирное изделие, по всей видимости, символизировало окончание «состояния с жизнью» [18, с. 80].

Согласно античной традиции, омыв тело и символически убрав траурное ложе миртом и виноградом, родственники открывали доступ к телу всем, кто желал с ним проститься. Нанимали плакальщиц, флейтистов и певцов, провожавших покойного причитаниями и скорбными элегиями [7, с. 313-314]. После соприкосновения с усопшим человек должен был совершить очищение, поэтому перед домом умершего ставили большой сосуд с водой, взятый из другого дома, для всех, кто хотел проститься с покойным и утешить его семью [22, с. 74]. У дверей же или ворот дома обязательно должна была находиться ветвь кипариса, и для всех проходивших мимо это означало, что в доме покойник [21, с. 51]. Родственники покойного, по свидетельству Ксенофонта, надевали черные одежды в знак скорби, а мужчины из

ближайших родственников остригали волосы на голове. Вероятно, Херсонес не был исключением и тут.

В античном мире на другой или третий день, оплакав умершего, родственники несколько раз окликали его по имени [1], а затем выносили из дома и направлялись к некрополю, который располагался за пределами города. Вынос тела должен был состояться еще до восхода солнца, дабы видом траура не оскорбить Аполлона [7, с. 473].

Что касается надгробных речей, то в античном мире они имели место быть. Так, Фукидид повествует, что в 430 г. до н. э. на похоронах павших афинян надгробную речь произнес виднейший из граждан – стратег Перикл [7, с. 316].

Жертвоприношения совершали над гробом – на третий день после смерти, а затем после похорон – на девятый день. Кроме того, в годовщины рождения и смерти близкого человека на его могилу клали жертвенный пирог, вино, мед, молоко, фрукты, а в некоторых городах-государствах, к числу которых Афины не относятся, приносили и кровавые жертвы, закалывая на могиле жертвенных животных [7, с. 317].

Константин Багрянородный сообщал, что день памяти – праздник в память усопшего – происходил по прошествии года. В этот день родственники и знакомые радовались и веселились, водили хороводы и не брались за какое-либо дело. Знакомые и друзья, а в некоторых случаях, весь город принимали от родственников умершего вино, хлеб, оливковое масло, мясо, птицу, рыбу и прочее [3, с. 261].

Как и в период античности, в византийском Херсоне при подготовке тела покойного к процессу захоронения, соблюдая традицию, его омывали и умащивали маслами и благовониями, после чего усопшего обворачивали в ткань – «плащаницу», саван, прандий. Апостол Иоанн, описывая погребение Христа, указывает на состав масел – смирна и алое. Что касается ткани, то, по-видимому, для погребения предпочитался лен. Так, Туринская плащаница, в которую, по преданию, было завернуто тело Христа, была изготовлена из льна [28, с. 54; 29, с. 67].

В херсонесские раннехристианские погребальные сооружения помещался погребальный инвентарь вплоть до VI–VII вв. [35, с. 155–159]. Среди вещей, найденных в могилах и склепах, присутствует посуда с христианской символикой, которая могла использоваться при совершении богослужений, поминаний. Особый интерес представляют стеклянные сосуды – балзамарии. Так, по всей видимости, в период античности балзамарии вмещали благовония, являя собой часть греко-римской традиции, и в византийский период служили вместилищем освященного масла елея – как предмет христианского культа.

Завершалось все непосредственно похоронной процессией, включавшей в себя «вынос тела» и траурную процессию до храма (церкви или часовни, предназначенной для кладбищенских функций), после чего следовало отпевание и последующее предание земле в приготовленной

заранее могиле или склепе – усыпальнице, новой или, как происходило зачастую, уже содержавшей ингумации.

Сами похороны обычно происходили в соответствии с местными традициями. Поэтому достоверно говорить о процессе захоронения непосредственно в Херсонесе-Херсоне сложно. Но были и обязательные общехристианские элементы, такие как церковное отпевание. Какие из поминальных служб совершались в рамках города – в храмах Херсонеса, а какие на кладбищах, также сложно определить. Помещения же склепов использовали и для панихид, молебнов и даже для агап, а в редких случаях – для совершения Божественной литургии [33, с. 55; 34, с. 165].

После того, как тело было подготовлено к захоронению, следовали погребальные службы. В первые века отпевание покойного предварялось заупокойной литургией [19, с. 7]. Ее служили в небольших кладбищенских церквях. В кладбищенских храмах происходило отпевание и последующие поминовения покойных [30, с. 128].

Для поминовения были установлены третий, девятый и 40 дни после смерти. В дальнейшем оно совершалось каждую годовщину [26, с. 70; 27, с. 90–92; 38, с. 96]. Помимо персонального, были установлены специальные дни поминовения всех почивших. Такими днями стали так называемые Вселенские Родительские Субботы. В годовом круге первым таким днем стала суббота, накануне начала Великого поста [38, с. 98]. Традиция особого поминовения усопших существовала и в канун праздника Троицы.

Сами места погребения, особенно склепы, подразумевали периодическое посещение и совершение поминальных служб. Но особым почетом пользовались места погребений святых. Более того, сама Божественная литургия должна была совершаться над могилой святого (или хотя бы над частицей его мощей). Наиболее почитаемые херсонесские гробницы становятся местами паломничества.

В херсонесских погребениях византийского периода нет и малейшего намека на эгоцентризм и самоутверждение. Гордыня явно осознавалась средневековым человеком как тягчайший из семи смертных грехов, и поэтому он старался подчеркнуть свою ничтожность, свое смирение. Любые свидетельства об умершем уже не казались важными для верующих. С такой точки зрения византийское кладбище Херсонеса, в отличие от античного, – это типичное «молчащее кладбище» [31, с. 1031–1095].

Таким образом, в связи с трансформацией воззрения херсонеситов в течение греко-римского периода, происходят изменения таких элементов погребального обряда как выбор способа захоронения (труположение или трупосожжение) и выбор типа погребального сооружения (греческому периоду характерны лишь разновидности грунтовых могил, остальные же погребальные сооружения появляются на территории некрополя в римский период). Но важным представляется, что церемония захоронения остается прежней, с тем лишь исключением, что добавляются новые элементы (использование светильников, балзамариев, наглазников и нагубников, масок из золотой фольги).

Другое дело, что в кругу одной семьи могло существовать несколько традиций (например, прибежали и к кремации, и к ингумации).

В византийский период прослеживается совершенно иной взгляд на смерть и жизнь после нее. Смерть начинает восприниматься как «рождение в вечность». Безусловно, новая религия приносит новые элементы и искореняет старые, противоречащие христианским нормам (например, жертвоприношение, наличие монет для Харона, отсутствие золотых венков). Однако, важно подчеркнуть, что все новое во многом является своего рода переосмыслением старого. К примеру, и в античный, и в средневековый период тело усопшего омывали и умащивали маслами и благовониями, после чего обворачивали в ткань; по-прежнему похороны имели общественное значение; в обеих традициях имеются совершенно определенные даты для посещения могил – дни памяти; роль надгробий переходит на поминальные списки, хранившиеся в церквях. Следовательно, основные компоненты сохраняются, приобретая лишь другой облик, отвечающий требованиям господствующей религии и нового христианского менталитета.

Литература

1. Апулей Апология. Метаморфозы. Флориды / Апулей / Пер. М. А. Кузмина и С. П. Макиша. – М., 1956.
2. Аристофан Избранные комедии / Аристофан / Пер. А. И. Пиатровского. – М., 1974.
3. Багрянородный К. Об управлении империей / К. Багрянородный. – М., 1989.
4. Белов Г. Д. Римские приставные склепы № 1013 и 1014 / Г. Д. Белов // Хсб. – 1927. – Вып. 2. – С. 105-146.
5. Бертъе-Делагард А. Л. О Херсонесе. Крестообразный храм – Крещальня – Крепостная ограда / А. Л. Бертъе-Делагард // ИАК. – 1907. – Вып. 21. – С. 60-64.
6. Буйских А. В. Пространственное развитие Херсонеса Таврического в античную эпоху // МАИЭТ. – Симферополь, 2008. – Вып. 5. – С. 27-35.
7. Винничук Л. Люди, нравы и обычаи Древней Греции и Рима / Л. Винничук / Пер. с польск. В. К. Ронина. – М., 1988.
8. Виноградов А. Ю. «Миновала уже зима языческого безумия...» Церковь и церкви Херсона в IV веке по данным литературных источников и эпиграфики. – М., 2010.
9. Гомер Илиада / Гомер / Пер. Н. И. Гнедича. – М., 1978.
10. Гомер Одиссея / Гомер / Пер. В. А. Жуковского. – М., 1981.
11. Грейвс Р. Мифы древней Греции / Р. Грейвс / Пер. с англ., под ред. и с послесл. А. А. Тахо-Годи. – М., 1992.
12. Гриневич К. Э. Сто лет Херсонесских раскопок (1827–1927 гг.) / К. Э. Гриневич. – Севастополь, 1927.
13. Даниленко В. Н. Отчет о раскопках подбойной могилы у Шоссе из Севастополя в Херсонесский музей / В. Н. Даниленко // Архив НЗХТ. – Д. № 776.
14. Домбровский О. И. Архитектурно-археологические исследования Загородного крестообразного храма Херсонеса / О. И. Домбровский // МАИЭТ. – 1993. – Вып. 3.
15. Зубар В. М. Історія розкопок і топографія античного некрополя Херсонеса / В. М. Зубар // Археологія. – 1978. – Вып. 25. – С. 50-52, мал. 1.

16. Зубарь В. М. Некрополь Херсонеса Таврического I–IV вв. н. э. / В. М. Зубарь. – К., 1982.
17. Зубарь В. М. Отчет о раскопках Западного некрополя Херсонеса в 1984 г. / В. М. Зубарь, А. В. Шевченко // Архив НЗХТ. – Д. № 2433.
18. Кадеев В. И. Херсонес Таврический. Быт и культура (I–III вв. н. э.) / В. И. Кадеев. – Харьков, 1996.
19. Керн, архимандрит Киприан. Евхаристия / Киприан Керн. – М., 1999.
20. Косцюшко-Валюжинич К. К. Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом за 1892–1893 гг. / К. К. Косцюшко-Валюжинич // Архив НЗХТ. – Д. № 3.
21. Кулаковский Ю. А. Смерть и бессмертие в представлениях древних греков / Ю. А. Кулаковский. – К., 1899.
22. Латышев В. В. Очерк греческих древностей / В. В. Латышев. – СПб., 1899.
23. Лепер Р. Х. Дневник раскопок херсонесского некрополя в 1908–1910 гг. / Р. Х. Лепер // Хсб. – 1927. – Вып. 2. – С. 187-256.
24. Пятыева Н. В. Ювелирные изделия Херсонеса. IV в. до н. э. – IV в. н. э.: Коллекция Государственного исторического музея / Н. В. Пятыева. – М., 1956. – Вып. 18.
25. Репников Н. И. Дневник раскопок Херсонесского некрополя в 1908 г. / Н. И. Репников // Хсб. – 1927. – Вып. 2 – С. 7-186.
26. Сахаров, Святитель Афанасий. Поминовение усопших по уставу православной церкви / Афанасий Сахаров. – К., 2006.
27. Сильченков Н. Практическое руководство при совершении приходских треб / Н. Сильченков. – М., 1888.
28. Синельников В. Туринская плащаница на заре новой эры / В. Синельников. – М., 2000.
29. Синельников В. Христос и образ первого века / В. Синельников. – М., 2003.
30. Скабаланович М. Толковый Типикон / М. Скабаланович. – М., 2004.
31. Сорочан С. Б. Византийский Херсон (вторая половина VI – первая половина X вв.) Очерки истории и культуры / С. Б. Сорочан. – Ч. 1-2. – Харьков, 2005.
32. Стоянов Р. В. Некрополь Херсонеса классического и эллинистического периодов: история изучения, проблематика / Р. В. Стоянов // Stratum plus. – 2000. – № 3. – С. 132-135.
33. Фомин М. В. О катакомбе – мартрии херсонесского храма Богородицы Влахернской / М. В. Фомин // Культ святых мест в древних и современных религиях. Тезисы докладов и сообщений (VII Международная Крымская конференция по религиоведению). – Севастополь, 2005. – С. 55.
34. Фомин М. В. О почитании святых в Херсонесе – Херсоне по материалам некрополя / М. В. Фомин // Мир Византии: материалы международного научного семинара. – Белгород, 2007. – С. 161-165.
35. Фомин М. В. О раннехристианской погребально-традиции. Попытки реконструкции / М. В. Фомин // Проблемы теологии. Материалы третьей международной богословской научно-практической конференции, посвященной 80-летию со дня рождения протоприсвитора Иоанна Мейендорфа. – Вып. 3. – Екатеринбург, 2006. – С. 155-159.
36. Фомин М. В. Погребальная традиция и обряд в византийском Херсоне (IV–X вв.) / М. В. Фомин. – Харьков, 2011.
37. Фукидид История / Фукидид / Изд. подгот. Г. А. Стратановский, А. А. Нейхард, Я. М. Бовский. – Л., 1981.
38. Шиманский Г. И. Литургия: таинства и обряды / Г. И. Шиманский. – М., 2004.

О символике войны в ритуалах и материальной культуре рыцарства

Шамшина Дарья

Шамшина Дар'я. Про символіку війни в ритуалах і матеріальній культурі лицарства. Досліджена у статті проблематика символічного поля лицарської ментальності дозволяє по-новому поглянути на героїчний ідеал лицарства зі зверненням до феномену образно-ритуальної фіксації ідеології. Символи матеріальної та духовної культури озброєних вершників в аспекті військового ремесла виконують найважливішу місію їх ментального відособлення в напрямках професійно-місіонерському, соціально-стратифікаційному і міфо-релігійному. Отже, подальша комплексна реконструкція лицарської ідеології і ментальності як символічної системи визначає наукові перспективи сучасної медієвістики, соціальної та культурної антропології.

Ключові слова: лицарство, ментальність, символи, культура.

Шамшина Дарья. О символике войны в ритуалах и материальной культуре рыцарства. Исследуемая в статье проблематика символического поля рыцарской ментальности позволяет по-новому взглянуть на героический идеал рыцарства с учетом феномена образно-ритуальной фиксации идеологии. Символы материальной и духовной культуры вооруженных всадников в аспекте военного ремесла выполняют важнейшую миссию их ментального обособления в направлениях профессионально-миссионерском, социально-стратификационном и мифо-религиозном. Отсюда, дальнейшая комплексная реконструкция рыцарской идеологии и ментальности как символической системы определяет научные перспективы современной медиевистики, социальной и культурной антропологии.

Ключевые слова: рыцарство, ментальность, символы, культура.

Shamshina Darya. About War Symbolism in Rituals and Material Culture of the Chivalry. The problem given in the article consists in researching the symbolic field of chivalric mentality that allows offering the new point of view to the heroic ideal of the chivalry taking into account the phenomenon of the sacral fixing of ideology. Symbols of material and spiritual culture of the armed riders in the aspect of war execute the major mission of their mental isolation in several

directions, such as professional, social and religious one. Thus, further complex reconstruction of chivalric ideology and mentality as a symbolic system determines is the next scientific issue to be researched in the modern cultural studies.

Keywords: the chivalry, mentality, symbols, culture.

Одной из отличительных особенностей средневековой эпохи является присущий ей символизм: отражение моральных ценностей и психологических установок сословия в повседневных ритуалах, вещественных фетишах, бессознательной жестикуляции. Подобную характеристику дает П. М. Бицилли естественному слиянию символического объекта и отождествляемого с ним элемента культуры: «Материальное и духовное не различаются, как две несводимые области – царство необходимости и царство свободы, но объединяется в общую сферу, где господствует обычай» [2, с. 35]. Согласимся также с Й. Хейзингой: потребность средневекового общества в создании символической системы мира объясняется необходимостью для человека ассоциировать зачастую эфемерные этические представления с реальными предметами, придавать сфере духа большей «телесности» для лучшего ее понимания [15, р. 232].

Стоит подчеркнуть, что особое аллегорическое восприятие предметов характерно и для западноевропейского рыцарства Высокого Средневековья [6, с. 68]. В центре наших исследовательских интересов находится проблема символического перехода военного ремесла с поля брани в ритуальную жизнь и материальную культуру социального слоя вооруженных всадников X–XV вв.

Научная новизна проблематики состоит в инновационном походе к символическому миру прежде всего как к системе образно-ритуальной фиксации морального кодекса и – отсюда – необходимости исследовать значение подобной «отраженности» для эволюции рыцарской ментальности. Кроме того, предпринимается попытка обращения не только к исторической методологии, но и к понятийному аппарату социокультурной антропологии. Подчеркнем, что подобная постановка вопроса видится чрезвычайно актуальной и перспективной, поскольку позволяет внести ясность в специфику мировоззрения и категории морали, которыми стоит руководствоваться при обращении к культуре средневекового социума и микрокосму личности рыцаря.

Отдельные аспекты рыцарской символики уже рассматривались ранее в отечественной и зарубежной историографии: в работах П. М. Бицилли и А. Я. Гуревича о категориях средневековой культуры [2, с. 32-35; 4, с. 121-130], монографиях Ж. -К. Шмита о роли жеста для общественных сословий [8, с. 399-403], К. -М. Скорге – о военных идеалах рыцарства [20, р. 15-18], или в воистину энциклопедических трудах Й. Хейзинги и Ж. Дюби о культурно-исторических доминантах Европы XIV-XV вв. [15, р. 214-252; 5, с. 148-160] Источниковая база представлена как

письменными нарративными памятками (средневековые Хроники Жана Фруассара [7, с. 205-211; 11, р. 186-189], трактаты о рыцарстве Рамона Луллия и Жоффруа де Шарни [14, р. 71-72; 19, р. 96-101], трактат Бартоло ди Сассоферрато «О знаках и гербах» [1, с. 310-321], шедевры героического эпоса [21, р. 53-57, 62-68;], куртуазного романа [10, р. 78-83, 92-93, 105-109; 18, р. 473-476, 501-507], лирики трубадуров, труверов и миннезингеров), так и вещественными источниками (книжные миниатюры и геральдические знаки) [1, с. 315-321].

Следовательно, можно говорить о научной необходимости специальной разработки проблематики триального преломления символики, идеологии и социальной практики рыцарства именно в категориальном аспекте военного ремесла. Поэтому основной целью работы является рассмотрение символического поля героического идеала рыцарства. Отсюда, поставлены задачи осветить феномен «оживления» предметного мира вооруженной кавалерии, ритуальную взаимосвязь деяний с идеалами, а также сделать вывод о роли символики войны для становления и развития рыцарского типа ментальности.

Прежде всего, стоит отметить, что стремление к героическому идеалу и постоянное занятие военным делом способствовало переоценке функционального значения «орудий труда» рыцаря (оружия и лошади) и преобразования их в особые мифо-религиозные символы [13, р. 27]. Так, к мечу воины героического эпоса относятся как к одушевленному существу, внушающему любовь и уважение, называя его «ясным», «добрым», «славным», «верным», «могучим», «исполинским», «мечом-красавцем», «даром драгоценным» [21, р. 54, 57, 68]. Обретая имя, меч становится не только продолжением образа рыцаря, но живым персонажем и отдельной личностью: так происходит с Дюрендалем Роланда, Альтеклером его друга Оливера, Жуаезом Карла Великого, Эскалибуром короля Артура, Грамом Сигмунда, Бальмунгом Зигфрида, Коладой и Тизоном Сиды и т.д. [21, р. 54, 55, 57; 18, р. 475]. Доблестные воины высоко ценят оружие войны: меч готовы отдавать в приданное дочерям и жертвовать им ради установления мира, с ним даже беседуют в последние минуты перед смертью и хранят в его рукояти священные реликвии [18, р. 475-476; 21, р. 67].

Подобная аллегорическая роль в ментальности отводится и рыцарскому коню, ибо конь для рыцаря – это не просто средство передвижения, но верный друг и собрат по доблестным подвигам. Так, в одном из своих фавлье Леруа Гугон пишет, что «юноша любил коня, гораздо более ценя любых сокровищ» [Цит. по: 4, с. 151], а Ивейн в одноименном романе Кретьена де Труа провозглашает делом чести даже сохранить жизнь боевого скакуна соперника: «При мастерстве необходимом конь остается невредимым, противнику пробей броню, не повредив его коню» [10, р. 92]. Особое место лошади и оружия в рыцарской культуре отразилось и в героических эпических поэмах, ведь там участники любого сражения стремятся захватить как можно больше

коней. М. Кин считает это реальной проекцией действительности, поскольку в качестве самого щедрого подарка вассалы любого сеньора получали именно отборных коней и хорошее оружие [16, р. 172].

То же касается и определенного церемониала всех обычаев, производных из морального кодекса воина. Оценивая значение ритуальной жизни сословия для формирования рыцарской ментальности, отметим, что она здесь выполняла тройную функцию: профессионально-миссионерскую, социально-стратификационную и мифо-религиозную. То есть, во-первых, ритуалы способствовали первичному растолкованию положения рыцарства для остальных сословий и групп общества [12, р. 249]. Во-вторых, служили методом социализации рыцарей внутри конного товарищества и, наконец, в-третьих, использовались для выработки идейных основ, сплачивая круги кавалерии [5, с. 150; 9, р. 48]. Значительное внимание знаковой системе церемоний в своем исследовании уделяет Ж. -К. Шмит., в частности, он приходит к выводу, что каждый рыцарь должен был владеть определенной «телесной техникой», которая имела символическую ценность, ибо позволяла зачислять нового человека в орден воинов [8, с. 407]. Классик школы Анналов М. Блок также выделяет характерные для «bellatores» жесты «второй функции», а именно «жесты крови», отличавшие феодальную аристократию [3, с. 74].

В качестве характерного примера можно привести обычай фиксации вассально-сеньориальных отношений в виде оммажа – даже этимология самого понятия связана с идеей рыцарской чести и верности господину. Обратимся к опыту раздачи земель Вильгельмом Завоевателем, когда «рыцари вложили свои безоружные руки в его, он же даровал своим вассалам равенство, наделяя их честью, делая как бы своими приемными детьми» [5, с. 19]. Рыцари обычно клялись оказывать своему сюзерену «совет и помощь», а он в свою очередь – доставлять им источник дохода в виде земельного держания. Здесь, на наш взгляд, очень верно символически отображена система семейных отношений «отца»-«детей» и несколько противоречащая ей концепция единого братства равных, ведь сеньор – всегда первый из них. Дух корпоративности в рыцарском воинстве должна была развивать и так называемая «клятва фазана», когда совместное вкушение мяса этой птицы и последовательный обет быть верным своим товарищам пэрам воспринимались как обретение крепких дружеских уз и дальнейшее обязательство в мирной жизни и помощи друг другу [17, р. 56].

Таким образом, символическое поле, окружавшее рыцаря в повседневной жизни, было призвано неустанно напоминать о его профессиональной миссии, социальной стратификации и четком круге заповедей, который каждый представитель благородного сословия обязывался поддерживать. В качестве основного исследовательского вывода подчеркнем, что консолидация рыцарства под боевыми знаменами и ментальное обособление происходят именно благодаря

весомейшей роли в этих культурно-исторических процессах системы образно-ритуальной фиксации морального кодекса. Дальнейшая реконструкция ряда категорий рыцарской ментальности посредством обращения к материальной и духовной культуре рыцарства как к особой символической системе представляется весьма перспективной, поскольку эта проблематика нуждается, прежде всего, в полноте комплексного рассмотрения.

Литература

1. *Бартоло ди Сассофerratо*. О знаках и гербах / Бартоло ди Сассофerratо // СВ. – 1989. – Вып. 52. – С. 310-321.
2. *Бицилли П. М.* Элементы средневековой культуры / П. М. Бицилли. – СПб., 1995.
3. *Блок М.* Апология истории или Ремесло историка / Марк Блок. – М., 1986.
4. *Гуревич А. Я.* Категории средневековой культуры / А. Я. Гуревич. – М., 1972.
5. *Дюби Ж.* Европа в средние века / Жорж Дюби. – Смоленск, 1994.
6. *Флори Ж.* Идеология меча. Предыстория рыцарства / Жан Флори. – СПб., 1999.
7. *Фруассар Ж.* Хроники, 1325-1340 / Жан Фруассар / Пер., сост., предисл., прим., указат., М. В. Аникиева. – СПб., 2008.
8. *Шмитт Ж.-К.* Сенс жесту на середньовічному Заході / Жан-Клод Шмитт. – Харків, 2002.
9. *Born to Kill: «Warrior Races» in Medieval Europe* // History Today. – London. – 2005. – № 1. – P. 47-53.
10. *Chrétien de Troyes*. Yvain; Or, the Knight with the Lion / Chrétien de Troyes. – Athens, 1975.
11. *Chroniques de J. Froissart* / Jean de Froissart. – Paris, 1869. – Vol. 1. 1325-1340.
12. *Davies N.* Europe: a History / Norman Davies. – Oxford – New York, 1997.
13. *Fiero Gloria K.* Medieval Europe and the World Beyond / Gloria K. Fiero. – London, 1995.
14. *Geoffroi de Charny*. The Book of Chivalry / Geoffroi de Charny. – Pennsylvania, 2005.
15. *Huizinga J.* The Waning of the Middle Ages / Johan Huizinga. – Dover, 1999.
16. *Keen M.* Chivalry / Maurice Keen. – Yale, 2005.
17. *Keen M.* «Huizinga, Kilgour and the Decline of Chivalry» in Medievalia et Humanistica. Studies in Medieval & Renaissance Culture / Maurice Keen. – Cambridge, 1977.
18. *Malory T.* Morte d'Arthur: Sir Thomas Malory's Book of King Arthur & of his Noble Knights of his Round Table / Thomas Malory. – Oxford, 1979.
19. *Ramon Lull*. The Book of the Order of Chivalry / Ramon Lull. – Houston, 1991.
20. *Skorge Kristel Mari*. Ideals and Values in Jean Froissart's Chroniques / Kristel Mari Skorge. – Bergen, 2006.
21. *The Song of Roland*. – London, 1990.
22. *World civilizations* / Vol. 1. Sources, images, interpretations. – New York, 1994.

Нова та новітня історія

Германская империя и польская культурная политика в 1894–1909 гг.

Белая Елена

Біла Олена. Німецька імперія і польська культурна політика у 1894–1909 рр. Стаття висвітлює культурну політику урядів Німецької імперії стосовно польської меншини наприкінці XIX – на початку XX ст. Розглянуто особливості проведення такої політики урядами Х. фон Гогенлоє та Б. фон Бюлова, виділено основні напрямки і засоби її втілення.

Ключові слова: германізація, націоналізм, польське питання, колонізація.

Белая Елена. Германская империя и польская культурная политика в 1894–1909 гг. Статья освещает культурную политику правительств Германской империи относительно польского меньшинства в конце XIX – начале XX в. Рассмотрены особенности проведения такой политики правительствами Х. фон Гогенлоэ и Б. фон Бюлова, выделены основные направления и способы ее осуществления.

Ключевые слова: германизация, национализм, польский вопрос, колонизация.

Bila Olena. The German empire and Polish cultural policy in 1894–1909. The article lights up the cultural policy of governments of the German empire relatively Polish minority at the end of XIX – beginning of XX. Peculiarities of such kind of policy of the governments of H. von Gogenlohe and B. von Bulov are studied, the main directions and methods of its realization are selected.

Keywords: germanization, nationalism, the Polish question, colonization.

После завершения процесса объединения Германии главной внутриполитической задачей Берлина являлось формирование национального государства. Это, в свою очередь, требовало решения национального вопроса. Необходимость проведения определенной культурной политики по отношению к польскому национальному меньшинству стала одним из наиболее дискуссионных и проблемных вопросов внутренней политики Германской империи в конце XIX – начале XX века. В решении этой проблемы перемешались вопросы укрепления единства империи, усиление влияния немецкого национализма,

приобретавшего все более агрессивные формы в условиях перехода Германии к мировой политике, а также проблема взаимоотношений немцев и поляков. При этом необходимо отметить, что основное внимание исследователей положения поляков в Германской империи направлено, главным образом, на изучение политики Бисмарка [1-3, 6, 10-12, 14], в то время как политика его последователей конца XIX – начала XX в. освещена, по нашему мнению, довольно фрагментарно и заслуживает более детального анализа происходивших процессов.

В данной статье автор ставит своей целью рассмотреть культурный аспект польской политики Германской империи в период канцлерства Х. фон Гогенлоэ и Б. фон Бюлова. Исследуя проблему, мы изучили отечественную и зарубежную литературу, стенограммы выступлений депутатов рейхстага по польскому вопросу, польскую и немецкую прессу.

Немецкая культурная политика в польском вопросе в период канцлерства Х. фон Гогенлоэ и Б. фон Бюлова представляет единое целое, поскольку в обоих случаях она характеризовалась ростом немецкого национализма по отношению к полякам. В то же время период правления одного и другого канцлера имел свои особенности.

После ухода Каприви в 1894 г. с поста канцлера правительством Гогенлоэ формально не делалось никаких видимых шагов к изменению предыдущей политики в польском вопросе, но неофициально развернулся ее всесторонний пересмотр, результаты которого проявились в 1897–1898 гг. [6, р. 183].

В качестве обоснования необходимости проведения ряда действенных антипольских мероприятий националистами приводились такие аргументы, как антигерманские настроения среди поляков и угроза немецкому меньшинству в польских регионах [6, р. 178-179]. Император Вильгельм II, разделявший взгляды националистов, в 1894 году во время пребывания в Торуні выступил с антипольской речью, которая означала начало нового курса против поляков [1, с. 411]. Генераторами националистических идей, в том числе и антипольских, в исследуемый период в Германии являлись такие организации, как Пангерманский союз, Союз восточных марок и др.

В 1896 г. Имперский совет отметил усиление польского национального движения, особенно в Познани, и провозгласил решение местной национальной проблемы приоритетной задачей правительства [12, с. 56]. Канцлер Х. фон Гогенлоэ в меморандуме от 6 января 1897 г. выразил мнение, что «жесткая и последовательная позиция, однако исключая, по возможности, репрессивные акции по отношению ко всем польским сепаратистским попыткам, проявляющимся на государственной территории, может быть охарактеризована как настоятельно необходимая» [6, р.183].

Таким образом, при канцлере Гогенлоэ германское правительство заявило, что идти на уступки полякам не собирается, а займется радикальным решением местного национального вопроса. Приоритетным направлением в культурной сфере в 1894–1900 гг. являлась школьная политика.

Прусский министр культуры Р.Боссе (до 1899 г.) предложил некоторые дополнительные меры, призванные сделать школы более удобным инструментом для проведения германизации.

Так, специальным меморандумом Боссе от 10 декабря 1894 года учителя, которые особенно успешно обучали немецкому языку своих польских учеников, поощрялись специальными премиями [6, р.192]. Он выступил против попыток создать объединения польских учителей и стремился не допустить собраний Ассоциации католических учителей в Познани [6, р. 192].

В конце 90-х гг. XIX в. прусские власти поставили под запрет все частные польские школы, существовавшие в западных прусских землях. Полицейские агенты производили обыски в квартирах поляков, стараясь выявить незаконные школы. Прусские суды выносили многочисленные приговоры, каравшие за преподавание польского языка и польской литературы тюремным заключением и крупными денежными штрафами [4, с. 34].

В ответ на продолжавшиеся жалобы поляков на его антипольскую школьную политику, Боссе настаивал в 1895 году, что условия в Познани должны радикально измениться, прежде чем он примет во внимание «обращения обеспечить обучение на польском языке». Министр стоял на позициях создания немецкой политической нации и заявлял, что «мы живем в немецкой стране, и дети, которых должны обучать немецкие и прусские начальные школы, должны воспитываться как граждане немецкого национального государства» [6, р. 193]. Немецкие чиновники правильно поняли послание министра, и классы с польским языком обучения, как писал «Dziennik Poznanski», имели тенденцию исчезать время от времени то в одной, то в другой отдельной школе без каких-либо официальных объяснений [9].

Боссе и другие чиновники давали все более ясно понять своим оппонентам, что основная задача школ в польских районах заключается в обучении польских детей немецкому языку. Согласно докладу обер-президента Познаньской провинции Г. фон Виламовица от 23 ноября 1895 г., «прусское государство признает только немецкую школу, которая на некогда польских территориях имеет сложное задание привить знание немецкого языка детям, даже если они не слышат и не произносят ни одного слова по-немецки дома... Следовательно, разница в языках является одним из основных препятствий для ассимиляции поляков среди немецкого населения государства и одним из главных средств сохранения их в изолированной, чуждой, если не враждебной позиции по отношению к германскому государству. Поэтому настоятельное требование политической мудрости – работать всеми средствами над обучением немецкому языку части польских подданных» [6, р. 193].

Обер-президент выделял два основных препятствия для успешного осуществления этой основной миссии школ. Первая – проблема наличия нужных учителей. Учителя польского происхождения, как правило, направлялись на работу в чисто немецкие районы. Но в докладе Виламовица от 23 ноября 1895 года отмечалось, что «поскольку

религиозное обучение для детей, чьим родным языком является польский, до сих пор ведется по-польски, учителя начальной школы должны владеть этим языком, и, таким образом, школьная администрация вынуждена использовать поляков как учителей, даже если они не полностью соответствуют языковой и политической роли школ» [6, р. 193].

Подобная ситуация крайне раздражала националистов, заявлявших о своем взгляде на проблему предельно откровенно, как, например, пангерманцы в «Alldeutsche Blätter» в 1899 году: «Фактически борьба ведется вокруг того, будет ли в восточных окраинах господствовать немецкий или польский язык... Если в борьбе за существование противостоят друг другу непримиримые интересы, необходимо вести эту борьбу вплоть до уничтожения другой стороны» [5].

Союз восточных марок, в свою очередь, требовал обучения всех детей на немецком языке, германизации всех топонимов, государственных субсидий для немцев и их учреждений в польских регионах [6, р. 183]. Хотя в финансовом отношении немецкие протестантские школы в польских землях и так находились в лучшем положении, чем школы с учениками-католиками. Как отмечает в своем исследовании К. Ежова [11, с. 88], именно школам, создаваемым для немецких колонистов-протестантов, направлялись значительные субсидии, те же школы, где учились дети польских крестьян, получали мизерные средства. Собственно, в этом обер-президент Виламовиц видел вторую проблему при проведении германизации: в столь бедные школы немецкие учителя шли крайне неохотно. Плохое оснащение школ, по его мнению, осложняло обучение немецкому языку [6, р.194]. Тем не менее, власти предпочитали основное внимание уделять репрессивным мероприятиям, в чем их поддерживали националисты. В частности, в 1895 году пангерманцы поддерживали идею о том, чтобы наказать за уклонение от изучения немецкого языка и его использования в официальных учреждениях жителей восточных провинций посредством обязательного использования услуг платных переводчиков [5, 1895, № 40].

Еще одной острой проблемой, помимо языка обучения, было использование польского языка в общественной жизни. Прусский министр внутренних дел Рек предлагал в 1896-1897 гг., чтобы правительство снова попыталось ограничить использование польского языка в общественной жизни, начиная с регионов, где поляков было немного [6, р.195]. Естественно, вскоре возник поток жалоб, особенно из Верхней Силезии и Западной Пруссии, и тогда Река поддержал его соратник на имперском уровне, депутат Беттихер, заявив на заседании рейхстага 29 марта 1897 года, что «мы не закрываем собрания; мы лишь приказываем говорить по-немецки, и тогда поляки закрывают их» [13].

Постепенно дискриминационные мероприятия правительства по отношению к использованию польского языка охватывали все более широкие сферы жизни. Немецкие цензоры требовали перевода на немецкий язык всех польских пьес перед тем, как разрешить постановку;

музыкальным коллективам запрещали исполнять польские песни [6, р. 195]. Аналогичная политика проводилась в отношении польских топонимов. 2 августа 1899 года было объявлено, что только немецкий вариант названий населенных пунктов является законным, например, при доставке почты [6, р. 195].

Что касается такой важной составной части культурной политики, каким является религиозный вопрос, то отношение прусской власти к католической церкви в Познани в целом осталась неизменным. Виламовиц продолжал усилия по отделению католицизма от польского национализма, предлагая больше внимания уделять потребностям немецких католиков в польских регионах и повышению роли немецких священников в Познаньской епархии [6, р. 196].

Таким образом, с середины 90-х гг. XIX века немецкая политика по отношению к польскому меньшинству носила характер не просто ассимиляторский, а отчетливо националистический, с ярко выраженным намерением подчеркнуть подчиненный статус польского населения. Популярными в немецкой общественности были высказывания Макса Вебера о том, что «мы сделали из поляков людей» [14, р. 56]. Подобные настроения, существовавшие в конце XIX и в начале XX века, всячески культивировались националистическими организациями и служили для оправдания действия правительства.

После того как пост канцлера в 1900 году занял ставленник националистических кругов Б. фон Бюлов, политика Германии в польском вопросе заметно активизировалась.

Так, в 1901 году были введены обязательные немецкоязычные уроки по религии для всех польских детей [10, s. 55]. Этот факт моментально вызвал возмущение польского населения, ярко проявившееся в ходе школьной забастовки в г. Вжесня на Познаньщине [10, s. 56]. В ходе акции протеста дети отказывались учиться на немецком, за что были жестоко наказаны, а это вызвало демонстрацию протеста их родителей, к которой присоединились поляки Милослава, Плешева и других городов [1, с. 412]. Власти отдали организаторов под суд, подсудимые были приговорены к двум годам заключения. Дело Вжесни имело значительный европейский резонанс и вызвало солидарные протесты поляков не только в Германии. В России и Австро-Венгрии состоялись демонстрации перед немецкими консульствами в Варшаве и Львове, одновременно население начало бойкот немецких товаров [1, с. 412].

В 1906 году возмущение поляков антипольской политикой снова привело к массовой школьной забастовке [8, S. 503]. В ней приняли участие около 40 тысяч учащихся [2, с. 26]. Тем не менее, позиция властей осталась неизменной: ученики были наказаны, их родители привлечены к судебной ответственности, а школьная политика осталась прежней [1, с. 412].

Отказ властей пойти на уступки вызвал новые акции протеста со стороны поляков. В забастовке 1908 года участвовало почти 50 тыс. польских детей из 755 школ [10, S. 57]. Однако на позицию германского

правительства в польском школьном вопросе эта забастовка существенно не повлияла. Свидетельством тому было принятие общегерманского закона 1908 года, который обязывал все общества и организации проводить свою деятельность исключительно на немецком языке [3, с. 53]. Только в повятах, где ненемецкое население составляло свыше 60 %, еще в течение 20 лет было разрешено использовать родной язык [1, с. 411].

В целом немецкая языковая политика в школьном вопросе имела определенный успех. Польский этнограф А. Чеховский отмечал следующее: «Ранее в школах, где учатся польские дети, употреблялся польский язык. Теперь это строго запрещается даже в отношении маленьких детей, которые только начинают учиться, не умеют еще ни читать, ни писать и не понимают по-немецки...» [7, s. 244].

Дискриминация поляков осуществлялась не только в школьной политике, но и в сфере высшего образования. Несомненный интерес представляет исследование борьбы вокруг вопроса о создании университета в Познани в начале XX века.

Пангерманский союз в 1906 году развернул кампанию против придания Познаньской академии статуса университета. В ходе развернувшейся критики пангерманцы, во-первых, обвиняли местную прессу в предвзятости при освещении вопроса об университете, а во-вторых, критиковали предложения по введению изучения славянской филологии, опиравшиеся на довод, что у Познани много связей с Россией, поэтому надо изучать русский язык (мол, это необходимо для купцов, таможенных чиновников и т. д.). Пангерманцы же утверждали, что это «в лучшем случае отвлеченная идея в худшем смысле слова, и она свидетельствует, как мало национального (немецкого) инстинкта за ней стоит» [5]. «Alldutsche Blätter» опровергает все доводы сторонников основания университета тем, что другие области Германии, где не изучают славянские языки, при необходимости прекрасно ведут торговые и прочие дела с Россией, а за познаньскими идеями стоит связь местных поляков с русскими польскими подданными, что опасно для немецких интересов.

В целом можно утверждать, что рассматриваемый период стал своего рода точкой отсчета, временем, когда правительство Германской империи определилось, что же дальше делать с польским меньшинством. Основными вариантами выбора было или продолжать относительно мягкую политику Каприви, или вернуться к жестким мерам эпох Бисмарка. Националистические настроения, нараставшие в Германии в конце XIX века, склонили чашу весов в пользу политики ассимиляции и угнетения поляков.

Литература

1. Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів /Л. О. Зашкільняк, М. Г. Крикун. – Львів, 2002.

2. Кричевский Г. Г. Конфликт Бюлова с Партией Центра (1906–1909 гг.) / Г. Г. Кричевский // Вестник Московского университета. – 1972. – № 4. – С. 22–35.
3. Погодин А. Л. Краткий очерк истории славян / А. Л. Погодин. – М., 1915.
4. Терешкович В. Поляки под германским владычеством / В. Терешкович. – М., 1917.
5. *Alldeutsche Blätter*. – 1895. – № 40; 1899. – № 11; 1906. – № 29.
6. Blanke R. Prussian Poland in the German Empire (1871–1900) / R. Blanke. – New York, 1981.
7. Czechowski A. Opis ziem polskich zamieszkanych przez polakow / A. Czechowski. – Warszawa, 1904. – Т. I: Ziemie polskie w Prusach.
8. *Deutsche Geschichte: Von den Anfängen bis zur Wiedervereinigung*/ Hrsg. von M. Vogt. – Stuttgart, 1991.
9. *Dziennik Poznański*, 9 września 1895. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/59190?tab=1>. Доступ – 20.02.2011 г.
10. Hemmo K. Der weite Weg nach Europa: Die Deutschen und ihre slawischen Nachbarn / K. Hemmo. – Düsseldorf, 2004.
11. Jezowa K. Die Bevölkerungs- und Wirtschaftsverhältnisse im westlichen Polen / K. Jezowa. – Danzig, 1933.
12. Korth R. Die preussische Schulpolitik und die polnischen Schulstreiks / R. Korth. – Würzburg, 1963.
13. *Stenographische Berichte über die Verhandlungen des deutschen Reichstages*. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.reichstagsprotokolle.de/Blatt_k9_bsb00002762_00518.html. Доступ – 20.02.2011 г.
14. Zimmer O. Nationalism in Europe, 1890–1940 / O. Zimmer. – New York, 2003.

УДК: 94(47+57):398.23(=161.2)

Радянська влада та росіяни в радянських політичних анекдотах на українську тематику

Єремєєва Катерина

Єремєєва Катерина. Радянська влада та росіяни в радянських політичних анекдотах на українську тематику. Стаття присвячена дослідженню двох найпопулярніших образів Інших в радянських політичних анекдотах на українську тематику – радянської влади та росіян. Існування образів розглядається крізь призму створення «таємних послань» у формі анекдотів до можновладців та сусіднього народу. За допомогою контент-аналізу та методів квантативної лінгвістики простежена

трансформація образів в часовому просторі, порівнюються їх особливості.

Ключові слова: радянські політичні анекдоти, українська тематика, образи, ідентичність, Інші, радянська влада, росіяни.

Єремєєва Катерина. Советская власть и русские в советских политических анекдотах на украинскую тематику. Стаття посвящена исследованию двух самых популярных образов Других в советских политических анекдотах на украинскую тематику – советской власти и русских. Существование образов рассматривается сквозь призму создания «тайных посланий» в форме анекдотов к властным и соседнему народу. С помощью контент-анализа и методов квантативной лингвистики прослежена трансформация образов во временном пространстве, сравниваются их особенности.

Ключевые слова: советские политические анекдоты, украинская тематика, образы, идентичность, Другие, советская власть, русские.

Yermeeva Katherine. The Soviet authority and the Russians in the Soviet political anecdotes on Ukrainian themes. The paper is devoted to research of the images of The Soviet authority and the Russians – two of the most popular images of the Others in the Soviet political anecdotes on Ukrainian themes. The existence of this images is examined through the prism of a creation of the «secret messages» in the form of anecdotes to the authorities and the Russians. The transformation of this images is traced during the Soviet period and their specification is compared using content analysis and quantitative methods of linguistics.

Key words: Soviet political anecdotes, Ukrainian themes, images, identity, Others, Soviet authority, Russians.

В радянському суспільстві помітним стало розповсюдження радянських політичних анекдотів. Значна частина радянських політичних анекдотів присвячена національній тематиці, в тому числі й українській. Під останньою ми розуміємо політичні анекдоти про Україну та українців, що були створені в радянський період.

Радянські політичні анекдоти доцільно розглядати крізь призму теорії повсякденного спротиву Дж. Скотта. Суть повсякденного спротиву відображає фраза «Підпорядковуюсь, але не корююсь». Форми такого спротиву – дрібний саботаж, удавання, приховані глузування над владою. Це так звані «таємні послання» підлеглих до представників влади [26, с. 35]. Саме так в цій статті ми розглядатимемо радянські політичні анекдоти. З огляду на це ми можемо сказати, що під час розповсюдження означених фольклорних текстів поруч з простим переповіданням анекдоту відбувався другий комунікативний акт, менш помітний. Під час нього розповідач анекдоту та його слухач ставали колективним

адресантом «таємного послання» до предмета висміювання – адресата. Відбувалось умовне, здебільшого несвідоме розігрування мовленнєвого спілкування [1, с. 232] між радянськими громадянами та владою, причому радянські громадяни цей процес здебільшого намагались приховати від можновладців через підсвідомий страх перед покаранням [22, с. 68]. Цей «діалог» й відобразився в радянських політичних анекдотах, більшість яких (майже 75 % за нашими підрахунками) будувалась на протистоянні персонажів, що повинні викликати співчуття, та тих, кого висміюють або називають винуватцем в незадовільних реаліях. Для інших анекдотів обов'язковою була присутність хоча б однієї зі сторін. Персонажів-адресатів ми можемо назвати Іншими в радянських політичних анекдотах. Інший – це не Я, інша особа [4, с. 231-232], той, з ким я здійснюю діалог [1, с. 230]; той, хто стоїть по інший бік від мене, моїх цінностей, іноді протистоїть мені. На думку багатьох дослідників, без діалогу з Іншим неможлива самоідентифікація, як на рівні індивіда, так і в національному масштабі [2, с. 20].

Відтворити соціальний, національний та ін. контексти розповсюдження політичного гумору доволі важко, адже адресатами «таємних послань» громадяни ставали як свідомо, так і просто насолоджуючись гумором без особливого підтримання ідеї фольклорного тексту [9; 11]. Проте в обох випадках задля отримання сміхового ефекту мало місце розуміння того, про що йде мова в анекдоті. Тому зафіксовані фольклорні тексти певною мірою відображають загальні уявлення про предмет висміювання, стереотипи, пов'язані із ним, відношення до нього, тощо.

Образи Інших в радянських політичних анекдотах на українську тематику ніколи не ставали предметом спеціального дослідження. Проте їм була присвячена частина праці О.Грицай та М.Ніколка [2]. В деяких інших дослідженнях національної ідентичності українського народу українські політичні анекдоти, в тому числі й радянського періоду, використовувались в якості ілюстрацій [18].

Кого ж розповсюджувачі радянських політичних анекдотів на українську тематику бачили у ролі Інших, як їх було зображено, в контексті яких проблематик, наскільки значимі були ці Інші? Для відповіді на ці запитання досліджувались анекдоти, ймовірно створені тими, хто ідентифікував себе як представника українського народу. Для визначення цих анекдотів використовувався наступний розподіл фольклорних текстів. Так, типовий анекдот, ймовірно створений українцями, це той, де представник українського народу – позитивний персонаж (досить часто терпить будь-які лиха) [5, с. 78; 2, с. 141], що носить етнонім «українець» (варіанти: «гуцул», «киянин» тощо) [5, с. 78; 2, с. 142], анекдот, взятий з джерела українського походження, переданий українською мовою, в ньому наявна антагоністична сторона у вигляді представника іншого народу, що носить зневажливий етнонім, характерний для вжитку українцями (напр.: «москаль», «лях», «жид»), та зображений негативно-кумедним [8; 9; 10].

За цими критеріями було відібрано 67 фольклорних текстів, що складають 83 % із зібраних автором на даний момент радянських політичних анекдотів на українську тематику. Анекдот зараховувався до цієї групи якщо в нього була присутня більшість ознак, при чому критерії «мова» та «джерело» не були вирішальними. Тексти були занесені до створеної нами в СУБД MS Access™ реляційної бази даних (БД) «Радянські політичні анекдоти», в яку на сьогоднішній день увійшло 2114 радянських політичних анекдотів з різних джерел (особового походження: мемуари та щоденники [6], що містять радянські політичні анекдоти, матеріали усної історії [8; 9; 10; 11], особисті колекції анекдотів [12]; збірники радянських анекдотів, виданих в радянський період [21] і після 1991 р. [19]). Використавши методи квантативної лінгвістики були визначені такі кількісні параметри, як сила дії персонажу (індикатор осмислення створювачами анекдоту значимості реального прототипу персонажа, обчислюється за допомогою побудови теоретико-графових моделей ідейної семантичної структури анекдоту (графів) [17, с. 3]., функціональна значимість персонажу (параметр, що вказує, наскільки вагомим є присутність персонажу для структури тексту) [20, с. 127-128], та активність персонажу як семантичного вузла (параметр, що вказує, яку увагу приділяли створювачі анекдоту вказаному персонажу в тексті) [15, с. 19].

Виходячи з сюжету й контексту кожного анекдоту, ймовірної історії його розповсюдження, яку можна прослідкувати за джерелами особового походження, були визначені персонажі-адресати, які й склали образи Інших.

Контент-аналіз БД показав, що найчастіше Іншими в означених фольклорних текстах виступали радянська влада та росіяни (рідше зустрічаються євреї, німці, тощо). Ця стаття й присвячена дослідженню, порівнянню цих двох образів найвагоміших Інших в радянських політичних анекдотах на українську тематику, з'ясуванню того, як себе позиціонував персонаж-адресант по відношенню до радянської влади та росіян, тощо.

Радянській владі присвячено 47 % анекдотів на українську тематику за участю Інших. Необхідно з'ясувати яким Іншим постає радянська влада та ті, хто із нею пов'язані, адже широке поняття Іншого, окрім просто відділеної від мене особи, включає й більш дрібні визначення. Інший може бути Чужим (не свій, сторонній, незнайомий, нерідний, іноземний, може бути ворожим або ні [2, с. 81]), Антиподом (знайома особистість, проте із протилежними мені якостями, смаками, поглядами, тощо, здебільшого не ворожий мені) і, нарешті, Антагоністом (супротивник, ворог, переслідувач чиєїсь думки, тощо, знайомий мені). Найчастіше радянська влада виступає як Антагоніст (48 % всіх персонажів). Вона дієва, вагома, сильна, виявляє реальну владу, пригнічує, заважає нормально жити. Її звинувачують в несприятливих реаліях, висловлюють

до неї свою недовіру. В третині випадків можновладці-антагоністи персоналізуються в контексті колективізації, причому виключно як Й. Сталін. Це може вказувати на особливу персоналізованість періоду правління Й. Сталіна. У випадку, коли адресант звинувачує в чомусь владу, своє ремствування він направляє передусім на її «обличчя». Для тих, хто ідентифікував себе як представника українського народу, цей генсек був дуже значимим Іншим. В образі Й. Сталіна також зустрічаються прикмети Чужого: немісцевого, чужорідного, іноді зайвого. Наприклад:

– Доброго ослика ми купили. Вчений та мудрий. Мати поставила молоко на лаву, а він вискочив на неї, встромив у миску передні ноги і носа, попив усе молоко, а тоді стоїть, облизується... Як би його назвати?

– Якщо він справді мудрий, то назви Йоском. Ослик підходить по натурі до Йосипа Сталіна. Той теж мудрий лазити в чужі миски. На своєму віці весь час залазить в миску українську, то в білоруську, то ще в якусь іншу [19, с. 50].

Неперсоналізована радянська влада-антагоніст ще у двох образах: збірний із директорів, голів колгоспів, владних партійців та образ, який можна назвати «невидима, але присутня радянська влада».

Місцевий можновладець-антагоніст – це знайомий Інший, проте він здебільшого носить негативне забарвлення, бо може звільнити, йому треба підкорятись, не дивлячись на його негативні риси. Проте ці Інші погані не тому, що вони не українці й протистоять українцям, а тому, що вони є поганими начальниками. Такі персонажі також є характерними для збірок анекдотів на українську тематику, що були випущені в радянський період на замовлення влади [21]. Типовим для радянських збірок, що зазначаються як збірки українського фольклору, є нівелювання цієї ж української проблематики в анекдотах, які можна віднести до політичних. В цих збірках представники радянської влади ніколи не виступають як антагоністи. Їх можна охарактеризувати як негативного Іншого. Це – п'яниці-голови колгоспів, начальники-дурні, тощо. Проте цікавим є те, що в радянських збірках із цим Іншим вступає в діалог цікавий адресант – гарна радянська влада (поряд із пасивним адресантом – простим народом). Гарна радянська влада (представники вищих органів та інстанцій), викриває погані вчинки місцевої влади, засуджує її. Тобто зображуються «перегини на місцях». Наприклад:

Одного разу районні керівники навідалися в колгосп, де головував рекомендований ними голова.

– Пилипе Петровичу, ми ж тебе посилали на зміцнення господарства, а ти що робиш? Колгосп малий, слабкий, ти ж його проп'єш! – картає п'яниці начальство.

– То дайте більший! – сказав той [21; с. 369].

Отже, створені образи адресантів та Інших в анекдотах радянських збірок демонструють мотивацію випуску цих книжок. Нерідко були випадки, коли радянська влада використовувала псевдофольклор в якості

засобу агітації, наприклад за часів Великої Вітчизняної війни [14]. В цьому був сенс: довіра до того, що нібито склав народ має бути більшою, ніж до державної пропаганди.

Образ «невидимої» влади складається з персонажів, яких не називають, проте вони є силою, носієм влади. Їх прямі дії знаходяться поза межами місця, де розгортається сюжет анекдоту, проте вказується невидима присутність влади. Наприклад:

В часи колективізації в одному селі вперше проводили радіо. Коли провели, якийсь селянин зайшов у приміщення, обдивився радіоприймач з усіх боків і несміливо запитав: «І ото воно без дротів передає?» « Без дротів». «І всюди чути?» «Всюди». «І закордоном?» «І закордоном».

Тоді дядько швиденько підбіг до радіо й щосили прокричав: «Рятуйте! Грабують!» [21, с. 54].

«Невидима» влада зображена надзвичайно вагомим та сильним Іншим. Персонажі-адресанти не ведуть із нею в анекдотах діалог напряму: радянська влада в цьому образі є чимось вищим, недосяжним, проте дієвим. В деяких випадках цих персонажів в тексті позначають за допомогою займенника «вони», але частіше – лише за допомогою означення дій «невидимок», як в наведеному прикладі.

В 22 % анекдотів представники радянської влади представлені як Інші-чужі. В цьому випадку наголос ставився на тому, що представники радянської влади – неукраїнці, проте не ворожі. Найтиповіші Чужі-можновладці постають в контексті висвітлення в анекдотах проблеми відсутності «своєї» української еліти, яку замінили Чужі.

Як показало обчислення сили дії радянської влади (визначається, виходячи з того, на скільки об'єктів діє персонаж в тексті), для Інших-антагоністів характерні найвищі, відносно всіх персонажів-можновладців, позначки цього кількісного показника (див. додаток). Також вони мають більшу функціональну значимість та вищу активність, тобто їй приділяють в анекдотах найбільше уваги. Радянська влада як Антагоніст практично завжди має негативне забарвлення, в той самий час Чужі – більш нейтральне, а просто Інші – нейтральне. Проте постає цікавий факт: якщо радянська влада як Інші-антагоністи виступають суб'єктами у 75 % анекдотів, то Чужі – у 95 % анекдотів (просто Інші – у 43 %). Це пояснюється тим, що адресанти із антагоністом в анекдоті частіше вступають у конфлікт, ніж із Чужим, із яким майже немає безпосередньої взаємодії. Про це свідчать й результати вирахування сили дії персонажів-адресантів (найчастіше ідентифікуються як українці): в діалозі із владою-антагоністом адресанти мають більшу силу дії, почувають себе більш функціонально вагомими (див. додаток). Характерним є й забарвлення адресантів: в діалозі-боротьбі із владою-антагоністом та в діалозі із владою-чужим вони більш нещасні. Взаємодія адресантів із просто Іншим додає їм комічних ноток. Отже, чим негативнішим та ворожішим до адресанта зображався Інший, чим наявніший був конфлікт між ним та адресантом, тим більше цей Інший (в даному випадку – радянська влада)

показаний сильнішим, активнішим, вагомішим. Саме таким Іншим в більшості випадків постають можновладці в радянських політичних анекдотах на українську тематику.

Якщо прослідкувати існування образів радянської влади як Інших в часовому просторі, то можна помітити, що Антагоністи, просто Інші та Чужі зустрічаються паралельно, проте із різним співвідношенням. Так, у фольклорних текстах періоду революції 1917 р. та громадянської війни радянську владу зображали здебільшого Антагоністом, що вказує на те, що розповсюджувачі означених фольклорних текстів вбачали в більшовиках знайомих особистостей, але тих, із якими потрібно вступати у конфлікт. Приблизно до початку колективізації, радянська влада постає переважно в образах просто Інших та Чужих: конфлікт нівелюється, але з'являється більша відчуженість. З 1928 р. радянська влада знову постає переважно Антагоністом (майже в 60 % випадків). Взагалі в ці роки тема колективізації в українському фольклорі домінує. Це, по-перше, вказує переважно на сільську самоідентифікацію розповсюджувачів українських політичних анекдотів, по-друге, на сприйняття адресантами колективізації як негативного процесу, потенційно конфліктного. Така ситуація триває до початку Великої Вітчизняної війни, коли радянська влада починає однаково часто змальовуватись як Антагоніст, просто Інший та Чужий. Це вказує на те, що радянська влада переважно перестала сприйматись лише Антагоністом, проте, напевно, однозначної думки щодо неї серед розповсюджувачів анекдотів на українську тематику не спостерігалось. Це відображає певне нерозуміння самої ситуації, неможливість спрогнозувати її подальший розвиток. З 1950-х – початку 1960-х років та майже до кінця 1980-х спостерігається цікава тенденція: образ радянської влади як Чужого зникає. Можливо, за більш ніж 40 років радянська влада для більшості перестала бути незнайомим, зовсім чужорідним об'єктом.

Росіяни-персонажі складають 26 % серед всіх Інших. Частіше за все, на відміну від здебільшого антагоністичної радянської влади, вони постають як Чужі. В них інша мова, подекуди інша модель поведінки [2, с. 81]. Адресант-українець практично завжди зіштовхується із росіянином-чужим або не на своїй території, або Чужий сам приходить. Наголос робиться на тому, що Інший, передусім, – не українець. Дуже часто, як і у випадку із можновладцями-чужими, діалог із росіянами ведеться на відстані у формі обговорення українцями представника російського народу. Росіянин як Чужий називається зневажливими етнонімами, характерними для вжитку українцями (москаль, кацап). Подібну популярність образів росіян як Чужих можна інтерпретувати порівняно. З одного боку, це вказує на самоідентифікацію українців через усвідомлення своєї іншості порівняно із сусіднім народом. Проте, вербалізація іншості (в тому числі і за допомогою фольклору) вказує на те, що чужорідність ще треба було до кінця усвідомити, щоб концепт

«росіяни є Іншими» став чимось буденним, чимось, що не потребує пояснень та зайвих слів.

Відмінність політичних анекдотів на національну тематику від просто етнічних анекдотів, як вже відзначалось, полягає в тому, що самоідентифікація адресанта в них відбувається не тільки в дзеркалі представника іншого народу [21, с. 12], а й шляхом діалогу із владними структурами. Саме тому в означених фольклорних текстах розповсюдженим явищем стало поєднання двох образів Інших: радянської влади та росіян. Найчастіше це відбувалось наступним чином: чуже, інколи вороже радянське називалось «москальським»; персонажа, що говорить російською, наділяли радянськими маркерами: росіянин в означених фольклорних текстах говорить радянськими мовленнєвими штампами, використовує радянські лозунги. Іноді, значимі для СРСР події (наприклад, політ Ю. Гагаріна в космос) називались «москальськими». Відбувалась пряма асоціація російського з радянським й навпаки. Наприклад:

Летить Змій Горинич над Карпатами та кричить:

– Все на субботник! Все на субботник!

Виходить гуцул з колиби, дивиться на небо:

От, холера! Знову москалів об'ївся! [3]

Цей анекдот часів Перебудови був розповсюджений й в іншому варіанті:

Летит Змей Горыныч и кричит:

– Гласность! Демократия! Перестройка!

Наблюдающая за ним с земли Баба-Яга:

– Вот идиот, опять депутатов нажрался! [24]

Подібне явище «спадковості», коли в анекдоті замінюються персонажі без зміни семантичної структури, також говорить про складання образу російського народу, як титульного в СРСР.

У 13 % випадках в образі росіянина присутнє чітке поєднання рис Чужого та Антагоніста: інша мова, прийшов з інших земель, називається в анекдотах москалем та до всього цього – ворожий, чинить гвалт, переслідує. В довершення до всього завжди присутня асоціація російського з радянським. Подібні образи зустрічаються в анекдотах на українську тематику, де місцем дії є Західна Україна, а час дії – Велика Вітчизняна війна, точніше – її кінець. Наприклад:

Кінець 1940-х років. Карпати. Криниця, біля криниці починається ліс. З криниці чоловік витягує відро і збирається попитути води. З лісу виходить інший чоловік: – Чоловіче, не пий!!! Москалі криницю отруїли. – Чего ти гаваріш? – Та пий, кажу, повільніше. Вода холодна – застудишся [3].

У, приблизно, третині випадків образ росіянина можна назвати антагоністичним адресанту, проте це незвичайний антагоніст. З одного боку, це, начебто знайома адресанту особа. Не вказані маркери «чужості» росіянина (інша мова, поведінка, місце проживання). Адресант відчуває ворожість, навіть ненависть до цього Іншого, подекуди бажає йому

смерті, подекуди заподіює її. Одним словом, це знайома, протиставлена адресанту особа, яку він має якісь причини ненавидіти. Проте, ці причини в рамках тексту анекдоту не вказуються. Росіянин в цьому випадку поводить себе пасивно й виступає лишень об'єктом ненависті, а не суб'єктом, що своїми діями спричиняє негативну зворотню реакцію. Навпаки, адресанта можна назвати Антагоністом росіянина. Подібне, достатньо розповсюджене явище, може бути пояснене кількома факторами. По-перше, такі образи Інших розповсюджувачі могли доповнювати, доробляти в своїй уяві, приєднуючи до розповіді анекдоту свої власні причини негативно відноситись до Іншого. Ці причини мались на увазі та не вербалізовувались. По-друге, в контексті теорії зверхності та приниження [13; с. 43-146], розповсюджувач передовсім подібного анекдоту міг дати вихід своєї агресії, відчувати зверхність та перевагу над Іншим, в ролі якого в анекдоті виступає представник народу-сусіда, не виявляючи при цьому реальних агресивних дій по відношенню до нього. Як свідчать матеріали усної історії, подібні анекдоти розповсюджували як ті, хто більше себе асоціював із адресантом, та і ті, хто бачив себе у ролі Іншого, або не підтримував ідеї анекдоту взагалі, а просто розповідав анекдот, бо він був гострим та смішним [8; 9; 10].

Обчислення сили дії, функціональної значимості та активності персонажа-росіянина також демонструють незвичайність цього «антагоністичного» образу: сила дії росіянина-антагоніста найменша серед всіх персонажів-росіян як Інших (див. додаток). Українець навпаки: у взаємодії із росіянином-антагоністом виявляє себе сильнішим, ніж із росіянином Чужим чи Чужим-антагоністом (див. додаток) Росіянину як Чужому та Чужому-антагоністу властива більша функціональна значимість, ніж просто Антагоністу, та більша активність. У випадку із Іншими-росіянами вагомим Іншим виступає Чужий-антагоніст: він найсильніший та найактивніший, у 79 % випадків виступає як суб'єкт (Чужий – у 45 % випадків, Антагоніст – майже ніколи) та переважно має негативне забарвлення, робиться акцент на його інорідності. Із ним адресант-українець поводить себе менш активно, має меншу силу й функціональну значимість, ніж в діалозі із росіянином-чужим та росіянином-антагоністом. Взагалі двосторонній конфлікт відображується при поєднанні фольклорних масивів із образами росіянина як Чужого-антагоніста та «Антагоніста».

Якщо прослідкувати існування образів росіян як Інших в часовому просторі, то можна зробити висновок, що на відміну від образів радянської влади, які існували практично завжди одночасно, образи росіян до 1960-х років заміщують одне одного, що вказує на домінування серед розповсюджувачів фольклору конкретних стереотипів щодо росіян. В період революції 1917 р. та громадянської війни образи Чужого та Антагоніста зустрічаються приблизно однаково часто. Після цього, анекдоти із образами росіян як Інших стають малопопулярними: їх цілком заміщують образи радянської влади як Іншого. Отже, в цей період

самоідентифікація адресантів (зображені частіше селянами) відбувалась переважно шляхом діалогу із владою, що вказує на домінування політичної та класової ідентичності над національною серед розповсюджувачів радянських політичних анекдотів на українську тематику («ми селяни, пригнічені владою», а не «ми українці, пригнічені владою», чи «ми не росіяни»). Подекуди з'являється образ Чужого-антагоніста із чіткими маркерами радянського. В період Великої Вітчизняної війни в анекдотах на українську тематику образ росіянина зустрічається лише в двох іпостасях: або як співадресант із українцем проти німців, або як чіткий Чужий-антагоніст (із тими ж радянськими маркерами), іноді, як співадресат із німцем (місцем дії зазначається Західна Україна). Починаючи із 1960-х років, як вже було сказано, образи росіян починають існувати одночасно, причому чим більше до 1991 р., тим більше цих персонажів супроводжують маркери чужорідності. Подібна трансформація образу росіян в анекдотах на українську тематику ілюструє зростання ролі національної ідентичності адресантів, адже все більш актуальною в фольклорних текстах стала теза «ми не росіяни». З кінця 1940-х років національна ідентичність адресантів подекуди була тісно пов'язана із домінуючою політичною. На це вказують ті ж самі маркери радянського, якими наділялись персонажі-«москалі» (згадаймо приклад із Змієм Гориничем).

Таким чином, найвагомим, найсильнішим, найактивнішим, найворожішим та найбільш помітним Іншим розповсюджувачами радянських політичних анекдотів на українську тематику уявлялась радянська влада. Частіше за все цей образ можна охарактеризувати як антагоністичний адресантові. Проте, із цим Антагоністом адресант-українець також зображений значущим, сильним, бо вступав в анекдоті із Іншим у діалог-конфлікт. Менш вагомим та сильним Іншим виступає образ росіян, який здебільшого можна охарактеризувати як образ Чужого. Якщо маркери чужорідності в образі радянської влади приблизно 1970-х рр. поступово зникають, то в образах росіян, як Інших, навпаки – з'являються все частіше. Розповсюдженим явищем стало поєднання образів радянської влади та росіян. В цьому випадку – це образ сильного Чужого-антагоніста, що називається росіянином (москалем), проте зображений із використанням маркерів «радянського».

Література

1. Бахтин М. Проблема речевых жанров / М. Бахтин // Бахтин М. Собр. соч. – М., 1996. – Т. 5: Работы 1940-1960 гг.
2. Грицай Е. Украина: национальная идентичность в зеркале Другого / Е. Грицай. – Вильнюс, 2009.
3. Гуртом форум. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.hurtom.com/forum/lofiversion/index.php?t23.htm>. Доступ. – 12.09.2010 г.
4. Гуссерль Э. Картезианские размышления / Э. Гуссерль. – СПб., 2001.

5. Еремеева Е. «Украинец» и «хохол»: герой и антигерой в советских политических анекдотах / Е. Еремеева // Конструируя «советское»? Политическое сознание, повседневные практики, новые идентичности: материалы научной конференции студентов и аспирантов (14-15.09.2011, Санкт-Петербург). – СПб., 2011.
6. Єфремов С. Щоденники, 1923–1929 / С. Єфремов. – К., 1997.
7. История СССР в анекдотах / Худ. Ред. И. Захарович. – Минск, 1991.
8. Інтерв'ю з Джекобс Любов Петрівною // Особистий архів автора. – Ан. 039;
9. Інтерв'ю з Мартем'яновим Олексієм Павловичем // Особистий архів автора. – Ан. 012;
10. Інтерв'ю з Полупан Наталею Петрівною // Особистий архів автора. – Ан. 033;
11. Інтерв'ю з Садовниковою Вікторією Федорівною // Особистий архів автора. – Ан. 001;
12. Личная коллекция анекдотов Н. П. Полупан [Рукопись]
13. Мартин Р. Психология юмора / Р. Мартин / Пер. с англ. под ред. Л. В. Куликова. – СПб, 2009.
14. Мельниченко М. Феномен фронтового анекдота: народное творчество или инструмент агитации / М. Мельниченко // Российская история. – М., 2009. – № 6.
15. Милов Л., Иванова Т., Бородкин Л. и др. От Нестора до Фонвизина. Новые методы определения авторства / Л. Милов, Т. Иванова, Л. Бородкин. – Магадан, 2006 г.
16. Мід Дж. Г. Дух, самотність і суспільство з точки зору соціального біхевіориста / Г. Дж. Мід. – К., 2000.
17. Москин Н. Теретико-графовые модели структуры фольклорных текстов, алгоритмы поиска закономерностей и их программная реализация / Н. Москин. Автореф. дисс. ... канд техн. наук / Н. Москин. – Петрозаводск, 2006.
18. Наконечний Є. Украдене ім'я: Чому русини стали українцями / Є. Наконечний. – Львів, 2001.
19. Семенко Ю. Народне слово. Збірник сучасного українського фольклору / Ю. Семенко. – Львів, 1992.
20. Скороходько Э. Семантические сети и автоматическая обработка текста / Э. Скороходько. – К., 1983.
21. Українські народні анекдоти, жарти, дотепи / Упоряди. – Павло Кальченко. – К., 1967.
22. Фирсов Б. Разномыслие в СССР. 1940–1960-е годы: История, теория и практика / Б. Фирсов. – СПб, 2008.
23. Флоренский П. Столп и утверждение истины: В 3-х т. / П. Флоренский. – Т. 1– М., 1991.
24. Хазанов Г. Сборник анекдотов под ред. Г. Б. Хазанова [Электронный ресурс] / Г. Хазанов. – Режим доступа: <http://lib.rin.ru/doc/i/3988p11.html>. Доступ 15.07.2011.
25. Шишко (Єремєєва) К. Образ Л. І. Брежнева в радянських політичних анекдотах / К. Шишко (Єремєєва) // Актуальні проблеми світової та вітчизняної історії. – Харків, 2009. – Вип. 12.
26. Scott J. Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance / J. Scott. – Yale University Press, 1985.

Додатки

Результати обчислення сили дії, функціональної значимості та активності персонажів радянських політичних анекдотів на українську тематику

Вид Іншого	Персонажі		Кількісні показники Інших				Кількісні показники адресантів, що взаємодіють із цими Іншими			
			Сила дії	Функціональна значимість	Активність	Як часто виступає суб'єктом (%)	Сила дії	Функціональна значимість	Активність	Як часто виступає суб'єктом (%)
Антагоністи	Радянська влада	Вища (Сталін, Молотов, Брежнев та ін.)	0,22	0,62	0,3	72	0,4	0,54	0,2	50
		Місцева (Голови колгоспів, директори, рядові партійці та ін.)								
		"Невидима"								
	Росіяни		0,02	0,16	0,3	5	0,5	0,27	0,5	5
Чужі	Радянська влада	Вища (Сталін, Ленін, Хрущов та ін.)	0,14	0,2	0,3	95	0,2	0,35	0,4	50
		Місцева (Голови колгоспів, директори, рядові партійці та ін.)								
	Росіяни		0,14	0,24	0,3	45	0,3	0,47	0,3	86
Просто Інші	Радянська влада	Вища (Шелест та ін.)	0,09	0,1	0,3	43	0,3	0,17	0,4	75
		Місцева (Голови колгоспів, директори, рядові партійці та ін.)								
Чужий-антагоніст	Росіяни		0,15	0,24	0,6	79	0,3	0,24	0,4	83

Проблема деволюции Шотландии и поиск путей её решения в 1979–1997 гг.

Зинкевич Наталья

Зинкевич Наталья. Проблема деволюции Шотландии и поиск путей её решения в 1979–1997 гг. В статье освещаются взгляды основных политических сил Великобритании на проблему деволюции Шотландии, их эволюция с 1979 по 1997 гг. Следствием этого стало создание автономных органов законодательной и исполнительной власти в данном регионе. **Ключевые слова:** Шотландия, деволюция, лейбористы, консерваторы, Шотландская национальная партия.

Зинкевич Наталія. Проблема деволюції Шотландії та пошук шляхів її вирішення у 1979–1997 рр. У статті висвітлюються погляди основних політичних сил Великобританії щодо проблеми деволюції Шотландії, їх еволюція з 1979 по 1997 рр. Наслідком цього стало створення автономних органів законодавчої та виконавчої влади в даному регіоні. **Ключові слова:** Шотландія, деволюція, лейбористи, консерватори, Шотландська національна партія.

Zinkevich Natalya. The Problem of Scottish Devolution and the Search of its Solution in 1979–1997. The article highlights the main British political forces opinion of Scottish devolution, its evolution from 1979 to 1997. It became the reason of Scottish autonomous legislative and executive regional authorities creation. **Key words:** Scotland, devolution, labor, conservative, Scottish national party.

Вопрос управления народами, находящимися в составе многонациональных государств, остаётся актуальным уже многие десятилетия, и особенно в связи с интенсивным развитием национальных движений. Сепаратистские тенденции во многих регионах Европы, уже имеющих автономию или активно к ней стремящихся, позволяют по достоинству оценить опыт Шотландии как пример мирного и легитимного решения сложного национального вопроса.

Проблема статуса кельтских регионов в Великобритании оставалась актуальной всё время их существования в единой с английским этносом государственной структуре, но особенную остроту приняла в XX в.

вместе с формированием и организационным оформлением национальных движений.

В конце 1970-х гг. вопрос о расширении автономии Шотландии был вынесен на общегосударственный уровень, но предложенные проекты потерпели неудачу. Процесс эволюции шотландской автономии в период с 1979 по 1997 гг. характеризуется отходом от автономистского движения сторонников Шотландской национальной партии – активных борцов за независимость, которые решительно отвергали полумеры в виде расширения прав самоуправления. Эти даты и определяют хронологические рамки исследования: тогда вопрос деволюции перешёл в теоретическую плоскость. Под термином «деволюция» в данном случае подразумевается передача центральными правительственными органами части своих полномочий на места.

Вопрос автономии Шотландии, её статуса в Соединённом Королевстве активно обсуждается и изучается как зарубежными, так и отечественными исследованиями благодаря своей актуальности и значимости. Среди работ британских авторов особую ценность представляют исследования, предметом которых стали политико-экономические условия существования Шотландии в XX в. (Р. Финли) [14]; развитие национального движения, проблема деволюции (М. Питток, Н. МакКормик) [22; 17]; процесс разработки проектов расширения автономии Шотландии и подготовки к конституционной реформе (М. МакВикар, Дж. Митчелл, В. Богданор) [19; 20; 12].

В Украине эта проблема разрабатывалась в целом слабо, но неоценимым вкладом в неё стали исследования С. В. Толстова о назревании необходимости конституционных изменений и роли в них кельтских регионов Соединённого Королевства, особенно Шотландии [11]. В российской историографии проблема деволюции Шотландии активно изучается как историками, так и юристами. В частности, исследованием позиций консервативной и лейбористской партии по вопросам статуса регионов, конституционной реформе, эволюции этой позиции и деятельности лидеров и членов партий по воплощению её в жизнь занимаются С. П. Перегудов [10], В. Н. Истратов [5], Е. В. Ананьева [1], А. В. Валуев [2].

На современном этапе тема деволюции Шотландии более всего разрабатывается российскими учёными, пытающимися учесть опыт Соединённого Королевства. По этой теме были защищены диссертации Н. В. Ерёминой [3] и С. И. Коданевой [7]. Если в первой работе была предпринята попытка оценить изменение статуса Шотландии в от начала 1990-х гг. и до конституционной реформы 1997 г., её причины и последствия для региона, то вторая работа сосредоточена уже на юридическом механизме реализации основных положений реформы.

Тем не менее, следует отметить, что последняя общая работа по истории Шотландии авторства Г. И. Зверевой вышла в 1987 г. [4], и после неё как в отечественной, так и в российской историографии ощущается

явные пробелы и недостаток комплексного подхода к изучению истории данного региона. Проблема же деволюции Шотландии только начинает разрабатываться.

Данное исследование направлено на анализ событий 1979–1997 гг., приведших к расширению автономии Шотландии и изменению её статуса в рамках Соединённого Королевства, основных проблем, сопровождавших деволюцию и пути их решения, выдвигаемые основными политическими силами страны.

Источниковой базой работы послужили материалы официального характера. Исчерпывающую информацию по проектам деволюции, изменению законодательства, конституционной реформе, статусу Шотландии в составе Соединённого Королевства дают акты, билли, официальные публикации Британского и Шотландского парламентов [15; 23]. Они предоставляют возможность ознакомиться с ходом проведения в Соединённом Королевстве конституционной реформы, образования Шотландского парламента, особенностями и проблемами его деятельности в первое время существования. О результатах предвыборной борьбы можно узнать из официальных статистических материалов. Ход обсуждения проектов деволюции Шотландии, отношение к ним высшего законодательного органа Соединённого Королевства, судьба конституционной реформы прослеживается через стенограммы дебатов обеих палат Британского парламента, а также правительственные документы [15]. Отдельную группу составляют документы агитационного и публицистического характера, а именно: манифесты ведущих партий страны, статьи, интервью, выступления в парламенте их отдельных представителей; документы общественных организаций [13; 16; 18; 21; 25; 26; 27; 28]. Они дают представление о позиции партий, организаций и общества в целом по вопросу деволюции Шотландии.

Первые проекты по расширению автономии кельтских регионов были созданы лейбористами на основе дорабатывавшихся с 1974 г. «Белых книг» по деволюции в Соединённом Королевстве. В 1979 г. был подготовлен билль о Шотландии и Уэльсе [5, с. 101 – 104; 9, с. 154]. Обсуждение проектов делегирования власти входит в активную стадию при подготовке референдума 1979 г. Предлагалась организация ассамблей для обоих регионов, известная законодательная и исполнительная свобода для Шотландии. Всё это при отсутствии у региональных органов финансовых полномочий и праве Вестминстера законодательствовать по любому вопросу. На этот момент Шотландия уже обладала обособленной от английской системой образования, правом на отдельную (пресвитерианскую) церковь, собственный суд.

После внесения консерваторами поправки о необходимости одобрения проекта 40% зарегистрированных избирателей шансы на успех снизились. Явка на референдум 1 марта 1979 г. в Шотландии была невысокой – 62,9%; за автономию высказались 32,5% избирателей

[6, с. 20]. Это составляло 51,5% граждан, которые голосовали, но до искомого уровня поддержки не хватило 7,5%. Проект лейбористов потерпел неудачу.

После их поражения на майских выборах 1979 г. и прихода к власти консерваторов во главе с М. Тэтчер все инициативы правительства касательно деволюции прекратились. Уже в июне Акты о Шотландии и Уэльсе были отменены и более не рассматривались.

Одним из направлений новой политики Тэтчер был курс на «удешевление содержания общества», что сопровождалось сокращением финансирования местных органов управления. Конечно же, о создании новых органов, тем более парламентского типа, не могло быть и речи. Для Шотландии подобная политика существенно уменьшила возможности населения участвовать в управлении регионом, что привело к сужению автономии.

Вопрос о деволюции Шотландии вызывался к жизни обострениями социально-экономических проблем, которых в период правления Тэтчер было достаточно. В 1983 г. лейбористы включили в свою предвыборную программу отдельный пункт «Деволюция для Шотландии». Утверждалось, что для этого региона любая реформа местного самоуправления должна вылиться в создание Шотландской ассамблеи, избираемой прямым голосованием и обладающей полномочиями в сфере образования, здравоохранения, социального обеспечения, планирования промышленности и с правом взимания налогов на территории Шотландии [28]. Это было первое официально оформленное, хотя ещё и не вылившееся в проект, предложение предоставить будущим парламентским органам автономных регионов финансовые полномочия. Кроме того, предполагалось возобновление финансирования шотландского и валлийского агентств национального развития. Те же цели преследовала лейбористская партия, идя на выборы в 1987 г. [13].

На тех же позициях стояла и либеральная партия: в частности, она признавала необходимость деволюции и предлагала создать ассамблею с широкими исполнительными полномочиями образца проектов 1979 г. хотя бы для Шотландии, так как, по мнению её представителей, именно этот регион более всего стремился к расширению своей автономии. Но, не имея сколько-нибудь значительного веса в парламенте, реализовать свои проекты партия не могла.

Консерваторы в 1980-х гг. практически не обращались к проблемам регионов [26; 27]. Отдавая должное их праву поддержки и развития своей культуры, они, тем не менее, не признавали существования трудностей в управлении, а экономические проблемы рассматривали лишь в общебританском контексте.

В 1987 г. вопрос о деволюции приобрёл огласку в парламенте. Д. Дьюар, лейборист-шотландец и один из лидеров парламентской оппозиции, 12 ноября представил разработанный лейбористами проект реформы местного самоуправления Шотландии. Он предлагал подчинить

шотландскому законодательству высшее и среднее образование, медицинскую и коммунальную сферы, полицию, органы внутренних дел, агентства развития Хайленда и островов, выделить Ассамблее бюджет в 8 млн и дать право определять размер государственных расходов и уровня налогообложения – кроме закреплённых за государством налогов на торговлю и промышленность [11, с. 57]. Этот проект отличался от предыдущих большей обдуманностью и взвешенностью, но никаких принципиальных изменений намеченного лейбористами курса не произошло. Он был отклонён во втором чтении консервативным большинством Платы общин в январе 1988 г. [15].

Достаточно ясно определил политику правящей партии по вопросу деволюции Шотландии консерватор М. Рифкинд, занимавший пост секретаря по делам Шотландии в 1986–1990 гг. В апреле 1988 г. в своей речи он заявил о том, что приоритетами шотландцев должны выступать сохранение унитарности и упрочнение единства Соединённого Королевства (деволюция же была именно тем явлением, которое этому единству противопоставлялось). К тому же тори не считали возможным односторонний порядок деволюции региона и представляли её как совместное решение всех британцев [19, с. 23]. Это, с одной стороны, было достаточно здравым заявлением, ведь перевес в предоставлении прав Шотландии (а вместе с ней и Уэльсу) неизбежно должен был привести к уменьшению значения Англии, не имеющей другого правительства, кроме общebritанского, а также «перекоосу» государственных финансовых ассигнований в пользу кельтских окраин. С другой стороны, такое решение, будучи вынесенным на рассмотрение всего Соединённого Королевства, не могло оказаться позитивным хотя бы по причине незаинтересованности других регионов в его одобрении.

В июле 1988 г. в Шотландии была начата подготовка к созданию «Заявления о правах» (“Claim of rights”), которое разрабатывали представители шотландских политических партий и групп, а также организация Шотландская конституционная конвенция. Работа была окончена подписанием этого заявления 58 из 72 членов парламента от Шотландии, представителями местных властей, политических партий, гражданских организаций, профсоюзов и даже пресвитерианской церкви 30 марта 1989 г. в Эдинбурге [24]. Этот документ никогда не имел юридической силы и оставался скорее точкой зрения шотландцев по проблеме деволюции, но, с другой стороны, это была точка зрения, которую невозможно было игнорировать. Эта конвенция стала основой для разработки предложений по правам парламента Шотландии лейбористской и либерально-демократической партий в 1990-е гг. [17, с. 12].

Пришедший к власти в ноябре 1990 г. новый лидер консерваторов Дж. Мэйджор в вопросе о деволюции регионов расставил акценты на единении королевства ради добра, благополучия и процветания. Консерваторы победили на парламентских выборах 1992 г. Для Шотландии они планировали дальнейшее сокращение состава

органов местного самоуправления, незначительные улучшения в сфере образования, медицины и охраны экологии [25].

Тем временем лейбористы, говоря о проблемах деволюции, обещали возобновить работу агентств регионального развития, в том числе в Шотландии, увеличить вливания в её экономику. Ведущая роль будущего Шотландского парламента в этих событиях упоминалась как сама собой разумеющаяся [16].

Авторитет консерваторов в шотландском вопросе падал, их позиции становились всё более слабыми, а доводы скатывались до преувеличивающей факты риторики и демонстрировали непонимание – или нежелание понять проблему [22, с. 78]. Предложенные партией тори в 1993 г. проекты реформ по управлению регионом ничего не говорили о «дефиците демократии», образовавшемся в Шотландии вследствие постоянного сокращения финансирования местного самоуправления, начатого при М. Тэтчер.

Во время пребывания у власти консерваторов (1979–1997 гг.) проходило назревание многих политических проблем, требовавших радикального решения, в том числе конституционной реформы [6, с. 12]. Их решение требовало свежего, прогрессивного взгляда, которого консерваторы не имели и не хотели применять. Лейбористы же, пребывая в оппозиции 18 лет, смогли проанализировать ошибки консерваторов в течение их пребывания у власти. Они разработали новую, отвечающую современным веяниям программу действий. На этой программе сказались, конечно же, и работа на местах, и новый всплеск популярности националистических партий.

Одним из самых существенных пунктов, включённых в предвыборный манифест лейбористов 1996 г., было намерение воплотить деволюцию Шотландии и Уэльса при условии, если регионы выразят на то согласие на осенних референдумах [21]. Следует ли рассматривать это как заигрывание с национальными чувствами? Возможно. Но едва ли лейбористы помышляли создать угрозу для целостности Соединённого Королевства, так как собственную заинтересованность в ликвидации сепаратизма они не скрывали [21]. Подобное решение привлекало на сторону лейбористов шотландский электорат, среди которого традиционно сильны были консерваторы либо националисты, а также предотвращало дальнейшее развитие центробежных тенденций в Соединённом Королевстве [8, с. 45].

В любом случае, победа на выборах 1997 г. партии, возглавляемой Э. Блэром, была обоснована поддержкой 43,2% всего голосовавшего населения, что позволило лейбористам занять 418 из 651 мест в Палате Общин и сформировать собственное большинство и Кабинет министров [8, с. 46]. Проводившаяся ими с 1997 г. конституционная реформа дала Шотландии собственный законодательный и исполнительный органы, который, кроме широких полномочий во всех сферах, имел право

формирования бюджета региона и изменения налоговой ставки населения.

Конечно, неразрешенным остался вопрос о шотландской независимости, были сохранены полномочия Лондона в принципиально важных вопросах, что полностью не удовлетворяло требований национального движения. С другой стороны, подобные меры смогли привести к общему знаменателю самые насущные требования обеих сторон (общебританского правительства и шотландских активистов). Если это и не разрешило конфликта полностью, то существенно его отсрочило и позволило избежать негативных последствий.

Заметно усилилась эффективность управления регионом, власть смогла приблизиться к населению, позволив ему более активно включаться в политическую жизнь страны, предоставило возможности сохранения как культурной, так и политической уникальности Шотландии.

Это, впрочем, не даёт основания объявлять проблему Шотландии как части Великобритании решенной. Деволуция, которую получил регион в 1997 г., отнюдь не стала панацеей от всех бед: требования независимости продолжают выдвигаться. Но это, тем не менее, сняло ряд самых существенных проблем Шотландии как уникальной части Соединённого Королевства Великобритании и Северной Ирландии.

Литература

1. *Ананьева Е. В.* О современных путях реформизма, или о реформизме как современном пути. Опыт Великобритании: «Политика убеждений» М. Тэтчер и «перманентный ревизионизм» Т. Блэра / Е. В. Ананьева // Полис: политические исследования. – 2001. – № 5. – С. 163-173.
2. *Валуев А. В.* Проблема национализма в современной национальной политике Великобритании (1997–2002) / А. В. Валуев // Клио. – 2004. – № 2. – С. 81-84.
3. *Ерёмина Н. В.* Проблема статуса Шотландии в девяностые годы XX века: автореф. дис. канд. ист. наук / Н. В. Ерёмина. – СПб, 2003. – 18 с.
4. *Зверева Г. И.* История Шотландии / Г. И. Зверева. – М., 1987.
5. *Истратов В. Н.* Лейбористы и национальные проблемы в Северной Ирландии, Шотландии и Уэльсе (конец 60-х – 70-е годы XX века) / В. Н. Истратов. – М., 1984.
6. *Коданева С. И.* Британский регионализм (конституционная реформа) / С. И. Коданева. – М., 2004.
7. *Коданева С. И.* Политическая регионализация в Соединённом Королевстве Великобритании и Северной Ирландии: конституционная реформа: автореф. дис. канд. юр. наук / С. И. Коданева. – М., 2003. – 18 с.
8. *Милин Н.* «Третий путь» Тони Блэра / Н. Милин // Международная жизнь. – 1999. – № 7. – С. 40-54.
9. *Национальные меньшинства и иммигранты в современном капиталистическом мире.* – К., 1984.

10. *Прегудов С. П.* Тони Блэр / С. П. Прегудов // Вопросы истории. – 2000. – № 1. – С. 64-82.
11. *Толстов С. В.* Конституционный статус и этнополитические процессы в Шотландии (70–80-е годы) / С. В. Толстов // Вопросы новой и новейшей истории. – Вып. 38. – К., 1992. – С. 49-59.
12. *Bogdanor V.* Devolution: The Constitutional Aspects / V. Bogdanor // Constitutional Reform in the United Kingdom: Practice and Principles. – Oxford, 1998. – P. 10-24.
13. *Britain will win with Labour: 1987 Labour Party General Election Manifesto.* [Электронный ресурс]. Режим доступа: [http:// www.labour-party.org.uk](http://www.labour-party.org.uk). Доступ – 30.04.2011 г.
14. *Finley R.* Modern Scotland (1914–2000) / R. Finley. – L., 2004.
15. *Government of Scotland* // HC Deb 27 January 1988 vol 126 cc321 – 414
16. *It's time to get Britain working again: 1992 Labour Party Manifesto.* [Электронный ресурс]. Режим доступа: [http:// www.labour-party.org.uk](http://www.labour-party.org.uk). Доступ – 02.05.2011 г.
17. *MacCormick N.* The English Constitution, the British State and the Scottish Anomaly / N. MacCormick // British Academy Lecture 1997. – P. 14-32.
18. *Margaret Thatcher* Speech to Conservative Rally in Newport on May, 26 (1987). [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.margarethatcher.org>. Доступ – 21.04.2011 г.
19. *McVicar M.* Ships in the Night: Scottish Political Parties and Local Government Reform / McVicar, M.; Jordan, G.; Boyne, G. – Scottish Affairs, no. 9, Autumn 1994. – P. 16-33.
20. *Mitchell J.* The 1997 Devolution Referendum in Scotland / J. Mitchell, D. Denver, Ch. Pattie, H. Botchel. – Parliamentary Affairs, 1998, 51 (2). – P. 166-181.
21. *New Labour, New Life for Britain.* Labour party general election manifesto 1997. [Электронный ресурс]. Режим доступа: [http:// http://www.labour-party.org.uk](http://http://www.labour-party.org.uk). Доступ – 30.05.2011 г.
22. *Pittock M.* The Road to Independence? Scotland Since the Sixties / M. Pittock. – L., 2008.
23. *Referendums (Scotland and Wales) Act 1997.* [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.legislation.gov.uk>. Доступ – 22.05.2011 г.
24. *Scott P.* The most influential document this century / P. Scott. [Электронный ресурс]. Режим доступа: [http:// www.alba.org.uk](http://www.alba.org.uk). Доступ – 23.04.2011 г.
25. *The Best Future for Britain: 1992 Conservative Party General Election Manifesto.* [Электронный ресурс]. Режим доступа: [http:// www.conservativemanifesto.com](http://www.conservativemanifesto.com). Доступ – 25.04.2011 г.
26. *The Challenge of Our Times: 1983 Conservative Party General Election Manifesto.* [Электронный ресурс]. Режим доступа: [http:// www.conservative-party.net](http://www.conservative-party.net). Доступ – 26.04.2011 г.
27. *The Next Moves Forward: 1987 Conservative Party General Election Manifesto.* [Электронный ресурс]. Режим доступа: [http:// www.conservative-party.net](http://www.conservative-party.net). Доступ – 26.04.2011 г.
28. *The New Hope for Britain: Labour Party Manifesto 1983.* [Электронный ресурс]. Режим доступа: [http:// www.labour-party.org.uk](http://www.labour-party.org.uk). Доступ – 29.04.2011 г.

Обустройство европейских селтльментов на территории Китая во второй половине XIX в.

Ильина Екатерина

Ильина Екатерина. Обустройство европейских селтльментов на территории Китая во второй половине XIX в. Активное проникновение западных держав в Китай во второй половине XIX в. сопровождалось созданием иностранных поселений (селтльментов) внутри «открытых портов». В данном исследовании на основе анализа источников личного происхождения была сделана попытка описания внешнего облика и инфраструктуры селтльментов на территории Китая на этапе их зарождения. С использованием методов микроисторического анализа был определен тип уникального, интернационального поселения.

Ключевые слова: селтльмент, «открытый порт», колонизация.

Ильина Катерина. Облаштування європейських селтльментів на території Китаю в другій половині XIX ст. Активне проникнення західних держав до Китаю у другій половині XIX ст. супроводжувалося створенням іноземних поселень (селтльментів) всередині «відкритих портів». В даному дослідженні на основі аналізу джерел особистого походження була зроблена спроба опису зовнішнього вигляду та інфраструктури селтльментів на території Китаю на етапі їхнього зародження. З використанням методів мікроісторичного аналізу було визначено тип унікального, інтернаціонального поселення.

Ключові слова: селтльмент, «відкритий порт», колонізація.

Irina Katerina. Construction of European Settlement in China in the second half of XIX century. Active penetration of Western powers in China during the second half of XIX century. accompanied by the establishment of foreign settlements in the "open ports". In this study, based on analysis of the sources of personal origin, was an attempt to describe the appearance and infrastructure of settlements in China during their inception. With the use of microhistorical analysis was defined type of unique, international settlement.

Keywords: settlement, "open port", colonialism.

В последнее время в историческом научном сообществе появилась тенденция к возведению истории повседневности в статус одного из преобладающих исследовательских направлений. Эта отрасль становится опорной точкой для дальнейшего изучения глобальных политических процессов и переосмысления массивного пласта исследовавшихся ранее проблем. Наряду с возрастанием популярности истории повседневности, происходит рост заинтересованности исследователей в микроистории. Итоги данного исследования являются синтезом обоих направлений. Главной задачей исследования мы ставили изучение быта иностранцев и условий их жизни на территории Китая в первые десятилетия существования селтльментов. Но при детальном изучении внешнего облика крупнейших поселений, образованных в различных точках Китая, нам удалось вывести общую картину обустройства некоего «универсального» селтльмента.

Источниковедческая база состоит, главным образом, из мемуаров британских, американских и русских миссионеров, путешественников, литераторов, политических деятелей и торговцев, находившихся в Китае во второй половине XIX в. Анализ этих источников дал нам возможность осуществить детальное описание частных домов поселенцев, а также государственных учреждений и найти информацию о церковной и образовательной деятельности в селтльментах. Использование сборника законов «Shanghai land regulations and Bye-laws», регулирующих общественную и экономическую жизнь на территории Шанхайского селтльмента, позволило нам выявить особенности коммунального устройства поселений. Этот источник является уникальным по своей информативности, т.к. дает ответ на многие вопросы, которые могут возникнуть при работе над описанием селтльментов. Он содержит указания для коммунальных служб по всем сторонам жизни в поселении: от правил застройки и развития инфраструктуры, вплоть до вопросов по уборке улиц и соблюдением контроля за их освещением [10, p. 15, 19].

Обширные территории и многомиллионное население Китая выделялись иностранцам прекрасным рынком сбыта. Однако Поднебесная, являясь самодостаточной, изолированной от внешнего мира страной, не нуждалась в экономических сношениях со странами Запада. В связи с этим в начале XIX в. со стороны экономического лидера Европы того периода – Англии начались активные действия, нацеленные на внедрение английского капитала в экономику Китая. Изначально политика Англии была умеренной, но со временем она обрела агрессивный характер, а экономический интерес дополнился целью захвата и тотального подчинения земель империи, что привело к развязыванию Опиумных войн.

После окончания Первой Опиумной войны, в 1842 г., между Китаем и Англией был подписан беспрецедентный Нанкинский договор, который стал первым в череде последующих неравноправных соглашений, позволивших иностранцам вести неприкрытую колонизаторскую политику на территории Поднебесной. Уже к 1844 г. для иностранцев

было открыто пять портов: Шанхай, Нинбо, Амой, Кантон и Фучжоу, а остров Гонконг был «навечно» отдан британскому правительству. В течение последующих десятилетий иностранцы вели активную экономическую и политическую деятельность на «открытых» территориях и образовывали селтльменты внутри крупнейших китайских портов. Ввиду наличия собственных границ, официальных консульств (местного административного аппарата), военных отрядов для охраны от угрозы извне и неподвластности китайской юрисдикции, эти поселения по праву можно считать своеобразными «государствами в государстве» [15, р. 234]. Селтльменты имели огромное внешнеполитическое значение, т.к. являлись местом обитания граждан большинства лидирующих европейских стран. Наибольшим селтльментом на территории Китая являлось поселение в Шанхае, который стал домом для британцев, американцев, французов, немцев, русских, итальянцев, португальцев, норвежцев, шведов, датчан, австрийцев, испанцев и голландцев [7, р. 371]. Существовали поселения, в которых концентрировались представители лишь одной страны. Парадоксальным было то, что большую часть населения селтльментов составляли китайцы, что также отразилось на организации быта иностранцев.

В каждом селтльменте существовал своеобразный муниципальный совет. Этот совет регулировал экономические и общественные сферы жизни селтльмента. Одной из главных задач совета являлся строгий контроль за любыми изменениями во внешнем облике селтльмента. Во многих селтльментах существовали соответствующие уставные нормы «Bye-Laws», в которых по пунктам расписывались обязанности коммунальных служб, были упорядочены правила для ведения любых строительных работ: возведения новых зданий, создания дорог, разбивки скверов, садов и проч. Согласно этим нормам, поселенец, желавший возвести дом для личного пользования, подавал на рассмотрение соответствующий проект, в котором описывал предназначение будущей постройки, ее размеры, предоставлял перечень материалов, использующихся для работы и т. д. Таким образом, без подписания проекта муниципальным советом ни одно новое здание на территории селтльмента не могло быть возведено [10, р. 11, 14].

Свои дома европейцы выстраивали в привычном для них архитектурном стиле. Превалировали двух и трех этажные здания. Их строили из кирпича и камня, все стены были отделаны толстым слоем штукатурки [12, р. 45]. Частные дома огораживали забором, подле них разбивали небольшие сады или палисадники. Обязательным атрибутом богатых домов были веранды. Крыши домов крыли черепицей, а пол покрывался дубовой доской. Жилища небогатых жителей были одноэтажными. Планировка ограничивалась кухней, уборной, спальней и комнатой для гостей [12, р. 187-189]. Существовали как частные дома и особняки, так и дома, распределенные под несколько квартир, подобные современным блоковым постройкам. Квартиры были двухуровневыми. На первом этаже находилась кухня, уборная и

гостиная, а наверху располагались спальни. Каждая квартира имела собственный выход на крыльцо и улицу [13, р. 4].

Заслуживает внимания обстановка в домах зажиточных поселенцев. Основные предметы интерьера иностранцы часто привозили с собой. В больших домах были просторные кухни, столовые, гостиные, спальни, кабинеты и иногда по несколько уборных. Все комнаты обставлялись в соответствии с европейскими тенденциями, поэтому, попав в подобный дом, человек мог забыть о том, что находится в Китае, а не в Европе [1 р. 57].

В европейском стиле были выдержаны все новые постройки, отведенные под общественные учреждения. В центре селтльментов находились главные правительственные здания, а также здания некоторых городских клубов [6, р. 135]. Школы и церкви располагались в разных точках селтльментов. Очень часто определенная школа, госпиталь и церковь принадлежали какой-то одной миссии и, соответственно, находились неподалеку от нее [5, р. 251].

Муниципальный совет и коммунальные службы уделяли большое внимание развитию инфраструктуры города. В новых кварталах асфальтировали дороги, создавали уличное освещение. Внимательно следили за состоянием мостов: старые, деревянные, старались заменить на каменные. Повсеместно разбивали скверы и парки отдыха. Коммунальные службы должны были строго следить за состоянием улиц и зданий: прочностью фундамента, целостностью стен, крыш и арок, отсутствием повреждений на асфальте.

Интересным является вопрос об организации досуга иностранцев. На территории практически каждого селтльмента существовал клуб, а в крупных селтльментах их было несколько. Подобные клубы создавались на инициативе зажиточных поселенцев, но, со временем, их жизнедеятельность начинала спонсировать и местная власть. Эти клубы объединяли любителей различных видов спорта, изобразительного и театрального искусства, литературы [14, р. 380-381]. Инициативные члены клубов проводили тематические вечера, открытые приемы. Создавались театральные труппы, которые переезжали на небольшие расстояния и давали выступления, образовывая своеобразный мобильный театр. Мужчины занимались организацией скачек, увлекались парусным спортом, проводили массовые соревнования по игре в крикет и т.д.

Также на средства иностранного правительства создавались библиотеки и читальные залы, которые пользовались особой популярностью [4, р. 106]. Периодически организовывались художественные выставки.

Характерным было также создание иностранных школ, обучение в которых было доступно и китайскому населению. Ранее подобные школы существовали только при религиозных миссиях и были созданы с целью обращения китайцев в христианскую веру [9, р. 103].

Высшее образование получить на территории селтльмента было невозможно. Дети иностранцев, выросшие на территории Китая, отправлялись обратно в Европу, что бы получить диплом там [8, р. 47].

Но наибольший приоритет органы местного управления отдавали вопросам безопасности иностранного населения селтльментов. Обеспечение безопасности жителей было актуальным ввиду того, что часть китайцев по-прежнему относилась к европейцам крайне недружелюбно. Поэтому в селтльментах создавались местные отделения полиции (жандармерии и т.д.), служащие которой круглосуточно патрулировали улицы, площади, рынки и спальные районы поселения. Однако, в крупнейших селтльментах располагали отряды иностранных войск, которые должны были обеспечивать безопасность поселения [15, р. 259-260]. К одному из органов, занимавшихся охраной местного населения, можно причислить и пожарную охрану, т.к. ее появление и развитие на территории селтльментов было обусловлено большим количеством поджогов иностранных зданий китайцами [12, р. 47].

Однако, другая часть китайского населения положительно относилась к европейцам. Для большинства из них это было обусловлено получением материальной выгоды от сношений с иностранцами [11, р. 304]. В первую очередь к ним относились китайские торговцы, распространявшие такие эксклюзивные товары как шелк, изделия из нефрита, слоновой кости, фарфора и др. Более того, китайцы стали единственными поставщиками продуктов в иностранные селтльменты, по территории которых было разбросанно большое количество продуктовых лавок. Источники свидетельствуют, что самые дешевые продукты были в Нинбо, а самое большое разнообразие товаров - в Шанхае и селтльментах близ Гуанчжоу. Китайские торговцы были готовы крупными партиями поставлять иностранцам как привычные для них продукты: домашнюю птицу, свежую рыбу, различные овощи и фрукты, зелень, так и экзотические для европейца продукты: черепаха, скатов, угрей и проч.

Значительная часть китайцев работала на европейцев в качестве домашних слуг и наемных рабочих на капиталистических предприятиях [9, р. 58]. Домашние слуги были неотъемлемой частью жизни иностранцев. Самых любимых, которые практически стали членами семьи, европейцы, направляющиеся в Китай, привозили с собой. Но в большинстве, это были няни для детей или домоуправляющие, остальных служащих нанимали по прибытию в Китай. Иногда китайцы нанимались на кратковременную работу, к примеру, китайские мальчики за небольшую плату служили посыльными или разносчиками и т.д.

Таким образом, китайцы, составляющие большую часть населения селтльмента, являлись главной рабочей силой, используемой иностранцами в быту. Китайское и европейское население находилось на стадии зависимости друг от друга, т.к. первые за свою работу получали жалование, а вторые, ввиду немногочисленности, не могли в полном объеме справляться со своей профессиональной деятельностью и бытовыми делами одновременно.

В результате, можно утверждать, что селтльменты и их жители стали особым звеном в истории культурного, а затем и политического развития

Китая. Постоянная близость с европейцами имела для китайского общества грандиозные последствия, которые затем повлияли на ход дальнейшего развития многомиллионной нации.

В ходе сравнительного анализа обустройства крупнейших селтльментов, нам удалось вывести общую картину и создать описание «универсального», интернационального поселения. Результаты исследования указывают на то, что поселенцы пытались максимально воссоздать те условия и образ жизни, который они вели, проживая на своей родине.

Селтльменты даже своим внешним видом сильно отличались от традиционного стиля Поднебесной. И сегодня, в современном Китае, некоторые сохранившиеся районы этих уникальных поселений являются яркой особенностью китайских городов, они напоминают местным жителям о событиях вековой давности и о силе влияния, которое привнесли европейцы на китайские земли и в китайское общество.

Литература

1. Cooke G. W. China: being "The Times" special correspondence from China in the years 1857-1858/ George Wingrove Cooke. – London, 1859.
2. Fisher C. Personal narrative of three years' service in China / Colonel Fisher. – London, 1863.
3. Henderson J. Memorials. Medical missionary to China / James Henderson. – London, 1865.
4. Kesson J. The cross and the dragon or the fortunes of Christianity in china: with notices of the Christian missions and missionaries / John Kesson. – London, 1854.
5. Lowrie W. M. Missionary to China / Walter M. Lowrie. – Philadelphia, 1854.
6. Miller M. China. The yellow peril. At war with the world / Martin Miller. – London, 1900.
7. Milne W. Life in China: For many years missionary among the Chinese / William Milne. – London, 1859.
8. Mrs. Dwight H. W. A year in China; and a narrative of capture and imprisonment, when homeward bound, on board the rebel pirate Florida / Helen Williams Dwight. – New York, 1864.
9. Nevius H. S. C. Our life in China / Helen Nevius. – New York, 1869.
10. Shanghai land regulations and Bye – Laws for the foreign settlement of Shanghai, north of the Yang – King – Pang. – Shanghai, 1907.
11. Stuart J. L. Fifty years in China / John Leighton Stuart. – New York, 1964.
12. Taylor C. Five years in China. With some account of the Great rebellion and description of St. Helena / Charles Taylor. – New York, 1860.
13. The China Magazine, a weekly miscellany: Midsummer Vol. / conducted by D. C. Langdon. - Hongkong, 1868.
14. Treaty ports of China and Japan. A complete guide to the open ports of those countries, together with Peking, Yedo, Hongkong and Macao / W. F. Mayers, N. B. Dennys, C. King. – London, 1867.
15. Wellington V. K. The status of aliens in China / Vi Kyuin Wellington. – New York, 1912.

Генезис идеи «Великой Болгарии» в 70-х гг. XIX в.

Кузьменко Михаил

Кузьменко Михайло. Генеза ідеї «Великої Болгарії» в 70-х рр. XIX ст. У статті розглянуто питання щодо формування у 1870-х рр. ідеї «Великої Болгарії». Автором проаналізовано і дано характеристику низці чинників суспільно-політичного характеру, що вплинули на оформлення цієї концепції. Належну увагу надано як внутрішньо-, так і зовнішньополітичним аспектам проблеми.

Ключові слова: «Велика Болгарія», національно-визвольний рух, Сан-Стефанський договір, Берлінський трактат.

Кузьменко Михаил. Генезис идеи «Великой Болгарии» в 70-х гг. XIX в. В статье рассмотрен вопрос о формировании в 1870-х гг. идеи «Великой Болгарии». Автором проанализирован и охарактеризован ряд факторов общественно-политического характера, повлиявших на оформление данной концепции. Уделено внимание как внутри-, так и внешнеполитическим аспектам проблемы.

Ключевые слова: «Великая Болгария», национально-освободительное движение, Сан-Стефанский договор, Берлинский трактат.

Kuzmenko Mikhail. The genesis of great «Great Bulgaria» idea in 70's of XIX century. The article deals with the formation of «Great Bulgaria» idea in 1870's. The author analyzed and characterized a number of socio-political factors, which influenced on formulation of this concept. Due attention is paid to both internal and foreign policy aspects of the problem.

Key words: «Great Bulgaria», national-liberation movement, Treaty of San Stefano, Treaty of Berlin.

Балканский полуостров на протяжении длительного времени известен как политически напряженный и нестабильный регион. Таковым он остается и поныне. Эти земли часто становились ареной ожесточенных вооруженных столкновений, корни которых следует искать во многом в этнических противоречиях и великодержавных амбициях балканских государств. Данные два аспекта проблемы непосредственно связаны между собой. В этом свете важным и необходимым является исследование природы «Великих идей», их генезиса.

Первые концепции такого рода появились на Балканском полуострове в 1840-х гг. К ним относились идея «Великой Сербии», предполагавшая

создание сербского государства в средневековых границах [4], и греческая «Мегали идея», подразумевавшая реставрацию Византийской империи с центром в Константинополе [6]. В 1870-х гг. происходит процесс становления подобной концепции еще в одной стране региона – Болгарии. В этот период у болгар окончательно складывается представление о своей родине в ее этнических пределах, включавших в себя земли Мезии*, Фракии** и Македонии***.

В историографии данная проблема освещена не слишком глубоко. Конечно, существует большое количество работ, так или иначе затрагивающих некоторые аспекты проблемы, но специальных исследований, близких по тематике, не много. Так, стоит отметить работы Д. Дойнова, В. Конобеева, Б. Рангелова, С. Радева, И. Унджиева [12; 19; 30; 31; 35] содержащие хороший фактический материал по истории освободительного движения и внутреннеполитическом положении стране. Труды О. Айрапетова, Н. Василева, Ц. Гецова, Х. Глушкова, С. Гоцева, С. Дойнова, Н. Киняпиной, С. Муртузалиева и М. Магомедовой [1; 5; 8; 10; 13; 18; 22] содержат информацию по внешнеполитическим аспектам проблемы; Р. Гришиной, С. Елдырова, З. Марковой, П. Петрова и Х. Темелски, И. Чуркиной [11; 15; 21; 23; 39] – по церковным.

В ходе исследования была использована обширная источниковая база. Это материалы болгарской периодики [3], международные договоры [2; 33], документы, касающиеся внутриполитической жизни страны [7; 14; 16; 20; 24; 25; 26; 27; 28; 29; 34].

Целью данной работы является характеристика процесса становления болгарской великодержавной идеи, происшедшего в 1870-х гг.

Этнический состав Мезии (в источниках часто именуемой Болгарией), Фракии и Македонии в исследуемый период был неоднородным. Среди населения региона преобладали болгары, о чем можем судить из российского «Военно-статистического очерка на 1868 г.» под редакцией генерала Н. Обручева. Так, в нем говорится, что в интересующих нас областях они составляли абсолютное большинство немусульманского населения – 4095981 чел. из 4767393. Оставшиеся примерно 700000 чел. складывались из греков (355000), румын (65878), сербов (41284), евреев (18241) и представителей других национальностей. Кроме того, болгары превосходили по численности и мусульманское население региона [1], среди которого стоит выделить помаков – болгар, исповедующих ислам. По оценкам современников Л. Каравелова и П. Славеикова, их численность равнялась примерно 500000 –

* Историко-географическая область Балкан, располагается между Нижним Дунаем и Балканскими горами.

** Историко-географическая область на востоке Балкан, простирается от северного побережья Эгейского и Мраморного морей до Балканских гор.

*** Историко-географическая область на Балканах, располагающаяся в бассейнах рек Быстрица, Вардар, Струма и на побережье Эгейского моря. Состоит из трех частей: Эгейской, Вардарской и Пиринской Македонии.

700000 человек [37]. Помимо национального, жителей данных территорий объединяли также конфессиональный и языковой факторы – основная масса населения исповедовала православие и разговаривала на болгарском языке, его говорах и диалектах. Стоит также отметить, что в период Средневековья вышеуказанные земли на протяжении длительного времени входили в состав Первого и Второго болгарских царств [32].

Несомненно, упоминания о Болгарии в границах Мезии, Фракии и Македонии встречаем и до исследуемого периода. Так, в сходных пределах она фигурирует в трудах русского болгариста Ю. Венелина (1802-1839) [1], на этнографических картах чеха П. Шафарика (1842), серба Д. Давидовича (1848), француза Г. Лежана (1861), русского М. Мирковича (1867), англичанок Д. Маккензи и П. Ирби (1867) [32] и т.д. Внутри страны также можем встретить подобные взгляды. К примеру, в уставе Тайного центрального болгарского комитета – политической организации, действовавшей в 1866–1868 гг., болгарская территория очерчивалась границами «Болгарии, Фракии и Македонии» [31]. Хотя подобные воззрения еще не были широко распространены и об окончательном формировании подобного образа страны в тот момент говорить было бы не верным.

В 70-х гг. XIX в. у местного населения складывается представление о Болгарии как о регионе в границах Мезии, Фракии и Македонии. Это связано с видением страны в таких границах болгарскими политическими деятелями, и с тем, что первая общеполитическая институция, обладавшая определенными административными правами – Болгарский экзархат, распространяла свое влияние на данные территории.

Учреждение турецким султаном Абдул-Азизом Болгарской церкви в 1870 г стало важным событием изучаемого нами периода, внесшем вклад в становление идеи «Великой Болгарии». Согласно султанскому фирману (указу), Экзархат, формально оставаясь в составе Константинопольской патриархии, становилась самостоятельной структурой в форме экзархата. Ее главой в 1872 г. был избран Видинский митрополит Анфим [23]. Тогда же Константинопольская патриархия, противившаяся получению Болгарской церковью какой бы то ни было самостоятельности, объявила ее схизматической, обвинив в ереси и вероотступничестве [38, с. 174].

В состав Экзархата вошло 15 епархий, в которых преобладающим являлось болгарское население. В его состав могли войти соседние епархии со смешанным населением, но в том случае, если 2/3 от общего числа православных жителей региона изъявят подобное желание. Данный пункт фирмана был использован Экзархатом для расширения своих границ, главным образом за счет епархий в Македонии [23]. В итоге церкви удалось собрать под своей властью большинство этнических болгарских территорий в Мезии, Фракии и Македонии.

Само создание Болгарского экзархата имело большое значение для развития Болгарии в исследуемый период. Порта осуществляла управление своими землями руководствуясь не национальными, а религиозными

принципами. В подобных условиях важнейшей чертой, определявшей принадлежность человека к той или иной национальной общности, являлось его вероисповедание, вхождение в ту или иную религиозную общину. Церковь была хранительницей веры, культуры, традиций народа [39, с. 193]. Соответственно, она способствовала консолидации этноса, играла определенную роль в процессах формирования нации. Создание Болгарского экзархата означало официальное признание болгар отдельной этнической и религиозной общностью.

Создание самостоятельной Болгарской церкви имело национально-политические мотивы, которым часто придавалось большее значение, чем духовным и культурным. В отсутствии, кроме церкви, каких-либо других болгарских представительных перед турецкими властями структур с рядом административных функций, именно ее хотели использовать в роли объединяющей силы. Например, Христо Ботев, один из лидеров болгарского национально-освободительного движения, на страницах газеты «Знаме» в 1875 г. писал: «[Болгарский] экзархат нужен лишь для того, чтобы собрать разрозненные части народа и соединить их в единое целое» [11]. Фактически, церковь использовалась в политических целях – для создания основы политического общества. Да и сама церковно-освободительная борьба воспринималась больше как национальная и политическая, как борьба за национальное превосходство над греками и за политическое обособление в рамках Османской империи [15, с. 174].

Создание Болгарского экзархата, таким образом, послужило мощным толчком для консолидации и обособления болгарского этноса, для создания образа Болгарии в границах Мезии, Фракии и Македонии, на значительную часть которых распространялась власть Болгарской церкви.

Подобные взгляды прослеживаются и у представителей болгарского национально-освободительного движения, ключевую роль в котором в начале 1870-х гг. играл Болгарский революционный центральный комитет (БРЦК). В его программе, составленной одним из лидеров организации Л. Каравеловым, очерчиваются, правда без конкретного указания границ, территории, на которые претендовали болгары: «Мы хотим, чтобы та земля, которая населена болгарами, управлялась по-болгарски...» [25, с. 19]. Аналогичной точки зрения придерживался В. Левски. Не менее значительная фигура, чем Л. Каравелов, в БРЦК, который считался главным «Апостолом» (наиболее авторитетным руководителем революционно-освободительного движения) «Болгарии, Фракии и Македонии» [35].

Помимо БРЦК, подобные взгляды имел ряд других болгарских организаций. Так, Добродетельная дружина и Одесское настоятельство, созданные болгарами-эмигрантами в середине 1850-х гг. в Бухаресте и Одессе соответственно, относили к болгарским землям Болгарию, Фракию и Македонию, указывая на преобладание в них болгарского этноса [31].

В работах уже упоминавшегося Христо Ботева видим схожую позицию относительно границ этнической болгарской территории. В одной из статей в газете «Знаме» он писал, что «болгары, которые

населяют Болгарию, Фракию и Македонию» должны составить отдельное независимое государство [3].

Подобное видение территории страны характерно для всего тогдашнего болгарского политикума. Так, в исследуемый период в болгарской политической жизни выделяются две группировки – либеральных «молодых» и консервативных «старых», которые вели между собой живые споры касательно политического устройства страны. Единственным, не порождавшим никаких конфликтов между «молодыми» и «старыми», был вопрос о границах будущего болгарского государства, которое и те, и другие видели в пределах Мезии, Фракии и Македонии [31].

Это можем считать свидетельством того, что в революционно-освободительном движении страны укрепилось видение болгарских земель в таких границах.

Более ярко территориальный вопрос очерчивается к апрелю 1876 г., когда в Болгарии произошло восстание против турецкого владычества. Так, воззвание с призывом к восстанию начинается предложением: «Наступает день народного восстания всех болгар в Болгарии, Фракии и Македонии» [7, с. 117]. То есть достаточно четко очерчиваются границы расселения болгарского этноса, земли на которые болгары обозначали свои претензии. Воззвание интересно еще и тем, что в нем встречаем апелляцию к средневековому прошлому Болгарии – к периоду правления царей Симеона I, Бориса I и Ивана Асеня II [7, с. 117]. В те времена Болгарское царство занимало значительную часть Балканского полуострова [32].

Наряду с Апрельским восстанием в Болгарии в середине 1870-х гг. на Балканах начинается еще несколько вооруженных конфликтов, носящих антитурецкий характер. Эти события резко обострили положение на полуострове и в итоге вылились в Восточный кризис. С целью разрешения конфликта мирным путем в декабре 1876 г. была созвана Константинопольская конференция Великих держав [18, с. 12-16]. Рассматривался на ней и болгарский вопрос.

Еще до начала работы конференции, осенью 1876 г., Болгарским центральным благотворительным обществом (организация болгар-эмигрантов в Бухаресте, созданная в 1876 г.) была разработана политическая программа, тогда же принятая Болгарским Народным собором. Нас более всего интересует первый ее пункт: «Возобновление на землях Болгарии, Фракии и Македонии болгарской державы, где главным и преобладающим элементом будет болгарский» [24, с. 556-557]. Данная программа была представлена российским дипломатам как образец территориальных и политических желаний болгар, и была принята во внимание российской стороной во время составления проекта решения проблем на Балканах [22, с. 71].

В изначально представленном русском проекте территория Болгарии очерчивалась следующим образом: «Болгария будет автономной провинцией Оттоманской империи, состоящей из Дунайского и Софийского вилайетов, Филиппопольского и Сливенского санджаков и

болгарских районов Македонии» [14, с. 496]. За пределами Болгарии в таком случае оставались бы часть Фракии и Македонии. В ходе работы конференции по настоянию английской стороны некоторые положения проекта были изменены. Решено было разделить Болгарию в меридиональном направлении на две области – Восточную и Западную, чтобы не нарушать внутреннего равновесия в Турции [31]. Ведущие западноевропейские государства имели в Османской империи свои политические и экономические интересы, а потому им было не выгодно существенное ослабление турецкой державы. Особенно нежелательным было создание крупного государства на Балканах для Австро-Венгрии, стремившейся к расширению за счет земель полуострова. Но в целом, несмотря на отказ от создания автономной Болгарии в границах, близких к этническим, решения конференции свидетельствовали о признании Европой болгарской нации и ее права в будущем создать свое государство на конкретной территории.

Решения конференции были отклонены Портой [18, с. 16-18], как и последовавший Лондонский протокол, являвшийся очередной попыткой мирного урегулирования ситуации [17, с. 298-299]. Игнорирование турками объединенной воли Европы дало России возможность обеспечить нейтралитет держав региона в грядущем военном конфликте с Портой. В апреле 1877 г. Россия объявила Турции войну.

В данный конфликт Россия вступала как защитница славянских народов от османского владычества. В стратегическом плане войны генералом Н. Обручевым ставилась цель: «Вывать из власти турок ту христианскую страну (Болгарию), в которой они совершили столько злодейств. Эта страна ... включает в себе три части: Придунайскую Болгарию с Русуком и Трновом, Забалканскую – с Софиею и Македонскую – с Монастырем (или Битодем)» [1]. Фактически, уже к началу войны как у российских правящих кругов, так и у болгар сложился образ Болгарии именно в пределах Мезии, Фракии и Македонии. Соответственно, национально-освободительные устремления народа сводились к созданию государства в таковых границах.

И территория Болгарского государства, созданного после Русско-турецкой войны 1877–1878 гг., практически полностью соответствовала подобному образу. 19 февраля (3 марта) 1878 г. в местечке Сан-Стефано, что под Константинополем, был подписан мирный договор между Российской и Османской империями. Согласно ему, территория зависимого от Турции Болгарского княжества включала в себя Мезию, большую часть Македонии и Фракии [33], охватывая территории от Дуная до Салоник и от Черного моря до Охрида [10, с. 16]. По сути, такие государственные границы во многом совпадали с пределами этнических болгарских территорий, и с границами Болгарского экзархата [12, с. 28]. Однако ряд территорий не вошел в состав Болгарии по политическим и стратегическим соображениям, не смотря на то, что болгары местами составляли там 60 и 80 % населения. За пределами государства остались, к примеру, несколько округов со

стороны Эпира, большая часть Адрианопольского округа [16, с. 548-551], Салоники и Северная Добруджа, отошедшая к Румынии [22, с. 93].

Необходимо отметить, что ключевую роль в процессе подписания договора и, соответственно, самом создании «Сан-Стефанской» Болгарии сыграл русский дипломат граф Н. Игнатьев, которого нередко именуют «творцом Большой Болгарии» [36, с. 326].

Большей частью населения Болгарии Сан-Стефанский договор был встречен с восторгом. Границы Княжества во многом укладывались в пределы тех самых Мезии, Фракии и Македонии, которые и должны были составлять, согласно устоявшемуся к тому времени мнению, территорию государства – «Великой Болгарии». Но подобные эмоции были характерны не для всех слоев болгарского общества. Так, интеллигенция негативно отнеслась к потере большей части Добруджи, считая Дунай стал болгаро-румынской границей. Адрианополь и Салоники остались в составе Османской империи [22, с. 93]. Но, даже не смотря на это, границы, установленные Сан-Стефанским договором, были приняты болгарами как нечто сакральное, хотя территория Княжества Болгария была не идеальна со стратегической и этнической точек зрения [5, с. 21-26].

Реакция на подписание Сан-Стефанского договора среди многих европейских государств была резко негативной. Великие державы не были заинтересованы в усилении позиций России на Балканах. Государства полуострова же были недовольны чрезмерным, по их мнению, усилением Болгарии и выдвигали к ней ряд территориальных претензий. [8, с. 129-130]. С целью разрешения возникших противоречий и для пересмотра решений, принятых в Сан-Стефано, в июне 1878 г. начал свою работу Берлинский конгресс. В ходе его работы русская делегация, возглавляемая графом П. Шуваловым, предпринимала попытки к сохранению единой Большой Болгарии. В случае успеха, это позволило бы России не только упрочить свое положение на Балканах и дать болгарам единое национальное государство, но и преградить Австро-Венгрии – главному своему конкуренту на Балканах, путь к Эгейскому морю [36, с. 327]. Но старания русских делегатов завершились неудачей. Итогом работы конгресса стало подписание в июле 1878 г. Берлинского трактата. Что касается территориального аспекта, то болгарское государство было разделено на три части – Княжество Болгария, включавшее в себя Северные районы страны с Софийским санджаком и располагавшееся от Дуная до Балкан; Восточную Румелию, занимавшую районы Болгарии к югу от Балканских гор; Македонию и часть Фракии, оставленные в составе Турции на правах обычной провинции. Нишский санджак отошел к Сербии. Княжество Болгария имело вассальный статус по отношению к Османской империи, Восточная Румелия стала автономной областью в составе Османского государства [2].

Подобные территориальные изменения негативно отразились на настроениях болгарского населения и политической элиты страны. Болгарские земли оказались в составе трех различных государственных

образований. Это фактически означало, что только достигнув освобождения, болгарский народ не смог создать национальное государство, занимавшее бы всю этническую болгарскую территорию [31]. Болгары были крайне недовольны подобным разделением своей страны. За короткие месяцы своего существования границы Сан-Стефанского договора стали для них символом «идеального отечества» – «Великой Болгарии».

Уже в начале октября 1878 г. в Македонии и Фракии началось восстание, известное впоследствии под названием Кресненско-Разложского. Желанием восставших было улучшение условий собственной жизни (экономическая ситуация в области была удручающей, значительная часть населения обнищала), и наиболее приемлемым вариантом решения проблемы виделось объединение с остальными этническими болгарскими землями [12]. В то же время в стране возникают общества, пропагандирующие идею болгарского единства. Наиболее ярким примером подобной организации был благотворительный комитет «Единство», целью деятельности которого провозглашался лозунг: «Единство всех болгар и улучшение их сегодняшнего положения» [29, с. 210-211]. Комитет оказывал помощь восставшим в Македонии и Фракии [27, с. 251], значительная часть его бюджета шла на открытие училищ, помощь сиротам, просветительскую деятельность [28, с. 337]. Нередки были демонстрации, участники которых выражали стремление к объединению болгарского народа в пределах одного государства и выказывали недовольство возвращением некоторых земель под власть Порты [19, с. 100].

В подобных условиях Болгарский экзархат оставался единственным общеполитическим институтом, имевшим определенную власть над населением не только Болгарского княжества, но и Восточной Румелии, и Македонии. Церковь поставила себе задачей объединение болгарского этноса. Так, Экзарх Иосиф I, сменивший на этом посту Анфима в 1878 г., определял своей миссией и долгом объединение всего болгарского населения. Особенное внимание должно было уделяться Македонии, в которой, по словам Экзарха, проживало от 1200000 до 1500000 болгар [23]. Церковь, по сути, становилась своеобразным столпом болгарского великодержавия, объединяя под своей властью земли, пределы которых во многом совпадали с границами «Великой Болгарии». Правда, о полном совпадении таковых границ говорить не приходится – некоторые из епархий, на которые претендовала Болгарская церковь, входили в состав Румынской и Сербской церквей, а также Константинопольской патриархии [21, с. 237-247].

Национальный вопрос был затронут и Учредительным собранием 1879 г., созданным для обсуждения и принятия Основного закона страны. Некоторые группы депутатов предлагали не начинать работы Собрания до объединения болгарских земель в пределах одного государства [34, с. 434]. Данные предложения не были реализованы, но на Собрании

национальный вопрос вызвал немало дискуссий. Что интересно, в обсуждении вопроса в равной мере активно, и находясь на схожих позициях, принимали участие как консервативно, так и либерально настроенные депутаты, сходясь в мнении о необходимости объединения страны [30]. Однако, самостоятельно выполнить данную задачу Болгария была не в силах, а Великие державы, к которым ряд болгарских политиков апеллировал касательно пересмотра решений Берлинского трактата, предпочитали не нарушать установленный летом 1878 г. баланс сил на Балканах. Вследствие этого, обсуждение территориального вопроса участниками Учредительного собрания постепенно теряет остроту, и в итоге постепенно сходит на нет. В Конституции Болгарии, принятой Собранием, территориальные претензии страны не обозначались [20].

Великодержавные устремления нашли отражение и в воззрениях первых болгарских политических партий. Так, стремление к объединению народа в пределах одного государства прослеживается в программе Либеральной партии, принятой в июне 1879 г. Центром подобного объединения должно было стать Княжество Болгария [25, с. 18-20]. В том же 1879 г. была создана Консервативная партия Болгарии, ставившая перед собой схожие цели [25, с. 40-45]. О ее позиции по данному вопросу можем судить исходя из слов ее лидеров, в частности К. Стоилова, отстаивавшего подобную точку зрения в Учредительном собрании [30]. Но решение вопроса обеими политическими силами откладывалось до наступления более благоприятных внешнеполитических условий [25, с. 18, 45].

Что касается позиции избранного в 1879 г. князем Александра Баттенберга, то здесь также видим желание присоединить к Болгарии Восточную Румелию и Македонию [9]. Хотя в интересующий нас период серьезных шагов в этом направлении монархом не было предпринято.

Итак, в 1870-х гг. болгарская «Великая идея», под влиянием внутривнутриполитических факторов, оформилась в более-менее четкую концепцию, которая потом корректировалась решениями конференции в Константинополе и Сан-Стефанским договором. Положения же Берлинского трактата побудили многих болгарских политиков и общественных деятелей говорить о существовании «реальных» границ страны, соответствующих Сан-Стефанскому договору. Берлинским трактатом была заложена основа для болгарского реваншизма и ирредентизма. О. фон Бисмарк говорил: «Освобожденные нации не благодарны, но требовательны» [1]. И лучше всего эта требовательность проявляется в попытке осуществления идеи великого национального государства, в данном случае – идеи «Великой Болгарии». Эта политическая концепция рождается, по сути, практически одновременно с Болгарским государством и на достаточно длительное время станет его «спутником» и определяющим фактором во внешней политике Софии.

Литература

1. Айрапетов О. О причинах начертания Сан-Стефанских границ Болгарии / О. Айрапетов. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.zapadrus.su/slavm/ispubsm/210-2010-12-22-13-32-34.html>. Доступ – 29.05.2011 г.
2. Берлинский трактат. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://hrono.ru/dokum/1800dok/1878berlin.php>. Доступ – 29.05.2011 г.
3. Ботев Х. Пролятата за свобода кръв ще измие племенните раздори / Х. Ботев // Знаме. – 1874. – № 3. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.slovo.bg/showwork.php3?AulD=1&WorkID=3188&Level=3>. Доступ – 29.05.2011 г.
4. Булатович Л. Идея Великой Сербии / Л. Булатович. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.otechestvo.org.ua/main/20079/1517.htm>. Доступ – 29.05.2011 г.
5. Василев Н. Триумфите и катастрофите на българската дипломатия / Н. Василев. – София, 1999.
6. Виноградов В. Об исторических корнях «горячих точек» на Балканах / В. Виноградов. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://vivovoco.rsl.ru/VV/PAPERS/HISTORY/BALKANS.HTM>. Доступ – 29.05.2011 г.
7. Воззвание к Болгарскому народу с призывом к восстанию // Хрестоматия по истории южных и западных славян / [под ред. В. Карасева]. – Минск, 1989. – Т. 2. – С. 117-118.
8. Глушков Х. Справедливые войны – несправедливый мир. 130 лет русско-турецкой войне и Берлинскому конгрессу / Х. Глушков // Дриновский збірник. – Харків – Софія, 2009. – Т. 3. – С. 123-132.
9. Гоков О. Образ князя Александра Баттенберга в российской мемуаристике последней четверти XIX – начала XX вв. / О. Гоков. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://ricolor.org/europe/bulgaria/br/his/11_02_2011/. Доступ – 29.05.2011 г.
10. Гоцев С. Борби на българското население в Македния срещу чуждите аспирации и пропаганда 1878–1945 / С. Гоцев. – София, 1991.
11. Гришина Р. Феномен Болгаркой православной церкви / Р. Гришина // Человек на Балканах. Социокультурные измерения процесса модернизации на Балканах (середина XIX – середина XX в.). [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.promacedonia.org/chb2007/index.htm>. Доступ – 29.05.2011 г.
12. Дойнов Д. Кресненско-Разложкото въстание, 1878–1879 / Д. Дойнов. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.promacedonia.org/dd2/index.html>. Доступ – 29.05.2011 г.
13. Дойнов С. Руско-турската освободителна война (1877–1878) в историческа съдба на българския народ / С. Дойнов // Дриновский збірник. – Харків – Софія, 2009. – Т. 3. – С. 24-30.
14. Донесение А. Н. Церетелева Н. П. Игнатеву о составлении проекта устройства Болгарии // Освобождение Болгарии от турецкого ига / [под ред. С. Никитина]. – М., 1961. – Т. 1. – С. 487-502.
15. Елджоров С. Руско-турската освободителна война в славянофилска доктрина на българската православна църква (1877–1944) / С. Елджоров // Дриновский збірник. – Харків – Софія, 2009. – Т. 3. – С. 174-185.

16. Записка Н. П. Игнатъева о положении и границах Болгарии после Сан-Стефанского договора // Освобождение Болгарии от турецкого ига. – М., 1961. – Т. 2. – С. 548-551.
17. История Болгарии / [под ред. П. Третьякова]. – М., 1954. – Т. 1.
18. Киняпина Н. Основные этапы политики России в Восточном кризисе 1875–1878 гг. / Н. Киняпина // Россия и восточный кризис 70-х гг. XIX века / [под ред. В. Карасева]. – М., 1981. – С. 6-22.
19. Конобеев В. Борьба болгарского народа за национальную независимость в период Русско-турецкой войны 1877–1878 годов и против решений Берлинского конгресса / В. Конобеев // Освобождение Болгарии от турецкого ига / [под ред. П. Третьякова]. – М., 1953. – С. 71-138.
20. Конституция на Българското княжество. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://bg.wikisource.org/wiki/Конституция_на_Българското_княжество. Доступ – 29.05.2011 г.
21. Маркова З. Българската екзархия 1870–1879 / З. Маркова. – София, 1989.
22. Муртузалиев С., Магомедова М. Дипломатическая и административная деятельность России в Болгарии (1850-е – 1885 годы) / С. Муртузалиев, М. Магомедова. – Махачкала, 2009.
23. Петров П., Темелски Х. Църква и църковен живот в Македония. / П. Петров, Х. Темелски. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.promacedonia.org/pp_ht/index.html. Доступ – 29.05.2011 г.
24. Письмо БЦБО А. М. Горчакову с просьбой оказать поддержку политической программе, принятой первым Болгарским Народным собором // Освобождение Болгарии от турецкого ига / [под ред. С. Никитина]. – М., 1961. – Т. 1. – С. 556-557.
25. Програми, програмни документи и устави на буржоазните партии в България / [сост. В. Николова]. – София, 1992.
26. Программа Болгарского революционного центрального комитета // Хрестоматия по истории Южных и Западных славян / [под ред. В. Карасева]. – Минск, 1989. – Т. 2. – С. 19-20.
27. Протокол заседания Тырновского благотворительного комитета «Единство» о помощи Кресненскому восстанию // Освобождение Болгарии от турецкого ига / [под ред. С. Никитина]. – М., 1961. – Т. 3. – С. 251.
28. Протокол заседания Тырновского благотворительного комитета «Единство» о расходовании средств комитета // Освобождение Болгарии от турецкого ига / [под ред. С. Никитина]. – М., 1961. – Т. 3. – С. 337-338.
29. Протокол заседания Тырновского благотворительного комитета «Единство» о создании комитета и его задачах // Освобождение Болгарии от турецкого ига / [под ред. С. Никитина]. – М., 1961. – Т. 3. – С. 210 – 211.
30. Радев С. Строители на съвременна България. Т. 1. / С. Радев. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.slovo.bg/showwork.php3?AutID=101&WorkID=2842&Level=1>. Доступ – 29.05.2011 г.
31. Рангелов Б. Политическият национализъм на българското националноосвободително движение през Възраждането / Б. Рангелов. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://simvol.boinaslava.net/index.php?page=start>. Доступ – 29.05.2011 г.
32. Ризовъ Д. Българите въ техните исторически, етнографически и политически граници / Д. Ризовъ. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.promacedonia.org/en/dr/index_bg.html. Доступ – 29.05.2011 г.

33. Сан-Стефанский прелиминарный мирный договор. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://hrono.ru/dokum/1800dok/1878sanstef.php>. Доступ – 29.05.2011 г.
34. Телеграмма русского консула в Тырнове И. В. Белоцерковца Н. К. Гирсу о прибытии в город депутатов Македонии и Восточной Румелии и о разногласиях по поводу протеста против решений Берлинского конгресса // Освобождение Болгарии от турецкого ига / [под ред. С. Никитина]. – М., 1961. – Т. 3. – С. 434.
35. Унджиев И. Апостолът на свободата / И. Унджиев. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.point-of-view.org/?p=334>. Доступ – 29.05.2011 г.
36. Хевролина В. Николай Павлович Игнатъев. Российский дипломат / В. Хевролина – М., 2009.
37. Христов Х., Янков Г. Очерк за ислямизираниите българи и национално възрожденния процес / Х. Христов, Г. Янков. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.promacedonia.org/hh_gja/hh_gja_sydyr.html. Доступ – 29.05.2011 г.
38. Чорний В. Історія Болгарії / В. Чорний. – Львів, 2007.
39. Чуркина И. Национальная церковь на Балканах как фактор национальной консолидации сербов и болгар / И. Чуркина // Человек на Балканах в эпоху кризисов и этнополитических столкновений XX века. – СПб., 2002. – С. 190-203.

УДК 94 «1921/1930»+336.22(09)

Розвиток системи місцевого оподаткування в 1921–1930 рр. (на прикладі Петрограду-Ленінграду)

Орленко Елена

Орленко Елена. Розвиток системи місцевого оподаткування в 1921–1930 рр. (на прикладі Петрограду-Ленінграду). У статті аналізується політика радянської держави в 1921–1930 рр. спрямована на відновлення системи місцевого оподаткуванні та визначені її особливості на прикладі Петрограду-Ленінграду як специфічної господарської одиниці. Робиться висновок, що Петроград-Ленінград відзначався більш високими ставками оподаткування у порівнянні з іншими містами СРСР і власною ініціативою в організації системи місцевого оподаткування. Зазначається, що місцеві податки в досліджуваній період виконували не лише фіскальну функцію, а й були засобом тиску на приватнокапіталістичні елементи.

Ключові слова: нова економічна політика, місцеве оподаткування, рента, податок із споруд, податок із видовищ, податок із перевезених вантажів, Петроград-Ленінград.

Орленко Елена. Развитие системы местного налогообложения в 1921–1930 гг. (на примере Петрограда-Ленинграда). В статье анализируется политика советского государства в 1921–1930 гг. направленная на возобновление системы местного налогообложения и определены ее особенности на примере Петрограда-Ленинграда как специфической хозяйственной единицы. Делается вывод, что Петроград-Ленинград отличался более высокими ставками налогообложения в сравнении с другими городами СССР и собственной инициативой в организации системы местного налогообложения. Указывается, что местные налоги в исследуемый период выполняли не только фискальную функцию, а и являлись средством давления на частнокапиталистические элементы.

Ключевые слова: новая экономическая политика, местное налогообложение, рента, налог с построек, налог с зрелищ, налог с перевозимых грузов, Петроград-Ленинград.

Orlenko Olena. Development of the system of local taxation in 1921–1930 years (on an example of Petrograd-Leningrad). In the article the policy of the soviet state in 1921–1930, directed on restoration of the system of local taxation, is analysed and peculiarities of the system on an example of Petrograd-Leningrad as specific economic unit are defined. The conclusion that Petrograd-Leningrad differed from other cities of the USSR higher rates of taxation and own initiative in the organization of the system of local taxation is made. It is noticed, that during investigated period local taxes carried out not only fiscal function, but were means of pressure on private-capitalist elements.

Keywords: new economic policy, local taxation, rents, tax on buildings, tax on shows, the tax of the cargo, Petrograd-Leningrad.

В Україні місцеве оподаткування перебуває на початковому етапі розвитку. Воно не забезпечує необхідного обсягу надходжень місцевих податків і зборів, оскільки не є пристосованим до ринкових умов господарювання. Місцеві податки і збори відіграють лише допоміжну роль щодо загальнодержавних податкових платежів, у той час як вони мають бути регуляторами економічних процесів у регіонах.

Важливим фактором ефективності функціонування системи місцевого оподаткування є створення обставин, які б забезпечували зменшення викривлення ринкових умов економічної діяльності внаслідок міжрегіональних відмінностей у рівні оподаткування. До таких умов слід віднести запровадження єдиних правил визначення бази оподаткування для всіх регіонів країни та встановлення обмежень рівня податкової ставки. Мінімальне обмеження дозволяє запобігти негативним наслідкам податкової конкуренції, пов'язаним, зокрема, з тим, що багаті регіони

можуть знижувати податкові ставки з метою залучення нових підприємств. У свою чергу, максимальне обмеження дає можливість запобігти перекиданню податкового тягаря на жителів інших районів. Крім того, надання місцевим органам влади права встановлювати власні додаткові ставки по загальнодержавному податку, який надходить до центрального бюджету, дозволяє їм досить гнучко приводити фінансові можливості місцевих бюджетів у відповідність до потреб у фінансуванні їх видатків.

Необхідність докорінних перетворень усієї системи місцевого оподаткування вимагає здійснення аналізу та подальшого узагальнення теоретичних та історичних питань місцевих податків та зборів. Доцільним є звернення до нашого історичного досвіду минулих років, а особливо 20-х рр. XX ст., коли одночасно з розбудовою держави більшовицька влада відновлювала і систему оподаткування. Слід зазначити, що в загальних рисах проблема розбудови держави в роки нової економічної політики висвітлена в працях багатьох вчених. Так, безпосередньо історії податків взагалі та місцевих зокрема, з населення СРСР присвячені праці П. П. Гензеля [4], Н. К. Петухової [8], А. М. Костюкова, І. В. Глазунової [6], публікації у періодичних виданнях «Фінансовий бюлетень» та «Фінанси і народне господарство» [1; 2; 3; 7]. Останні джерела надають детальну інформацію про розвиток місцевого оподаткування в Петрограді-Ленінграді в цілому та окремих видів місцевих податків, що впроваджувалися протягом досліджуваного історичного періоду зокрема. Важливі дані містяться у Центральному державному архіві м. Санкт-Петербурга. У дослідженій справі 267 із фонду 1963 зазначеного архіву подана інформація про особливості функціонування системи місцевого оподаткування в Петрограді в перший період нової економічної політики, тобто в 1921–1923 рр. Так, наявні дані про кількість місцевих податків у місті, їх фіскальне значення та особливості стягнення.

Невирішеною частиною загальної проблеми все ще залишається державна політика щодо відновлення системи місцевого оподаткування на регіональному рівні. Хронологічні рамки дослідження обмежуються 1921–1930 рр., тобто з початку відновлення податкової системи країни в 1921 р., використання її з другої половини 20-х рр. як головного важеля в політиці обмеження приватного капіталу і до 1930 р. – чергового етапу реформування системи оподаткування.

Автор статті має на меті проаналізувати політику радянської держави в зазначений період, спрямовану на відновлення системи місцевого оподаткування та визначити її регіональні особливості, на прикладі Петрограду-Ленінграду як специфічної господарської одиниці. Неоднорідність останнього полягає в особливостях Петрограду як великого промислового та торговельного центру, значні розміри державного та приватного секторів якого вимагали ефективного обліку їх оподаткування як з боку держави, так і з боку місцевих органів влади.

У різні періоди історичного розвитку країни місцеве оподаткування завжди було важливою складовою податкової системи. В 20-х рр. XX ст.,

одночасно із відродженням загальнодержавних податків відновлювалася система місцевого оподаткування. Декрет від 22 серпня 1921 р. «Про місцеві грошові кошти» надавав право місцевим радам встановлювати місцеві податки та збори [10]. Наступним декретом від 10 грудня 1921 р. було визначено основні об'єкти та ставки оподаткування [11]. Так, окрім відрахування 25% від державного промислового податку на користь місцевих бюджетів «на задоволення потреб місцевого значення», владі на місцях надавалося право встановлювати: податок із споруд, разовий збір за право торгівлі, збір із приватних осіб, установ, підприємств, володінь тощо. У подальшому перелік місцевих податків та зборів переглядався неодноразово у зв'язку зі змінами загальнодержавного економічного курсу.

У 1922 р. місцеві податки, що були введені в Петрограді, розподілялися на 2 категорії: разові та окладні. До першої належали 11 разових зборів. Найважливішими із цієї групи податків були: з вантажів, біржових та позабіржових операцій, деревини, видовищ і розваг, ресторанних рахунків. Безпосередньої участі в їх стягненні та нарахуванні фінансові органи не брали. До компетенції останніх належав лише нагляд за правильністю їх стягнення та своєчасною здачею. До другої категорії належало 12 зборів: податок із промислових садів та городів; авто-, вело-, мотомашин; виїзних коней та екіпажів; візництва; перевізного промислу; худоби та інших домашніх тварин; будівель; осіб, які використовували найману працю для домашнього вжитку; фабрично-заводських та дачних приміщень; за право полювання; квартирний податок та подвірно-грошовий збір. Керівництво за стягненням цієї категорії податків було зосереджено в руках фінансових органів шляхом зовнішнього нагляду [13, арк. 20]. Введення даних податків мало на меті охопити прибутки більш заможних верств населення, перш за все, представників приватного сектору економіки.

Показовими для розуміння фінансового значення місцевих податків та зборів у Петрограді є дані про їх надходження. Так, у 1922 р. місцевих податків та зборів надійшло на суму 26 млн крб, що становило майже 30% від усіх податкових надходжень по місту. Із розрахунку середнього розміру оподаткування на душу населення в Петрограді припадало 30 крб місцевих податків і зборів, 28,5 крб непрямих і 18 крб прямих податків [13, арк. 26]. Отже, чисельність місцевих зборів лягала важким тягарем на плечі населення міста.

Із 1923 р. посилювався тиск на приватний капітал і відбулося чергове реформування податкової сфери. 12 листопада 1923 р. було видано «Тимчасове положення про місцеві фінанси». Воно передбачало відрахування на користь місцевих органів від єдиного сільськогосподарського податку, державного промислового податку, податку зі спадку, а також надбавки до державного промислового, прибутково-майнового податків, до судових, нотаріальних мит та мисливського збору [4, с. 59].

Наприкінці 1924 р. – на початку 1925 р. в економіці країни виникли кризові явища, що змусило радянську владу переглянути окремі напрямки податкової політики. Держава впровадила пільгове оподаткування кустарно-ремісничої промисловості, скасувала податкові надбавки до місцевих бюджетів для підприємств, що займалися виготовленням дефіцитної продукції.

У зв'язку з впровадженням політики індустріалізації в країні восени 1926 р. почався перегляд всієї «генеральної лінії» більшовицької партії в напрямку посилення командно-адміністративних методів і плановості в керівництві народним господарством. Тому найбільш суттєві зміни у місцеве оподаткування були внесені постановою ЦВК СРСР від 25 квітня 1926 р., якою було затверджено «Положення про місцеві фінанси» [8, с. 254]. Вводилося в дію дане положення з 1 жовтня 1926 р. У ньому зберігалися відрахування від промислового податку (50% замість 45%), від сільськогосподарського податку (66,7%), із майна, що переходило через успадкування чи дарування, надбавки до промислового та прибуткового податків. Корінні зміни зачепили самостійні місцеві податки. Так, їх кількість скоротилася до чотирьох – з будівель; вантажів, що перевозилися залізницями та водними шляхами; із біржових операцій; із золотопромислових підприємств у розмірі до 2% вартості фактично видобутого золота [8, с. 254].

Інші місцеві податки і збори встановлювалися кожною союзною республікою самостійно. Так, у РРФСР у 1926 р. було введено додатково шість місцевих податків і зборів: із деревини, транспортних засобів, великої худоби, видовищ, за ветеринарно-санітарний огляд, а також рентне оподаткування міських земель [6, с. 59]. Було встановлено два види рентного оподаткування: основна рента на користь держави та додаткова, на користь того міста, де відбувалося її стягнення. Обкладання основною рентою відбувалося на території всього міста, за виключенням земель сільськогосподарського призначення. Ставка основної ренти була фіксованою, в той час як ставка додаткової ренти диференціювалася залежно від прибутковості тієї чи іншої ділянки землі.

Законодавче закріплення розмежування понять основної та додаткової ренти викликало значні ускладнення під час реалізації положення на практиці. Так у Ленінграді головна проблема під час проведення рентної кампанії 1923–1924 бюджетного року полягала в тому, що з приміських земель, на яких вирощувались переважно сільськогосподарські культури, не було можливим стягнути не лише додаткову ренту, а й основну. Ставка основної ренти була визначена в розмірі 1,8 коп. з 1 кв саж. і виявилася зовсім непосильною для земель сільськогосподарського призначення, що знаходилися в межах міста. Тому Раднарком РРФСР на 1924–1925 бюджетний рік на прохання Ленінградського губвиконкому знизив ставку до 0,4 коп. з 1 кв саж., в той же час повністю звільнивши землі сільськогосподарського призначення від оподаткування додатковою рентою [1, с. 2].

Основна та додаткова ренти стягувалися відповідно до кількості квадратних сажнів чи площі землі кожної оподаткованої одиниці. Отже, це потребувало виявлення всіх ділянок землі, що знаходилися в межах міста. За 1923–1924 бюджетний рік у Ленінградській губернії цей процес відбувався шляхом покладання на власників земельних ділянок обов'язку надавати фінінспекторам особливі анкети (декларації) з описанням ділянок, що їм належали. Це дало змогу залучити до оподаткування основною рентою в Ленінградській губернії 24917 окладних одиниць загальною оподаткованою площею 16 млн 812 тис. кв саж. Із цієї кількості 14652 окладних одиниць загальною площею 11 млн 906 тис. кв. саж. припадало на Ленінград, тобто майже 59% [1, с. 2].

Табель ставок основної ренти було встановлено Постановою ЦВК та РНК СРСР від 18 вересня 1925 р. Так, ренту з 1 кв. саж. для Ленінграду було встановлено у розмірі 2 коп. (для Москви – 3 коп.), а для Ленінградського повіту – 0,8 коп. із земель, наданих залізничному транспорту поза територію міста [4, с. 83].

Крім того, відповідно до закону від 12 листопада 1923 р. одночасно відбувалося стягнення і додаткової ренти. Вона розраховувалася із середніх розмірів прибутковості майна на 1 кв. саж. землі. Ці норми варіювалися залежно від для району міста чи виду майна за вирахуванням витрат на експлуатацію та відсотків на капітал.

Постановою від 5 вересня 1925 р. для міських земель були встановлені максимальні ставки додаткової ренти відповідно кількості міських жителів. Ленінград на той час був одним із найбільших міст держави і належав до вищої категорії з населенням понад 76 тис. чол. Для міста була визначена ставка в 1 крб. для земель незабудованих, зайнятих житловими будинками чи промисловими установами та 7 крб – для земельних ділянок, зайнятих торговельними приміщеннями. Для міських земельних ділянок, на яких розташовувалися державні підприємства, що перебували у підпорядкуванні центральних господарських органів СРСР, ставки додаткової ренти встановлювалися постановою Ради праці та оборони від 9 вересня 1925 р. Для Ленінграду цей показник становив 6 коп. з 1 кв. саж. [4, с. 83-84].

При визначенні рентної плати Ленінград було розділено на райони залежно від щільності населення, економічного районування міста, характеру розвитку місцевої промисловості, торгівлі тощо. Розмір ставок для земельних ділянок під житловими будинками в місті було встановлено від 1 коп. до 50 коп. за 1 кв. сажень. Аналогічні ставки додаткової ренти встановлювалися і для земель під промисловими приміщеннями, зважаючи на значний відсоток державних підприємств у місті. Щодо додаткової ренти із земель, які знаходилися під торговельними будівлями, були визначені ставки у відсотковому відношенні до норм орендної платні за приміщення та встановлені у розмірі від 50 коп. до 5 крб за кв саж. для Ленінграду. Дане рішення відповідало загальнодержавній тенденції тиску на приватника в промисловості та торгівлі.

Варто зазначити, що такі високі ставки для Ленінграду принесли свої результати у справі збільшення податкових надходжень. Так, по всій Ленінградській губернії додаткової ренти за 1927 р. було нараховано 1 млн 628 тис. крб, з них по Ленінграду – 1 млн 504 тис. крб [5, с. 4]. Отже, місто дало 92% всіх надходжень від стягнення додаткової ренти в губернії. Крім того, середній розмір оподаткування однієї земельної ділянки в Ленінграді дорівнював 90 крб 12 коп., а в інших міських поселеннях – 12 крб 31 коп. [5, с. 4.]

У зв'язку із впровадженням політики індустріалізації в другій половині 20-х рр. XX ст. відбулася чергова зміна загальнодержавного економічного курсу, яка в податковій сфері виявилася в посиленні тиску на приватний сектор та витісненні елементів ринкової системи з економіки країни. 17 серпня 1927 р. відбулося чергове реформування рентного оподаткування, яке виявилось в поєднанні основної та додаткової ренти. Усі надходження від неї спрямовувалися в повному обсязі до місцевого бюджету. Дане рішення пояснювалося прагненням радянської влади підвищити податкові надходження за рахунок зростання зацікавленості місцевої влади в більш ефективному проведенні рентного оподаткування [12, с. 2].

Отже, введення рентного оподаткування відбулося 12 листопада 1923 р. Дане рішення пояснювалося спрямованістю політики держави на вилучення прибутку, в тому числі і в орендаторів окремих земельних ділянок. Встановлення високих ставок даного виду податку для Петрограду-Ленінграду мало на меті отримання найбільшого фіскального зиску. Стягнення даного податку на практиці підтвердило його ефективність та доцільність введення.

Особливою ситуацією була і зі збором із видовищ. Система стягнення, що діяла на той час, не влаштовувала організаторів видовищних постановок, оскільки вони повинні були мати зайвий штат співробітників для складання потрібної фінорганам звітності або наклейки на квитки марок. Не влаштовувала система й органи фіску, адже виникали проблеми з отриманням з організаторів усіх сум збору. Так, останні постійно затримували сплату [3, с. 18]. Ще складнішою ситуацією була з так званими разовими постановками. Більше половини збору з них не надходило взагалі, оскільки складно було розшукати майно організаторів, на яке було б можливо накласти стягнення в разі його несплати.

Із метою ліквідації наведених недоліків починаючи з 1 квітня 1927 р. в Ленінграді була введена авансова система стягнення збору з видовищ без наклейки будь-яких марок [3, с. 19]. Система ця полягала в тому, що всі квитки на видовищні постановки виготовлялися обласним фінансовим відділом і могли бути придбані лише від останнього за собівартістю. Придбані квиткові книжки організатор видовищної постановки, проставивши на квитках їх ціну, а також суму місцевого збору і збору на користь Російського товариства Червоного Хреста, зобов'язаний був зареєструвати, внісши заздалегідь до каси Держбанку суму збору. Без сплати збору реєстрація квитків не відбувалася. За вказаних умов у подальшій долі

zareєстрованих квитків на видовищні постановки був зацікавлений сам платник, оскільки вони набували характеру грошових документів. У той же час, фінансові органи, отримавши наперед плату за ці квитки, лише спостерігали за тим, аби на всі видовищні постановки продавалися саме ті квитки і саме за тією ціною, які були zareєстровані на дану постановку.

У результаті застосування авансової системи стягнення збору, число разових постановок за перший рік її існування скоротилося приблизно на 50%. Не дивлячись на таке різке зниження числа разових постановок, фінансові результати від стягнення збору збільшилися більше ніж на 30%. З початку 1928/29 р. авансова система стягнення збору, як така, що виправдала себе, була введена на території всієї Ленінградської області [3, с. 19].

Ще один важливий вид місцевого оподаткування – податок із споруд. Ставка податку для кожної будівлі визначалася залежно від розміру її валової прибутковості відповідно до встановленої Ленінградською радою шкали, починаючи від 0,025% до 0,25% вартості споруди. Від податку звільнялися житлові приміщення, оклад податку з яких складав суму менше 5 крб [2, с. 2]. Диференціація ставок податку була одним із проявів класового підходу в системі місцевого оподаткування.

Ставка податку для фабрично-заводських і торгово-промислових споруд була встановлена в розмірі 1/4% вартості на підставі затверджених середніх оціночних норм. Приміщення релігійного культу обкладалися у розмірі в 1/8% їх страхової оцінки. У такому ж зниженому розмірі (1/8% страхової вартості) обкладалися будівлі, зайняті театрами, за винятком кінематографів, які оподатковувалися за тією ж ставкою, що діяла для торгово-промислових приміщень [2, с. 2].

Платники податку подавали анкети (декларації) визначеної форми. Ці ж декларації використовувалися для нарахування земельної ренти, а також податку з худоби. Фабрично-заводські підприємства, у складі майна яких протягом року не сталося жодних змін, від подачі декларацій були звільнені.

Оклад податку за 1927 р. перевищив нарахування 1926 р. на 1 млн 3 тис. 923 крб в абсолютних цифрах, або на 41,9%. Дане збільшення стосувалося усіх категорій споруд за винятком групи торгово-промислових приміщень, з яких оклад податку в 1927 р. крб був нарахований на 32 тис. 977 крб менше, ніж в 1926 р. Дане зниження відбулося виключно за рахунок зменшення кількості торгово-промислових споруд притягнених до оподаткування об'єктів. Середній розмір податку на окладну одиницю дав деяке підвищення і склав 36 крб замість 34,4 крб в 1926 р. Збільшення окладу податку з фабрично-заводських будов пояснювалося збільшенням ставок податку (з 1/5% до 1/4% вартості), а також збільшенням числа притягнених до оподаткування об'єктів. Останнє пояснювалося кількісним зростанням промисловості, унаслідок чого споруди, що були раніше звільнені від оподаткування, перейшли до розряду оподаткованих [2, с. 2].

На кінець 1920-х років, зі зміною економічної політики правлячої більшовицької партії, відбулися зрушення і в системі оподаткування. Деякі

місцеві податки як в країні взагалі, так і в Ленінграді зокрема, втрачали своє значення. Інші – навпаки – доводили доцільність їх існування.

Податок із перевезених вантажів був одним із найбільших у Ленінграді та відзначався найвищою ставкою. Так, відрахування від нього в 1930 р. складали 3% на користь залізниці при фактичній вартості видатків 1,7% [7, с. 3]. Особливістю цього податку в Ленінграді було введення в місті системи безквитанційного стягнення на залізниці. Це нововведення дало позитивні результати та поставило на порядок денний перед податковими органами питання про застосування безквитанційного стягнення й на водних шляхах [7, с. 3].

Регрес у надходженнях спостерігався також і стосовно податку з плакатів, з будівель та ренти, що пояснювалося необхідністю уніфікації останніх двох податків та покладання контролю за їх стягненням на фіноргани. Незначним за своїм фінансовим результатом виявився і збір із рестораних рахунків. У більшій своїй частині він охоплював лише прибутки за рахунок бюджетних асигнувань, тобто рахунки готелів від осіб, направлених у відрядження [7, с. 3].

Вищенаведений аналіз фактичного матеріалу дає підставу для наступного висновку. Протягом 20-х рр. XX ст. відбувалося неодноразове реформування системи місцевого оподаткування. У Ленінграді діяли різноманітні місцеві податки та збори, що відрізнялися своїми фінансовими результатами. Визначення ставок податків ґрунтувалося на принципах класовості податкової політики в радянській державі. Для Петрограду-Ленінграду була характерна загальнодержавна тенденція витіснення приватнокапіталістичних елементів за допомогою місцевого оподаткування. Політика податкового тиску в промисловості мала в Петрограді-Ленінграді менш виражений характер, що пояснювалося наявністю значного державного сектору в даній галузі. Крім того, місто відрізнялося від багатьох міст СРСР більш високими ставками оподаткування. У процесі організації стягнення місцевих податків міська влада вдавалася до введення власних інновацій, як, наприклад, авансова система стягнення. Дана практика слугувала поштовхом для проведення змін в інших містах країни. У зв'язку зі зміною в системі загальнодержавних податків в другій половині 20-х рр. XX ст. значення деяких із місцевих податків знизилося. Незважаючи на наявність недоліків, місцеві податки і збори були важливою групою, що формувала податкову систему періоду нової економічної політики.

Література

1. *Алексеев-Егоров И.* Земельная рента / Алексеев-Егоров // Финансовый бюллетень. Орган Управления Уполнаркомфина Северо-западной области и Ленинградского Губфинотдела. – 16 октября 1925. – № 23. – С. 1-3.
2. *Алексеев-Егоров И.* Налог со строений по г. Ленинграду за 1927/28 г. // Финансовый бюллетень Ленинградского областного финансового отдела. – 16 августа 1928. – № 31. – С. 2-3.

3. Алексеев-Егоров И. Практика взимания сбора со зрелищ / Алексеев-Егоров // Финансы и народное хозяйство. – 4 ноября 1928 г. – № 45. – С. 18-19.
4. Гензель П. П. Налоги Союза ССР / П. П. Гензель. – М., 1926.
5. Е. З. Обложение городских земель дополнительной рентой // Финансовый бюллетень. Орган Управления Уполнаркомфина Северо-западной области и Ленинградского губфинотдела. – № 12 (71). – 9 апреля 1927. – С. 4.
6. Костюков А. Н., Глазунова И. В. История развития местных налогов и сборов в России / А. Н. Костюков, И. В. Глазунова // История государства и права. – 2003. – № 1. – С. 56-63.
7. Н. Ц. Местные налоги – под рабочий контроль // Финансовый бюллетень. Орган Ленинградского областного финансового отдела. – 1 июня 1930 г. – № 16 (217). – С. 3-4.
8. Петухова Н. Е. История налогообложения в России в IX–XX вв.: Учеб. пособие / Н. Е. Петухова – М., 2009.
9. Сборник декретов и распоряжений по финансам. – М. -Пг.: 1921. – Т. 4.
10. СУ РСФСР. – 1921. – № 62. – ст.446.
11. СУ РСФСР. – 1921. – № 80. – ст.693
12. Т. Р. Земельная рента в Ленинграде на 1927/1928 б.г. // Финансовый бюллетень. Орган Ленинградского областного финансового отдела. – № 23 (138). – С. 2-3.
13. Центральный державный архив м. Санкт-Петербург. – Ф. 1963. – Оп. 4. – Спр.267.

УДК. 94 (47) «18/19»

Проблемы исследования повседневности населения провинциального губернского российского города в XIX – начале XX вв.: актуальность, источники, методы*

Стрекалова Наталья, Стрекалов Дмитрий

Стрекалова Наталя, Стрекалов Дмитро. Проблеми дослідження повсякденності населення провінційного губерньського російського міста в XIX – початку XX ст.: актуальність, джерела, методи. У статті розглядаються проблеми повсякденності населення провінційного губерньського

* Исследование поддержано проектом П662 «Социальная динамика процесса экономической модернизации аграрных регионов России XIX – начало XX вв. (на материалах Центрального Черноземного региона)». ФЦП «Научные и научно-педагогические кадры инновационной России».

російського міста в XIX – початку XX ст. Аналізуються джерела та методи дослідження повсякденності міських обивателів.

Ключові слова: повсякденність, міське населення, масові джерела.

Стрекалова Наталья, Стрекалов Дмитрий. Проблемы исследования повседневности населения провинциального губернского российского города в XIX – начале XX вв.: актуальность, источники, методы. В статье рассматриваются проблемы повседневности населения провинциального губернского российского города в XIX – начале XX вв. Анализируются источники и методы исследования повседневности городских обывателей.

Ключевые слова: повседневность, городское население, массовые источники.

Strekalova Nataliya., Strekalov Dmitriy. The problems of studying the everyday life of people of the provincial Russian city in the XIX – early XX centuries.: relevance, sources, methods. The article deals with the problems of everyday life of the population of the provincial Russian city in the XIX – early XX centuries. It analyzes the sources and research methods of urban daily life of inhabitants.

Key words: everyday life, urban population, mass sources.

С 1950-х гг. значительная часть западных исторических исследований развивались в рамках социальной истории. В 1960-70-е гг. в составе социальной истории оформились многие «истории» (новая «рабочая» история, гендерная история, городская история, «семейная» история и пр.), на которые распространялись подходы и язык объяснения, свойственные этой суб-дисциплине «новой исторической науки». Одной из новых отраслей исторического знания, новой суб-дисциплиной стала «история повседневности», предметом изучения которой является «сфера человеческой обыденности во множественных историко-культурных, политико-событийных, этнических и конфессиональных контекстах» [1, с. 3-19].

В России понятие «повседневность» в исторических исследованиях употребляется с середины 1980-х годов. По мнению Н. Л. Пушкаревой, «в современной российской исторической науке история повседневности возникла на волне очевидного самоисчерпания позитивистских приемов работы с источниками и устаревания прежних объяснительных парадигм (марксистской, структуралистской)» [1, с. 3].

Особый интерес представляет исследование городской повседневности. Урбанистические исследования являются одним из актуальных направлений современной социальной истории. Причины роста внимания к истории городов определяются динамичным развитием современных городов, в ходе которого возникают новые сложные проблемы экономического, экологического, этического и психологического характера, а также ролью городов в экономическом, социальном,

политическом и культурном процессе. Урбанизация характеризуется не только ростом размеров и численности городов, но и формированием и распространением городского образа жизни, городской культуры.

Повышенное внимание исследователей к городовой проблематике сегодня во многом связано и со сменой парадигм в российской исторической науке. Следствие и причины ряда проблем современной России, катаклизмов начала XX в. сегодня исследователи видят в противоречивом, длительном и деформированном процессе модернизации страны XIX – начала XX в. Особый интерес вызывает социальный аспект модернизации – урбанизация. Поскольку в городах – промышленных торговых, административных и культурных центрах быстрее, чем в сельской местности происходили и происходят не только важные экономические, но и социально-демографические перемены. Города, и прежде всего, губернские центры, в большей мере попадали под влияние европейских ценностей через системы образования и культуры.

В 1900–2000-е гг. изучение повседневной жизни и быта городского населения России являлось одним из актуальных направлений исторических исследований. Проблемы города, провинции, повседневной жизни обсуждались на различных региональных и всероссийских конференциях, по итогам которых выходили сборники статей, а так же специальные исследования [2; 3; 4; 5].

Сегодня в отношении определения «история повседневности» существуют разные подходы. Однако большинство исследователей сходятся во мнении, что истории повседневности – это история «маленького человека», реконструкция «жизни незамечательных людей» [1].

В наши дни заметно повысился интерес к истории провинциального города, городского квартала, улицы, дома. Особая роль и значение в исследовании повседневности различных социальных слоев принадлежит микро-историческому подходу. Микроанализ позволяет принять во внимание множество индивидуальных биографий конкретных людей, частных судебных, семей городских обывателей. Выбор их в качестве предмета исследования открывает широкие возможности анализа механизма формирования социальной группы и внутренних социальных процессов, позволяет исследовать такие базисные компоненты социального устройства как изменение социально-профессионального состава населения города, течение основных демографических процессов, развитие городской семьи и др.

Локальный уровень конкретного города дает многое для понимания этих процессов, через их особенности. Уменьшение масштаба исследования – лишь средство, позволяющее сосредоточить внимание на некоторых сторонах общественного устройства, недостаточно осмысленных раньше. Микро-исторический срез позволяет поставить новые вопросы и тем самым расширить поле исследования, дополнить,

уточнить, детализировать, картину, полученную в ходе макро-исследований.

Полноценное использование данного метода, требует выбора адекватных, репрезентативных источников, позволяющих анализировать микро-изменения в судьбах конкретных людей, учитывать разные аспекты повседневности. Для изучения разных сторон повседневности исследователями привлекаются воспоминания, частная переписка, записки современников о городе, быте и семейном укладе горожан XIX – начала XX вв. Однако не менее эффективным может стать использование для анализа данной проблемы массовых персонифицированных источников по городскому населению провинциального российского города исследуемого периода.

Массовые персонифицированные источники предоставляют широкие возможности для исследования социально-демографических, экономических, культурно-бытовых аспектов повседневности провинциального российского городского обывателя XIX – начале XX вв. Существенно оптимизировать процесс исследования позволяет использование информационных технологий (в том, числе создание электронных источник-ориентированных баз данных). Количественный (квантитативный) метод, по мнению исследователей, имеет существенные ограничения, но весьма эффективен при изучении некоторых аспектов жизни общества, прежде всего, связанных с демографическим поведением, изучением семьи и др. [6, с. 15].

Одним из направлений «истории повседневности» является изучение небольших общностей: прихода, семьи и т.д. Возможности исследования данного аспекта жизни горожан в первой половине XIX в. дают такие массовые персонифицированные источники по городскому населению России как метрические книги, ревизские сказки, исповедальные ведомости, «списки городских обывателей» («обывательские книги»). В данных источниках в комплексе представлены данные о представителях всех основных сословно-социальных групп города, что позволяет проанализировать основные социально-демографические аспекты повседневности, исследовать проблемы семей и семейных отношений разных социально-сословных групп и т.д.

Создание на основе персонифицированных источников баз данных и аккумуляция информации об одном человеке или одной семье на протяжении нескольких лет позволяет проследить как индивидуальные, так и групповые социальные трансформации населения провинциального губернского центра России.

В XIX – начале XX вв. факт владения городской недвижимостью играл большую роль в статусе провинциального горожанина, служил показателем его материального благосостояния и его полноправности как городского обывателя. Налог с недвижимых имуществ являлся одним из важных источников пополнения городской казны.

Провести анализ имущественной составляющей, а также проанализировать некоторые жилищно-бытовые аспекты жизни провинциального городского обывателя, позволяют такие массовые персонифицированные источники как «списки городских обывателей» (для первой половины XIX в.) и окладные книги городских и земских управ (вторая половина XIX – начало XX вв.).

В «списках городских обывателей» помимо данных о фамилии, имени, отчестве, возрасте, сословии владельца городского недвижимого имущества и его семьи (о данном источнике речь шла выше) представлены сведения об имуществе. В источнике указывалось местоположение недвижимости, способ ее приобретения (покупка, наследство, раздел и др.), а также дано описание не только дома, но и усадебного места, надворных построек.

Например, в «списках городских обывателей губернского города Тамбова» за 1831–1833 гг., приведено описание городской недвижимости, принадлежавшей тамбовской мещанке А. А. Сидельниковой. В ее владении находился «деревянный дом на каменном фундаменте», доставшийся ее дочери по наследству от отца, «о пяти комнатах с кухнею, на дворе 3 сарая, из которых один подъездной, конюшня, баня с предбанником, крытая тесом» [7, л. 111]. По тамбовским меркам это был большой дом и зажиточное хозяйство. Так, большинство строений тамбовских обывателей в этот период, согласно тем же «спискам обывателей» было крыто «сторновкой» (т.е. нематой соломой, получаемой при обмолоте особым способом) [7].

Интерес представляет графа примечаний, куда вносилась дополнительная информация (о переезде, о побеге, об отъезде на учебу владельца имущества и т.д.)

Окладные книги городских и земских управ составлялись для сбора налога с недвижимых имуществ города почти ежегодно, практически без изменения формуляра на протяжении 25 предреволюционных лет, как правило, на каждую часть города отдельно. Каждая часть была в свою очередь разбита на кварталы. Окладные книги содержат сведения о владельце (владельцах) имущества: фамилия, имя, отчество, звание (чин, профессия, сословие), если речь шла о физических лицах, а так же о виде имущества (лавка, дом, трактир, сад и т.д.), его оценку для казенного налога, доходность, недоимки за истекший год, пени, размер уплачиваемого оклада (сюда же плюсовались недоимки за предыдущий год и начисленные на них пени за несвоевременную уплату налога), месторасположение имущества: часть города, квартал, улица. Окладные книги, в основном, рукописные. В течение года они заполнялись, исправлялись и в конце года проверялись зачастую разными людьми, поэтому нередким явлением были разночтения в написании фамилий, имен, отчеств, званий владельцев и возможных наследников недвижимости. Зачастую данные предыдущих владельцев имущества

просто зачеркивались и здесь же писались новые собственники имущества.

Сведения окладных книг дают возможность построить социально-имущественную и пространственную дифференциацию городского населения, позволяют определить экономико-топографическую сегрегацию, которая в пореформенное время приходит на смену сословной, приобретая все большее значение.

Интересна графа «примечание», где фиксировалась дополнительная информация по имуществу и его владельцам. Например, о том, что имущество перешло к новым владельцам по духовному завещанию или оно сгорело, исключено из оклада по постановлению собрания по малоценности или имущество являлось новым в данном году и т. д.

Дополнительную информацию можно получить из граф «оценка» и «доходность» имущества и, прежде всего, исправлений в них, когда зачеркивается предыдущая оценка и доходность и поверх предыдущей записи вносится новая: повышение либо понижение оценки [8; 9; 10].

Возможности исследования развития сети образования, здравоохранения, культурной инфраструктуры города предоставляют такие массовые персонифицированные источники как адрес-календари. Адрес-календарь или «Общая роспись всех чиновных особ в государстве» появилась в 1768 г. Губернские памятные книжки с разными названиями («Справочная книжка», «Адрес-календарь», «Сборник-календарь», «Памятная книжка», «Календарь» и др.) начали издаваться с конца 1840-х г. по большинству же российских губерний [11, с. 16]. Адрес-календари содержат сведения об общегубернских государственных учреждениях, органах земского и городского самоуправления, сословных органах, благотворительных учреждениях, учебных заведениях, обществах и их личном составе. Наличие информации об общественных учреждениях, объединениях и организациях и их составе позволяет изучить участие горожан в общественной жизни, определить их «сетевые связи» [12; 13].

Анализ массовых источников, содержащих персонифицированную информацию, дает возможности исследовать не только социально-демографические и экономические процессы, бытовые детали, но и другие аспекты повседневной жизни горожан, например, проанализировать имена обывателей провинциального губернского русского города.

Так, анализ имен и отчеств тамбовских обывателей в указанных массовых персонифицированных источниках показывает, что на протяжении практически всего изучаемого периода самым распространенными мужскими именами среди тамбовских обывателей были Иван и Василий, а женскими – Анна и Мария. Хотя к середине XIX в. заметно прибавилось Александров, Николаев, Михайлов, что, вероятно, было связано с именами царствующих императоров. Для женщин

распространенными именами в 1850-е гг. были Авдотья (Евдокия), Александра, Екатерина [7; 14].

По данным массовых источников в начале XX в. среди мужских имен (было проанализировано более 10 тысяч имен и отчеств горожан и горожанок) наиболее распространенными были имена «Иван», «Николай», «Александр», «Василий», «Михаил», «Петр», «Алексей». Одним из самых распространенных женских имен среди жительниц губернского центра оставалась «Мария», далее следовало имя «Александра», затем «Анна», «Ольга», «Елизавета», «Екатерина», а одно из самых распространенных имен в 1850-е гг. «Евдокия» переместилось на седьмое место [8; 9; 10; 12; 13]. На моду на те или иные женские имена, в определенной мере оказывали влияние имена жен, матерей, дочерей правящего императора, а «популярность» имени «Мария» была обусловлена религиозными факторами, прежде всего, тем, что это имя Богородицы.

Имена при крещении, как правило, давали по святцам, вследствие чего, иногда в одной семье встречались сын и отец, братья, сестры с одинаковыми именами. В этом случае к именам добавлялась приписка, например, Иван (меньшой) и Иван (большой). Так, в семье тамбовского купца Ашуркова двух дочерей, родившихся с разницей в 4 года, называли Авдотьями. Старшая в ревизские сказки была записана как Авдотья (большая), младшая – Авдотья (меньшая). Двух дочерей другого тамбовского купца Сорокина, родившихся с разницей в два года, называли точно так же [15, л. 39, 72].

Однако уже в первой половине XIX в. встречались редкие имена: Ангелина, Евгения, Людмила, Лариса, Аврора, Юлия, Клавдия, Маргарита, Раиса, Аделина и др. Среди мужских имен жителей Тамбова редкими были Кирилл, Олег и др. По данным исследователей в сельских метриках первой половины XIX в. такие имена встречались крайне редко, либо не встречались совсем, что, может служить отражением модернизации сознания части горожан [16, с. 28].

Информация о нуждах, ежедневных заботах, о том из чего складывалась повседневная будничная жизнь провинциального горожанина, содержится в широком комплексе текущей делопроизводственной документации местной администрации, полиции, органов местного самоуправления, духовных учреждений. Например, интерес представляет переписка городской управы Тамбова с помещиком Федором Семеновичем Куркиным в феврале 1900 г. В переписке речь шла о взыскании с данного помещика недоимки в размере 725 рублей за аренду городской земли. В качестве объяснения причин неуплаты он назвал, во-первых, нежелание оплачивать долю брата, вместе с которым он арендовал землю, а во-вторых, «в 1900 году выплаты недоимок стали препятствием для приведения в надлежащее состояние товаров как-то: устройство овина для копчения и хранения лука, хранящегося как для

копчения, так и для семенной высадки». По его мнению, «результатом неустройства лукового овина было следующее: погибло 150 четвертей лука на сумму 200 рублей и более 30 возов мелкого семенного лука («севка») на 300 рублей» [17, л. 2].

Дух и колорит эпохи передают произведения художественной литературы. В произведениях ряда русских писателей XIX – начала XX вв. встречаются описания губернского и уездного городов. Тонко и ярко отражены типичные черты жизни обывателей провинциальных городов XIX в. в произведениях Н. В. Гоголя, М. Ю. Лермонтова и др. [18, с. 5-93; 19, с. 91-150; 20; 21, с. 529-550; 22]. Указанные авторы являлись современниками описываемых событий, хорошо знали социальную среду, о которой писали.

Обращение к русской художественной литературе тех лет показывает, что целый ряд авторов в своих сочинениях ярко представляли определенные стратификационные типы горожан. Пресловутые с точки зрения изучения литературы схематизированные «типичные представители» оказываются весьма ценными для научного анализа общества, так как талантливые писатели-реалисты умели в художественных образах обобщать типологические черты отдельных слоев и групп общества. Так, в частности, типичных представителей городских средних слоев провинциальных городов России конца XIX – начала XX вв., можно встретить на страницах произведений А. П. Чехова, Ф. К. Сологуба, А. Т. Аверченко и др. [23; 24; 25].

Интерес представляют всевозможные описания. Например, в описании золотой свадьбы потомственного тамбовского дворянина, строителя в губернском центре Александрийского института благородных девиц Ивана Герасимовича Герасимова, представлено не только само событие, но и дается характеристика всей его семьи [26].

В современном гуманитарном знании проблема взаимодействия индивидуального и коллективного остается одной из актуальных. Изучение исторических процессов на уровне отдельных личностей, семей, малых социально-профессиональных групп позволяет показать «живую историю», представить объемное отражение социальной реальности. Конкретный материал типичного российского губернского города позволяет проанализировать на локальном уровне, за определенный период времени, жизненные истории представителей разных возрастных, профессиональных, половых и других социальных когорт, сети их взаимосвязей и взаимодействий, т.е. исследовать человеческую обыденность горожанина во множестве разных контекстов в период модернизации аграрного общества.

Литература

1. Пушкирева Н. Л. Предмет и методы изучения «истории повседневности» / Н. Л. Пушкирева // Этнографическое обозрение. – 2004. – N 5.
2. Куприянов А. И. Городская культура: конец XVIII – первая половина XIX века / А. И. Куприянов. – М., 2007.
3. Куприянов А. И. Русский город в первой половине XIX в.: общественный быт и культура горожан Западной Сибири / А. И. Куприянов. – М., 1995.
4. Миненко Н. А., Апкаримова Е. Ю., Голикова С. В. Повседневная жизнь уральского города в XVIII – начале XX века / Н. А. Миненко, Е. Ю. Апкаримова, С. В. Голикова. – М., 2006.
5. Повседневность российской провинции: история, язык и пространство: Материалы 3-й Всероссийской летней школы «Провинциальная культура России: Подходы и методы изучения истории повседневности» / под ред. С. Ю. Малышевой. – Казань, 2002.
6. Носевич В. Л. Традиционная белорусская деревня в европейской перспективе / В. Л. Носевич. – Мн., 2004.
7. ГАТО. – Ф. 16. – Оп. 31. – Ед. хр. 30 а.
8. ГАТО. – Ф. 145. – Оп. 32. – Ед. хр. 5.
9. ГАТО. – Ф. 145. – Оп. 37. – Ед. хр. 1-3.
10. ГАТО. – Ф. 145. – Оп. 40. – Ед. хр. 1-6.
11. Зайончковский П. А. Правительственный аппарат самодержавной России / П. А. Зайончковский. – М., 1978.
12. Адрес-календарь Тамбовской губернии на 1912 г. – Тамбов, 1912.
13. Адрес-календарь и справочная книжка служащих Тамбовской губернии 1916 г. – Тамбов, 1916.
14. Посчитано по: ГАТО. – Ф. 12. – Оп. 1. – Ед. хр. 247, 462, 1105, 1417, 1800, 1800-1804, 1890–1893, 1897–1899, 2070–2078, 2127; Ф. 16. – Оп. 13. – Ед. хр. 14; Оп. 31. – Ед. хр. 30 а; Оп. 91. – Ед. хр. 29.
15. ГАТО. – Ф. 12. – Оп. 1. – Ед. хр. 1838.
16. Акользина М. К. Изменение социальной структуры населения среднего русского уездного города в первой половине XIX в. (по материалам Моршанска тамбовской губернии): Дисс...канд. ист. наук: 07.02. 00 / Тамбовский государственный университет / М. К. Акользина. – Тамбов, 2002.
17. ГАТО. – Ф. 17. – Оп. 1. – Ед. хр. 3858.
18. Гоголь Н. В. Ревизор / Н. В. Гоголь // Собрание сочинений. В 8 т. Т. 4. – М., 1984.
19. Гоголь Н. В. Женитьба / Н. В. Гоголь // Собрание сочинений. В 8 т. Т. 4. – М., 1984.
20. Гончаров И. А. Обыкновенная история / И. А. Гончаров. – М., 2004.
21. Лермонтов М. Ю. Тамбовская казначейша / М. Ю. Лермонтов // Собрание сочинений. В 2 т. – М., 1989. – Т. 1.
22. Салтыков-Щедрин М. Е. Губернские очерки / М. Е. Салтыков-Щедрин. – Л., 1937.
23. Аверченко А. Т. Бритва в киселе. Избранные произведения / А. Т. Аверченко. – М., 1990.
24. Сологуб Ф. К. Мелкий бес / Ф. К. Сологуб – Томск, 1990.
25. Чехов А. П. Избранные произведения в 3-х т. / А. П. Чехов – М., 1967. – Т. 1-3.
26. Патриархальная или Золотая свадьба. – Тамбов, 1864.

УДК 94(540)"1932/1933":329.733

Гандистская кампания за права хариджанов в 1932–1933 гг.

Уллах Павел

Уллах Павел. Гандистская кампания за права хариджанов в 1932–1933 гг. В данной статье рассматривается ход и особенности кампании, проводившейся в указанный период Махатмой Ганди и его сподвижниками с целью улучшения условий жизни хариджанов. Автор сделал попытку определить степень эффективности кампании и рассмотреть с разных позиций некоторые дискуссионные моменты исследуемой темы.
Ключевые слова: Ганди, хариджаны, хариджанский тур, Пунский пакт, бессрочная голодовка.

Уллах Павло. Гандистська кампанія за права хариджанів в 1932–1933 рр. В даній статті розглядається хід і особливості кампанії, що проводилася в зазначений період Махатмою Ганді та його сподвижниками з метою покращення умов життя хариджанів. Автор зробив спробу визначити ступінь ефективності кампанії і розглянути з різних позицій деякі дискусійні моменти досліджуваної теми.
Ключові слова: Ганді, хариджани, хариджанський тур, Пунський пакт, безстрокове голодування.

Ullah Pavel. Gandhi's campaign for the rights of Harijans in 1932–1933. Progress and features of campaign, which was held during mentioned period by Mahatma Gandhi and his associates, are viewed in this article. Author made an attempt to estimate campaign's efficiency rate and to consider some controversial moments of researched topic from different positions.
Keywords: Gandhi, Harijans, Harijan tour, Poona Pact, termless fast.

На данный момент в Индии проводится перепись населения, вслед за которой впервые за последние 80 лет будет отдельно проведена кастовая перепись [25]. Предыдущей переписью населения (2001 г.), было зафиксировано более 166 млн представителей т.н. зарегистрированных каст и отсталых племен [19], против которых так или иначе по-прежнему настроено общество и которые находятся на нижних ступенях социальной лестницы. В связи с этим представляется актуальным рассмотрение вопросов, касающихся резкого подъема интереса индийского общества к проблемам

зарегистрированных каст (хариджанов, как их часто называли в 1930-е), произошедшего во многом благодаря кампании Махатмы Ганди в 1932-1933 гг. Данная статья посвящена всестороннему изучению этой кампании. Дискуссионными в этой теме остаются вопросы о роли религиозного фактора, о влиянии кампании на угасание движения гражданского неповиновения. Данная тема является недостаточно исследованной, поскольку чаще всего включается в общую канву повествования об индийском национально-освободительном движении или о М. Ганди, а отдельно практически не рассматривается.

Среди использованных в ходе исследования источников – официальные документы (Пунский пакт, «Общинное решение»), периодика («Хариджан», «Таймс оф Индия»), мемуары (Г. Д. Бирлы, Дж. Б. Крипалани, Р. Рейнолдса), автобиографии Дж. Неру и Р. Прасада, публицистическая работа Б. Р. Амбедкара, сборники речей и писем Ганди.

Использованную литературу можно разделить на несколько подгрупп: работы о личности Ганди (А. Горев, Е. М. Ш. Намбудирипад, С. Н. Бхаттачарья, Г. Дхаван, Дж. Браун, Д. Далтон), общие работы по истории Индии (Я. Киневич и др.), о национально-освободительном движении (А. А. Чувпило, А. М. Дьяков, Р. А. Ульяновский, П. Б. Ситарамая, Р. Чалапати, К. Бхаратан, Дж. Стенли) и работы о кастовой системе (А. А. Куценков, Е. С. Юрлова, О. В. Мезенцева, Н. Н. Сосина, П. Датт, Б. Хоугхтон, С. Бейли).

Целью данной работы является всестороннее изучение гандистской кампании за права хариджанов. Объект изучения – влияние кампании на положение хариджанов, предмет – сферы и методы её проведения. В связи с этим можно выделить основные задачи: изучить сущность самой кампании, её результаты и проанализировать мнения о её эффективности.

До мероприятий, проведенных Ганди, положение хариджанов было незавидным [14, р. 253]. Деятели Конгресса выделили 4 основные сферы их угнетения: социальная, экономическая, религиозная и политическая, из которых наиболее важной считали последнюю. Однако Конгресс предусматривал не ликвидацию кастовой системы, а лишь более терпимое отношение к хариджанам [12, с. 23]. Махатма Ганди ясно видел в хариджанах огромный резерв для расширения социальной базы партии и придал рассматриваемой нами проблеме общиндийское звучание [12, с. 31]. Против кастовой сегрегации выступали Дж. Неру и С. Ч. Бос [14, р. 244]. Организации хариджанов, существовавшие независимо от Конгресса, ставили такие вопросы: уничтожение внеэкономической эксплуатации, пересмотр отношений между высшими и низшими кастами, предоставление неприкасаемым гражданских прав. Все требования дают возможность увидеть некую отчужденность этих организаций от Конгресса [2, с. 36]. Поначалу вопрос о положении хариджанов был второстепенным для всеиндийского движения

гражданского неповиновения и приобрел остроту лишь к началу 1930-х гг., когда лидеры организаций хариджанов стали требовать от англичан своего участия в политической жизни страны, а Ганди посчитал эти требования преждевременными [3, с. 171]. Этими разногласиями не преминули воспользоваться англичане [9].

На Второй конференции Круглого стола камнем преткновения стала проблема создания отдельной избирательной курии для хариджанов – Ганди настаивал, что подобное решение опасно в первую очередь для самих хариджанов и заявил, что начнет бессрочную голодовку в случае его принятия [8, с. 345]. Отметим, что Б. Р. Амбедкар одобрил создание отдельной курии [14, р. 261]. Вскоре после завершения Конференции Ганди был арестован. В тюрьме он написал письма С. Хору и Р. Макдональду, где напоминал о своем заявлении и высказывал свою позицию относительно хариджанов [33, р. 383-385]. В ответах Хор и Макдональд дипломатично писали о нежелательности начала голодовки. Ситуация обострилась после того, как Макдональд, вопреки протестам Ганди издал «Общинное решение», в котором шла речь о создании курии для хариджанов [24].

По «Общинному решению» хариджаны получили специальное представительство в законодательных органах и право избирать депутатов-индусов совместно с кастовыми индусами. В районах, где проживало большое количество хариджанов, были созданы специальные избирательные округа, в которых они получили право голосовать за своих представителей [12, с. 31]. В целом, хариджаны получили меньше мест, чем требовали, и англичане своеобразно компенсировали это – хариджанам дали право двойного голоса, что встретило поддержку Амбедкара. При этом другие лидеры хариджанов – Рао Бахадур и М. С. Раджа, критиковали «Общинное решение» и симпатизирующих ему [28, р. 148; 32, р. 899]. После этого Ганди написал Макдональду о своем неодобрительном отношении к «Общинному решению» и готовности к голодовке в случае его принятия [9, с. 317].

Ганди объявил, что 20 сентября 1932 г. он начнет в тюрьме обещанную голодовку, призванную привлечь внимание общественности к грядущему юридическому обособлению хариджанов, но в итоге превратившуюся в кампанию по улучшению условий их жизни [21, р. 149; 23]. Некоторые видные политики, равно как и английские власти, негативно восприняли решение о начале голодовки [6, с. 391; 1, с. 254; 18, р. 266].

Одной из ключевых проблем нашего исследования является вопрос: какой фактор в действиях Ганди доминировал в тот момент – религиозный или политический? Биограф Махатмы А. Горев считает, что тот не скрывал политических целей своей голодовки [1, с. 254]. По мнению пацифиста П. Церезоля, сотрудничавшего с Ганди, политические цели лежали на поверхности и были прямо связаны с попытками «завоевать для Индии независимость» [15, р. 106]. В пользу явного доминирования политического фактора высказывались

А. Намбудирипад и Дж. Браун [5, с. 90-92; 18, р. 266]. Но публично Ганди отрицал подобные мотивы: он заявил, что это не политический вопрос [22, р. 200]. Таким образом, доминирование политического фактора над религиозным более чем очевидно.

Объявив 20 сентября 1932 года обещанную голодовку, Махатма шокировал общественность. По стране прокатилась волна аналогичных голодовок за права хариджанов, им стали сочувствовать; была проведена неделя отмены неприкасаемости (27.09-2.10.1932), в ходе которой хариджанам открыли доступ к храмам и общественным колодцам, стали проводиться совместные трапезы с ними [18, р. 269; 11, с. 56]. Голодовка Ганди способствовала эмоциональной перестройке индусов, неприкасаемость уничтожить не удалось, но само явление перестало получать общественное одобрение [12, с. 36]. В тот период Дж. Неру казалось, что неприкасаемость «была обречена» [6, с. 392]. Дж. Браун склонен называть реакцию индийцев на голодовку Ганди и её окончание «почти истерической» [18, р. 267]. Р. Прасад говорит несколько сдержаннее [8, с. 345]. П. Б. Ситарамая отметил, что в это время стали появляться предпосылки смягчения общинных конфликтов [32, р. 905]. Дж. Браун и Б. Р. Амбедкар, критикуя общественную реакцию, называли её ложной и утверждали, что вскоре после окончания эйфории закрылись двери открытых храмов, прекратилось братание кастовых индусов и неприкасаемых [13, Ch. 3]. Помимо того, Амбедкар заявил, что вопрос о допуске в храмы – «пустое дело» [13, Ch. 4].

Как же была прекращена голодовка, в ходе которой состояние Ганди резко ухудшалось? Деятели Конгресса созвали в Бомбее конференцию, где лидерам хариджанов и кастовых индусов следовало подписать между собой договор о распределении мест в провинциальных легислатурах, что и было сделано 24 сентября [8, с. 345; 32, р. 902]. Подписанный Пунский пакт почти в 2 раза увеличивал представительство неприкасаемых в провинциальных легислатурах [29]. Получив более широкое представительство, неприкасаемые в то же время теряли право двойного голоса, за что пакт критиковал Б. Р. Амбедкар [13, Ch. 3]. Касательно конфликта Амбедкара и Ганди по данному вопросу автор Кембриджской истории Индии пишет следующее: «... они пришли к совершенно различным выводам относительно того, что правительство должно делать для неприкасаемых» [14, р. 260]. Высококастовые индусы приняли пакт настороженно – с хариджанами впервые говорили на равных [28, р. 154]. «Хинду махасабха» требовал отмены системы резервирования мест для хариджанов в Бенгалии – индуисты в этой провинции оказались в меньшинстве [12, с. 37]. Н. Н. Сосина оценивает Пунский пакт негативно: он-де раскол национально-освободительное движение по религиозному признаку и был выгоден только для ИНК, который мог увеличивать число своих кандидатов за счёт мест, зарезервированных для хариджанов [9, с. 318]. В целом, эту точку зрения можно считать правильной. Интересно отметить, что польский индолог Ян Киеневич считает Пунский пакт

соглашением «Хинду махасабхи» и Амбедкара [27, р. 742]. Пожалуй, такое утверждение не совсем верно – под пактом стоят подписи многих видных деятелей Конгресса [32, р. 930-931].

В феврале 1933 г. под эгидой «Хариджан севак сангх» («Общество служения хариджанам») начал выходить еженедельник «Хариджан» [30, р. 32]. В нем развивалась идея постепенной интеграции хариджанов в индусское общество, а тематика статей изначально касалась только вопросов их жизнедеятельности [16, р. 56; 34]. «Хариджан» отличался отсутствием рекламы, так как по замыслу Ганди издание должно было окупаться за счет частных пожертвований [17, р. 97]. «Хариджан севак сангх» в рамках этого еженедельника обнародовал целую серию заявлений для привлечения внимания образованных людей к необходимости улучшить положение хариджанов [14, р. 251]. Ганди ставил задачей этого общества просвещение хариджанов, устранение ритуально «нечистых» элементов из их работы и повседневной жизни [8, с. 347]. Лозунгом организации стал текст резолюции, принятой на Бомбейской конференции 26 сентября 1932 г., где декларировалось равенство в правах кастовых индусов и хариджанов [13, Ch. 4]. Координировала все усилия хариджанского движения новосозданная Всеиндийская лига против неприкасаемости [11, с. 57]. Не менее важной была идея создания самодовлеющей коммуны хариджанов на базе ашрама Сабармати [31, р. 112-114; 14, р. 247-248]. Вопреки замыслу, коммуна жила за счет частных дотаций.

В мае 1933 г. Ганди, будучи в тюрьме, начал голодовку, призванную сломить оппозицию Пунскому пакту [30, р. 116]. Правительство освободило его в первый день голодовки, опасаясь реакции общественности, но ограничило возможность заниматься проблемами уже затухавшего движения гражданского неповиновения, и 9 мая 1933 г. Ганди был вынужден порекомендовать Рабочему комитету Конгресса приостановить движение на 6 недель и сконцентрировать усилия на проблемах хариджанов, для чего начал осенью того же года всеиндийский тур, в ходе которого собирал средства на улучшение жизни хариджанов [32, р. 939, 941; 28, р. 153-154]. Во время проведения тура выявилась явная оппозиция, на Ганди несколько раз было совершено покушение, он нещадно критиковался [8, с. 349]. В общей сложности тур длился 9 месяцев, в течение которых Ганди выступал на собраниях, митингах, проводил встречи и беседы [12, с. 37].

Были ли мероприятия, проводившиеся Ганди, успешными? Сам он подчеркивал, что если неприкасаемость будет упразднена, то это будет иметь далеко идущие последствия [22, р. 199]. Решимость Махатмы в этом вопросе очевидна, но были факторы, которые не зависели от его личных устремлений.

Резкие вспышки энтузиазма, как в случае с реакцией на голодовку 20-24 сентября 1932 г., не могут длиться долго. Это справедливо отмечают как сторонники, так и критики Ганди. Многие не разделяли его точку

зрения на приоритеты в деле эмансипации хариджанов. Дж. Неру считал, что с неприкасаемостью можно покончить только в случае освобождения хариджанов из-под экономического гнета [7, с. 234]. Амбедкар, высказывая аналогичную точку зрения, считал необходимым наделение их землей и упразднение джаджмани [12, с. 69]. На этом фронте Ганди не преуспел, т.к. откладывал решение этого вопроса в пользу предоставления хариджанам политических прав. По словам Р. Прасада, М. Ганди «...считал ... радикальным средством [устранения неприкасаемости] ... полное устранение социальной сегрегации» [8, с. 346]. Дж. Крипалани писал, что неприкасаемость было практически невозможно изжить из-за огромных размеров и разветвленности индуистского общества [28, р. 152].

Мнения исследователей в оценке проведенной кампании разнятся. Джонс Стенли говорит о «коллапсе» кастовой системы [26, р. 134]. Р. А. Ульяновский упоминает о другом аспекте – деятельности Ганди способствовала законодательному провозглашению гражданских прав хариджанов [10, с. 69]. Ганди действительно ставил такую цель, и он её добился. В позитивном ключе о проведенной кампании говорит и А. М. Дьяков [2, с. 37]. «Деятельность Ганди ... носила прогрессивный характер» – подытоживает О. В. Мезенцева [4, с. 39]. «Секрет успеха Ганди – добавляет А. А. Куценков, – кроется в том, что он мастерски соединяет достижения и цели реформации с задачами освободительного движения» [3, с. 169].

Исследователи, оценивающие кампанию негативно, несмотря на это отдают должное стараниям Махатмы. Г. Дхаван считает, что для Ганди ликвидация неприкасаемости была важнее достижения независимости [21, р. 98]. Трудно понять, в каком ключе это утверждается: то ли из симпатий к хариджанской кампании, то ли как упрек на отвлечение от дел первостепенной важности. А. А. Чувпило склонен считать, что ИНК не удалось разрешить кастовую и общинную проблему [11, с. 57]. Против Ганди настроен марксист Е. М. Ш. Намбудирипад, расценивающий деятельность Махатмы как прислуживание интересам индийской буржуазии, да еще и в столь второстепенном деле [5, с. 90]. Противник Ганди по общинному вопросу Б. Р. Амбедкар отзывался о кампании крайне неодобрительно [13].

В ходе исследования автор пришел к следующим выводам. По нашему мнению, Ганди избрал верный способ привлечения внимания общества к проблемам хариджанов – страна живо откликнулась на радикальные меры [20, с. 57]. Порой действия Махатмы критиковались – некоторые считали, что борьбу с неприкасаемостью он сводил преимущественно к культурно-просветительской деятельности [5, с. 193].

После рассмотрения всех интересующих нас вопросов, мнений и оценок, сделаем свои заключения по нескольким пунктам.

Во-первых, оценим важность рассмотренной проблемы. Вопреки некоторым мнениям, факты указывают на то, что вопрос о положении

хариджанов был первостепенным. Махатма пытался привлечь внимание общественности к этой проблеме, не побоялся пойти против соратников, отодвинул на задний план движение неповиновения. Не будем недооценивать Махатму: он был прагматичным политиком и просто так в крайности не бросался. В ходе кампании некоторое время казалось, что решение всех проблем хариджанов уже близко. Но стоило Ганди ослабить своё внимание к этим проблемам, как консервативное индусское общество стало возвращать утраченные в ходе кампании прерогативы.

Во-вторых, как рассмотренная кампания повлияла на жизнь хариджанов? Автор данной работы частично разделяет уже упоминавшиеся точки зрения Дж. Неру, Б. Р. Амбедкара и А. А. Чувпило. Для полного устранения неприкасаемости следовало проделать огромную работу, особенно в деле улучшения их экономического положения. Ганди критикуется за то, что в этом деле он ничего не добился, но он понимал, насколько её решение будет трудным, потому и взялся за сравнительно более легкое дело – предоставление хариджанам политических прав, в чем довольно быстро добился успеха.

В-третьих, возвращаясь к вопросу о соотношении религиозных и политических мотивов в проведении хариджанской кампании и опираясь на мнение большинства исследователей, можно наблюдать в действиях Махатмы политическую подоплеку, успешно представленную им обществу как религиозное стремление помочь несправедливо угнетенным.

Литература

1. Горев А. В. Махатма Ганди / А. В. Горев. – М., 1989.
2. Дьяков А. М. Национально-освободительная борьба народов Индии и рабочее движение на первом этапе общего кризиса капитализма / А. М. Дьяков. – М., 1957.
3. Куценков А. А. Эволюция индийской касты / А. А. Куценков. – М., 1983.
4. Мезенцева О. В. Роль индуизма в идеологической борьбе современной Индии / О. В. Мезенцева. – М., 1985.
5. Намбудирипад Е. М. Ш. Махатма Ганди и гандизм / Е. М. Ш. Намбудирипад. – М., 1960.
6. Неру Дж. Автобиография / Дж. Неру. – М., 1955.
7. Неру Дж. Взгляд на всемирную историю. Письма к дочери из тюрьмы, содержащие свободное изложение истории для юношества: в 3 томах / Дж. Неру. – М., 1981 – Т. 2.
8. Прасад Р. Автобиография / Р. Прасад. – М., 1961.
9. Сосина Н. Н. Использование английскими колонизаторами кастовой системы / Н. Н. Сосина // Касты в Индии / Под ред. Г. Г. Котовского. – М., 1965. – С. 296-322.
10. Ульяновский Р. А. Три лидера великого индийского народа / Р. А. Ульяновский. – М., 1986.

11. Чувпило А. А. Политический курс Индийского национального конгресса и внутривластная борьба в 30-е годы XX века / А. А. Чувпило. – Харьков, 1996.
12. Юрлова Е. С. "Неприкасаемые" в Индии / Е. С. Юрлова. – М., 1989.
13. Ambedkar B. R. What Congress and Gandhi Have Done To The Untouchables / B. R. Ambedkar. [On-line resource]. Режим доступа: <http://www.ambedkar.org/ambcd/41A.What%20Congress%20and%20Gandhi%20Pre%20face.htm>. Access – May 7, 2011.
14. Bayly S. Caste, Society and Politics in India from the Eighteenth Century to the Modern Age / S. Bayly // The New Cambridge History of India. – Cambridge, 2008. – Vol. IV/ – Pt. 3.
15. Bharatan K. The Indian Struggle for Freedom (through western eyes) / K. Bharatan. – Rajamundry, 1938.
16. Bhattacharyya S. N. Mahatma Gandhi The Journalist / S. N. Bhattacharyya. – Bombay; Madras, 1965.
17. Birla G. D. In the shadow of The Mahatma / G. D. Birla. – Bombay, 1957.
18. Brown J. M. Gandhi: Prisoner of hope / J. Brown. – New Haven; London, 1989.
19. Census Data 2001. Scheduled Castes & Scheduled Tribes Population. [On-line resource]. Режим доступа: http://www.censusindia.gov.in/Census_Data_2001/India_at_Glance/scst.aspx. Access – May 23, 2011.
20. Dalton D. Mahatma Gandhi: Nonviolent power in action / D. Dalton. – New York; London, 1993.
21. Dhawan G. The Political Philosophy of Mahatma Gandhi / G. Dhawan. – Ahmedabad, 1962.
22. Gandhi M. K. To The Students / M. K. Gandhi. – Ahmedabad, 1958.
23. Gandhi's Interview // Times of India – 1932. – September 21.
24. Houghton B. The Communal Award and Gandhi / B. Houghton. [On-line resource]. Режим доступа: http://www.marxists.org/history/international/comintern/sections/britain/periodicals/labour_monthly/1932/12/x01.htm. Access – May 4, 2011.
25. Indian cabinet approves caste-based census for 2011. [On-line resource]. Режим доступа: <http://www.bbc.co.uk/news/world-south-asia-11241916>. Access – April 9, 2011.
26. Jones Stanley E. Mahatma Gandhi. An Interpretation / E. Stanley Jones. – New York; Nashville, 1948.
27. Kieniewicz J. Historia Indii / J. Kieniewicz. – Wroslaw, 1980.
28. Kripalani J. B. Gandhi His Life and Thought / J. B. Kripalani. – New Delhi, 1970.
29. Poona Pact. [On-line resource]. Режим доступа: <http://www.ambedkar.org/impdocs/poonapact.htm>. Access – May 13, 2011.
30. Rau Chalapati M. Gandhi and Nehru / M. Chalapati Rau. – Bombay, New York, 1967.
31. Reynolds R. A quest for Gandhi / R. Reynolds. – New York, 1952.
32. Sitaramayya P. B. The History of The Indian National Congress (1885–1935) / P. B. Sitaramayya. – Madras, 1935.
33. The Collected Works of Mahatma Gandhi (June–August 1932) – Ahmedabad, 1972.
34. Week to Week // Harijan. – 1933. – February 18.

УДК 94(520)«18»:323.13(=521)

Предпосылки японизма: этнопсихологический аспект

Чистотина Ольга

Чистотина Ольга. Предпосылки японизма: этнопсихологический аспект. У статті географічні, соціальні та культурні умови періоду пізнього сьогунату Токугава проаналізовані в контексті формування теорії японської виключності. Висвітлено особливий вплив синтоїстського етноцентризму на характер націоналістичної концепції, а також роль релігійно-філософських шкіл у розробці догматів японізму та їх пропаганді.

Ключові слова: японізм, синто, кокутай, виключність, мілітаризація, менталітет.

Чистотина Ольга. Предпосылки японизма: этнопсихологический аспект. В статье географические, социальные и культурные условия периода позднего сёгуната Токугава проанализированы в контексте формирования теории японской исключительности. Освещено особое влияние синтоистского этноцентризма на характер националистической концепции, а также роль религиозно-философских школ в разработке догматов японизма и их пропаганде.

Ключевые слова: японизм, синто, кокутай, исключительность, милитаризация, менталитет.

Chistotina Olga. Prerequisites of Japanism: Ethnopsychological Aspect. In this paper geographical, social and cultural conditions of the late Tokugawa period are analyzed in context of the theory of Japanese exclusivity. It is shown a special influence of Shinto ethnocentrism on the nature of nationalist concept and the role of religious and philosophical schools in development of Japanism dogma and its propaganda.

Key words: Japanism, Shinto, kokutai, exclusiveness, militarization, mentality.

Теория японской исключительности сыграла особую роль в процессе модернизации и милитаризации Японии, что вызывает научный интерес к этому явлению общественно-политической мысли. Исследование представлений о национальной исключительности напрямую связано с историей ментальности и требует всестороннего освещения. Работы, посвященные проблемам японской этнопсихологии, преимущественно написаны в научно-популярном жанре и посвящены

современности, в то время как исторический срез этнического самосознания остается малоизученным. В данной статье сделана попытка проанализировать те условия и предпосылки, которые способствовали появлению идеи японизма и её массовому распространению в обществе накануне реставрации Мэйдзи.

Историография японизма довольно обширна, так как находится на пересечении политической, социальной и культурной истории. Однако внимание большинства исследователей сосредоточено на японизме как официальной государственной доктрине эпохи Мэйдзи или же более поздних периодов. Процесс формирования идеи японской исключительности в период кризиса сёгуната Токугава показан в коллективном сборнике «"Дух Ямато" в прошлом и настоящем», где собраны статьи, посвященные поискам японской идентичности в различные периоды [5]. Шеститомная история Японии издания Кембриджского университета является базовым общесисторическим исследованием [25]. Общественно-политическая мысль Японии рассматриваемого периода исследуется в работах Ю. Д. Михайловой и Нагаты Хироси [12; 14]. Глубокий анализ причин и предпосылок Мэйдзи исин дан В. Э. Молодяковым, а в работе А. Н. Мещерякова наиболее полно описаны события периода бакумацу [13; 11, с. 5-214]. Социально-экономические процессы разложения феодального строя и проникновения иностранного капитала, спровоцировавшие развитие национализма, обстоятельно освещены в работах Нормана Герберта, А. Е. Жукова и др. [4, с. 17-53; 7; 3]. Религиозный, в частности синтоистский, аспект японского национализма и милитаризма рассмотрен Г. Е. Светловым, А. Б. Спеваковским, Л. С. Васильевым [18; 21; 2], дзэн-буддийским основам психологии самураев посвящена работа Уинстона Л. Кинга [23]. Культ императора является объектом исследования в монографии Т. Г. Сила-Новицкой [19]. Культурологическое и литературоведческое направление представляют И. П. Сусов, К. М. Попов и Бенедикт Рут, исследование которой посвящено вопросам менталитета [22, с. 63-68; 16; 1; 17].

Важнейшими источниками, в которых отражены теоретические истоки и практические предпосылки японизма, являются традиционные синтоистские тексты «Кодзики» и «Нихонги», произведение «Хагакурэ» как отражение самурайской этики [9; 8], историко-философское наследие Школы национальных наук и Школы Мито, в частности трактат Мотоори Норинага «Тамэ Кусигэ» [15], а также мемуарная русскоязычная литература [20].

Целью нашего исследования является выявление и анализ тех предпосылок, которые сделали общество восприимчивым к националистическим теориям и подготовили почву для развития милитаризма. Рассматривая процесс становления идеи японской

исключительности, мы должны учитывать историческую обстановку, которая спровоцировала рост националистических тенденций, и её культурные истоки, уходящие далеко вглубь японской истории.

Истоки этого явления стоит искать в традиционной религии синто, особенностях географического положения, самурайской этике и общественной реакции на подписание неравноправных Ансэйских договоров.

Среди общих условий формирования такого миропонимания нужно отметить фактор географической замкнутости вследствие островного положения (консервация особенностей местного менталитета) [7, с. 10-11] и гомогенность японцев после двух столетий почти полной самоизоляции [13, с. 69]. Длительное обособление от других стран способствовало противопоставлению себя всему внешнему миру («наше государство коренным образом отличается от иностранных» [15, с. 104]) и на основе этого – формированию этнического самосознания. Это стало отправной точкой для развития представления о Японии как «островке цивилизации», окруженном «варварами» [14, с. 228].

Относительная изолированность японских островов препятствовала проникновению завоевателей, а неудачная попытка монгольского вторжения утвердила догматическую уверенность в непобедимости и избранности Японии [18, с. 120]. А. Б. Спеваковский подчеркивает важность событий XIII в., утверждая, что именно тайфун, погубивший монгольские корабли у западных берегов Японского архипелага, стал основанием для веры в непобедимость Японии из-за особого покровительства богов [21, с. 17, 29].

Длительная изоляция сказалась не только на экономической и политической консервации, но и на отношении общества к неазиатскому миру. Если среди элиты, которая через открытый порт Нагасаки имела возможность ограниченного доступа к европейской культуре, могло формироваться разное отношение к Западу, то реакция большинства японцев, никогда не видевших «варваров», была почти однозначно негативной [24, с. 42]. Появление «черных кораблей» commodора Перри в непосредственной близости от столицы сёгуната привело в шок все население Эдо, а до Киото слухи донесли уже известие о ста кораблях и тысяче воинов [11, с. 36].

Появление «варваров» на «священной» земле, куда не ступала нога иностранцев, их требования к сёгуну (чей полный титул звучит как «сэй-и-тайсёгун» – «великий полководец, покоритель варваров») рассматривались японцами как оскорбление. Для понимания сложного мира японской дипломатии нужно учесть некоторые подробности церемониала встречи с «императором»: встреча с commodором прошла в полном молчании со стороны японцев [11, с. 609], что было единственным возможным знаком протеста. Сам характер переговоров (скорее похожих на ультиматум, чем на переговоры) ставил японцев в

унизительное положение. Итогом серии договоров с западными государствами, подписанных в 1854–1860 гг., стала потеря Японией экономической и частично политической самостоятельности [7, с. 614–617]. Ситуация, характеризующаяся Гербертом Норманом как «семнадцать государств в пяти портах» [4, с. 9], стала причиной массовых расправ над иностранцами. Реваншизм, выросший на основе Ансэйских договоров, привел к бурному развитию националистических и ксенофобских настроений в обществе.

Одновременно с сопротивлением внешней угрозе в стране усилилась внутренняя борьба – после подписания договоров она стала особенно острой. Вся вина за подписание неравноправных договоров, усугубленная медлительностью бакуфу в критической ситуации, была возложена на сёгуна. Недовольство сёгуном, охватившее почти все слои общества, отразилось и на религиозной жизни страны. Недовольство правлением Токугава нашло свое проявление, в частности, и в отношении японцев к буддизму как официальной религии сёгуна. Политика Токугава характеризовалась попыткой идеологического контроля через создание иерархической структуры «сёгунат – буддийские храмы – массы» [19, с. 24]. В условиях пошатнувшейся власти сёгуна буддийские храмы, которые при Токугава были неотъемлемой частью полицейской системы [2; 14, с. 64], стали объектом выражения народного недовольства. В период гражданской войны и в первые годы восстановления монархии по всей стране прошли масштабные антибуддийские акции и погромы. Кроме фактора политического кризиса буддизма в Японии, как утверждает японский философ Нагата Хироси, «духовные творческие возможности буддизма были полностью исчерпаны» [14, с. 65].

В противовес официальной религии уже в XVIII в. стал возрастать интерес к традиционному синто в кругу ученых-литературоведов. В период бакумацу обозначилась тенденция вытеснения буддизма синтоистскими сектами также и в низших социальных прослойках общества, что имело свои веские причины и значительные последствия для массового политического сознания [25, с. 215].

Синто, в отличие от мировых религий, в процессе своего распространения не насаждался силой в борьбе с местными верованиями, а включал их в себя. Так как синто не имеет основателя, четкого времени и места возникновения, это дало основания говорить о том, что синто возник вместе с Японией, развивался вместе с ней и неотделим от нее. Позднее из этого был сделан вывод о глубинной национальной сущности синто, об идентичности его самой японской нации [18, с. 9–10]. Однако до начала движения за «возрождение синто древности» он не играл роли этико-политической основы общественной жизни.

Политическая трактовка синто была разработана лишь в конце XVIII в. на основании филологических исследований. В рамках японской

лингвистической традиции сформировалась убежденность в совершенстве и исключительности японского языка [22, с. 68], которая далее трансформировалась в идею японской исключительности. Такая «филологическая философия» [13, с. 58]. Вскоре перешагнула за рамки лингвистики и обратилась к историческому осмыслению памятников древности. Школа национальных наук, деятельность которой была сконцентрирована на исследовании синтоистских текстов («Кодзики» были прокомментированы в 49 томах), положила начало теоретическому оформлению японизма. Ее представитель Мотоори Норинага разработал базовые положения этой теории. В основе теологии, разработанной Норинага, лежали сказания об «эре богов» и творении Японии, при этом предания трактовались как хроника подлинных фактов, которые положено воспринимать буквально и рассматривать как незыблемую истину – «все иностранные учения по своей сути ложны, а предания нашей родины истинны» [15, с. 94]. Исключительная роль, принадлежащая, по мифу, Японии, «рожденной» богами Идзанаги и Идзанами, была истолкована политически. Норинага утверждал, что все другие страны должны почитать «божественную страну», подчиняться ей и следовать ее «истинному Пути» [15, с. 95]. «Избранность» Японии была мотивирована божественным происхождением страны и «непрерывностью в веках» ее императорской династии.

Ученник Норинага Ацутанэ Хирата пропагандировал идею арахитогами [5, с. 122] – представление об императоре как о живом боге и провозгласил нравственное и духовное превосходство японцев над другими народами по праву рождения и крови [13, с. 79]. Таким образом, вопрос о восстановлении полноты императорской власти получал не только сугубо политическое, но и религиозное измерение. Особенно же акцентировался довод божественности происхождения династии; как справедливо отмечает В. Э. Молодяков, непрерывность престолонаследия в традиционном обществе подчеркивает сакральный характер царской власти [13, с. 64].

Политические идеи Школы национальных наук в изменившейся обстановке первой половины XIX в. были преобразованы и развиты представителями школы Мито. Основные идеи школы Мито выражены в концепциях «кокутай» (буквально – «тело государства», описательно термин переводится как «уникальная японская государственная сущность» [12, с. 11–12]) и «тюко-иппон» («верноподданность и сыновняя почтительность»). Император объявлялся не только единственно законным высшим сувереном страны, но и отцом всех подданных, в результате чего Япония рассматривалась как «государство-семья» (кадзоку кокка) [19, с. 34, 46–49]. Концепцию «кокутай», сочетавшую в себе синтоистскую мифологию и конфуцианские этические принципы, изложил Айдзава Сэйсисай в 1825 г. в политическом эссе «Синрон». О доминировании в этой теории идей превосходства

свидетельствует уже фраза, которой начинается произведение: «Солнце восходит в нашей божественной Земле, и здесь берет начало исконная энергия» [25, с. 114]. Согласно учению Аидзава, «кокутай» – это специфически японская государственная общность, объединяющая императора (первосвященника синто и сакрального лидера), японский народ (потомков Аматаэрасу) и Японские острова (творение Идзанаги и Идзанами) [13, с. 69]. Понятие «кокутай» в толковании Аидзава имело множество аспектов, в том числе предполагало особый национальный характер японцев, воплощающийся в моральных добродетелях почтительности [19, с. 34]. Идея «кокутай» воспринималась японцами эпохи Токугава как квинтэссенция японской самобытности.

Затрагивая вопрос о формировании в эпоху Токугава национальных ценностных ориентиров, отметим один важный аспект: роль самурайства. Как утверждает Л. Д. Гришелева, «доминирующая роль самурайства в формировании идейной атмосферы страны привела к заметной «самураизации» духовной жизни нации» [5, с. 126] и к милитаризации политических взглядов. Самурайство, традиционно игравшее существенную роль как в политических, так и в идеологических процессах страны, в эпоху Токугава стало стремительно терять свое влияние. Лишь небольшая прослойка самураев – хатамото (буквально – «под знаменем») занимала положение служилой знати и составляла главную опору режима сёгуната [24, с. 26]. Однако положение рядовых самураев в этот период значительно ухудшилось. Правительство Токугава стремилось избегать военных действий как внутри страны, так и во внешнеполитических отношениях, сведенных к минимуму, поэтому служба самураев свелась лишь к подавлению крестьянских восстаний [4, с. 28]. Таким образом, возникало коренное противоречие между традиционным образом жизни самурайства и относительно мирной обстановкой Японии конца XVIII – первой половины XIX в. [1]. «Самурайский дух с неистовством искал новые формы воплощения» [23, с. 242] и в период бакумацу проявился в движении за почитание императора и изгнание «варваров» (организованные самураями убийства иностранцев) [20]. Идеология военно-феодального сословия – кодекс бусидо – повлияла не только на дискуссию о вопросе цели, но и на выбор методов. Впоследствии, с ликвидацией самурайства как особого сословия, требования самурайской этики почти без изменений были перенесены в императорскую армию [21, с. 43]. Произошло лишь смещение акцентов – от верности даймё к верности императору. Как утверждает исследователь восточных религий Л. С. Васильев, обостренное чувство чести, культ смерти во имя долга, фанатичная преданность патрону и философия фатализма – все эти представления, составляющие основу бусидо, оказали огромное влияние на японский национальный характер [2]. Ключевая роль военного сословия, в

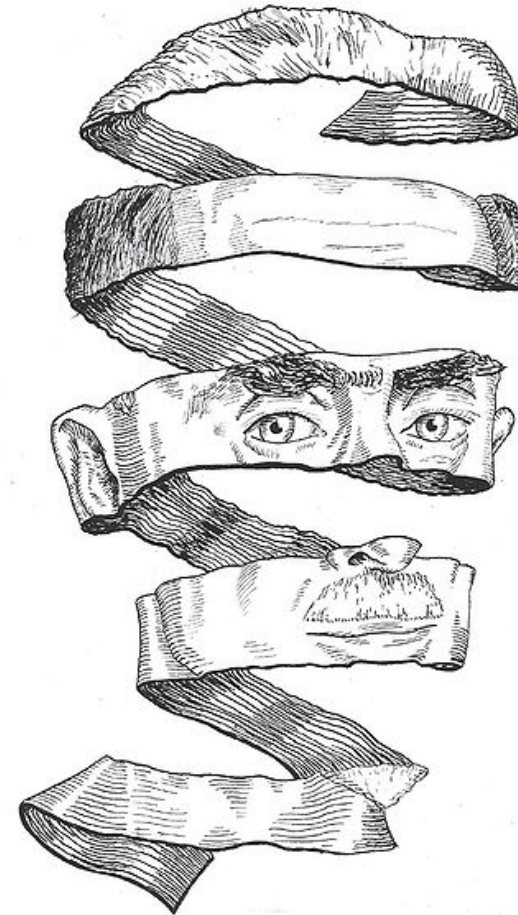
конечном счете, стала одним из решающих факторов последующей милитаризации Японии.

Таким образом, из вышесказанного можно заключить, что целый комплекс факторов (длительная изоляция, национальная ориентированность синто, воинственная идеология самурайства, жажда реванша за Ансэйские договоры) в сер. XIX в. сделал японское общество восприимчивым к националистическим концепциям и способствовал распространению теории японизма. Эти идеи, оформленные в учении Школы национальных наук и Школы Мито, стали теоретической платформой для движения за восстановление полноты власти императора и в значительной мере определили ход событий Мэйдзи исин. После реставрации императорской власти в 1868 г. японизм вступил в стадию трансформации в официальную государственную идеологию, что является интересным объектом для отдельного исследования.

Литература

1. Бенедикт Р. Хризантема и меч: Модели японской культуры / Р. Бенедикт; пер. с англ. М. Н. Корнилов, Е. М. Лазарева, В. Г. Николаев. – М., 2004.
2. Васильев Л. С. История религий Востока / Л. С. Васильев. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Relig/Vasil1/index.php. Доступ – 25.05.2011 г.
3. Гальперин А. Л. Очерки социально-политической истории Японии в период позднего феодализма / А. Л. Гальперин, А. А. Искендеров. – М., 1963.
4. Герберт Н. Становление капиталистической Японии: сокр. пер. с англ. / Н. Герберт; редакция и предисловие Е. М. Жукова. – М., 1952.
5. "Дух Ямато" в прошлом и настоящем / Коллект. автор. – М., 1989.
6. Ёсисигэ К. Современная философия. Заметки о "духе Ямато" / К. Ёсисигэ. – М., 1974.
7. История Японии / Жуков А. Е. – М., 1998. – Т. 1: С древнейших времён до 1868 г.
8. Кодекс Бусидо. Хагакурэ. Сокрытое в листе. – М., 2004.
9. Кодзики: Мифы Древней Японии / Пер. с яп. – Екатеринбург, 2007.
10. Латыпов Р. А. Почему Китай и Япония ответили по-разному на вызов Запада в XIX в? / Р. А. Латыпов // Аналитические исследования в исторической науке. – март–апрель 2000. – №8. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://history.machaon.ru/all/number_08/analiti4/china/index.html. Доступ – 21.05.2011 г.
11. Мещеряков А. Н. Император Мэйдзи и его Япония / А. Н. Мещеряков. – М., 2009.
12. Михайлова Ю. Д. Общественно-политическая мысль Японии (60-80-е годы XIX в.) / Ю. Д. Михайлова. – М., 1991.
13. Молодяков В. Э. Консервативная революция в Японии: идеология и политика / В. Э. Молодяков. – М., 1999.
14. Нагата Х. История философской мысли Японии: Пер. с яп. / Н. Хироси; общ. ред. и вступ. ст. Ю. Б. Козловского. – М., 1991.

15. *Норинага М.* Тама кусигэ / М. Норинага // Мир по-японски. Эстетические и этические ценности в японской культуре. – СПб., 2000.
16. *Попов К. М.* Япония. Очерки развития национальной культуры и географической мысли / К. М. Попов. – М., 1964.
17. Проблемы национальной психологии Японии: Реф.сб. / Коллект. автор, ИНИОН АН СССР. – М., 1977.
18. *Светлов Г. Е.* Путь богов (Синто в истории Японии) / Г. Е. Светлов. – М., 1985.
19. *Сила-Новицкая Т. Г.* Культ императора в Японии: мифы, история, доктрины, политика / Т. Г. Сила-Новицкая. – М., 1990.
20. *Современная летопись.* Дневник гардемарина с фрегата Аскольд // Русский вестник. – 1860. – №5. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Japan/XIX/1840-1860/Muchanov/text4.htm>. Доступ – 19.05.2011 г.
21. *Спеваковский А. Б.* Религия синто и войны / А. Б. Спеваковский – Л., 1987.
22. *Сусов И. П.* Языкознание в Японии / И. П. Сусов // История языкознания: Учебное пособие для студентов старших курсов и аспирантов. М., 2006. – С. 63-68.
23. *Уинстон Л. Кинг* Дзэн и путь меча. Опыт постижения психологии самурая / Уинстон Л. Кинг. – СПб., 1999.
24. *Японский милитаризм: военно-историческое исследование.* / Под ред. Е. М. Жукова. – М., 1972.
25. *The Cambridge History of Japan* / Edited by Marius B. Jansen. – Cambridge University Press, 1989. – Vol. 5: The Nineteenth Century.

Позиция США и СССР в отношении кипрской проблемы (1960–1974 гг.)

Артамонова Ксения

Артамонова Ксенія. Позиція США та СРСР щодо кіпрської проблеми (1960–1974 рр.) У статті розглядається ставлення США та СРСР до кіпрського питання в руслі протистояння двох держав. Автором були проаналізовані ініціативи Москви та Вашингтону по запобіганню міжетнічного конфлікту на острові, їх вплив на радянсько-американські відносини і ситуацію в районі Східного Середземномор'я.

Ключові слова: кіпрська проблема, США, СРСР, Східного Середземномор'я. Восточное Средиземноморье.

Артамонова Ксения. Позиция США и СССР в отношении кипрской проблемы (1960-1974 гг.) В статье рассматривается позиция США и СССР к кипрской проблеме в русле противостояния двух держав. Автором были проанализированы инициативы Москвы и Вашингтона по предотвращению межэтнического конфликта на острове, их влияние на советско-американские отношения и ситуацию в районе Восточного Средиземноморья.

Ключевые слова: кипрская проблема, США, СССР, Восточное Средиземноморье.

Artamonova Ksenia. The position of the U. S. A and the USSR on the Cyprus problem (1960-1974) This article deals with the attitude of the U. S. A. and USSR to the Cyprus issue in the course of confrontation between the two countries. The author analyzed the initiative of Moscow and Washington to prevent inter-ethnic conflict on the island, their influence on Soviet-American relations and the situation in the Eastern Mediterranean.

Keywords: the Cyprus problem, U. S. A., USSR, the Eastern Mediterranean.

Противостояние США и СССР в период «холодной войны» проявлялась практически во всех локальных конфликтах того времени. Не обошли интересы Москвы и Вашингтона остров Кипр с его межэтническим конфликтом. Тема взаимоотношений двух сверхдержав на фоне межнационального кризиса на стратегически важном для обеих стран острове иногда становилась предметом исследования историков.

В советской историографии проблема затрагивалась В. А. Шмаровым [9; 10], Л. Тюриной [8], Б. М. Поцхверией [5; 6], однако их исследования рассматривали конфликт на острове сквозь призму советско-турецких отношений и несли на себе идеологический отпечаток «холодной войны». Современная российская историография пересмотрела прежнюю позицию в данном вопросе, перейдя к комплексному изучению всех факторов кипрского конфликта, исключив при этом одностороннее рассмотрение проблемы с платформы Советского Союза. О. Н. Бредихин [1], как и азербайджанские исследователи Ф. Гаджиев [2], М. Гасымлы [3], продолжает рассматривать кипрскую проблему через турецкий фактор или в совокупности с проблемами международных отношений Восточного Средиземноморья того времени. Попытка одновременно рассмотреть позиции Москвы и Вашингтона на кипрские события была предпринята в работах греческих историков В. Куфудаки [12], Х. Царанидиса [15, 16], М. Христодулу [17].

После ухода Великобритании из района Восточного Средиземноморья прочные позиции в регионе занимают США. Кипр, находясь на цивилизационном пограничье между Востоком и Западом, имел важное стратегическое значение, и обладание им давало возможность непосредственно влиять на события на Ближнем Востоке. Внешнеполитический курс Вашингтона в отношении Кипра базировался на региональной концепции «контролируемого буксирования». Суть ее заключалась в ослаблении греко-турецких противоречий в регионе путем решения кипрской проблемы и вследствие этого укрепление позиции юго-восточного фланга НАТО. Концепция формировалась под воздействием двух основных факторов: стратегического положения Кипра, географически соседствующего с арабо-израильским «конфликтным регионом», и места острова в системе международных отношений государств Восточного Средиземноморья. С одной стороны, Кипр рассматривался как удобный и важный плацдарм для США на Ближнем Востоке, с другой – как своеобразный «крючок», на котором можно удерживать Грецию и Турцию в орбите НАТО и с их помощью расширять военно-стратегические позиции в регионе [9, с. 137].

В 1960 г. после подписания Цюрихско-Лондонских соглашений между Великобританией, Грецией и Турцией Кипр получил долгожданную независимость, однако она базировалась на хрупкой системе сдержек и противовесов, включавшей в себя вмешательство Лондона, Афин и Анкары во внутренние проблемы острова. Принятие конституции Кипра не урегулировало межэтническое противостояние между греками и турками-киприотами, а вмешательство третьих сторон привело к трансформации межнационального кризиса в затяжной политический конфликт международного уровня.

Во время межобщинного конфликта 1963–1964 гг. Турция выступила с угрозой военного вторжения на Кипр с целью наведения порядка. Для предания законности своим действиям в январе 1964 г. премьер-министр

Турции И. Инёню направил председателю Совета Министров СССР Н. С. Хрущеву и главам других стран письмо, в котором выражалось намерение Турции немедленно пресечь деятельность на Кипре греков-террористов. Отмечалось, что 20 тыс. членов террористической организации ЭОКА (организация борцов за независимость Кипра, созданная руками афинских спецслужб) совершают вооруженные нападения на турок-киприотов [3, с. 31]. Правительство Турции предполагало найти мирное решение этой проблемы. 7 февраля последовало ответное послание Н. С. Хрущева, в котором он возражал против вооруженного вмешательства и Турции, и других международных сил в конфликт. Советская сторона выступила на защиту интересов обеих общин, за мирное решение проблемы. Одновременно в телеграмме президенту Кипра архиепископу Макариосу Н. С. Хрущев пожелал ему полной победы в борьбе за сохранение территориальной целостности и независимости [16, с. 269]. Эта телеграмма возмутила турецкую общественность, и запланированный визит в Москву министра иностранных дел Ф. Эркина был отменен.

Письмо Н. С. Хрущева всколыхнуло и Белый дом. Некоторые официальные лица считали, что для «решения кипрской проблемы надо сократить американскую помощь Турции, тогда турки, склонив голову, примут то, что им говорят» [3, с. 31]. С того времени, по сути, кипрская проблема стала одним из объектов советско-американского противостояния.

11 февраля 1964 г. помощник государственного секретаря Дж. Болл прибыл в Анкару на встречу с И. Инёню и Ф. Эркином. В ходе переговоров обсуждались причины конфликта между греческой и турецкой общинами на острове и планируемые меры турецкого правительства для поддержания порядка. Затем Дж. Болл отправился на Кипр к Макариосу, где выступил с предложением создать «миротворческие силы» НАТО. Макариос же настаивал на введения «голубых касок» ООН. Анкара, однако, не собиралась отказываться от наведения порядка на Кипре собственными силами и начала военную мобилизацию [3, с. 32].

5 июня 1964 г. президент США Л. Джонсон в ответ на действия Турции направил И. Инёню письмо, в котором выражал серьезное беспокойство относительно готовящегося турецкого вторжения, а также категорически возражал против использования американского оружия на Кипре. Правительством США были предложены киприотам различные планы урегулирования проблемы. «План Болла», «план Ачесона», «план Раска», «план Лемницера», названные именами видных американских политиков и военных, предполагали решение вопроса путем ликвидации независимого кипрского государства, либо размещение военных баз НАТО для выполнения миротворческих услуг [9, с. 138-139]. Наибольшую известность получил «план Ачесона».

Летом 1964 г. Вашингтон направил на остров бывшего госсекретаря США Д. Ачесона для изучения обстановки и выработки предложений. Д. Ачесон разработал план решения кипрской проблемы, согласно которому остров должен быть разделен: большую его часть предлагалось присоединить к Греции, а Турции под военную базу передать район на севере Кипра и небольшой греческий остров Кастеллоризон, расположенный к северу от Кипра [12].

Как отмечает греческий исследователь В. Куфудаки, «план Ачесона» был первой попыткой вмешательства США в решение проблемы Кипра [12, с. 244]. Целью этого плана было удовлетворение внешнеполитических интересов Греции и Турции за счет ликвидации независимости Кипра, так как считалось, что получив территориальное вознаграждение, конфликт между двумя членами НАТО удастся решить [7, с. 64].

9 августа 1964 г. кипрское правительство обратилось к СССР. Москва вновь поддержала Кипр в борьбе за сохранение целостности и независимости, однако на конкретное вмешательство в конфликт не решилась. По мнению греческого исследователя Х. Царданидиса, это было связано с нормализацией советско-турецких отношений в данный период [16, с. 265].

США пытались предотвратить турецкое вторжение на остров, угрожая Анкаре прекратить финансовую помощь. Советник президента Л. Джонсона по связям с прессой Д. Пирсон считал, что нужно прекратить американскую помощь Турции – это приведет страну к банкротству, тогда кипрская проблема разрешится сама собой [3, с. 32].

Этим заявлением Вашингтона воспользовалась Москва, предложив безвозмездную помощь Турции в размере 3 млрд долларов [3, с. 35]. Однако советское руководство тоже не поддержало план военного вмешательства Анкары во внутренние дела Кипра. Москву не устраивал ни вариант энозиса (присоединение Кипра к Греции), ни турецкого контроля, так как в обоих случаях Кипр находился бы под контролем НАТО. Поэтому в условиях внутреннего кризиса в западном блоке СССР пошел на сближение с Турцией, в том числе с целью увеличить свое влияние на острове. Азербайджанский историк М. Гасымлы утверждает даже, что кипрский кризис принял форму советско-американского противостояния, но Советский Союз не хотел прямо вмешиваться в конфликт [3, с. 38].

Таким образом, до арабо-израильской войны 1967 г. превалировало стремление не допустить нарушения равновесия в Восточном Средиземноморье. Им объяснялась отрицательная реакция правительства США на идею аннексии Кипра Грецией и Турцией. В госдепартаменте полагали, что осуществление энозиса как и таксима (разделе острова с последующим присоединением его частей к Греции и Турции) окончательно ухудшило бы отношения Греции с Англией и Турцией и ослабило бы позиции Североатлантического альянса в регионе. Однако укрепление независимости Кипра, рост позиций Макариоса, сторонника неприсоединения, приход к власти в Греции правительства «черных полковников», изменили политику

США. Вашингтон взял на себя функции полицейского на Ближнем Востоке и в Восточном Средиземноморье [9, с. 137].

25 октября 1970 г. архиепископ Макариос был приглашен в Белый дом. Администрация Р. Никсона была озабочена увеличением коммунистического влияния на Кипре и не отказывалась от попыток решения проблемы при непосредственном участии США. Макариос, отказавшись от поездки, заявил, что Кипр – не Куба, а голос Запада в Движении неприсоединения, и он, как президент, не сотрудничает с кипрскими коммунистами. «Меня поддерживают, потому что у меня есть народная власть, но я их не поддерживаю, чтобы ее получить», – заявил архиепископ [11].

2-9 июня 1971 г. президент Кипра Макариос посетил с официальным визитом СССР. В заключительном коммюнике по поводу визита говорилось, что Советский Союз с пониманием относится к кипрской политике неприсоединения, выступает против любой интервенции, против вмешательства и применения силы и угрозы ее применения против Кипра, за вывод всех иностранных войск с острова, находившихся там с 1964 г. согласно резолюции ООН [6, с. 257]. Однако действия Москвы ограничивались лишь декларативными заявлениями.

Тем временем в Лиссабоне 3-4 июня Анкара и Афины под нажимом Вашингтона подписали соглашение, согласно которому проблема Кипра решалась «по плану Ачесона» [12, с. 244].

Американская администрация начинает активно поддерживать военным режим в Афинах. В августе 1972 г. и январе 1973 г. были подписаны американо-греческие соглашения о базировании кораблей 6-го флота армии США в Греции [12, с. 244]. В отношении Кипра Соединенные Штаты также способствовали активизации британской политики. Под влиянием Вашингтона Лондон приступил к модернизации своих военных баз на острове. В частности, в начале 1970-х гг. были расширены взлётно-посадочные полосы на объектах в Акротири и Декелии. На базы было доставлено тактическое ракетно-ядерное оружие, началось монтирование радиолокационной системы [12, с. 240]. Вашингтон выступал с идеей размещения на английских военно-морских базах подразделений 6-го флота США. Однако «американизация» английских баз вызвала недовольство Макариоса, и от этой идеи пришлось отказаться.

Непоследовательная политика Вашингтона была связана с двумя противоречивыми факторами: атлантическим и ближневосточным. Первый требовал балансирования между националистическими доктринами эллинизма и пантюркизма, проявлявшихся на Кипре, для стабилизации юго-восточного фланга НАТО. Второй – поддержания стабильности на самом острове для расширения своего влияния на нём [9, с. 139-140]. Греческий исследователь М. Друсъетис предположил что действия Вашингтона были напрямую связаны с желанием США «втянуть» Кипр в военный блок НАТО, но Вашингтону мешала позиция неприсоединения Макариоса [11].

В конце 1973 г. бывший заместитель министра обороны и специальный представитель президента США на Кипре С. Вэнс на встрече политических деятелей развивающихся государств средиземноморского бассейна в Риме выступил с речью, где он назвал Кипр «потенциальным очагом напряженности, разрушающим юго-восточный фланг НАТО». С. Вэнс прямо заявил: «В случае нового обострения обстановки в Восточном Средиземноморье США не помешают Турции вторгнуться на Кипр и совершить высадку своих войск» [9, с. 61]. Американское правительство стремилось сделать все, чтобы кипрские противоречия не привели к вооруженному противостоянию Афин и Анкары и расколу юго-восточного фланга НАТО. Всегда придавая большее стратегическое значение Турции, США были склонны поддержать скорее Анкару, нежели Афины. Наличие сильной прокоммунистической партии на Кипре, популистская антинаатовская позиция Макариоса и его связи с СССР давали Вашингтону основания опасаться превращения Кипра в «красный остров». В этой связи США были отнюдь не против прихода на место Макариоса более прозападного политика [1, с. 57].

Интересы СССР в Восточном Средиземноморье обуславливались необходимостью обеспечения прохода Черноморского флота через проливы, близостью региона к Ближнему Востоку и идеологическими соображениями. Советский Союз был заинтересован в сохранении напряженности между странами НАТО по поводу Кипра, но при этом не стремился слишком активно вмешиваться в ситуацию, так как это могло вызвать негативную реакцию США на других направлениях. Еще одним мотивом было осознание важности Турции, чья военная мощь и роль в НАТО делали её, в сравнении с Грецией, более ценным партнером [1, с. 58]. Все это объясняет причины двойственности и сбалансированности политики Москвы. С одной стороны, она стремилась не допустить доминирования на острове ни одной из стран НАТО и поэтому поддерживала независимую политику Кипра. Практическим воплощением этой линии стали поставки оружия на остров (1964–1965 гг.) и заявление о том, что в случае турецкой агрессии СССР «не останется в стороне» [4]. С другой стороны, в Кремле делали ставку на укрепление советско-турецких отношений и расшатывание юго-восточного крыла НАТО.

Ситуация на Кипре кардинально изменилась с активизацией сторонников энозиса на острове. Греческими военными был подготовлен государственный переворот, в ходе которого 15 июля 1974 г. президент страны архиепископ Макариоса был свергнут. Анкара мгновенно отреагировала на кипрские события. Под предлогом защиты турецкой общины, проживающей на севере острова на рассвете 20 июля подразделения турецкой армии заняли важные стратегические объекты Кипра, в том числе столицу г. Никосия, порты Кирения, Лимасол и Пафос. Начались столкновения между греческими и турецкими вооруженными силами, т. е. между двумя союзниками по НАТО. Усилия

США и Великобритании не смогли остановить интервенцию Турции, удалось лишь 22 июля добиться соглашения о прекращении огня.

В результате неудачных военных действий греческая армия была вынуждена покинуть остров, военная хунта в августе 1974 г. передала власть в Афинах демократическому правительству, а турецкая армия захватила 37% кипрской территории [13].

Вашингтон осудил действие турецкого правительства. Было ясно, что пока у власти в Греции находились военные, США не имели повода для оказания воздействия на Турцию, так как поддержали действие греческих военных на Кипре. После смены власти в Афинах Белый дом, как и его западные союзники, все явственнее выражали недовольство турецкой военной операцией [2, с. 55-56].

Москва намеревалась внести раскол в НАТО посредством укрепления своих отношений с Турцией, вследствие чего, выступив против вторжения, все же отказалась принять четкую позицию в пользу Кипра и поддержала лишь решение о выводе иностранных войск и сохранении независимости Кипра [16, с. 267].

Таким образом, позиция сверхдержав по отношению к кипрской проблеме на протяжении 1960–1974 гг. претерпела трансформацию, связанную с перегруппировкой основных политических союзников в районе Восточного Средиземноморья. 1974 г. стал рубежом в истории международных отношений в регионе. Политика Вашингтона привела к потере союзника на Балканах – Афин. В Греции начались антиамериканские демонстрации, и в августе 1974 г. правительство заявило о выходе страны из военной организации НАТО, что однозначно было успехом советской дипломатии. Советский Союз, несмотря на поддержку Макариуса, пошел на сближение с Турцией как стратегически более важного для Москвы партнера.

Литература

1. Бредихин О. Н. Кипрский конфликт в системе международных отношений / О. Н. Бредихин // Мировая экономика международные отношения. – 2003. – № 4. – С. 54-62.
2. Гаджиев Ф. Независимость де-факто: Турецкая Республика Северного Кипра / Ф. Гаджиев // Предисл. М. Колерова «“Косовский прецедент”: создатели и плоды (1999–2007)». — М., 2008.
3. Гасымл М. Нормализация отношений СССР и Турции в 1960-е годы / М. Гасымлы // Вопросы истории. – 2009. – № 4. – С. 18-44.
4. Правда. – 1964. – 16 августа.
5. Поцхверия Б. М. Внешняя политика Турции в 60-х – начало 80-х годов XX в. / Б. М. Поцхверия. – М., 1986.
6. Поцхверия Б. М. Внешняя политика Турции после Второй мировой войны / Б. М. Поцхверия. – М., 1976.
7. Республика Кипр. Справочник – 3-е изд. – М., 1992.
8. Тюрина Л. Кипрский узел / Л. Тюрина // Мировая экономика международные отношения. – 1973. – № 12. – С. 92-94.

9. Шмаров В. А. Кипр в средиземноморской политике НАТО / В. А. Шмаров. – М., 1982.
10. Шмаров В. А. Особенности политики империализма в восточном Средиземноморье / В. А. Шмаров. – М., 1986.
11. Δρουσιώτης Μ. Ο μύθος της διαχρονικής στήριξης της Ρωσίας προς την Κύπρο. Οι θέσεις οργής της Μόσχας / Μ. Δρουσιώτης. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.makarios.eu/cgibin/hweb?-A=4484&-V=analysis>. Доступ – 19.05.2011 г.
12. Κουφουδάκη Β. Αμερικανική εξωτερική πολιτική και το Κυπριακό πρόβλημα 1960–1991 / Β. Κουφουδάκη // Η Νέα διεθνής τάξη η Ελλάδα η Τουρκία και το Κυπριακό πρόβλημα. – Αθήνα, 1993.
13. Κυπριακή Δημοκρατία από το 1960 μέχρι σήμερα χάρτης. – Αθήνα, 2006.
14. Το σχέδιο Ατσεσον και η απειλή τουρκικής εισβολής στην Κύπρο // Καθημερινή. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://news.kathimerini.gr/4dcgi/_w_articles_politics_2_24/08/2002_35341. Доступ – 24.08.2009 г.
15. Τσαρδανίδης Χ. Η Κυπριακή εξωτερική πολιτική: 1960–1974 / Χ. Τσαρδανίδης. – Αθήνα, 2006.
16. Τσαρδανίδης Χ. Η Σοβιετική Ένωση και το Κυπριακό πρόβλημα: 1960–1991 // Η Νέα διεθνής τάξη η Ελλάδα η Τουρκία και το Κυπριακό πρόβλημα. – Αθήνα, 1993.
17. Χριστοδούλου Μ. Το ΝΑΤΟ στη ψυχροπολεμική και τη μετά ψυχροπολεμική εποχή και η Κύπρος / Μ. Χριστοδούλου. – Λευκωσία, 2000.

УДК 94(497.2)341.324(497.17)“1915/1918”

Создание болгарской администрации в Македонской военно-инспекционной области (1915–1918 гг.)

Гуринова Оксана

Гуринова Оксана. Створення болгарської адміністрації в Македонській військово-інспекційній області (1915–1918 рр.). Болгарська окупація Македонії та проблема організації військово-адміністративної влади на її території тісно пов'язані з національним питанням на Балканах. У період з жовтня 1915 по жовтень 1918 рр., на окупованих македонських територіях була створена болгарська військова і цивільна адміністрація, яка, враховуючи етнонаціональне співвідношення населення та властей, в цілому була сприйнята тут або нейтрально, або позитивно. Не спостерігалось активного опору або обурення, оскільки для багатьох новий порядок означав возз'єднання з історичною батьківщиною.

Ключові слова: військово-інспекційна область, македонська питань, окупація, болгарська адміністрація, визвольний рух, нація.

Гуринова Оксана. Створення болгарської адміністрації в Македонській військово-інспекційній області (1915–1918 гг.). Болгарська окупація Македонії і проблема організації військово-адміністративної влади на її території тісно пов'язані з національним питанням на Балканах. В період з жовтня 1915 по жовтень 1918 гг., на окупованих македонських територіях була створена болгарська військова і громадянська адміністрація, яка, враховуючи етнічно-національне співвідношення населення і властей, в цілому була сприйнята тут або нейтрально, або позитивно. Не спостерігалося активного опору новій влади, оскільки для багатьох новий порядок означав возз'єднання з історичною батьківщиною.

Ключевые слова: военно-инспекционная область, македонский вопрос, оккупация, болгарская администрация, освободительное движение, нация.

Gurina Oksana. Creation of Bulgarian administration in the Macedonian military-inspection area (1915–1918). Bulgarian occupation of Macedonia and the problem of organizing military and administrative authorities on its territory are closely linked with the national problem in the Balkans. In the period from October 1915 to October 1918, Bulgarian military and civil administration was established in the occupied territories of Macedonia. Taking into account the ethno-national ratio of the population and authorities, it was generally accepted either neutral or positive. There was no resistance or disturbance, because the new order meant a reunion with their historical motherland for a lot of people in the occupied territory. **Keywords:** military inspection area, the Macedonian question, the occupation, the Bulgarian administration, the liberation movement, the nation.

Болгарська окупація Македонії і проблема організації військово-адміністративної влади на її території тісно пов'язані з національним питанням на Балканах в період Першої Світової війни, його розумінням і пропонуємих шляхів вирішення. Наукова значущість даного аспекту представляється в важливості розуміння наступних, в тому числі сучасних подій в Македонії і балканському регіоні в цілому, а також з точки зору невеликої його вивченості в радянській і пострадянській історіографії: при підготовці статті використовувалися матеріали, введені в науковий обіг переважно болгарськими істориками.

В македонській історичній науці, яка до моменту здобуття Македонією незалежності розвивалася в межах югославської, присутній надто односторонній підхід до питання болгарської окупації: в руслі склалоїся національно-державної

доктрини – македонізму. В роботах В. Картова, І. Катарджієва, М. Пандевського, П. Стоянова, Г. Тодоровського і др. [12, 13, 14, 24, 25, 27, 29] прослідковується негативна оцінка болгарського управління в Македонії, супроводжуваного, по їх думці, проведенням властями в стосунках місцевого населення політики насильства, терору, асиміляції, економічної експлуатації, з однією лише метою – денационалізації македонського народу.

В період комуністического режиму в Болгарії існував негласний заборона на проведення і публікацію досліджень в даній області. Після «документальної революції» початку 1990-х років, коли архівні матеріали стали доступні для широкого кола дослідників, македонська проблематика виявилася предметом пристального уваги болгарських істориків. Ц. Биларські, К. Гергінов, Т. Петров, С. Елдіров і др. [7, 8, 9, 10, 18, 20, 21] ввели в науковий обіг надійний історичний матеріал, супроводжує дослідницькими коментарями до документальних підбірок, які, правда, не завжди можна назвати неупередженими.

В цій зв'язі виникає необхідність здійснити спробу об'єктивного аналізу болгарської окупації Македонії в 1915–1918 гг. Розглянути процес створення військово-адміністративної влади на території Македонії, методи її діяльності, особливості, роль і участь в економічній і громадсько-політичній житті македонського народу, а також реакцію самого македонського населення на окупацію, його ставлення до нових владців.

Як відомо, 14 жовтня 1915 г. Болгарія виступила на стороні Центральних держав і оголосила війну Сербії. Наступлення 1-ї болгарської армії проти основних сербських підрозділів і 2-ї армії в Македонії було успішним. Болгари зайняли Царево село, Пехчево, Берово; в перші два тижні бойових дій вступили в Неготин, Пирот, Зайчар, а в Македонії досягли Велеса [6, с. 110–112]. Сербів були розбиті менше ніж за два місяці і практично весь Балканський півострів опинився в руках Центральних держав. 28 жовтня Головне командування армії провозгласило, що мета, заради якої Болгарія вступила в війну – звільнення Македонії, – досягнута. Після завоювання болгарською армією 4 жовтня Битоли, 7 жовтня Охрида і 8-го Струги була здійснена передислокація болгарських військ. Основні сили Першої і Другої армії розмістилися в Вардарській Македонії. Винятком була 3-я Балканська дивізія, яка увійшла в склад 3-ї австро-угорської армії, окупованої Косово.

Вступлення болгарських військ в Македонію повлекло за собою необхідність в організації на завойованих територіях нової влади. В воєнних умовах слідвало створити адміністративне управління, здатне забезпечити тил болгарським військам на Солунському фронті: рух, постачання, зв'язок, зв'язок між арміями на фронті і Головним командуванням. Болгарське воєнне і політичне

руководство, решая вопрос об административном управлении в Македонии, старалось сосредоточить посты в руках македонских болгар. Вопрос организации военно-административной власти в области привлекал внимание македонских революционных деятелей еще до вступления Болгарии в войну – в январе 1915 г. Необходимо было создать новое македонское ополчение, которое представляло бы крупное вооруженное соединение, способное самостоятельно управлять занятыми территориями [21, с. 357]. В принятии этого решения ЦК ВМОРО (Внутренней Македоно-одринской революционной организации) и Главное командование болгарской армии проявили солидарность и вместо реорганизации Македонско-одринского ополчения, была сформирована новая, более эффективная военная единица со специальными задачами, известная как 11-я Македонская пехотная дивизия*. Учитывая специфический состав и характер образованного соединения, на него возлагались и соответствующие специальные задачи. Дивизия состояла, главным образом из деятелей ВМОРО, беженцев из Вардарской и Эгейской Македонии и регулярно пополнялась македонскими болгарскими дезертировавшими из сербской армии, а позднее – из греческих войск [20, с. 58]. По некоторым данным в состав 11-й Македонской пехотной дивизии, общей численностью 33 000 человек входили болгары из Вардарской Македонии – 27 000, Эгейской Македонии – 3 000, Пиринского края – 3 000 [20, с. 180]. Дивизия состояла из семи полков – шести пехотных и одного артиллерийского, к своему первому оперативному дню насчитывала 34 745 солдат и офицеров. Практически весь офицерский состав – болгары из Македонии. Командир дивизии генерал Кр. Златарев (Охрид), начальник штаба полковник П. Дрвингов (Кукуш), командир Второй пехотной бригады полковник Г. Кюркчиев (Прилеп), Третьей – полковник Ал. Протогеров (Охрид) и командир Пятого пехотного македонского полка подполковник Б. Дрангов (Скопье). В формировании 11-й дивизии активно участвовал полковник Аександр Протогеров, сменивший в ЦК ВМОРО Хр. Чернопеева, павшего в боях при Криволаке в октябре 1915 г. Кроме 3-ей пехотной бригады этого соединения в его подчинении пребывали и постоянные четы ВМОРО, руководящая секция при партизанском отряде капитана Н. Лефтерова в составе двадцати чиновников-деятелей ВМОРО (среди которых такие видные функционеры, как Хр. Матов, Т. Александров, Хр. Татарчев, Л. Милетич, И. Георгов и др.), главной целью которой являлась организация административной власти в области.

* Приказ о создании 11-й дивизии был издан ещё 22 августа 1915 г. Первоначально названа Кадровая дивизия, а с 12 сентября – 11-я пехотная македонская. Была сформирована с 1 по 4 сентября из македонских болгар. В 1915 г. во время болгарского наступления против Сербии, дивизия в составе Второй болгарской армии участвовала в боях при Криволаке, Струмице, Кавадарци и Неготине.

Помимо этой секции была создана комиссия, состоящая из македонской интеллигенции и общественных деятелей, с целью исследовать административное деление Македонии под османским владычеством и сербской властью и на имеющейся основе разработать новый проект административного размежевания. На комиссию была также возложена задача составить список выдающихся деятелей ВМОРО и ВМК (Верховного македонского комитета), которые могли быть назначены на административные должности в области.

А. Протогеров назначил в населенные пункты управителей в основном из среды местного населения, а также некоторых представителей военных кругов, родом из Македонии и бывших четников [5, л. 159]. В краткие сроки на занятой территории образовалась административно-полицейская система, которая практически полностью была укомплектована местными македонскими болгарскими.

5 октября 1915 г. Главнокомандующий болгарской армии генерал-майор Н. Жеков обратился к населению Вардарской Македонии с прокламацией, в которой сообщалось: все населенные пункты находятся на военном положении, под юрисдикцией болгарских уголовных и военных законов, а, следовательно, все преступления, предусмотренные в болгарском уголовном кодексе будут рассматриваться в военно-полевых судах. Сюда, кроме прочих, входили такие правонарушения, как нападение на часовых, мародерство и бунт [2, л. 56].

С вступлением болгарских войск в Македонию находящиеся здесь местные власти, назначенные сербским руководством, прекращали свои функции, и большая их часть отступала вместе с сербской армией. Вместе с тем большое число сербских военных покинули поле боя и разошлись по домам, оставив при себе оружие. В связи с этим генерал Н. Жеков предложил образовать отряды для разоружения населения с целью предотвращения возможных бунтов против новых властей.

Новые военные судебные и административные органы зачастую действовали самостоятельно и не согласованно, в результате чего между ними постоянно возникали всякого рода недоразумения и конфликты. Причиной этому, отчасти, являлся недостаточный надзор Главного командования над функционированием вертикали власти на местах, находящихся в значительном отдалении. В связи с этим необходимо было установить такой высший орган власти, такое объединяющее руководство, которое было бы в состоянии обеспечить безопасность в условиях военного времени, предотвратить возможные провокации, внутренние волнения, враждебные действия отдельных чет, формировавшихся как из остатков сербской армии, так и из местного населения. С подобным предложением генерал Никола Жеков и начальник штаба генерал-майор Константин Жостов обратились 8 октября 1915 г. с письмом к премьер-министру Болгарии В. Радославову. Спустя 10 дней глава болгарского правительства заявил, что в Македонию нет необходимости назначать губернаторов, поскольку

это не чуждая Болгарии оккупированная провинция, а вновь освобожденные болгарские земли. Из этого следует, что в Софии занятые территории Вардарской Македонии расценивали уже как свои и поэтому отдавали предпочтение организации здесь не губернаторства, а военно-инспекционной области по образцу военных властей в Болгарии до 1914 г. [21, с. 360].

Руководящие круги ВМОРО предложили список лиц, рожденных в Македонии, которые могли бы занять административные должности в области. В ходе ряда встреч Т.Александрова с болгарским престолонаследником Борисом, Главнокомандующим армией, премьер-министром и другими высокопоставленными лицами было решено утвердить назначенных ВМОРО руководителей. Особого внимания в этом отношении заслуживает тот факт, что по многим вопросам болгарское правительство прислушивалось к мнению руководящих органов ВМОРО. Так, при определении границ Македонской военно-инспекционной области, а также в решении проблемы границ болгарских территориальных претензий учитывалось мнение Т.Александрова и Хр. Матова. 15 ноября 1915 г. они направили записку, адресованную В. Радославову, с краткой справкой о Преспанском крае, который, по их мнению, непременно должен был войти в состав Болгарии, и о районе вблизи Охридского озера, «весь западный берег которого необходимо, по возможности, оставить в болгарских пределах» [7, с. 204].

В конечном итоге по решению правящих кругов в Софии македонские территории, занятые болгарской армией, были разделены на две области. Первая область состояла из Старой Сербии до 1912 г., а вторая включала в себя все остальные территории. По приказу действующей армии № 87 от 17 ноября 1915 г. из них была образована Моравская и Македонская военно-инспекционные области. (Немногом позднее, с вступлением болгарских войск в Эгейскую Македонию на этой территории появилась Драмская военно-инспекционная область).

Управление Македонской военно-инспекционной области с центром в г. Скопье было сформировано и начало функционировать 8 декабря 1915 г. Область включала в себя следующие административные округа: Скопский, Кумановский, Тетовский, Щипский, Тиквешский, Битольский, Охридский, Призренский и Приштинский. Специально изданное «Положение об управлении Македонской военно-инспекционной областью», представлявшее собой краткие указания о структурной организации. В условиях военного времени приказы главного военного управляющего области в отношении административно-полицейской службы, реквизиции и транспортировки припасов должны были выполняться беспрекословно. В его подчинении находились также и местные военные формирования, не входившие в состав ни одной из армейских частей или отдельных отрядов. Основной задачей военно-инспекционной области являлось всяческое содействие Главному

тыловому управлению армии в сборе необходимых продовольственных, фуражных и прочих припасов [21, с. 359].

Аналогичными были и обязанности военного управляющего в отношении местного населения. В случае возможных волнений и бунтов с помощью имеющихся в распоряжении войск и жандармерии предусматривалось предпринять скорейшие меры к восстановлению порядка. Кроме того, управляющий должен был оказывать содействие в своевременном ремонте различных коммуникаций и сооружений, необходимых Главному тыловому управлению армии. С этой целью были организованы специальные наряды из местного населения. В обязанности управителя входили также надзор за санитарным состоянием в области и предотвращение эпидемий, надзор за эксплуатацией природных ресурсов края согласно болгарским законам, покровительство аграрной отрасли, торговле и промышленности, содействие органам налоговой системы.

Для организации управления Моравской и Македонской областными военными инспекциями 2 августа 1916 г. была издана специальная инструкция, разработанная начальником Генерального штаба действующей армии генерал-майором К. Жостовым, в которой были регламентированы структура и задачи военно-инспекционной области [1, л. 336].

Во главе области находился военный губернатор, назначенный «Высочайшим приказом по представлению Начальника штаба действующей армии», пользовавшийся правами начальника дивизии в отношении подчиненных ему военных учреждений. Область делилась на округа (во главе с окружными управителями) и околии (с окольными начальниками); и те и другие назначались Министерством внутренних дел по представлению военного управляющего, стоящего во главе всей администрации области. Военные чиновники, входящие в руководящий состав, назначались Штабом действующей армии. Наряду с этими инструкциями Генеральный штаб издал и «Временные законы для гражданского управления в новых землях», целью которых было установление порядка, гарантирование неприкосновенности государственной, общественной и частной собственности, обеспечение потребностей действующей армии. В обязанности органов временного управления входило продовольственное обеспечение и облегчение продвижения частей действующей армии, содействие военным властям, сбор материальных средств для организации управления областью, надзор за действиями местных административных и судебных властей, командирование специальных комиссий для расследования спорных вопросов различного характера.

По приказу командования действующей армии генерал-губернатором Македонской военно-инспекционной области был назначен генерал-лейтенант Рачо Петров, занимавший этот пост вплоть до 1918 г., а его заместителем полковник Ал. Протогеров. Последний в марте 1917 г. стал временным начальником Моравской военно-инспекционной области, получив вскоре чин генерал-майора, а 12 апреля 1918 г. снова занял

должность помощника начальника Македонской военно-инспекционной области [3, л. 36; л. 38]. Начальником штаба области стал полковник Б. Морфов. По предложению Т. Александрова, направленному в Главную квартиру армии в ноябре 1915 г., при штабе обеих военно-инспекционных областей создавалась должность «чиновника по особым поручениям», на которой должен был находиться человек, хорошо знающий местные условия. Т. Александров предложил кандидатуры аптекаря И. Колчагова в Нише и видного деятеля ВМОРО Хр. Матова в Скопье.

Уже 30 октября 1916 г. главой Македонской военно-инспекционной области стал генерал-лейтенант Православ Тенев [4, л. 71], а 15 января 1917 его сменил генерал-лейтенант Стефан Тошев [3, л. 5]. Одновременно не прекращалась мобилизация македонских болгар в ряды болгарской армии. В 1916 г. к 11-й Македонской дивизии был прибавлен ещё один артиллерийский полк и это соединение было направлено против английских частей в долине р. Струма.

Однако, к концу 1916 г. произошли сдвиги в пользу улучшения общего военно-политического положения Антанты на Балканах и в частности в Македонии. Союзники восстановили сербскую армию, нейтрализовали Грецию и нанесли поражение войскам Центральных государств в Юго-Западной Македонии, не успев только разгромить Болгарию и вывести ее из войны [26, с. 93-94]. Единственными успехами Центральной коалиции на Балканах в 1916 г. были разгром Румынии и оккупация к осени Восточной Македонии, благодаря чему они значительно укрепили свои оборонительные позиции в войне.

Не удивительно, что в течение столь короткого периода болгарского присутствия в Македонии полной интеграции македонских земель в состав Болгарии не произошло. На бывших сербских территориях, находившихся в подчинении болгарской военной администрации, офицеры и солдаты германских и отчасти австро-венгерских воинских подразделений порой вели себя по-хозяйски – реквизировали или закупали за бесценок и вывозили на родину продовольствие и разного рода имущество, не считаясь с болгарскими властями.

Густота населения в Македонской военно-инспекционной области в 1916 г. составляла почти 38 человек на км², однако уровень заселенности того или иного района разительно отличался. Данные о заселении в несколько раз были административно проверены, тем не менее оставалось впечатление неправильного распределения населения. Так, согласно административным данным, сопоставленным с измерениями, проведенными по картам австрийского генерального штаба, можно было выделить три района. Юго-восточный, включавший в себя все околии Штипского округа, а также Кратовскую, Гевгелийскую, Дойранскую и Прилепскую околии, общей площадью 10 995 км², с населением 241 478 человек, что составляло в среднем 23 жителя на один км². Юго-западный район с округами Охридским и Битолским, Галишницкой, Бродской и Велешской околиями (без Прилепской) занимал 10 078 км² с населением

370 846 человек, по 37 на км², соответственно. В Северный район входили округа Приштинский, Призренский и Кумановский, околии Скопская, Качанишская, Тетовская и Гостиварская (без Кратовской околии). Общая площадь этого района составляла 12 910 км², население – 643 694, с 50 жителями на км² [28 с. 82-83].

Такую неравномерность заселения едва ли можно объяснить удобством проживания либо индустриализацией того или иного района. Основным критерий выбора места поселения – это безопасность для жизни. Чем удаленнее район от крупных путей сообщения и коммуникаций, тем менее он посещаем оккупационными войсками, властями и т. д. Вот почему так слабо были заселены околии расположенные в восточной части Македонии, слева от р. Вардар (до 30 человек на км²), несмотря на то, что здесь находились плодородные районы Овче Поле и Прилеп. Преимущественно горный юго-западный район, за исключением Битольского поля, лишенный обширных равнин, был зажат с юга греческими владениями, а с запада землями населенными албанцами, являлся более привлекательным местом для поселений. Север Македонии был заселен в основном албанцами-мусульманами с малочисленным сербским элементом в Приштинском и Призренском округах, удален от удобных дорог, а население, сконцентрированное в таких крупных торговых центрах, как Скопье и Тетово, не отличавшееся проявлением революционных идей и стремлением к национальному освобождению, имело все условия для более спокойной жизни.

Не следует забывать и о чрезвычайной раздробленности македонского населения по различным показателям: этнологическому составу, религиозной принадлежности, уровню грамотности. В социальном отношении преобладала в основном неграмотная крестьянская масса (до 80 %); после волны эмиграции осталась лишь незначительная прослойка интеллигенции, состоящая в основном из учителей начальных школ и гимназий, низшего православного духовенства и еще не сложившийся в отдельный общественный слой совсем малочисленный элемент, разбогатевший на торговле. Несмотря на рост и определенное увеличение товарного производства, переход от сохранившихся феодальных отношений к капиталистическим в македонском обществе не наблюдался, поскольку внедрение новых элементов буржуазного развития не проникало в конкретные социальные группы [11, с. 125-126].

В 1917–1918 гг. противоборствующие группировки на Балканах держались пассивно, на Салоникском фронте велись затяжные позиционные бои. Болгарская армия не была в состоянии вести активные самостоятельные действия, а её союзники не могли обеспечить Болгарию необходимыми силами, поскольку были заняты на Западном и Итальянском фронтах. Антанта оказалась связана развитием революционного движения в армии и стремлением удерживать стратегическую инициативу на главном театре военных действий [15, с. 78]. Силы Антанты на Балканах в 1917 г. значительно возросли, а после

выступления Греции на её стороне в активе союзников на территории Македонии насчитывалось 27 дивизий. Численность войск Четверного союза в Македонии к 1918 г. составляла 23 дивизии. В мае 1917 г. 11-я Македонская пехотная дивизия была перестроена по образу остальных болгарских полков, а вместо названия «македонская» получила порядковые номера с 59 по 64.

Разумеется, что перенасыщение македонской территории многотысячным военным контингентом не могло не сказаться негативно на уровне жизни местного населения, все больше страдающего от насильственных поборов и реквизиций. Кроме того, болгарская администрация продолжала бесконтрольный вывоз продуктов и сырья, а снабжение населения продовольствием и техникой для проведения посевных работ было явно недостаточным [8, с. 17]. Не наблюдалось прежнего энтузиазма и лояльности македонцев по отношению к новым властям: лица призывного возраста все чаще уклонялись от мобилизации.

В 1918 г. генерал-губернатором Македонской военно-инспекционной области стал С. Тошев, а заведующим по сообщениям с областью генерал С. Янков. Уже с июня 1918 г. область была разделена на оккупационные районы, а с 11 августа – Скопская и Щипская дивизионные области насчитывали по 5 полковых военных округов. Сбои поставок продовольствия и вооружения, не проводимый должным образом санитарный контроль личного состава болгарских вооруженных частей, вспышка эпидемии холеры – все это приводило к нарастающему недовольству и наносило серьёзный удар по духу и дисциплине в болгарской армии. Новое правительство Ал. Малинова, пришедшее на смену кабинету В. Радославова 21 июня 1918 г. заявило, что намерено вести войну до победного конца. Ослабленная болгарская армия к сентябрю 1918 г. располагала 16-ю пехотными дивизиями в Македонии, с общей численностью 310 000 человек, тогда как развернувшие 14 сентября новое массированное наступление силы Антанты противопоставили 28 дивизий и 617 000 человек [18, с. 61]. Превосходство живой силы и техники, а также отказ болгарских солдат и офицеров продолжать сопротивление в следствие распространения антивоенной и социалистической агитации в рядах армии оказалось для болгар фатальным. Стремительно продвигаясь долиной р. Вардар, союзные войска 29 сентября вошли в Скопье. В тот же день в Салониках была подписана конвенция о прекращении военных действий между Болгарией и Антантой. Согласно конвенции болгарская армия должна была покинуть территорию Македонии и быть демобилизована. С 7 октября 1918 г. штаб Македонской военно-инспекционной области стал располагаться в Софии. Окончательно область была расформирована 16 декабря 1918 г.

Таким образом, в период с октября 1915 по октябрь 1918 гг., на оккупированных македонских территориях была создана и первое время успешно функционировала болгарская военная и гражданская

администрация, которая, учитывая этнонациональное соотношение населения и властей, в целом была воспринята здесь либо нейтрально, либо положительно. Для многих новый порядок означал воссоединение с исторической родиной. Не наблюдалось активного сопротивления или возмущения, хотя были зафиксированы такие формы пассивного отпора, как сокрытие оружия, утаивание продуктов от реквизиции, дезертирство из армии новых властителей. Причины подобной пассивной реакции можно искать в том, что Македония лишилась довольно большой части активной группы населения в результате эмиграции, в привычке к повиновению, сформировавшейся в течение столетий чужеземного господства и насильственных средств, применявшихся оккупантами в борьбе за обладание македонскими землями.

В 1917–1918 гг. продолжение окопно-позиционной войны привело к общему осложнению ситуации как на фронтах, так и в тылу. В Македонской военно-инспекционной области значительно ухудшилось социально-экономическое положение местного населения, не наблюдалось качественного улучшения работы администрации, которая не только не заботилась об увеличении снабжения, а наоборот, занималась активным вывозом продуктов и сырья из Македонии в пользу союзников по войне. Разумеется, такими средствами невозможно было добиться расположения местного населения к болгарским властям.

Специфический уклад жизни македонского населения привел к тому, что общественно-политическое сознание преобладающего большинства находилось на низком уровне и общество не отреагировало на грядущую смену власти. Македонские же руководители полагали, что военное поражение Болгарии – это еще не причина отказаться от борьбы за «целокупную Македонию». А среди политической элиты в Софии мало кто осознавал, что вывод с македонской территории болгарской военной и гражданской администрации предопределил разделение Македонии между тремя балканскими государствами.

Литература

1. ЦВА. – Ф. 40. – Оп. 1. – А. е. 114.
2. ЦВА. – Ф. 40. – Оп. 2. – А. е. 28.
3. ЦВА. – Ф. 1546. – Оп. 1. – А. е. 16, 17.
4. ЦВА. – Ф. 1546. – Оп. 1. – А. е. 1.
5. ЦВА. – Ф. 1546. – Оп. 2. – А. е. 10.
6. *Българската армия в Първата световна война.* – София, 2005. – Т. 1. 1915–1916.
7. *Биярски Ц., Гиргинов К.* Неопубликовани документи за дейността на Тодор Александров и ВМОРО (1910-1919) / Ц. Биярски // Военноисторически сборник. – 1987. – № 2.
8. *Биярски Ц., Петров Т.* Дневник и кореспонденция от Първата световна война. 1915–1918 гг. / Ц. Биярски. – София, 1994.

9. *Биларски Ц.* Тодор Александров. Живот легенда / Ц. Биларски. – София, 1991.
10. *Гоцев С.* Борби на Българското население в Македония срещу чуждите аспирации и пропаганда 1878–1945 / С. Гоцев. – София, 1991.
11. *Гришина Р. П.* Между Болгарией и Македонией: Идеи и практика Тодора Александрова (Миф о легендарном болгарском патриоте) / До и после Версаля. Политические лидеры и идея национального государства в Центральной и Юго-Восточной Европе / Под ред. А. Л. Шемякин / Р. П. Гришина. – М., 2009. – С. 122-167.
12. *Историја на македонскиот народ.* Т. IV. Македонија меѓу Балканските и Втората светска војна (1912–1941). – Скопје, 2000.
13. *Катарчиев И.* Создание и деятельность ВМРО / Из прошлости македонского народа / И. Катарчиев. – Скопје, 1970.
14. *Киселиновски С.* Грчката колонизација во Егејска Македонија (1913–1940) / С. Киселиновски. – Скопје, 1981.
15. *Корсун Н. Г.* Балканский фронт мировой войны 1914–1918 гг. / Н. Г. Корсун. – М., 1939.
16. *Косик В. И.* Гордиев узел Балкан / В. И. Косик // Македония: проблемы истории и культуры. – М., 1999.
17. *Лалков М.* Между вѣсторга и покрусата. България по време на войните 1912–1918 / М. Лалков. – София, 1993.
18. Македония. История и политическа съдба (1912–1941) / Под ред. П. Петров. – Т. II. – Стара Загора, 1998.
19. *Марков Г.* Голямата война и българският ключ за европейския погреб 1914–1916 / Г. Марков. – София, 1995.
20. *Минчев Д.* Участието на населението от Македония в българската армия през Първата световна война 1914–1918 г. / Д. Минчев. – София, 1994.
21. Национално-освободителното движение на македонските и тракийските българи 1878–1944. – в 4 т. – София, 1997. – Т. 3: Освободителното движение след илинденско-преображенското въстание 1903–1919.
22. *Недев С.* Командването на българската войска през войните за национално обединение / С. Недев. – София, 1993.
23. *Нотович Ф. И.* Дипломатическая борьба в годы первой мировой войны / Ф. И. Нотович. – М., 1947. – Т. I. Потеря союзниками Балканского полуострова.
24. *Пандевски М.* Македонското ослободително движење меѓу 1903 и 1918 година: развојни фази, внатрешни диференциации, политички групации, појавни облици / М. Пандевски // Македонија во войните 1912–1918. Прилози од научниот собир одржан во МАНУ на 16 и 17 ноември 1988 година. – Скопје, 1991. – С. 28-37.
25. *Пандевски М.* Македонија на Балканот. XIV–XX. Историски координати / М. Пандевски. – Скопје, 1990.
26. *Петров И.* Войната в Македония (1915–1918) / И. Петров. – София, 2008.
27. *Стојанов П.* Тројната поделба на Македонија / П. Стојанов. – Скопје, 1968.
28. *Странски И.* Гъстота на населението въ Македонската военно-инспекционна област презъ 1916 година / И. Странски // Македонски преглед. – 1926. – № 2. – С. 77-85.
29. *Тодоровски Г.* Македонија по распарчувањето 1912/13–1915. Општествено-политички, економски и просветни прилики во Вардарскиот дел на Македонија / Г. Тодоровски. – Скопје, 1995.

УДК 2-76:271.2(470+571:519)

Учреждение Корейской духовной миссии как попытка осуществления российского «культурного влияния» в Корею

Мазурика Юлия

Мазурика Юлия. Заснування Корейської духовної місії як спроба здійснення російського «культурного впливу» в Кореї. В статті розглянуто процес заснування православної місії в Кореї, визначено ступінь участі в ньому російських державних установ та відомств (Св. Синоду, Міністерства закордонних справ, Міністерства фінансів). Зроблено висновок про те, що Місія не змогла стати провідником російського культурного впливу в Кореї в зв'язку зі зміною зовнішньополітичної стратегії Російської імперії на початку XX ст.

Ключові слова: Корейська духовна місія, Російська духовна місія, Корея, місіонерська діяльність, культурний вплив.

Мазурика Юлия. Учреждение Корейской духовной миссии как попытка осуществления российского «культурного влияния» в Корею. В статье рассматривается процесс учреждения православной миссии в Корею, определяется степень участия в нем российских государственных учреждений и ведомств (Св. Синода, Министерства иностранных дел, Министерства финансов). Сделан вывод о том, что Миссия не смогла стать проводником российского культурного влияния в Корею в связи с изменившейся в начале XX в. внешнеполитической стратегией Российской империи.

Ключевые слова: Корейская духовная миссия, Русская духовная миссия, Корея, миссионерская деятельность, культурное влияние.

Mazuryka Iuliia. Establishment of Korea's Ecclesiastical Mission as an attempt of the Russian «cultural influence» in Korea. This article discusses the process of establishing the Orthodox Mission in Korea, the degree of participation in this process of the Russian government agencies and departments (the Holy Synod, Ministry of Foreign Affairs and Ministry of Finance). It is concluded that the Mission could not become a conduit for Russian cultural influence in Korea because foreign policy strategy of the Russian Empire had been changed in early XX century.

Key words: Korea's Ecclesiastical Mission, The Russian Ecclesiastical Mission, Korea, missionary activity, cultural influence.

В современных постколониальных студиях большое внимание уделяется изучению проблем «культурного колониализма». Одним из наименее изученных аспектов данного дискурса является христианское миссионерство, которое в XIX – первой половине XX вв. находилось в тесной взаимосвязи с колониальной политикой ведущих стран Запада, часто выходя за рамки исключительно религиозной деятельности и преследуя более широкомасштабные цели. Российское правительство, видя большой успех иностранных миссионеров на этом поприще, также стремилось к учреждению своих православных миссий в странах, где имело наибольший политический и экономический интерес.

Ярким примером учреждения духовной миссии «в противовес всё увеличивающемуся влиянию иностранных миссионеров», а также с целью «проведения в корейскую жизнь православных русских начал» является Российская духовная миссия (далее – РДМ) в Корее, учрежденная в 1897 г. по инициативе Министерства иностранных дел Российской империи и лично министра финансов С. Ю. Витте. Посредством распространения православия предполагалось способствовать усилению российского культурного влияния в Корее, укрепляя тем самым влияние политическое.

В этой связи целью данной статьи является исследование взаимосвязи между основными задачами, ставившимися перед Корейской духовной миссией при учреждении, и их последующей реализацией. На основании архивных делопроизводственных документов (переписки обер-прокурора Св. Синода, министра финансов С. Ю. Витте и руководства российского МИД) сделана попытка проанализировать причины угасания внимания к деятельности Корейской духовной миссии в правительственных кругах Российской империи, а также степень реальных возможностей Русской Православной Церкви (далее – РПЦ) соперничать с католическими и протестантскими миссионерами в Корее.

Реальным толчком к обсуждению вопроса об организации Корейской духовной миссии послужила записка секретаря и драгомана Российской дипломатической миссии в Корее Н. А. Шуйского, направленная в МИД весной 1889 г., спустя пять лет после установления официальных русско-корейских отношений. В записке по вопросу «об устройстве Православной миссии в Корее» [1, л. 3-12]. Н. А. Шуйский писал о необходимости для России приобретения в Корее «культурного влияния» как «фундамента, на котором строится влияние политическое». Под «культурным влиянием» он понимал влияние торгово-промышленное («водворение в стране иностранных предпринимателей и купцов»), интеллектуальное (привлечение в страну «специалистов по разным отраслям знания») и религиозное (воздействие путем деятельности миссионеров). Однако же, Н. А. Шуйский добавлял, что первые два направления для России «весьма затруднительны и почти невозможны ввиду превосходства западноевропейских держав, располагающих несравненно большими средствами», в то время как «поприще православной миссионерской деятельности» могло бы быть весьма успешным.

По мнению Н. А. Шуйского, православная миссионерская деятельность в Корее могла бы способствовать формированию «почтения туземного населения к России», а также «противодействовать иноверной пропаганде в Корее – католической и протестантской», которая еще не успела развернуть широкой проповеднической деятельности в стране. Еще одним основанием для учреждения миссии являлась возможность получения от миссионеров, стоявших по роду своей деятельности близко к населению, необходимых с точки зрения российских государственных интересов сведений.

По прочтении «любопытной записки коллежского асессора Шуйского» российский посланник в Китае А. М. Кумани (1886–1890) доносил директору Азиатского департамента МИД, что считает возможным применять мысли Шуйского постепенно, поскольку начать необходимо с «устройства небольшого училища во Владивостоке для немногих миссионеров из русских и корейцев». По его мнению, «дело было бы прочнее, если б они [православные миссионеры. – Ю. М.] посылаемы были для проповеди в Корею только тогда, когда достаточно подготовились бы к успешной деятельности и когда потребность или польза в учреждении там Духовной Миссии выяснилась бы полнее и точнее» [1, л. 22-22 об.].

После переписки, инициированной запиской Н. А. Шуйского, дело об учреждении РДМ в Корее было приостановлено в МИД вплоть до 3 января 1897 г., когда вице-консул Дипломатической миссии в Корее З. М. Поляновский обратился с просьбой направить православного священника в Сеул и построить там храм. Эта просьба была связана с увеличивавшимся числом православного населения в столице Кореи, которое, по подсчетам вице-консула, составляло 150 человек (в числе которых российские военные инструкторы, учителя русской школы, русские подданные православные корейцы и др.) [10, с. 179-181].

Примечательно, что с 1896 г. вне всякой связи с МИД вопрос об учреждении РДМ в Корее поднимался Министерством финансов и лично его главой С. Ю. Витте, который вследствие нового соотношения сил в восточноазиатском регионе после японско-китайской войны 1894–1895 гг. активно взялся за формирование новой дальневосточной политики Российской империи. В ходе стремительного усиления российского влияния в Корее, которое достигло своего зенита в 1896–1897 гг., учреждение Миссии рассматривалось в Министерстве финансов как одна из форм обеспечения культурного влияния Российской империи в Корее.

Дело об учреждении в Корее православной миссии, хранящееся в фонде Канцелярии Министерства финансов (РГИА, Ф. 560), открывается выпиской из письма коммерческого агента Д. Д. Покотилова из Сеула от 14/26 октября 1896 г. [8, л. 1-3], в которой сообщалось о «все увеличивающемся влиянии американских миссионеров» в Корее. Д. Д. Покотилов указывал на множество миссионерских школ, в которых корейские дети приобретали чисто американские симпатии – фактор, с которым, по мнению коммерческого агента, России придется очень серьезно считаться в будущем.

В этой связи он вспоминал о записке назначенного консулом в Тяньцзинь Н. А. Шуйского относительно необходимости учреждения РДМ в Корее, указывая на то, что Миссия могла бы стать противовесом все возрастающему влиянию американских миссионеров в стране. «Приходится, однако, с грустью сознаться, что миссионерский дух вполне отсутствует среди даже выдающихся слуг нашей церкви. Это мы видим воочию на примерах Пекина и Токио, – читаем в письме Д. Д. Покотилова по поводу отсутствия миссионерского сознания среди русского православного духовенства. Д. Д. Покотиллов высказывал удивление тем фактом, что даже «блестящий пример преосвященного Николая Японского»*, не увлекал на миссионерское поприще молодых монахов: ни один из них не ужил в Японии дольше 1-2 годов, стремясь возвратиться в Россию, заняться написанием магистерской диссертации и сделать духовную карьеру. «Можно быть уверенным, что если бы удалось найти для Кореи второго епископа Николая, то успех его трудов в здешней стране был бы не менее велик, чем успех православной миссии в Японии», – делал вывод он, добавляя что «дело насаждения православия» в Корее будет во многом зависеть от выбора начальника Духовной миссии.

Примечательно, что дело об учреждении РДМ в Корее было решено Министерством финансов и духовным ведомством в максимально короткий срок и без участия МИД. В декабре 1896 г. директор канцелярии Министерства финансов обратился с письмом к директору Азиатского департамента МИД с просьбой ознакомиться с донесениями российских дипломатических представителей в Сеуле, касающихся экономического положения в Корее, в том числе с запиской Н. А. Шуйского об учреждении православной миссии [1, л. 38]. 1 февраля 1897 г. запрашиваемые документы были отправлены, а уже 28 июня 1897 г. министр иностранных дел М. Н. Муравьев получил от С. Ю. Витте уведомление об учреждении Корейской духовной миссии, на что 20 июня 1897 г. было получено «всемилоостивейшее соизволение Его Императорского Величества».

МИД не замедлил вмешаться в процесс дальнейшей организации Духовной миссии, отметив, что именно МИД рассматривал это вопрос еще в 1889 г. и что только совместными усилиями всех ведомств будет возможным успешное функционирование православной миссии в Корее. В письме к товарищу обер-прокурора Св. Синода В. К. Саблеру от 29 июня 1897 г. М. Н. Муравьев отмечал, что создание РДМ в Корее может вызвать негативную реакцию со стороны Японии, которая стремится к усилению своего влияния в Корее и в учреждении РДМ может усмотреть шаг на пути к активизации в Корее российской политики [См. подр.: 5].

Дело об отправке Миссии в Корею затянулось вплоть до 1899 г., главной причиной чего стала высылка российских военных инструкторов

* Архиепископ Николай (Касаткин) (1836–1912) – один из самых выдающихся миссионеров РПЦ, основатель Православной церкви в Японии. Прославлен в лике святых как равноапостольный.

и финансового советника К. А. Алексеева из Кореи весной 1898 г. Приоритеты российской политики на Дальнем Востоке в этот период окончательно были отданы Маньчжурии, и Корея отошла для России на задний план в борьбе с Японией за сферы влияния в регионе: путем уступок в Корее российское правительство рассчитывало добиться для себя большей свободы действий в Северо-Восточном Китае.

К тому же Н. Г. Матюнин, российский дипломатический представитель в Корее в 1897–1898 гг. неоднократно доносил в МИД о том, что не уверен в способности православных миссионеров вести успешную миссионерскую деятельность в Корее, вследствие чего он ставил под сомнение саму возможность конкурировать на равных с иностранными миссионерами в стране. В этой связи даже обговаривалось предложение о переименовании РДМ в Корее в причт при дипломатическом представительстве, но, тем не менее, было решено оставить Миссию в виду того, что ее наличный состав (3 человека) и финансовое содержание будут способствовать проведению миссионерской деятельности «в весьма скромных размерах» [1, л. 94-145].

Действительно, с момента прибытия в Сеул первого православного миссионера иеродиакона Николая (Алексеева) в январе 1899 г. налицо было полное невнимание к нуждам новоучрежденной миссии со стороны как непосредственных её организаторов, так и Св. Синода. В связи с переориентацией дальневосточной политики Российской империи, деятельность Корейской духовной миссии стала неинтересной ее учредителям, которые предоставили ей возможность развиваться собственными силами. Это негативным образом отразилось, прежде всего, на финансировании Миссии, которая в сравнении с финансовым обеспечением Китайской и Японской духовных миссий имела наиболее малочисленный штат и наименьшие результаты деятельности соответственно (См. Табл. 1).

Положение Миссии еще более усугубилось с началом русско-японской войны 1904–1905 гг., поскольку с высадкой японских войск на территории Кореи ее члены более чем на два года покинули страну, вернувшись в новом составе лишь в августе 1906 г. Прибывшему в Сеул новому начальнику Миссии пришлось все начинать с нуля, поскольку дом и участок Духовной миссии были разграблены, а отправленное на сохранение имущество за три года пришло в негодность [3, л. 18-18 об.].

Особенно негативно на положении Миссии в послевоенный период сказалось ослабление престижа России после ее поражения в войне с Японией, а также подозрительное отношение японской администрации в Корее к деятельности русских православных миссионеров. «С одной стороны, ей предстоят японцы, фактические и бесцеремонные хозяева страны, – наши недавние политические недруги, народ весьма подозрительный и вообще скудный на симпатии. С другой стороны – корейцы – 12-миллионная масса, разочаровавшаяся в могуществе и значении России, и теперь относящаяся к нам нередко с явной,

несдерживаемой насмешкой», – характеризовал положение Миссии ее начальник архимандрит Павел (Ивановский) в отчете за 1906 г. [9, л. 2].

Таблица 1.

Статистические сведения о деятельности
Корейской духовной миссии*.

Отчетный год	церковных станов	сотрудники миссии		школы		количество учащихся	приют для вдов и сирот (чел.)	крещено за год	общее число православных
		из русских	из корейцев	для мал.	для дев.				
1901	1	2	1	1		12			--
1902	1	6	0	1		10		14	31
1903	2	2	0	1		8			--
1904	В 1904–1905 гг. Корейская духовная миссия не функционировала в связи с событиями русско-японской войны.								
1905									
1906	2	7	0	2	Открыта в 1909 г.	35	Открыт в 1915 г.	0	5
1907	2	3	1	2		около 40		--	--
1908	3	4	1	3		64		24	более 30
1909	3	3	--	3		101		63	более 100
1910	--	4	--	5	1	156		71	около 150
1911	--	3	1	4	2	240		110	около 260
1912	6	3	1	--	--	--		около 60	около 310
1913	6	2	--	--	--	--		около 50	около 350
1914	6	1	6	4		182		46	405
1915	6	2	7	4	--	183	17	118	520
1916	6	--	--	--	--	--	--	63	570

* Сост. по ежегодным отчетам начальников РДМ в Корее [7].

Даже при таких весьма невыгодных условиях проповеди, архимандрит Павел (Ивановский) пытался поставить миссионерское дело на твердую почву. Им было возобновлено прошение в Св. Синод об устройстве в Сеуле православного храма, о чем Синод высказался благосклонно еще в 1903 г., обещая предоставить средства на его постройку. Тем не менее, несмотря на поддержку российских посланников в Корее по этому вопросу, которые отмечали, что «низенькая, убогая классная комната, в которой ютится ныне Православная Церковь в Сеуле, не может никого прельстить, и корейцы тщательно ее обходят и толпами устремляются или в роскошный католический собор, или в просторные протестантские церкви», и даже несмотря на попытку архимандрита Павла построить в Сеуле церковь-усыпальницу, где были бы захоронены останки всех русских воинов, погребенных в Корее, вопрос о постройке храма был неактуален ни для Синода, ни для МИД, ни для инициаторов учреждения Корейской духовной миссии из Министерства финансов.

Министерство финансов заявило, что постройка храма едва ли может считаться неотлагательной в виду изменившейся расстановки сил на Дальнем Востоке и указало лишь на недостаточность средств на церковно-строительные нужды внутри Российской империи [См. подр.: 2]. Иными словами, Корея не была больше сферой российских интересов, вследствие чего российские чиновники и дипломаты не были заинтересованы в финансировании миссионерской деятельности в стране, где доминировали японцы. Это неблагоприятным образом отразилось на положении русских православных миссионеров, ограниченных материально и предоставленных самим себе в деле проповеди.

Вплоть до 1917 г. включительно Корейская духовная миссия получала из Хозяйственного управления Св. Синода немногим более 10 000 руб. в год. Изредка тому или иному начальнику Миссии удавалось получить дополнительное единовременное вспомоществование от Св. Синода в размере 1 500 - 2 500 руб. [См., напр.: 7. – 1915. – №5-6. – С. 266]. Такое низкое финансирование православной миссии в Корее стало свидетельством полной утраты интереса к ней среди государственных чиновников.

О тяжелом материальном положении Миссии регулярно доносили российские дипломатические представители в Корее, отмечая, что средств миссии едва хватало на поддержание ее положения. Высказывались даже предложения либо о ее закрытии, либо о сокращении штата для увеличения сил Владивостокской миссии или подчинении архиепископу Японскому [2, л. 54-59, 62-63]. Тем не менее, Миссия продолжала существовать, ведя минимальную миссионерскую деятельность.

Начальниками РДМ в Корее архимандритами Хрисанфом (Щетковским) (1900–1904) и Павлом (Ивановским) (1906–1912) неоднократно предлагались проекты по реорганизации Миссии, увеличению ее личного состава и материального обеспечения [1, л. 170-

171; 7], тем не менее все они так и остались на бумаге. Архимандрит Павел (Ивановский) в своих письмах в Россию отмечал, что нередко сами корейцы называли православную миссию «нищенской». «...Мы не стыдимся бедности, зная, что она не порок, – писал он в одном из своих писем. – Но когда эту бедность выставляют вне дома, как показательницу православия, на позорище пред лицом иностранцев и иноверцев, <...> то тогда она обращается уже в своего рода преступление...». «Ведь в гости принято всюду ходить в приличном платье, а нас десять лет принуждают работать в гостях – за границей в рубище и говорить: смотрите, вот это православие, а мы представители его», – жаловался на положение сеульских миссионеров он [6].

Таблица 2.

Приходно-расходный отчет РДМ в Корее за 1915 г.*

Доходные статьи		Сумма
1.	Суммы, ассигнуемые из Хозяйственного Управления при Св. Синоде	11. 469 руб. 38 коп.
2.	Пожертвования от разных лиц	355 руб.
3.	Процент с текущего счета Миссии	270 руб. 81 коп.
4.	Остаток с прошлого года	1.439 руб. 38 коп.
Расходные статьи		Сумма
1.	Затраты по дому	3.541 руб. 41 коп.
2.	Содержание членов Миссии	6.779 руб.
3.	Содержание училищ	737 руб. 78 коп.
4.	Затраты на церковь и часовни	894 руб. 43 коп.
Итого:		
Получено		13.534 руб. 99 коп.
Потрачено		11.952 руб. 62 коп.
Остаток		1.582 руб. 37 коп.

Имеющийся у нас приходно-расходный отчет РДМ в Корее за 1915 г. наглядно демонстрирует как материальное обеспечение православных миссионеров, служивших Корее, так и весь спектр проводимых ими миссионерских мероприятий. Основные средства, как видно из Таблицы 2, затрачивались на «расходы по дому» и жалование миссионерам. Наличие в 1915 г. остатка в бюджете Корейской духовной миссии, свидетельствует, на наш взгляд, о низкой активности православных миссионеров в Корее, свывшихся к этому времени со своим скромным положением и занимавшихся лишь поддержанием уже существующих результатов.

* Сост. по: [4, л. 13-14].

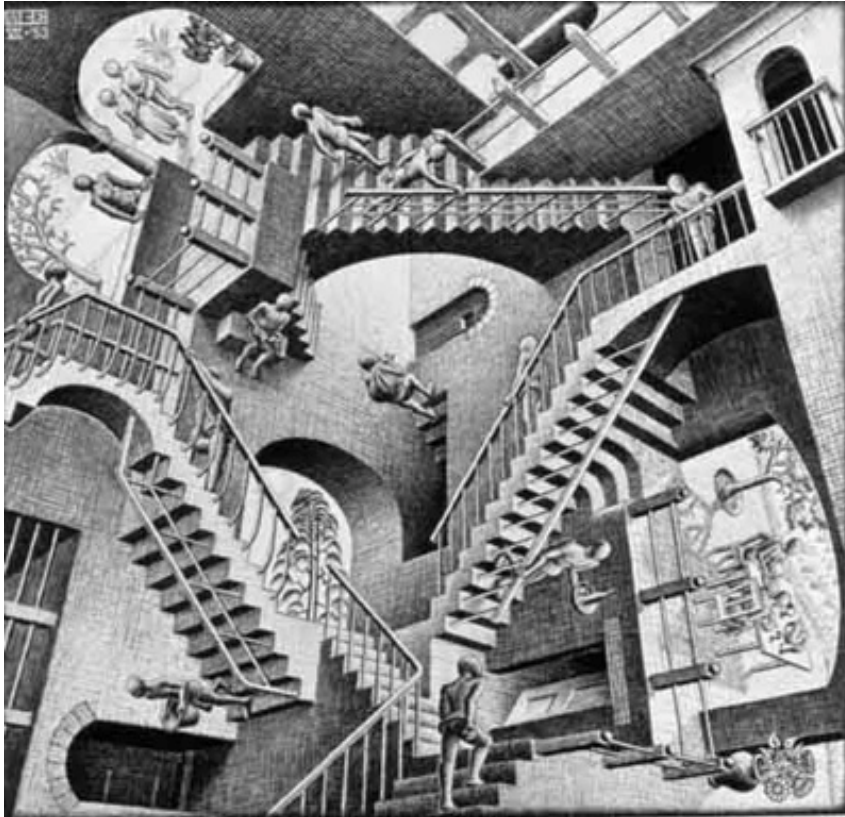
Таким образом, деятельность православных миссионеров в Корее так и осталась лишь попыткой проведения российского «культурного влияния», поскольку осуществлению более масштабных «культурных» целей, которые были бы сопоставимы с результатами миссионерской работы иностранных миссионеров, препятствовал целый ряд причин. По нашему мнению, главными факторами низкой результативности Корейской духовной миссии, наряду с изменением в начале XX в. внешнеполитической стратегии Российской империи, были пассивная миссионерская традиция РПЦ, огосударствление Церкви в Российском государстве, а также отсутствие эффективной практики использования «культурного влияния» в российском имперском дискурсе в целом. Российское правительство желало бы значительных успехов православных миссионеров в Корее, однако не было готово их финансировать. Св. Синод, в свою очередь, лишь частично финансировал Российские духовные миссии за границей, получая средства на их содержание из сумм Государственного казначейства. Зависимость высшего органа управления РПЦ от государства в этот период затрудняла как финансирование духовных миссий, так и решение наиболее важных миссионерских проблем, каждая из которых непременно согласовывалась с МИД или Государственным советом. Подобная ситуация, на наш взгляд, и обусловила невозможность эффективного российского культурного присутствия в Корее.

Литература

1. *АВПРИ.* – Ф. 150. – Оп. 493. – Д. 37 (Духовная миссия в Сеуле. Ч. I (1889–1903 гг.)). – 186 л.
2. *АВПРИ.* – Ф. 150. – Оп. 493. – Д. 38 (Духовная миссия в Сеуле. Ч. II (1907–1913 гг.)). – 86 л.
3. *АВПРИ.* – Ф. 150. – Оп. 493. – Д. 40 (О назначении архимандрита Павла Начальником Духовной Миссии в Сеуле. 1905–1907 гг.). – 19 л.
4. *АВПРИ.* – Ф. 191. – Оп. 768. – Д. 241 (Русско-подданные корейцы. 1904–1906 гг.). – 83 л.
5. *Волохова А. А.* Из истории российской политики на Дальнем Востоке: МИД, министерство финансов и учреждение Российской духовной миссии в Корее / А. А. Волохова // Проблемы Дальнего Востока. – 1998. – №4. – С. 112–122.
6. *Миссионерское дело в Корее и Уссурийском крае* (Частное письмо из Сеула) // Церковные Ведомости. – 1912. – №6. – С. 203–206.
7. *Православный Благовестник.* – М., 1902–1917.
8. *РГИА.* – Ф. 560. – Оп. 28. – Ед. хр. 755 (Дело об учреждении в Корее православной духовной миссии). – 111 л.
9. *РГИА.* – Ф. 796. – Оп. 188. – Ед. хр. 7520 (Дело по рапорту Начальника Корейской духовной миссии Архимандрита Павла о состоянии Миссии за 1906 г.). – 22 л.
10. *Феодосий* (Перевалов), архимандрит. Российская Духовная Миссия в Корее (1900–1925 гг.) / архимандрит Феодосий (Перевалов) // История Российской Духовной Миссии в Корее. – М., 1999. – С. 171–317.

Роль наукових товариств Південної України другої половини ХІХ – початку ХХ століття у збереженні історико-культурних цінностей

Бублик Дарія

Бублик Дарія. Роль наукових товариств Південної України другої половини ХІХ – початку ХХ століття у збереженні історико-культурних цінностей. Досліджуються процеси пам'яткоохоронної справи на території Південної України другої половини ХІХ – початку ХХ століття, та їх роль у охороні та збереженні історико-культурної спадщини українського народу. Аналізуються проблеми становлення та здобутки пам'яткоохоронної справи на даній території, на прикладах Одеського товариства історії та старожитностей та Таврійської і Катеринославської вчених архівних комісій.

Ключові слова: історико-культурні цінності, пам'яткоохоронна справа, наукові товариства, ОПС, ГВАК.

Бублик Дарія. Роль научных обществ Южной Украины второй половины ХІХ – начала ХХ столетия в сохранение историко – культурных ценностей. Исследуются процессы охраны памятников на территории Южной Украины второй половины ХІХ – начала ХХ века, и их роль в охране и сохранении историко – культурного наследия украинского народа. Анализируются проблемы становления и достижения памятниковоохранного дела на данной территории, на примерах Одесского общества истории и древностей, Таврической и Екатеринославской ученых архивных комиссий.

Ключевые слова: историко-культурные ценности, охрана памятников, научные общества, ООИД, ГУАК.

Byblyk Darya. The role of scientific societies of Southern Ukraine the second half of ХІХ – early ХХ century in the preservation of historical – cultural values. We investigate processes monument protection cases in Southern Ukraine the second half of ХІХ – early ХХ century, and their role in the protection and preservation of historical – cultural heritages of Ukrainian people. Analyzed the problem of formation and achievements of monument protection cases in the area, the examples of the Odessa Society of History and Antiquities and the Tauride an Katerynoslavs'ka scientists archival commissions.

Keywords: historical-cultural property, monument protections, scientific societies, OSHA, SPAC.

На сьогодні вивчаючи історико-культурне надбання українського народу вкрай необхідно науково проаналізувати умови розвитку пам'яткоохоронної справи попередніх століть. В цьому контексті дослідження пам'яткоохоронної діяльності регіональних краєзнавчих установ XIX століття становить значний науковий, пізнавальний та практичний інтерес. Воно дає можливість відтворити цілий зріз суспільного життя, показати своєрідність даного історичного періоду, визначити місце наукових установ у культурному, політичному та економічному житті тогочасного суспільства.

У другій половині XIX – на початку XX ст. наукові товариства стали об'єктом вивчення досить широкого кола науковців. Проблеми становлення та розвитку пам'яткоохоронної справи на Півдні України приділяли увагу такі відомі історики, археологи, краєзнавці, як П. К. Брун, А. І. Маркевич, А. К. Марков, А. С. Синявський, В. Н. Юргевич, які особисто збирали, вивчали і аналізували регіональні пам'ятки старовини. Їх праці, що мали переважно описовий характер, містили цікавий фактичний матеріал [2, 35 с.].

На сучасному етапі з'явився ряд наукових праць, які відзначаються глибоким підходом до діяльності товариств у XIX ст. Спробу відтворити історію товариств і дати належну оцінку їх діяльності у галузі дослідження та збереження давніх пам'яток зробили С. Заремба [6, с. 447] А. Непомнящий [10, с. 23-34] І. Симоненко [13, с. 23-28] Т. Григор'єва [4, с. 85-94], В. Хмарський [16, с. 351-381] та ін. Хоча дані наукових робіт висвітлюють лише окремі питання, пов'язані з діяльністю краєзнавчих товариств Півдня України, переважно пам'яткознавчого, музеєзнавчого та археографічного характеру.

Метою дослідження є комплексне вивчення, наукове осмислення та реконструкція фактів і закономірностей процесу становлення і розвитку охорони та збереження історико-культурних цінностей на території Південної України у другій половині XIX – початку XX ст. на прикладі наукових товариств (Одеського товариства історії та старожитностей), губернських вчених архівних комісій, зокрема Таврійської та Катеринославської. Поставлені наступні завдання: – проаналізувати стан наукової розробки історії охорони культурних цінностей Південної України зазначеної доби, з'ясувати основні концептуальні підходи попередніх дослідників та ступінь забезпечення джерелами даної проблематики; – дослідити відповідні проекти та програми в тогочасному пам'яткоохоронному русі (другий пол. XIX ст. – поч. XX ст.) щодо вивчення, дослідження та охорони пам'яток історії та культури на території України; – висвітлити роль і здобутки місцевих історико-краєзнавчих осередків у виявленні та збереженні пам'яток, з'ясувати можливість використання їх досвіду в сучасній пам'яткоохоронній

роботі; – засвідчити вагому роль регіональної пам'яткознавчої роботи другої половини XIX – початку XX століть як дієвого фактора збереження пам'яток.

XIX століття увійшло в історію України як період національно-культурного відродження. Саме в цей час значно зростає інтерес до історії, археології, нумізматики, архівних матеріалів тощо. Все більше науковців звертають увагу на вивчення історичного розвитку окремих регіонів України, роблять вагомий внесок у дослідження місцевої історико-культурної спадщини та її збереження [6, с. 36]. Саме тому серед науковців постає питання щодо необхідності створення в містах різних регіонів України наукових установ, які б не тільки намагалися зберегти історико-культурні пам'ятки, а й в значній мірі сприяти їх накопиченню з метою проведення подальшої науково - дослідної та науково-просвітницької роботи [18, с. 7]. Так, у 1823 році керчинським градоначальником, відомим археологом і краєзнавцем, Іваном Олексійовичем Стемповським було поставлено питання про необхідність заснування в Одесі товариства, що ставило б своєю метою збереження та науковий опис всіх стародавніх пам'яток, знайдених у Новоросійському краї [6, с. 227]. Дослідницько-краєзнавчу роботу товариства І. Стемповський вбачав у збереженні та публікації епіграфічних і нумізматичних джерел; проведенні археологічних розкопок поселень; здійсненні заходів щодо реставрації та охорони стародавніх споруд, графічній фіксації та картографуванні археологічних решток й, головне, створенні місцевих археологічних музеїв для наукової обробки знахідок [18, с. 13]. Працю Івана Олексійовича «Мысли относительно изыскания древностей в Новороссийском крае» можна справедливо назвати першою в Російській імперії комплексною дослідницькою програмою історико-культурних пам'яток Північного Причорномор'я, де уперше визначені стратегічні завдання вивчення історії Південного краю [6, с. 234-237].

І хоча дана програма втілювалася у життя неплановірно, вона мала важливе значення для проведення пам'яткоохоронної роботи на Півдні України у другій половині XIX століття. Створені в цей період наукові товариства усю свою діяльність намагалися спрямувати на збирання, опис і збереження регіональних історико-культурних цінностей.

Значний внесок у розвиток пам'яткоохоронної справи на Півдні України зробило засноване 25 березня 1839 році Одеське товариство історії та старожитностей. Члени-засновники Товариства – Д. М. Княжевич, М. Н. Мурзакевич, А. Я. Фабр, М. М. Кіріаков та ін. – з самого початку намагалися залучити до його складу місцеву інтелігенцію, яка б ставила своїм завданням цілеспрямоване вивчення історичного минулого Новоросійського краю та Бессарабії [4, с. 87-88].

Майже за вісімдесят три роки свого існування (до 1922 р.) ОТІС зробило важливий внесок у збереження культурної спадщини українського народу у південному регіоні. По-перше, Товариством було

створено власний музей старожитностей, контролювалися Феодосійський музей (1850), стародавні фортеці у Судаку (1868) й Акермані (1896), Царський (1965) та Мелек-Чесменський кургани у Керчі (1869). Все це дало можливість вживати заходів щодо охорони давніх споруд, які знаходилися у розпорядженні Товариства, проводити детальні описи об'єктів дослідження. Як результат було складено список історичних пам'яток Новоросійського краю на 15 березня 1870 року [12, с. 64-65].

По-друге, ОТІС мало право проводити розкопки по всьому Півдню України. Протягом перших років свого існування дана установа розпочала здійснювати широку археологічну програму майже по всій території Криму. Розкопки проходили на о. Левки (о. Зміїний) [9, с. 532-564], у Керчі [1, с. 812-827] стародавній Ольвії, Феодосії та Судаку. Наприкінці XIX – на початку XX століття розкопки в Криму фактично припинилися, увага Товариства була зосереджена на археологічних пам'ятках територіально близьких до Одеси (на території Аккерманської фортеці та Слободці-Романовці). Внаслідок вжиття цих заходів члени Товариства знайшли, зібрали, придбали або ознайомилися із значною кількістю історичних пам'яток [5, с. 123-145].

Наступним кроком у пам'яткоохоронній діяльності Одеського товариства історії та старожитностей була безпосередня охорона історико-культурної спадщини українського народу. Параграф 47 статуту говорить: «Если Общество получит сведение, что какой-либо древний памятник, находящийся в пределах Южной России, подвергается разрушению, или от небрежения, или от неимения средств к поддержанию, то оно, или само, будет иметь средства, поставит себе в обязанность принять оный под свое попечение, или будет ходатайствовать о вспоможении и содействии, где следует через своих представите лей» [16, с. 352-353]. У 1840 році М. Мурзакевичем було поставлено питання про збереження монументальних погребальних склепів Золотого і Царського курганів в Криму, що стояли без усякого догляду й охорони. Але ситуація не поліпшувалася, тому Товариство знову і знову клопоталося про охорону склепів у 1841, 1846, 1860, 1864 роках. ОТІС кількаразово направляло головному командирові Чорноморського флоту М. П. Лазареву прохання про охорону руїн Херсонеса і заборону грабіжницьких розкопок на його городищі [12, с. 65]. У 1848 році Одеське товариство клопоталося перед Катеринославським єпископом Інокентієм про збереження виявлених у с. Покровському, там де була остання Запорозька Січ, хрестів з написами на могилах кошових отаманів К. Гордієнка та І. Сірка [12, с. 65-67]. Завдяки зусиллям Товариства унікальні археологічні й архітектурні пам'ятки Південної України було збережено для сучасників і нащадків. Отже, ОТІС зробило вагомий внесок у розвиток пам'яткознавства України, координувало археологічні розкопки і дослідження, виступало з багатьма пам'яткоохоронними ініціативами.

У другій половині XIX – на початку XX століття не менш важливу роль у збиранні історичних документальних матеріалів і вивченні пам'яток старовини відігравали губернські вчені архівні комісії. Як відомо, на терені України діяло сім архівних комісій: Таврійська (1887), Чернігівська (1896), Херсонська (1898), Полтавська (1903), Катеринославська (1903), Київська (1912), Харківська (1915) [3, с. 105-106]. Ініціатором заснування цих наукових установ був історик-юрист М. В. Калачов. Основним завданням їх було: зосередження і вічне збереження архівних справ і документів, що непотрібні для поточного діловодства, але більш-менш важливі в історичному відношенні; створення місцевих архівів, у які б надходили відібрані справи; публікація у власних періодичних виданнях документальних матеріалів і наукових досліджень. Однак, у параграфі сьомому йшлося про те, що «вчені комісії, незалежно від прямого свого обов'язку, можуть, за місцевих обставин, включити до кола своїх занять розшук, опис і пояснення всяких інших пам'яток старовини» [13, с. 24].

Великий внесок у розвиток пам'яткоохоронної справи на Півдні України зробили Таврійська і Катеринославська ВАК.

На першому плані роботи Комісій, безумовно, стояла археографічна діяльність. Для цього проводилися ревізії губернських державних архівів, де вилучалися матеріали, що з наукової точки зору були найціннішими. Значним був приток джерел від стихійних надходжень і випадкових знахідок. Внаслідок цього утворювалися історичні архіви [17, с. 79].

Наступне завдання, яке постало перед вченими архівними комісіями, – це збереження речових пам'яток старовини. На Всеросійських археологічних з'їздах члени ТВАК Ф. Лашков, А. Маркевич, Х. Яшуржинський неодноразово говорили про необхідність справжньої охорони пам'яток матеріальної культури і визначення заходів покарання за розкрадання і руйнування пам'яток старовини. Комісія вважала, що такі заходи особливо необхідні для Таврійської губернії, де існували такі пам'ятки, як кургани, залишки античних і середньовічних фортець, печерні поселення, некрополі, храми і таке інше [13, с. 24-25].

Заходи, які вживалися Комісіями для охорони пам'яток старовини, головним чином являли собою простий догляд за ними. Члени комісій робили фотознімки або докладний опис місцевих пам'яток, які були зруйновані і потребували термінової реставрації.

Завдяки негайному втручання членів ТВАК чимало історичних пам'яток вдалося врятувати. У 1899 році відновлено первинний вигляд давньої мечеті у маєтку князя Долгорукого в Ескі-Сарай [14, с. 38]. У 1903 році було реставровано старовинну грецьку церкву Іоанна Богослова та мечеть Узбека у м. Старий Крим, а у 1907–1908 рр. Комісія взяла участь у реставрації давнього вірменського храму Св. Урпата у Топловському жіночому монастирі [11, с. 119]. Також, у 1909 р. реставровано мусульманську мечеть у с. Карагоз Феодосійського повіту та у 1911 р. стародавню грецьку церкву у Феодосійському повіті [15, с. 207]

ТВАК контролювала ремонт Петропавлівської церкви у м. Балакліві у 1913 році та ін.[10, с. 31]. Ось тільки деякі факти про роботу Таврійської архівної комісії по збереженню стародавніх пам'яток Криму.

Дослідження речових пам'яток КВАК не набули системного характеру. Пам'яткоохоронні заходи втілювались в охороні й реставрації залишків укріплень від Жовтоводської битви, могили кошового отамана Івана Сірка, також надмогильних запорізьких хрестів другої половини XVIII ст. та цвинтаря, де збереглися подібні старожитності [8, с. 61-63]. У 1904 році Комісія клопоталася перед міською управою про реставрацію Катерининської милі 1787 року та колони біля собору у Катеринославі. [7, с. 55-56]. Робилися спроби скласти опис історичних пам'яток, наприклад «кам'яних баб», які знаходилися в Катеринославській губернії, а також підготувати археологічну карту Катеринославської губернії [8, с. 65].

Таким чином, незважаючи на всі труднощі та перешкоди, з якими зустрічалися наукові товариства при збереженні історико-культурної спадщини українського народу, вони мали велике значення для розвитку пам'яткоохоронної справи у Південному регіоні. Ними було зібрано і обстежено документальні джерела, описано і реставровано чудові пам'ятки старовини. При товариствах створювалися музеї, місцеві архіви, бібліотеки, здійснювалася публікація наукових досліджень і розвідок. Особлива увага приділялася клопотанням перед владою про вживання заходів щодо охорони пам'яток історії та культури, але співробітники наукових установ не завжди знаходили значну підтримку з боку урядовців.

Від пам'яткоохоронців Південного регіону вимагалось немало зусиль, щоб донести знання про пам'ятки – віхи славного історичного та культурницького поступу українського народу – до широкого загалу, розкрити їх потенціал у формуванні національної свідомості. Внесені ними в суспільство історичні та культурологічні знання, забезпечили розуміння важливості проблеми охорони культурних цінностей в Україні, завдяки їхнім зусиллям були запроваджені на практиці методи виявлення, збирання, визначення, реставрації, опису, публікації пам'яток історії та культури.

Література

1. *Блаламберг М. И.* Археологические разыскания в Керчи / М. И. Блаламберг // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1850. – Отд. 2-3. – С. 812-827.
2. *Брун П. К.* Одесское общество истории и древностей, его записки и археологическое собрание / П. Брун. – Одесса, 1870.
3. *Войцехівська І.* Губернські вчені архівні комісії / Ірина Войцехівська, Олександр Семергей // Київська старовина. – 1995. – № 6. – С. 105-112.
4. *Григорьева Т. Ф.* Становление и развитие краеведения в Южной Украине в конце XVIII – в первой половине XIX ст. / Т. Ф. Григорьева // Историческое

- краеведение в СССР: вопросы теории и практики. Сборник научных статей. – К., 1991. – С. 85-94.
5. *Добровольский А.* Раскопки кургана в предместье Одессы – «Слободка – Романовка» / А. Добровольский // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1915. – Т. 32 (Исследования). – С. 123-145.
 6. *Заремба С.* Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність / С. З. Заремба. – К., 1995.
 7. *Ковальський Н. П., Абросимова С. В.* Из истории Екатеринославской ученой архивной комиссии (1903–1916) / Н. П. Ковальський, С. В. Абросимова // Археографический ежегодник за 1988 г. – М., 1989. – С. 52-70.
 8. *Ковтун М. Е.* Катеринославська вчена архівна комісія – центр історико-краєзнавчих досліджень Південної України початку XX ст. / М. Е. Ковтун // Збірник наукових праць Харківського державного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. Серія «Історія та географія». – Х., 2002. – Вип. 9. – С. 60-66.
 9. *Мурзакевич Н.* Поездка на остров Левки, или Фидониси в 1841 г. / Н. Мурзакевич // Записки Одесского общества истории и древностей. – 1844. – Т. I. – С. 532-564.
 10. *Непомнящий А. А.* Новые источники о развитии исторического краеведения Крыма / А. А. Непомнящий // Отечественные архивы. – 1998. – № 4. – С. 23-34.
 11. *Потехин Д. В.* Вклад Таврической ученой архивной комиссии и Таврического общества истории, археологии и этнографии в изучение истории Крыма: автореф. дис. ... канд. ист. наук / Д. В. Потехин. [Електронний ресурс]. Режим доступа: http://www.dissland.com/catalog_ukr/vklad_tavricheskoy_uchenoy_arhivnoy_komissii_i_tavricheskij_obshchestva_istorii_arheologiya_i_etnogr.html. Доступ – 05.05.2011 р.
 12. *Сальцова О. А.* Пам'яткознавча діяльність Одеського товариства історії та старожитностей / О. А. Сальцова // Праці центру пам'яткознавства. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 60-69.
 13. *Симоненко І. М.* Пам'яткоохоронна діяльність вчених архівних комісій України / І. М. Симоненко // Вісник Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. – 1998. – № 2. – С. 23-28.
 14. *Філоненко В.* Наукова діяльність Таврійської наукової архівної комісії і Таврійського товариства історії, археології та етнографії (1887–1929 рр.) / В. Філоненко // Архів України. – 1967. – № 1. – С. 30-48.
 15. *Филимонов С. Б.* Документальные материалы Таврической ученой архивной комиссии и Таврического общества истории, археологии и этнографии / С. Б. Филимонов // Археографический ежегодник за 1982 год. – М., 1983. – С. 202-211.
 16. *Хмарський В. М.* Археографічна діяльність Одеського товариства історії та старожитностей / В. М. Хмарський. – Одеса, 2002.
 17. *Ярошенко Є. С.* Зародження системи охорони культурних цінностей в Україні: XIX – поч. XX ст. / Є. С. Ярошенко // Вісник Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. – Луганськ, 2001. – №10 (44). – С. 75-82.
 18. *Ярошенко Є. С.* Формування системи охорони культурних цінностей в Україні (XIX – поч. XX ст.): автореф. дис. ... кан. істор. наук / Є. С. Ярошенко. [Електронний ресурс]. Режим доступа: <http://www.uclainica.com.ua/downloads/pub=826>. Доступ – 05.05.2011 р.

Роль Верхо-Харківського Миколаївського жіночого монастиря у творчій біографії І. Ю. Рєпіна

Вовк Ольга

Вовк Ольга. Роль Верхо-Харківського Миколаївського жіночого монастиря у творчій біографії І. Ю. Рєпіна. У статті розглянуто творчі зв'язки І. Ю. Рєпіна з Верхо-Харківським Миколаївським жіночим монастирем. Досліджено історію творів «Портрет Емілії (Борисової)» (1886 р.), «Монахиня» (1887 р.), «Миколай Мірлікійський рятує від страти трьох невинно засуджених» (1888 р. та 1890 р.), створення яких було безпосередньо пов'язано із указаною обителлю.

Ключові слова: І. Ю. Рєпін, Верхо-Харківський Миколаївський жіночий монастир, творча біографія, художня спадщина.

Вовк Ольга. Роль Верхо-Харьковского Николаевского монастыря в творческой биографии И. Е. Репина. В статье рассмотрены творческие связи И. Е. Репина с Верхо-Харьковским Николаевским женским монастырем. Исследована история произведений «Портрет Эмили (Борисовой)» (1886 г.), «Монахиня» (1887 г.), «Николай Мирликийский спасает от казни трех невинно осужденных» (1888 г. и 1890 г.), создание которых было непосредственно связано с указанным монастырем. **Ключевые слова:** И. Е. Репин, Верхо-Харьковский Николаевский женский монастырь, творческая биография, художественное наследие.

Vovk Olga. The role of the Verho-Kharkov Nikolaev Convent in the art biography of Ilya Repin. The article deals with creative relations of Repin with the Verho-Kharkov Nikolaev Convent. The history of artworks «Portrait of Emilia (Borisova)» (1886), «A Nun» (1887), «Nicholas of Myra saves three innocent prisoners from the execution» (1888 and 1890) has being studied, creation of which was directly connected with the specified convent.

Key words: Ilya Repin, the Verho-Kharkov Nikolaev Convent, the art biography, artistic heritage.

Творчі зв'язки І. Ю. Рєпіна з Харківщиною – його «малою Батьківщиною» – привертають увагу істориків, мистецтвознавців, філософів уже не одне десятиліття. Не секрет, що Слобожанщина справила величезний вплив на творчу

біографію художника, однак і до сьогоднішнього дня ще не розкриті усі грані цього феномену. Тому з'ясування місця та ролі окремих місць, осіб, подій, пов'язаних із нашим краєм, у творчості І. Ю. Рєпіна, потребує пильної уваги.

Одним із таких об'єктів став Верхо-Харківський Миколаївський жіночий монастир, що знаходився поблизу села Стрілечого, неподалік від Харкова на кордоні Харківської та Курської губерній. Обитель була розташована біля витоків річки Харків, звідки і походила її назва [15, с. 3]. Із зазначеним монастирем митця поєднували особливі зв'язки, адже його двоюрідна сестра за батьковою лінією Олімпіада (Емілія) Борисова була черницею [12, с. 75], а з 1907 по 1911 рр. – ігуменею цього монастиря [15, с. 60].

Нині, незважаючи на існування певної кількості публікацій, у котрих описуються зв'язки Рєпіна із Верхо-Харківським Миколаївським монастирем [6; 11; 12; 16; 23], аналізуються рєпінські твори, до яких обитель має безпосереднє відношення [3; 5; 7; 9; 10], спеціальної наукової розвідки із зазначеної проблематики фактично немає.

Джерельну базу пропонованого дослідження складають спогади сучасників великого художника [2; 8], листування І. Ю. Рєпіна із представниками мистецької еліти Російської імперії другої половини ХІХ ст. [17; 18; 19; 20; 21], а також усноісторичні свідчення мешканців села Стрілечого Харківського району Харківської області [1; 4].

Виходячи із вищевикладеного, авторка ставила на меті дослідити творчі зв'язки І. Ю. Рєпіна з Верхо-Харківським Миколаївським жіночим монастирем і прослідкувати історію творів великого художника, пов'язаних з цією обителлю.

Видатний уродженець Слобожанщини І. Ю. Рєпін протягом усього життя зберігав тісні зв'язки зі своєю «малою Батьківщиною», підтримував спілкування із чисельними родичами та друзями, у тому числі з Емілією (Борисовою). Черниця неодноразово гостювала в Іллі Юхимовича, а він, у свою чергу, відвідував її в обителі. Під час одного з таких візитів, у вересні 1886 року, художник тушшю та сепією намалював невеликий портрет своєї кузини та подарував їй на пам'ять. Після повернення до Петербурга, до кінця 1887 року Ілля Юхимович написав маслом ще один, великий портрет Емілії [11, с. 421-423]. Про цю роботу пензля І. Ю. Рєпіна схвально відгукувався художник П. П. Чистяков [19, с. 131], а поет О. В. Жиркевич так записав у своєму щоденнику: «З числа картин, котрі я бачив учора у майстерні Рєпіна, ще одна вразила мене, це – портрет монахині, родички Іллі Юхимовича. Вона представлена у чорному платті, з молодим обличчям, в очах та губах якого стільки туги, відчаю, внутрішньої боротьби, що я довго не міг відірватися від цього геніального твору. Монахиня так і прагне вийти з рами та заговорити» [8, с. 127]. Відомий художній критик В. В. Стасов дуже високо оцінював «Монахиню» і навіть ставив її в один ряд із такими рєпінськими шедеврами, як «Бурлаки на Волзі» та «Не чекали» [22, с. 663]. Портрет Емілії (Борисової) міг увійти до

експозиції славнозвісної Третьяковської галереї у Москві, однак П. М. Третьяков та І. Ю. Рєпін не змогли дійти згоди з приводу умов передачі цього твору до колекції. У 1888 р. полотно експонувалося на XVI Пересувній виставці, а потім було придбане відомим цукрозаводчиком та меценатом І. М. Терещенком [19, с. 203].

Добрі відносини Емілії та її славетного брата дозволили тодішній настоятельниці монастиря Магдалині у 1886 році звернутись до нього із проханням написати невеликий образ Св. Миколая-Чудотворця – духовного покровителя і заступника обителі. Митець жваво відреагував на цю пропозицію – образ Святителя Миколая його до краю схвилював і зацікавив. Живописець вирішив створити дещо більше, ніж «просто маленьку іконку» та по мірі можливостей почав збирати матеріали. Так, 21 липня 1886 р. у листі до В. В. Стасова художник просив у разі виявлення якихось цікавих відомостей про Миколая-Чудотворця зберегти їх, бо обіцяв «одному глухому жіночому монастиреві» на своїй Батьківщині написати церковний образ [17, с. 98]. За цією ж темою Рєпін консультувався і з відомим письменником М. С. Лесковим [20, с. 37].

У 1886 році Ілля Юхимович виконав перший етюд майбутньої картини [3, с. 64]. На невеликому олівцевому малюнку головного героя – Святителя Миколая – зображено у вигляді літнього сивоволосого чоловіка, що застиг у величній, владній позі. Доторком до руки ката він зупиняє його від здійснення непоправного: обезглавлення першого засудженого, котрий приречено поклав голову на плаху і, здається, вже не очікує на диво. Двоє інших засуджених усією статуєю тягнуться до Чудотворця; їх очі, сповнені жаху та безрозсудної надії благають про порятунок. З переднього плану упівоберта дивиться представник варті з пікою в руках. Його недобрый погляд, здається, так і пронизує глядача.

Захоплений пошуком, влітку 1887 р. Ілля Юхимович вирушив до Італії, де, зокрема, відвідав містечко Барі [20, с. 24-25], в одному з храмів якого і донині зберігаються мощі Св. Миколая Мірлікійського. Хоча, за власним свідченням, корисної для себе інформації він там знайшов вельми небагато, однак поїздкою залишився задоволений та продовжив розробку теми [19, с. 118]. Результатом копіткої та наполегливої роботи стало створення у 1888 р. першого варіанту великої картини «Миколай Мірлікійський рятує від страти трьох невинно засуджених». Цей твір удостоївся честі бути придбаним самим імператором Олександром III. За свідченнями сучасників, після придбання цієї картини Олександр III вперше висловив ідею створення музею, до колекції якого б увійшли усі найкращі твори вітчизняного мистецтва – нинішнього Державного Російського музею у Санкт-Петербурзі [13, с. 62].

У 1890 р. Рєпін створив ще два варіанти цієї картини. Один із них у 1891 р. був включений до експозиції Виставки на допомогу голодуючим у Росії [20, с. 317], а згодом був придбаний І. М. Терещенком [20, с. 136]. Друге полотно меншого розміру було передано до Верхо-Харківського

Миколаївського монастиря [19, с. 201], очевидно, разом із спершу замовленою іконою [21, с. 79].

Місцева преса називала передачу нового твору Рєпіна до обителі «високим та благородним вчинком» [14], але керівництво монастиря, схоже, залишилось незадоволеним подарованою йому світською (хоча й на релігійну тематику) картиною. Полотно роботи геніального художника було повішено у темному залі Настоятельського корпусу [15, с. 34], де його мало хто міг побачити. Ще менше людей, недосвідчених у художніх тонкощах, могли зрозуміти та осягнути композиційну оригінальність та глибоку ідейно-змістовну наповненість картини [8, с. 150].

Нове рєпінське полотно, на жаль, не було сприйняте і сучасною митцеві офіційною критикою. Наприклад, В. В. Стасов вважав, що у картині «Миколай Мірлікійський...» не спостерігалось «і тіні наближення до справжньої задачі ні за настроєм, ні за сценою, на за типами, ні за рухом та позою. Усе це була старовинна, старовинна удаваність та більш нічого...» [22, с. 192]. Не захопився твором і Л. М. Толстой: він назвав полотно неможливим, в якому «все вигадане» [18, с. 52].

Проте мали місце й діаметрально протилежні думки. Наприклад, уже згадуваний нами О. В. Жиркевич писав у своєму щоденнику, що «...фігури Миколая, ката, страчуваного та інших засуджених настільки живі, що дух захоплює від драми, що починає розіграватися. Особливо чудовий Угодник, лице якого сповнене такої духовної сили і усвідомлення правоти та моральної переваги, що від нього відірватися важко. Годі й казати, що виписка деталей та ліплення фігур нічого не залишає бажати більшого» [8, с. 133]. Поет мріяв про часи, коли до віддаленого куточку Слобожанщини стануть приїздити люди лише для того, щоб хоча б один раз поглянути на роботу видатного майстра пензля [8, с. 150-151].

Захоплювалася картиною й учениця Рєпіна В. В. Верьовкіна, яка залишила такі спогади про свої враження від неї: «...я не відриваючись дивилася на Святителя Миколая. Збережене переказом або створене легендою лице, таке знайоме за іконами церков. Очі на цьому ликові, завжди мені здавалося, ніби вимагали звіту. Тут, на картині Рєпіна, це обличчя було те ж і не те. Протягнута владним, що не припускав відмови, жестом дивовижно написана стареча рука давала реальне відчуття раптової тиші в усьохлому натовпі... Піднята голова Святителя Миколая не звернена до ката, що готовий нанести останній удар: охоплений вищим відчуттям Святитель дивиться поверх реального світу, заливаючи його потоками своєї натхненної сили...» [2, с. 191].

Позитивні оцінки давали картині й окремі художні критики більш пізнього часу. Наприклад, радянський мистецтвознавець О. П. Іванов відзначав, що картині «Миколай Мірлікійський...» були властиві усі найбільш характерні риси рєпінського творчого методу. Серед таких автор називав, по-перше, підвладність психологічного змісту картини її фізичному змістові [10, с. 22]; по-друге, переважання «тваринного» боку

людини над духовним [10, с. 17]; та, по-третє, «пафос теперішнього», завдяки чому на полотні ми бачимо не своїх попередників, але й не сучасників, а «таких же людей, як і ми самі» [10, с. 10].

Проте, нажаль, такий підхід до інтерпретації картини Рєпіна в радянській історіографії виглядає скоріше виключенням. Переважна більшість вітчизняних дослідників схильна була вважати, що картина «Миколай Мірлікійський...» стала результатом невдалих на недоречних експериментів Рєпіна в живописі. Наприклад, у 1952 році дипломник-мистецтвознавець Л. Зінгер, не наводячи жодних аргументів, оголосив більшість персонажів, представлених на полотні, людьми «із явно вираженою психічною ущербністю» [9, с. 83]. Знаний художник та дослідник творчості Рєпіна І. Е. Грабар так само зневажливо відгукнувся про головних героїв твору: «...ми бачимо екзальтованого «толстовця» давніх часів, що подіяв на ката-борова своїм істеричним поривом. Цей порив і повна несподіванка миттєво запалили іскру надії на обличчях двох інших засуджених – старого, що стоїть на колінах і простягає до визволителя кістляві руки, та виснаженого юнака-епілептика, з кривими ногами та очима, що закотилися». Далі мистецтвознавець висловлював думку, що «...кат лише на мить зупинився, захоплений зненацька появою старого несповна розуму; через кілька хвилин молодий чоловік із неприємною посмішкою – воєначальник – відведе його лагідно, однак рішуче, і страта відбудеться. Тобто картина написана на тему тимчасового припинення страти, а не визволення від страти» [3, с. 68]. У такому ж ключі трактував представлений Рєпіним сюжет і харківський мистецтвознавець Г. Губа [5].

В українській та російській історіографії пострадянського періоду ми вже не відчуваємо по відношенню до картини «Миколай Мірлікійський...» тих зверхніх, образливих інтонацій, характерних для більшості досліджень радянських часів. На перший план виходить бажання більш об'єктивно показати психологічний зміст твору та авторське бачення сюжету. Російська дослідниця Г. В. Єльшевська у картині вбачає насамперед прямо адресований заклик до відміни смертної кари, втілений художником на полотні під впливом толстовської моральної проповіді [7, с. 70]. Харківська дослідниця С. В. Євтушенко теж не відкидає тезу про вплив Толстого і рєпінський протест проти смертної кари. Однак разом із тим вона вказує і на інший, не менш визначальний аспект, а саме величезний інтерес художника до морального складу людської особистості. С. В. Євтушенко бачить образ Святителя на рєпінському полотні не безсилем божевільним старцем, котрий, подібно Дон Кіхоту, намагається воювати з вітраками, але милосердною і високоморальною людиною, котра не може спокійно пройти повз страждання своїх ближніх і намагається бодай чимось зарадити їхньому незavidному становищу [6].

Отже, як бачимо, «Миколай Мірлікійський...» був неоднозначно сприйнятий як сучасниками художника, так і мистецтвознавцями подальших

років. Проте не викликає сумнівів те, що робота над цим полотном стала важливою віхою у творчій біографії художника, а сама картина увійшла до числа найцікавіших у рєпінському художньому доробку.

Доля картин пензля І. Ю. Рєпіна, пов'язаних із Верхо-Харківським Миколаївським жіночим монастирем, склалася по-різному. Перший варіант картини «Миколай Мірлікійський...» опинився в експозиції Російського музею імператора Олександра III (нинішнього Державного Російського музею у Санкт-Петербурзі), де зберігається і понині [20, с. 203]. Картини з колекції І. М. Терещенка («Монахія» та «Миколай Мірлікійський...») після Жовтневого перевороту були передані до Київської картинної галереї (нинішнього Київського музею російського мистецтва) – і також до сьогоденного дня зберігаються у фондах цього музею [19, с. 203]. У долі ж творів, що перебували безпосередньо у Верхо-Харківському Миколаївському монастирі, визначальну роль зіграла доля самої обителі.

Як відомо, після приходу до влади більшовиків почалися гоніння на Православну Церкву, і першим кроком у цьому процесі стала постанова Радянського уряду «Про відділення Церкви від держави». У 1922 р. була створена «Комісія по здійсненню відділення Церкви від держави» при ЦК РКП(б) та було затверджено інструкцію по вилученню церковних цінностей. Незліченну кількість церков та обителей було зруйновано та пограбовано; не минула ця гірка доля і монастир поблизу села Стрілевого.

У серпні 1930 р. обитель зачинили, а більшу частину ікон (у т. ч., вірогідно, й ту, що належала пензлю Рєпіна), розібрали місцеві жителі [1; 4]; подальша доля святинь залишається нез'ясованою. Про монастирський варіант полотна «Миколай Мірлікійський...» деякий час не було ніяких відомостей. Картина відшукалася лише у 1934 р. у Липцях (нині – село у Харківському районі Харківської області), в помешканні голови місцевої Ради. Навіть після викриття факту незаконного зберігання пам'ятки мистецтва новий власник не поспішав повертати її державі, а для надійності заховав картину в коморі, що негативно позначилося на її загальному стані. Тільки у 1935 р. твір було передано до Харківської картинної галереї (нині – Харківський художній музей), де він зберігається до сьогоденного дня [6].

Після закриття монастиря Емілія жила у Харкові, звідки продовжувала підтримувати зв'язки зі своїм славетним братом. Відомо, що він допомагав їй матеріально, а в одному з останніх листів до свого учня С. М. Прохорова просив потурбуватися про долю кузини [12, с. 87]. Вірогідно, в цей же час Емілія передала портрет, подарований їй Іллею Юхимовичем, своїй подрузі Гладіліній. Достеменно відомо, що у родині Гладіліної цей портрет зберігався до середини 40-х рр. XX ст. [11, с. 423], подальша ж його доля нам невідома.

Таким чином, Верхо-Харківський Миколаївський жіночий монастир зіграв неабияку роль у творчій біографії І. Ю. Рєпіна; тут художник

здобув насагу не для одного свого твору. Можливо, вони не надто відомі широкому загалові цінителів живопису, але разом з іншими його шедеврами складають скарбницю культурного та духовного репінського надбання – не лише вітчизняного, але й загальносвітового значення. Тому можна з упевненістю сказати, що скромна жіноча обитель у верхів'ях Харкова зробила свій внесок не тільки у розвиток Православ'я на Слобожанщині, а й у формування світової культурної спадщини.

Література

1. *Интерв'ю* з Іваном Павловичем Безпарточним, 1935 р. н. Особиста колекція авторки.
2. *Веревкина В. В.* Воспоминания / В. В. Веревкина // Репин. Художественное наследство: в 2 т. / редкол.: И. Э. Грабарь [и др.]. – М.; Л., 1949. – Т. 2. – С. 185-218.
3. *Грабарь И. Э.* Репин: в 2 т. / редкол.: В. Н. Лазарев [и др.]. – М., 1964. – Т. 2: От первых портретов эпохи расцвета до последних творческих лет.
4. *Интерв'ю* з Валерієм Миколайовичем Григоровим, 1954 р. н. Особиста колекція авторки.
5. *Губа Г.* Третий вариант (Об одной картине И. Е. Репина) / Г. Губа // Красное знамя. 1980. – 30 нояб.
6. *Евтушенко С.* Творящий чудо человек, или Нравственные искания Ильи Репина / С. Евтушенко // Время. – 1994. – 30 июля.
7. *Ельшевская Г. В.* Илья Репин / Г. Ельшевская. – М., 1996.
8. *Жиркевич А. В.* Встречи с Репиным (страницы из дневника 1887–1902 гг.) / А. В. Жиркевич // Репин. Художественное наследство: в 2 т. / редкол.: И. Э. Грабарь [и др.]. – М.; Л., 1949. – Т. 2. – С. 119-179.
9. *Зингер Л.* Портреты Репина 80-х годов / Зингер Л. // Илья Ефимович Репин / под ред. проф. А. А. Федорова-Давыдова. – М., 1952. – С. 40-89.
10. *Иванов А. П.* Творчество Репина / А. П. Иванов // И. Е. Репин. Русский музей. Художественный отдел / под ред. Н. Черепнина. – Л., 1925. – С. 5-44.
11. *Москвинов В. Н.* По репинским местам Харьковщины / В. Н. Москвинов // Репин. Художественное наследство: в 2 т. / редкол.: И. Э. Грабарь [и др.]. – М.; Л., 1949. – Т. 2. – С. 393-429.
12. *Москвинов В. Н.* Репин на Харьковщине / В. Н. Москвинов. – Х., 1959. – 102 с.
13. *Непомнящий Н. Н.* 100 великих сокровищ России / Н. Н. Непомнящий. – М., 2008.
14. *О передаче* И. Е. Репиным Верхо-Харьковскому Николаевскому монастырю картины «Николай Мирликийский спасает от смерти трех невинно осужденных» // Южный край. – 1889. – 23 янв.
15. *Попов И.* Верхо-Харьковский Николаевский первоклассный девичий общежительный монастырь Харьковской губернии и уезда: ист.-стат. описание / И. Попов. – Х., 1912.
16. *Православная энциклопедия Харьковщины* / авт. идеи и рук. проекта В. В. Петровский; сост., отв. ред. А. Д. Каплин. – Х., 2009.
17. *Репин И. Е.* Переписка: в 3 т. / И. Е. Репин, В. В. Стасов; сост. А. К. Лебедев, Г. К. Букова; Под ред. А. К. Лебедева. – М.; Л., 1948. – 1950. – Т. 2: Переписка (1877–1894).
18. *Репин И. Е.* Переписка: в 2 т. / И. Е. Репин, Л. Н. Толстой; редкол.: М. К. Добрынин [и др.]. – М.; Л., 1949. – Т. 2: Материалы.

19. *Репин И. Е.* Переписка (1873–1898) / И. Е. Репин, П. М. Третьяков; сост. М. Н. Григорьева, А. Н. Щекотова. – М.; Л., 1946.
20. *Репин И. Е.* Письма к писателям и литературным деятелям (1880–1929) / И. Е. Репин; сост. О. И. Гапонова; под ред. А. И. Леонова. – М., 1950.
21. *Репин И. Е.* Письма к художникам и художественным деятелям (1869–1930) / И. Е. Репин; Сост. Н. Г. Галкина, М. Н. Григорьева. – М., 1952.
22. *Стасов В. В.* Избранные сочинения: в 3 т. / редкол.: Е. Д. Стасова [и др.]. – М., 1952. – Т. 3.
23. *Хаустова С. Г.* И. Ю. Репин та Слобожанщина / С. Г. Хаустова // Науково-теоретичні здобутки Слобідської України: філософія, релігія, культура: зб. наук. статей за матеріалами конф. – Х., 2000. – С. 114-119.

УДК 94(477.54):2-855»1840/1850»

Динаміка чисельності та конфесійного складу старообрядницького населення Харківської губернії в 1840-х – першій половині 1850-х рр.

Еремеев Павло

Еремеев Павло. Динаміка чисельності та конфесійного складу старообрядницького населення Харківської губернії в 1840-х – першій половині 1850-х рр. Робота присвячена дослідженню чисельності та конфесійного складу старообрядницького населення Харківської губернії в період з 1840 по 1855 рр. Проаналізовано статистичні дані про динаміку чисельності харківських старообрядців, за допомогою ретроспективного когортного аналізу доведено, що масштаб применшень реальної чисельності старообрядців на Харківщині був не таким значним, як у низці центральних губерній Російської імперії. Досліджено особливості конфесійного складу старообрядництва Харківської губернії.
Ключові слова: старообрядництво, Харківська губернія, статистика.

Еремеев Павел. Динамика численности и конфессионального состава старообрядческого населения Харьковской губернии в 1840-х – первой половине 1850-х гг. Работа посвящена исследованию численности и конфессионального состава старообрядческого населения Харьковской губернии в период с 1840 по 1855 гг. Проанализированы статистические данные о

динаміке чисельності харківських старообрядців, при помощи метода ретроспективного когортного анализа доказывается, что масштаб приуменьшений численности старообрядцев в Харьковской губернии был не таким значительным, как в ряде центральных губерний Российской империи. Проанализированы особенности конфессионального состава старообрядчества Харьковской губернии.

Ключевые слова: старообрядчество, Харьковская губерния, статистика.

Yeremeev Pavlo. Dynamics of quantity and confessional structure of Old Belief in Kharkiv province in 1840s – the middle of 1850s. The paper is devoted to the study of quantity and confessional structure of Old Belief in Kharkiv province in the period from 1840 to 1855. Statistical data about the dynamic of quantity of the Old Believers in Kharkiv province was analyzed. With the help of the retrospective cohort analysis it was proved that the scale of underestimations of Old Believers' quantity in Kharkiv province was less than that in a number of central Russian provinces. Features of confessional structure of Old Belief in Kharkiv province were explored.

Key words: Old Belief, Kharkiv province, statistics.

Величезний вплив старообрядництва на різні сфери життя Російської імперії [Див., напр.: 1-4; 30; 38] обумовлює необхідність всебічного дослідження історії цієї релігійної групи. При цьому питання кількісних характеристик старообрядництва, незважаючи на свою принциповість, залишаються одними з найбільш дискусійних та проблемних в сучасній історіографії «старої віри» [37, с. 171; 38, с. 4]. В цих умовах дослідження чисельності та складу старообрядництва Харківської губернії із залученням сучасних інформаційних технологій дозволить виробити методики, що згодом можуть бути використані для дослідження кількісних характеристик старообрядництва інших регіонів та Російської імперії в цілому. Крім того, тенденції, виявлені на матеріалах Харківської губернії, можуть стати поштовхом для подальших досліджень даної проблематики в загальнодержавному масштабі.

Роки правління Миколи I в Росії (1825–1855 рр.) сучасні дослідники нерідко виділяють в окремий період історії старообрядництва, що позначився суттєвим посиленням державних утисків «старої віри» [1, с. 75-77; 6, с. 33-36], вплив яких на життєдіяльність, суспільно-економічне становище та навіть духовне життя старообрядців важко переоцінити. Втім, характеризуючи чисельність та конфесійний склад старообрядництва Харківської губернії, в середині зазначеного періоду можна виділити певний рубіж – межу 1830-х – 1840-х рр. До кінця 1830-х рр., незважаючи на поступове посилення державних утисків, дані офіційної статистики не фіксують стійкої тенденції до падіння чисельності старообрядців, практично незмінним залишається

співвідношення кількості старообрядців різних напрямів, що проживали на теренах Харківської губернії [Див. докладніше: 28]. Однак з початку 1840-х рр. спостерігаються суттєві зміни у динаміці чисельності та конфесійного складу старообрядницького населення регіону. Аналізу цих змін і присвячене дане дослідження.

Слід зазначити, що дана проблематика до сих пір практично не була предметом спеціальних комплексних робіт, окремі звернення до неї носили фрагментарний характер [Див.: 8; 9]. Джерельною базою даного дослідження стали статистичні матеріали, законодавчі акти та циркуляри, що регулювали облік старообрядців, діловодні матеріали установ державної влади та офіційної церкви.

Характерною тенденцією 1840-х – першої половини 1850-х рр. стало поступове падіння чисельності офіційно зареєстрованих старообрядців регіону (Дод. 1). Певне виключення складає лише стрімке зростання чисельності зареєстрованих старообрядців у 1844 р., яке було викликане плутаниною стосовно того, яких старообрядців має реєструвати харківський поліцмейстер, а яких – Харківська палата Міністерства державних маєтностей. Внаслідок цього деякі «розкольники» в 1844 р. були враховані двічі [21, с. 79, 81-82, 84-90, 95, 103]. В цілому ж, протягом досліджуваного періоду, падіння чисельності зареєстрованих старообрядців було досить стійким.

Скорочення чисельності офіційно зареєстрованих старообрядців, що розпочалося на межі 1830-х – 1840-х рр., не було особливстю Харківської губернії. Зокрема, Є. М. Бежан відзначає, що подібна тенденція була характерною і для Західного Сибіру (Томської та Тобольської губерній). Пояснюючи виявлену динаміку, дослідники вказує на подальше посилення державних утисків старообрядництва у зазначений період, які, з одного боку, змушували старообрядців частіше приховувати свою віру, а чиновників – применшувати кількість старовірів з метою продемонструвати свої успіхи у боротьбі з «розколом» перед вищими інстанціями [1, с. 40-44].

Дійсно, кінець 1830-х – перша половина 1850-х рр. позначилися новими антистарообрядницькими указами [4, с. 284-303], що, безумовно, сприяло скороченню чисельності офіційно зареєстрованих старообрядців. Втім, слід зазначити, що утиски старообрядництва посилювалися майже з самого початку правління Миколи I. Виникає питання, чому саме рубіж 1830-х – 1840-х рр. позначився падінням чисельності старообрядців. На нашу думку, одним з пояснень цього феномену може бути посилення контролю за інформацією про чисельність старообрядців з боку Міністерства внутрішніх справ, яке відбулося саме на початку 1840-х рр. Адже, як зазначає О. М. Обченко, особливості поведінкової стратегії слобідського чиновництва сприяла тому, що на місцевому рівні антистарообрядницькі приписи виконувалися не повністю або просто ігнорувалися. Для місцевого бюрократа взаємини з населенням були частиною його повсякденного життя, в той час як контакти з вищим

губернським начальством, в основному, обмежувалися перепискою та рідкими виїздами в губернський центр [33, с. 47]. Крім того, широко розповсюдженою була практика хабарництва [Див. докладніше: 29]. Все це дозволяло суттєво «амортизувати» дію антистаробрядницьких указів миколаївського періоду.

Однак після призначення міністром внутрішніх справ графа Л. О. Перовського, контроль з боку міністерства над даними обліку старобрядців став більш систематичним [3, с. 443]. Це позначилося і на характері збору статистичних матеріалів про старобрядців у Харківській губернії. Якщо раніше відомості щодо старобрядців та розкольників, які надавалися нижчими інстанціями, найчастіше механічно копіїлювалися вищими, то з 1841 р. вони стали перевірятися, порівнюватися з даними за минулі роки [19, арк. 33-34; 22, арк. 73-74]. Більше уваги стали приділяти і своєчасності надходження статистичних даних про старобрядців [20, арк. 88; 21, арк. 103; 22, арк. 73-74].

В результаті посилення контролю за динамікою чисельності «розкольників», місцеве чиновництво було змушене вживати реальних заходів в сфері боротьби зі старобрядництвом [3, с. 472-474]. Таким чином, рубіж 1830-х – 1840-х рр. позначився не лише появою нових обмежень старобрядництва, але й більш ретельним впровадженням їх у життя. Це й обумовило падіння чисельності зареєстрованих старобрядців у досліджуваній період.

При цьому, говорячи про падіння чисельності старобрядців, слід мати на увазі умовність більшості формальних переходів у єдиновірство чи православ'я, що усвідомлювали навіть державні чиновники. Так, куп'янський земський справник у своєму рапорті губернатору від 1858 р. писав: «при найменшому послабленні ... розкол виявляється у великій кількості людей, так як сповідують в таємниці розкол дуже багато» [26, арк. 2]. Додатковим аргументом на користь цього твердження є факт різкого скорочення числа єдиновірців після 1855 р., коли старобрядці відчували деяке послаблення державного тиску на «стару віру» [35, с. 79].

При цьому виникає питання про реальну чисельність старобрядців Харківської губернії у досліджуваній період. Слід зазначити, що теза про значне применшення чисельності послідовників «старої віри» у матеріалах офіційної статистики Російської імперії на сьогоднішній день практично не викликає сумнівів у більшості вчених, що досліджують дану проблематику [5, с. 69-70; 27, с. 71-78; 32; 37, с. 171-172; 39, с. 28]. В той же час, питання про масштаби цього применшення до сих пір залишається дискусійним [30, с. 120-121; 31, с. 400; 32].

Для перевірки даних державного обліку старобрядців Харківської губернії нами був застосований метод ретроспективного когортного аналізу матеріалів Всеросійського перепису населення 1897 р. Як відомо, інтенсивність утисків старобрядництва у другій половині XIX ст. була меншою, ніж в часи правління Миколи I. В результаті, в кінці XIX ст. старобрядці частіше відкрито заявляли про свою віру, ніж в 1840-ві –

першій половині 1850-х рр. При цьому, як зазначає дослідник релігійного дисидентства Харківської губернії другої половини XIX ст. В. П. Потоцький, активізація діяльності старобрядців у імовірному середовищі, хоч і мала місце, однак, в основному, була малоефективною. З іншого боку, і місіонерська діяльність священників панівного сповідання також не призвела до масових переходів зі старобрядництва у православ'я [35, с. 83-84]. Таким чином, більша частка тих, хто у другій половині XIX ст. офіційно записувалися старобрядцями, а до середини 1850-х рр. значилися православними, насправді і в миколаївський період таємно належали до древлеправослав'я. До віри, в основному, прилучалися в дитинстві від батьків і, як було зазначено, реально змінювали її не часто. Смертність же старобрядців і православних знаходилася приблизно на одному рівні*. Виходячи з вищесказаного, можна зробити висновок, що, наприклад, частка 60-69-літніх старобрядців серед усього населення Харківської губернії цього віку в 1897 р. відповідала частці 50-59-літніх у 1887, 40-49 літніх в 1877 і т.д. Адже тим, кому в 1897 р. було, наприклад, 65 років, у 1887 було 55, у 1877–45 і т. д. Все це дозволяє застосовувати результати ретроспективного когортного аналізу для перевірки даних офіційного обліку старобрядців 1840–1855 рр.

Щоправда, під час перепису 1897 р. старовіри реєструвалися в одній графі з представниками деяких інших релігійних угруповань, яких влада кваліфікувала як «сектантські». За офіційними даними, в 1890-х рр. на Харківщині налічувалося 239 «христів», 399 толстовців та 94 скопці [36, с. 284] (були зареєстровані також штундисти, але, скоріш за все, вони в більшості своїй були зареєстровані разом з баптистами [2, с. 94-96]). При цьому старобрядців (як попівського, так і безпопівського напрямів) нараховувалося 7821 особа [36, с. 284]. Таким чином, серед тих, кого в 1897 р. відносили до числа «старобрядців та тих, хто ухиляється від православ'я» частка власне старобрядців складала 91,4 %. На жаль, ці дані не можливо в повній мірі використати при проведенні ретроспективного когортного аналізу, адже ми знаємо лише загальне співвідношення старобрядців та «тих, що ухилялися від православ'я» на кінець XIX ст., без розподілу на вікові когорти. Безумовно, це негативно впливає на точність даних когортного аналізу, однак, враховуючи, що саме старовіри становили абсолютну більшість тих, кого в матеріалах Першого Всеросійського перепису реєстрували у графі «старобрядці та ті, що ухиляються від православ'я», результати ретроспективного аналізу цих даних можна використовувати для приблизної оцінки розповсюдженості

* Цілком імовірно, що деякі відмінності мали місце, що може стати предметом подальших досліджень. Однак, на думку автора, смертність старобрядців і православних не могла відрізнятися настільки істотно, щоб принципово вплинути на результати когортного аналізу. Тому в даному дослідженні ми вважали за можливе цим імовірним розходженням знехтувати.

старообрядництва в 1840–1855 рр. та порівняння отриманих результатів з даними офіційної статистики того часу.

Проведений на основі даних 1897 р. ретроспективний когортний аналіз дав результати, відображені у додатку 2. За даними когортного аналізу, в середині 1840-х рр. старообрядці становили 0,28 % від населення Харківської губернії. Враховуючи, що у 1845 р. в регіоні було зареєстровано 1 646 271 жителів [7, с. 74], кількість старообрядців Харківської губернії в цей час складала 4 681 осіб.

В цей час, за даними Канцелярії харківського губернатора в регіоні проживало 3 892 старообрядців [21, арк. 97-98]. Крім того, в межах військових поселень офіційно було зареєстровано ще 109 древлеправославних християн [41, с. 202; 42, с. 106, 110-112, 147], які не підлягали губернському обліку [10, арк. 56-57]. Таким чином, всього у середині XIX ст. на теренах Харківщини було офіційно зареєстровано 4001 старообрядець, що на 680 осіб менше за дані когортного аналізу.

Таким чином, применшення чисельності старообрядців в офіційних звітах досліджуваного періоду дійсно мали місце. Причому, поступово вони ставали більш значними: на початку 1850-х рр. розрив між даними когортного аналізу та матеріалами офіційного обліку старовірів складав вже 1108 осіб (Дод. 3). Це й не дивно, враховуючи формальний характер більшості переходів зі старообрядництва до лав пануючої церкви в досліджуваний період, про що говорилося вище.

В той же час, стосовно Харківської губернії дані когортного аналізу про чисельність старообрядців початку 1850-х рр. лише у 1,4 рази перевищують результати офіційного обліку. При цьому у Ярославській, Нижегородській та Костромській губерніях, стосовно яких про багатократне применшення реальної чисельності старообрядців свідчили спеціальні статистичні експедиції (на Харківщині подібних експедицій не проводилося), дані когортного аналізу перевищували офіційні, відповідно, у 8,9, 4,5 та 2,1 рази (Дод. 3).

Таким чином, применшення реальної чисельності старовірів Харківської губернії у матеріалах державного обліку другої чверті XIX ст. було не таким значним, як у низці центральних російських губерній. На нашу думку, це пояснюється тим, що в губерніях, у яких реальна чисельність старообрядців обчислювалася десятками тисяч, чиновники просто не могли не йти на свідомі фальсифікації. Адже подавши у вищі інстанції реальні відомості, вони ризикували отримати сувору догану за допущення широкого розповсюдження «розколу». Для того щоб цифри були прийнятні, їх доводилося применшувати в рази [31, с. 393]. У Харківській же губернії, як свідчить порівняння даних офіційної статистики та ретроспективного когортного аналізу, реальна поширеність старовірів була меншою. Тому менше було і стимулів для применшення масштабів його розповсюдження. Звичайно, наявність таємних старообрядців на Харківщині у досліджуваний період не викликає сумнівів. Однак у Харківській губернії для збереження спокою вищих інстанцій не

доводилося вдаватися до таких масштабних спотворень, як, наприклад, в Нижегородській губернії.

Протягом досліджуваного періоду відбуваються суттєві зрушення у співвідношенні чисельності різних старообрядницьких напрямів, що були представлені на теренах Харківської губернії. З початку 1840-х рр. матеріали офіційного обліку старообрядців Харківської губернії фіксують стійку тенденцію до зростання чисельності поповців і одночасне падіння кількості старообрядців, що не визнавали священства (Дод. 1). Однак, аналізуючи ці дані, слід взяти до уваги, що облік старообрядців у зазначений період супроводжувався постійною плутаниною щодо включення або не включення єдиновірців до числа «розкольників». Так, наприклад, єдиновірці, що проживали у Харкові, протягом 1825–1847 рр. щорічно реєструвалися харківським поліцмейстером як «розкольники, що приймають священство» (їхня загальна чисельність коливалася в межах 100-200 осіб) [10, арк. 72-79; 14, арк. 2-4; 16, арк. 46-47; 18, арк. 61-62]. Незважаючи на перехід в єдиновірство старообрядців слободи Чернігівка в 1841 р. [41, с. 408], їх також продовжували записувати в «розкольницький відомості» [23, арк. 66-69]. Причому, окремої графі для єдиновірців офіційна форма не передбачала.

Тільки відомості, що в 1853 і 1854 рр. були складені Канцелярією харківського губернатора для управління генерал-губернатора, містили спеціальну графу для єдиновірців. Причому відповідно до відомості за 1853 р., до цього часу на Слобожанщині взагалі не залишилося відкрито зареєстрованих старообрядців попівського напрямку: всі вони перейшли до єдиновірів [24, арк. 65-68]. Таким чином, зростання кількості попівців та зниження чисельності безпопівців, що фіксувалося з початку 1840-х рр., насправді відображало не перерозподіл прихильників різних згод в середині древлеправослав'я, а перехід як попівців, так і безпопівців у єдиновірство. При цьому, реальна чисельність зареєстрованих старообрядців, що приймали священство (а не єдиновірців, що реєструвалися під цим формулюванням) зменшувалася ще швидше, про що свідчать згадані вище відомості, складені для управління генерал-губернатора [24, арк. 65-68; 25, арк. 53-56]. Це й не дивно, адже незважаючи на те, що попівщина, за класифікацією державних чиновників, вважалася «менш шкідливою» за безпопівщину [4, с. 284-303], саме попівцям було важче зберігати свою віру в умовах утисків. У безпопівців, з їхнім вченням про загибель священства, прийняті в них таїнства та трєби міг здійснювати будь-який вибраний зі свого середовища освічений член общини – наставник. Попівцям же був потрібен священник, якого, за відсутності до 1846 р. своєї ієрархії, можна було отримати лише завдяки переходу до лав старообрядництва ієрея з пануючої церкви. Однак в часи Миколи I такий перехід вважався кримінальним злочином, а тим священникам, що вже перейшли в «стару віру», у 1827 р. було заборонено переходити з губернії у губернію та з повіту у повіт [4, с. 284-303; 11, арк. 1]. В умовах гострої нестачі

священиків, становище старообрядців-попівців було вельми скрутним, майже безвихідним. Перехід у старообрядництво в 1846 р. босно-сараєвського митрополита Амвросія в історичній перспективі мав для «старої віри» величезне значення, однак в умовах постійних утисків, що посилювалися, не міг дати миттєвого ефекту.

Таким чином, можна зробити висновок, що в 1840-х – першій половині 1850-х рр. внаслідок подальшого посилення державних утисків старообрядництва та покращення контролю за чисельністю старообрядців в регіонах з боку центральної влади спостерігається зменшення чисельності офіційно зареєстрованих старообрядців. При цьому, применшення реальної чисельності старообрядців Харківської губернії у матеріалах офіційної статистики хоча й мали місце, однак була не настільки значними, як у низці центральних губерній Російської імперії. Протягом досліджуваного періоду, всупереч даних офіційної статистики, у Харківській губернії спостерігається скорочення чисельності представників обох напрямків старообрядництва: попівщини та безпопівщини. Причому, саме безпопівці виявилися більш пристосованими до умов посилення утисків.

Література

1. *Бежан Е. М.* Конфессиональная политика государства и церкви в отношении старообрядцев и русских сектантов Западной Сибири в первой половине XIX в.: дис... канд. истор. наук / Е. М. Бежан. – Омск, 2008.
2. *Булгаков С. В.* Справочник по ересям, сектам и расколам / С. В. Булгаков. – М., 1994.
3. *Варадинов Н. В.* История МВД. В 8 кн. / Н. В. Варадинов. – СПб., 1863. – Кн. 8. История распоряжений о расколе.
4. *Василенко Н. П.* Раскол / Н. П. Василенко // Энцикл. словарь / Изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – СПб., 1899. – С. 284-303.
5. *Васильева С. В.* Старообрядцы Забайкалья: Учебные материалы / С. В. Васильева. – Улан-Удэ, 2003.
6. *Водолазко Н. Н.* Старообрядчество в царствование Николая I (по материалам «Собрания постановлений по части раскола 1858 г.») / Н. Н. Водолазко // Старообрядчество: история, культура, современность: Тезисы. – М., 1998. – С. 33-36.
7. *Военно-статистическое обозрение Российской империи.* В 17 т. – Т. 12. Ч. 1. Харьковская губерния / Сост. Ген. штаба капитан В. И. Мочульский. – СПб., 1850.
8. *Волошин Ю. В.* Древлеправославні християни в Україні: 3 історії розселення [Текст] / Ю. В. Волошин // Людина і світ. – 2000. – № 4 (475). – С. 24-27.
9. *Голдіна С. О.* Єдиновірство як спосіб боротьби влади зі старообрядництвом у 40-60-ті роки XIX століття (на матеріалах Лівобережної України) / С. О. Голдіна // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – 2004. – Вип. 18. – С. 51-55.
10. *Державний архів Харківської області* (далі – ДАХО). – Ф. 3. – Оп. 67. – Спр. 235. – 182 арк.
11. *ДАХО.* – Ф. 3. – Оп. 71. – Спр. 249. – 7 арк.
12. *ДАХО.* – Ф. 3. – Оп. 75. – Спр. 281. – 76 арк.

13. *ДАХО.* – Ф. 3. – Оп. 79. – Спр. 269. – 58 арк.
14. *ДАХО.* – Ф. 3. – Оп. 87. – Спр. 25. – 45 арк.
15. *ДАХО.* – Ф. 3. – Оп. 91. – Спр. 34. – 59 арк.
16. *ДАХО.* – Ф. 3. – Оп. 99. – Спр. 327. – 59 арк.
17. *ДАХО.* – Ф. 3. – Оп. 103. – Спр. 47-а. – 124 арк.
18. *ДАХО.* – Ф. 3. – Оп. 103. – Спр. 47. – 148 арк.
19. *ДАХО.* – Ф. 3. – Оп. 122. – Спр. 67. – 96 арк.
20. *ДАХО.* – Ф. 3. – Оп. 130. – Спр. 42. – 102 арк.
21. *ДАХО.* – Ф. 3. – Оп. 146. – Спр. 1. – 105 арк.
22. *ДАХО.* – Ф. 3. – Оп. 150. – Спр. 17. – 93 арк.
23. *ДАХО.* – Ф. 3. – Оп. 158. – Спр. 4. – 78 арк.
24. *ДАХО.* – Ф. 3. – Оп. 175. – Спр. 260. – 74 арк.
25. *ДАХО.* – Ф. 3. – Оп. 178. – Спр. 250. – 72 арк.
26. *ДАХО.* – Ф. 3. – Оп. 195. – Спр. 117. – 55 арк.
27. *Ершова О. П.* Старообрядчество Москвы и Московской губернии в середине XIX века // Старообрядчество. История, традиции, современность. – М., 1994. – №1. – С. 71-78.
28. *Єремєєв П. В.* Старообрядництво Харківщини (1825-1843 рр.): чисельність, локалізація, конфесійний та становий склад / П. В. Єремєєв // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць. – 2010. – Вип. 13. – С. 109-120.
29. *Єремєєв П. В.* Протекція та бездіяльність влади на місцях як фактор збереження «старої віри» в умовах державних утисків кінця XVII – середини XIX ст. (на матеріалах Харківщини) / П. В. Єремєєв // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць. – 2009. – Вип. 12. – С. 214-222.
30. *Карцов В. Г.* Религиозный раскол как форма антифеодального протеста в истории России. В 2 ч. / В. Г. Карцов. – Ч. 2. – Калинин, 1971.
31. *Мельников П. И.* Счисление раскольников / П. И. Мельников // Полное собрание сочинений П. И. Мельникова (Андрея Печерского). – Т. 7. 2-е изд. – СПб., 1909. – С. 384-409.
32. *Наградов И. С.* О полноте и достоверности количественных данных о старообрядцах в середине XIX в. (на материалах Костромской губернии) / И. С. Наградов. [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://gf.nsu.ru/rizhsky/nagradov/>. Доступ – 01.02.2009 г.
33. *Обченко А. Н.* Взаимодействие старообрядцев и государственной власти Российской империи (на основе материалов Змиевского уезда Харьковской губернии середины XIX в.) / А. Н. Обченко // Липоване. – 2010. – Вип. 7. – С. 44-48.
34. *Первая Всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г.* / Под ред. Н. А. Тройницкого // Харьковская губерния. – СПб., 1904. – Т. 46.
35. *Потоцкий В. П.* Очерк истории старообрядчества Харьковской губернии [Текст] / В. П. Потоцкий // Липоване. – 2008. – Вип. 5. – С. 77-88.
36. *Потоцкий В. П.* Релігійне сектантство в Харківській губернії (1861–1917): дис. ... канд. іст. наук / В. П. Потоцкий. – Харків, 2004.
37. *Пригарин А. А.* Русские старообрядцы на Дунае: формирование этноконфессиональной общности в конце XVIII – первой половине XIX вв. [Текст] / А. А. Пригарин. – Одесса-Измаил-Москва, 2010.
38. *Ружинская И. Н.* Старообрядчество Олонецкой губернии в конце XVIII – середине XIX века: численность, расселение, состав: дис. ... канд. ист. наук /

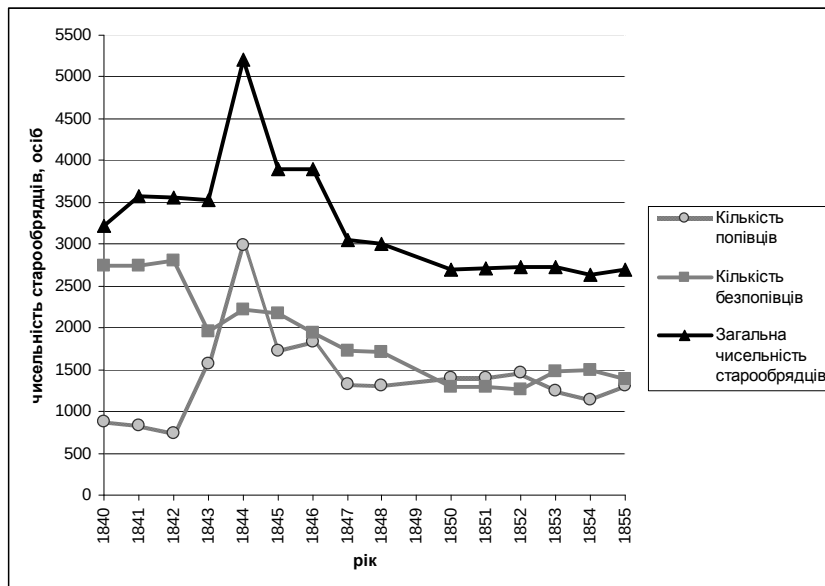
И. Н. Ружинская. – Петрозаводск, 2002.

39. *Таранец С. В.* Старообрядчество Подолы / С. В. Таранец. – К., 2000.
40. *Филарет* (Гумилевский Д. Г.) Историко-статистическое описание Харьковской епархии. В 3 т. / Филарет (Д. Г. Гумилевский). – Харьков, 2004. – Т. 1.
41. *Филарет* (Гумилевский Д. Г.) Историко-статистическое описание Харьковской епархии. В 3 т. / Филарет (Д. Г. Гумилевский). – Харьков, 2005. – Т. 2.
42. *Филарет* (Гумилевский Д. Г.) Историко-статистическое описание Харьковской епархии. В 3 т. / Филарет (Д. Г. Гумилевский). – Харьков, 2006. – Т. 3.

Додатки

Додаток 1.

Динаміка чисельності та конфесійного складу старообрядців Харківської губернії за матеріалами канцелярії Харківського губернатора*

* Побудовано за даними: ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 122. – Спр. 67. – Арк. 57; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 130. – Спр. 42. – Арк. 86; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 130. – Спр. 133. – Арк. 82; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 138. – Спр. 19. – Арк. 75; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 142. – Спр. 6. – Арк. 92-93; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 146. – Спр. 1. – Арк. 97-98; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 150. – Спр. 17. – Арк. 84-85; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 158. – Спр. 4. – Арк. 89-90; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 166. – Спр. 2. – Арк. 65-68; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 170. – Спр. 9. – Арк. 58-62; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 174. – Спр. 4. – Арк. 67-69; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 175. – Спр. 260. – Арк. 65-68; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 178. – Спр. 250. – Арк. 47-50; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 182. – Спр. 155. – Арк. 55-58.

Вікова група	1897	1887	1877	1867	1857	1847	1837	1827	1817	1807
0 - 9 років	0,29	0,28	0,28	0,28	0,30	0,30	0,26	0,27	0,32	0,27
10 - 19 років	0,28	0,28	0,28	0,30	0,30	0,26	0,27	0,32	0,27	0,29
20 - 29 років	0,28	0,28	0,30	0,30	0,26	0,27	0,32	0,27	0,29	0,29
30 - 39 років	0,28	0,30	0,30	0,26	0,27	0,32	0,27	0,28	0,28	0,28
40 - 49 років	0,30	0,30	0,26	0,27	0,32	0,27	0,28	0,28	0,27	0,27
50 - 59 років	0,30	0,26	0,27	0,32	0,27	0,28	0,28	0,28	0,28	0,28
60 - 69 років	0,26	0,27	0,32	0,27	0,30	0,31	0,32	0,32	0,33	0,34
70 - 79 років	0,27	0,32	0,27	0,29	0,29	0,29	0,29	0,29	0,29	0,29
80 - 89 років	0,32	0,27	0,22	0,17	0,12	0,07	0,02	0,00	0,00	0,00
90 - 99 років	0,27									0,27
В цілому	0,29	0,28	0,28	0,29	0,29	0,28	0,28	0,28	0,29	0,28

Додаток 2.

Реконструкція розповсюдження старообрядництва на Харківщині (у %) в 1807–1897 рр. за результатами ретроспективного когортного аналізу*

Губернія	Загальна чисельність населення	Кількість старообрядців за даними офіційної статистики початку 1850-х рр.	Кількість старообрядців за результатами ретроспективного когортного аналізу	Кількість старообрядців за результатами статистичних експедицій
Харківська	1 356 200	2 701	3 917	---
Ярославська	943 400	7 454	66 845	278 417
Нижегородська	1 126 500	23 295	104 214	172 500
Костромська	1 020 600	19 870	43 275	105 572

Додаток 3. Чисельність «розкольників» Харківської, Ярославської, Нижегородської та Костромської губерній на початку 1850-х рр. за даними офіційної статистики, ретроспективного когортного аналізу та статистичних експедицій†

* Побудовано за даними: Первая Всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. [Текст] / Под ред. Н. А. Тройницкого. – Т. 46. Харьковская губерния. – СПб., 1904. – С. 286-297.

† Побудовано за даними: Рашин А. Г. Население России за 100 лет (1811–1913): статистические очерки [Текст] / А. Г. Рашин. – М., 1956. – С. 28-29; Варадинов Н. В. История МВД [Текст]. В 8 кн. / Н. В. Варадинов. – Кн. 8. История распоряжений о расколе. – СПб., 1863. – С. 576-577; ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 166. – Спр. 2. – Арк. 65-68; Первая Всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. [Текст] / Под ред. Н. А. Тройницкого. – Т. 46. Харьковская губерния. – СПб., 1904. – С. 286-297; Первая Всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. [Текст] / Под ред. Н. А. Тройницкого. – Т. 25. Нижегородская губерния. Тетрадь II. – СПб., 1904. – С. 218-227; Первая Всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. [Текст] / Под ред. Н. А. Тройницкого. – Т. 18. Костромская губерния. – СПб., 1903. – С. 254-263; Первая Всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. [Текст] / Под ред. Н. А. Тройницкого. – Т. 50. Ярославская губерния. – СПб., 1904. – С. 226-233; Мельников П. И. Числение раскольников [Текст] / П. И. Мельников // Полное собрание починений П. И. Мельникова (Андрея Печерского). – Т. 7. 2-е изд. – СПб., 1909. – С. 404-405.

УДК 314.7(477.54)«1959/2001»

Вплив міграційних процесів на зміни чисельності населення Харківської області у другій половині XX – на початку XXI ст. (за даними загальних переписів населення 1959–2001 рр.)

Рачков Євген

Рачков Євген. Вплив міграційних процесів на зміни чисельності населення Харківської області у другій половині XX – на початку XXI ст. (за даними загальних переписів населення 1959–2001 рр.). Стаття присвячена аналізу міграційних процесів в Харківській області в 1959–2001 рр., виявленню їх регіональних тенденцій і витоків сучасної кризи відтворення народонаселення. Аналізуються загальні тенденції урбанізаційних процесів, динаміка міграції міського та сільського населення, вплив міграції на зміну чисельності населення Харківської області.

Ключові слова: міграція населення, Харківська область, маятникова міграція, демографічний перехід, демографічна криза.

Рачков Евгений. Влияние миграционных процессов на изменения численности населения Харьковской области во второй половине XX – в начале XXI ст. (по данным всеобщих переписей населения 1959–2001 гг.). Статья посвящена анализу миграционных процессов в Харьковской области в 1959–2001 гг., выявлению их региональных тенденций и истоков современного кризиса воспроизводства народонаселения. Анализируются общие тенденции урбанизационных процессов, динамика миграции городского и сельского населения, влияние миграции на изменение численности населения Харьковской области. **Ключевые слова:** миграция населения, Харьковская область, маятниковая миграция, демографический переход, демографический кризис.

Rachkov Eugen. Influence of migration processes on the changes in population size of Kharkov region in the second half of the 20-th – at the beginning of the 21-th centuries (based on general result of the Censuses of the Population in 1959–2001). The article is devoted to the analysis of migration processes in the Kharkov region in 1959–2001, detection of their regional trends and background of modern crisis of population reproduction. General tendencies of urban processes, dynamics of urban and rural population migration, and influence of

migration on the change in the amount the population of Kharkov region have also been analysed.

Key words: migration of population, Kharkov region, channelling migration, Demographic Transition, demographic crisis.

Друга половина XX – початок XXI століття стали для Харківщини важливим історичним етапом, упродовж якого формувалися визначальні риси її сучасного соціально-демографічного розвитку. Сучасна соціально-демографічна ситуація на Харківщині характеризується депопуляцією населення, деформацією його статевовікового складу, змінами соціально-класової та професійно-кваліфікаційної структури. Все це ускладнює подальший розвиток українського суспільства і робить нагальним ретроспективне дослідження зазначених процесів, зокрема, міграції як важливого чинника зміни основних показників населення регіону.

Мета дослідження – на основі комплексного аналізу результатів Всесоюзних переписів населення 1959 [3], 1970 [8], 1979 [8], 1989 [12] рр. і Всеукраїнського перепису населення 2001 р. [12] простежити особливості впливу міграційних процесів на зміни чисельності населення Харківської області, виявити основні регіональні тенденції міграції населення, визначити демографічні наслідки міграційних процесів у регіоні з 1959 по 2001 рр. і витоки сучасної кризи відтворення народонаселення.

Актуальність дослідження даної проблематики посилюється незначною кількістю робіт в сучасній українській історіографії, присвячених міграційним процесам на Харківщині протягом 1959–2001 рр. Загалом питання ролі міграцій у трансформації демографічного, соціального та економічного розвитку України у другій половині XX – на початку XXI ст. були розглянуті в роботах М. В. Курмана та І. В. Лебединського [6], В. В. Онікієнко [9], В. М. Склера [13], С. Ю. Іванова [2] тощо.

Протягом 1959–2001 рр. кордони Харківської області, як і кордони України, залишалися незмінними, тому дослідження проходило в єдиних просторових межах.

Дослідження проведено за наступними напрямками: загальна чисельність населення, міграція сільського населення до Харкова, міграція міського населення Харківщини в сільську місцевість.

Поставлені у статті завдання вирішувалися за допомогою сукупності загальнонаукових, спеціально-історичних та міждисциплінарних методів дослідження.

Теоретичною основою дослідження стали узагальнююча теорія Другого демографічного переходу [19, 20] та факторні теорії генеративної активності населення, зокрема, «Економічна теорія народжуваності» [17], «Теорія відкидання ризику» [18] та «Теорія постматеріалістичних цінностей» [5]. Саме ці теорії дозволяють простежити вплив

різноманітних чинників (економічних, соціальних та культурних) на дітородну активність населення та враховувати міграційні процеси як один з найголовніших поміж них.

Розробка концепції теорії Другого демографічного переходу пов'язана з іменами демографів Д. Ван де Каа [20] та Р. Лестега [19]. Загалом демографічний перехід є зміною історичних типів відтворення населення. Це наслідок загального соціально-економічного розвитку, в основному викликаного розвитком виробничих сил [1, с. 7]. Звичайно виділяють три основні історичні типи відтворення населення: архетип, традиційний та сучасний (раціональний) [1, с. 7]. Для нас представляє інтерес третій тип, що виникає в економічно розвинених капіталістичних країнах, але свого розквіту досягає на посткапіталістичному етапі історії. Д. Ван де Каа та Р. Лестег розширили концепцію Першого демографічного переходу. При дослідженні коливань природного приросту чисельності населення вони крім взаємодії народжуваності і смертності запропонували враховувати такі фактори, як шлюбність та значення міграційних процесів [20, с. 7-8]. На думку вчених, саме міграційні процеси є тим демографічним фактором, який сприяє вирівнюванню демографічного балансу та виконує заміщальну роль [19, с. 1]. Крім того, Д. Ван де Каа та Р. Лестег особливу увагу приділили соціальним і культурним установкам як важливим факторам, що впливають на дітородну активність населення [19, 20].

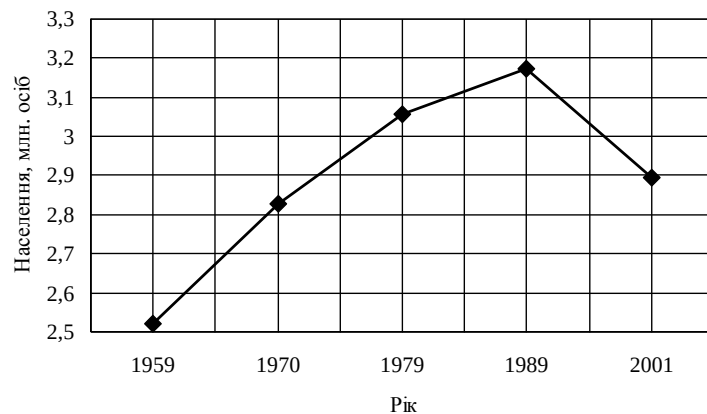
На сьогоднішній день в науковій літературі не існує єдиного визначення терміна «міграція населення». В роботі ми спираємося на визначення, до якого приєднується більшість вітчизняних авторів. Міграція населення є процесом переміщення людей через кордони певних територій зі зміною назавжди або на якийсь час постійного місця проживання під впливом економічних, соціальних, демографічних, психологічних, політичних, нормативно-правових та інших факторів [9, с. 8; 10, с. 9]. Міграційні процеси впливають на природний рух населення. В них приймає участь, головним чином, населення працездатного віку, а оскільки від цих вікових груп залежить рівень народжуваності, то механічний приріст необхідно розглядати як фактор, здатний збільшувати народжуваність в районах-реципієнтах та знижувати в районах-донорах.

Прослідкуємо зміни чисельності населення Харківщини за досліджуваний період. Протягом 1959–2001 рр. загальна чисельність населення Харківської області змінювалась як за рахунок коливань природного приросту населення, так і за рахунок сальдо міграційного обміну з іншими регіонами. Протягом 1959–1989 рр. чисельність населення Харківщини збільшилась, що сприяло розвитку виробничих сил, створенню необхідних джерел трудових ресурсів та необхідних умов для збалансованої урбанізації. За цей період загальна чисельність населення Харківської області зросла з 2520,1 тис. осіб у 1959 р. до 3174,7 тис. осіб у 1989 р. Загальний приріст чисельності населення склав 654,6 тис. осіб (25,97 %) [13, с. 217], причому тільки з 1970 до 1979 рр. вона збільшилась на 229,6 тис. осіб (8,1 %) [8, с. 3].

Протягом 1989 – 2001 рр. демографічна ситуація на Харківщині набула характеру гострої демографічної кризи [12, с. 39, с. 69]. Така ситуація була характерною для всієї території України [12, с.29, с. 59]. Внаслідок важкого стану основних сфер життя суспільства відбулися негативні зміни в кількості населення, депопуляція і деградація його якості [12, с.29, с. 59, с. 353]. Це відповідає узагальнюючій теорії Другого демографічного переходу. Згідно з нею з другої половини 1980-х рр. настає новий етап демографічного розвитку розвинених країн [20, с. 1-2], для якого характерні стрімке зростання рівня смертності та падіння рівня народжуваності. Прослідкуємо це твердження на прикладі Харківщини. Так, якщо в Харківській області в 1989 р. природне скорочення чисельності наявного населення області склало 0,4 тис. осіб, то в 2001 р. – 26,3 тис. осіб. Найбільше скорочення чисельності наявного населення спостерігалось в 2000 р. (28,5 тис. осіб) [12, с. 69]. Подібне скорочення чисельності населення спостерігалось на всій території України [12, с. 59]. Найбільшим воно було в Центральному та Східному регіонах країни. Найменше скорочення чисельності населення спостерігалось в Західному регіоні. Виключення становлять дві західних області (Рівненська та Закарпатська), де протягом цього періоду спостерігалось незначне збільшення чисельності населення [12, с. 29-42]. За 1989 – 2001 рр. загальна чисельність населення Харківщини скоротилася з 3174,7 тис. осіб у 1989 р. до 2895,8 тис. осіб у 2001 р. [13, с. 217], тобто на 278,9 тис. осіб (8,78 %). Зміна чисельності наявного населення Харківщини зображена на рис. 1.

Малюнок 1.

Зміна чисельності наявного населення Харківщини в 1959–2001 рр.

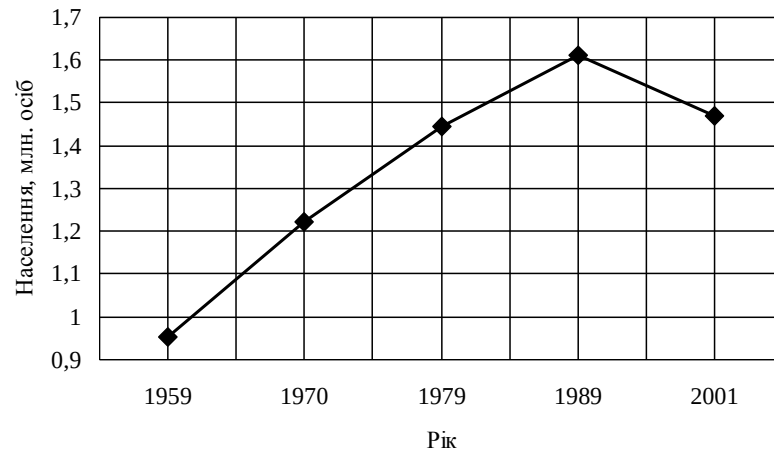
Видно, що протягом 1959–1989 рр. загальна чисельність населення Харківської області зросла, а протягом 1989–2001 рр. – суттєво скоротилася. На нашу думку, головною причиною її скорочення стали кризові процеси в економіці. Такий висновок ґрунтується, виходячи з «Економічної теорії народжуваності» Г.Беккера [17] та «Теорії відкидання ризику» П.Макдональда [18]. Так, на рівень дітородної активності населення регіону в цей час особливий вплив мали нестабільний економічний розвиток країни та небажання мати додаткові ризики погіршення свого матеріального становища, пов'язані з народженням дитини. Це в свою чергу призводило до відкладання рішення про народження дітей [5, с. 150]. Крім економічних факторів на коливання природного приросту населення також впливали зміни соціальних та культурних установок [5, с. 149-150]. Ці зміни можна пояснити за допомогою «Теорії постматеріалістичних цінностей», яка тісно пов'язана з Другим демографічним переходом [20]. Так, перехід до сучасного типу відтворення населення призвів до змін в структурі прокреаційної мотивації. В умовах зміни соціально-психологічної оцінки дітей дорослими членами сім'ї постало питання про можливість забезпечення стабілізації народжуваності хоча б на рівні простого відтворення, бо для задоволення потреби сучасної сім'ї в дітях достатньо було мати хоча б одну дитину [1, с. 10].

Незважаючи на це, приріст чисельності населення області за 1959–1989 рр. переважав його скорочення за 1989–2001 рр., в результаті чого загальна чисельність населення Харківщини протягом 1959–2001 рр. зросла на 375,7 тис. осіб (14,91 %).

Значних змін протягом 1959–1989 рр. зазнала загальна чисельність населення м. Харкова. В 1959 р. вона становила 953 тис. осіб, в 1970 р. – 1222,9 тис. осіб, в 1979 р. – 1443,8 тис. осіб, в 1989 р. – 1610 тис. осіб [8, с. 5; 14, с. 278]. Загалом за цей час чисельність населення м. Харкова збільшилась на 657 тис. осіб (69 %). Відповідно до теорії Другого демографічного переходу протягом 1989–2001 рр. в м. Харкові, як і в Харківській області в цілому, спостерігалась тенденція до поступового скорочення чисельності населення, яка з 1610 тис. осіб в 1989 р. скоротилась до 1470,9 тис. осіб в 2001 р. [14, с. 278], тобто на 139,1 тис. осіб (8,6 %). На рис. 2 зображена зміна чисельності населення Харкова протягом 1959–2001 рр.

Малюнок 2.

Зміна чисельності наявного населення м. Харкова протягом 1959–2001 рр.

В сукупності всіх міграційних процесів найбільше економічне, соціальне та демографічне значення має міграція населення із села в місто [7, с. 6.]. Головними причинами міграції сільського населення до Харкова протягом 1959–2001 рр. були потреба міста в додатковій робочій силі, значне переважання чисельності сільського населення над потребою сільської місцевості в робочій силі, соціально-економічні та побутові відмінності між містом і селом [10, с. 149]. Помітний вплив на масовий відтік сільського населення до міста мали сформовані протягом довгого часу уявлення про те, «що добре» і «що погано». Добре, наприклад, отримати міську професію та піти з села [10, с. 150-151].

Кінець 1950-х – початок 1980-х рр. був часом суттєвих соціальних та економічних змін у країні, зокрема, в Харківській області. Економічні перетворення 1950-х – 1970-х рр. зазнали невдачі, в той же час на Харківщині були введені в дію нові підприємства важкої та легкої промисловості, збудовані нові виробничі комплекси, нарощувалися темпи розвитку багатьох галузей економіки. Особливо жваве економічне піднесення спостерігалось в Харкові [16, с. 52-53]. Потреба міста в додаткових трудових ресурсах спричинила міграцію населення до міста з сільської місцевості регіону та інших міст і районів СРСР. Аналіз статистичних матеріалів засвідчив, що приблизно дві третини всіх міграційних потоків до Харкова спрямовувались з Харківської та сусідніх областей. Четверту частину міграційних потоків з сільської місцевості до Харкова становили мешканці області. Інтенсивність міграційних процесів збільшувалась від периферії до адміністративного центру Харківщини. Переважну більшість мігрантів з сільської місцевості складали чоловіки

працездатного віку. В 1960 р. частка чоловіків, що мігрували до Харкова, становила 59,4 %, жінок – 40,6 %; в 1970 р. цей показник склав 58,3 % та 41,7 % відповідно. В 1980 р. частка чоловіків зменшилась до 48,8 %, а частка жінок збільшилась до 51,2 %. Тенденція переважання частки жінок в міграційних процесах «село – місто» на Харківщині спостерігалась протягом всього десятиріччя, проте вже в 1990 р. частка чоловіків, що мігрували до Харкова, становила 50,9 %, жінок – 49,1 % [2, с. 235].

Протягом 1968–1969 рр. до Харківської області прибуло 145,4 тис. осіб, з них 92,2 тис. осіб (3,3 % від всього населення області) прибуло з-за меж регіону. Чисельність вибулого населення з Харківської області протягом цього ж періоду становила 110,4 тис. осіб, з них з-за межі області вибуло 57,2 тис. осіб (2,0 %) [8, с. 160]. Лише 5-10 % всіх міграційних процесів «село-місто» мали форму організованої міграції, більшу частину становила неорганізована міграція.

В 1960-ті рр. важливу роль в міграційних процесах на Харківщині відігравала маятникова міграція. Через те, що потреба в робочій силі зростала швидше за чисельність населення Харкова, кількість працюючих міста значно переважала загальну чисельність його населення. Так, в 1960 р. чисельність населення Харкова порівняно з 1959 р. становила 126,9 %, а кількість працюючих перевищувала попередній показник та досягала 156,6 %. В 1961 р. обидва показники збільшилися та становили 130,5 % та 165,6 % відповідно. В 1964 р. чисельність населення Харкова порівняно з 1959 р. становила 140 %, а кількість працюючих досягала 182 % [6, с. 81]. Протягом 1959–1989 рр. середньорічний показник мігрантів, прибулих до Харкова, коливався від 57,8 % (за 1966–1970 рр.) і 77,2 % (за 1971–1975 рр.) до 48,5 % (за 1986–1990 рр.). Подібна тенденція спостерігалась і серед вибулих з міста. Так, середньорічний показник вибулих з Харкова в цей період коливався від 45 % (за 1966 – 1970 рр.) і 58 % (за 1971–1975 рр.) до 40,1 % (за 1986–1990 рр.). Відповідно до цього змінювалось середньорічне сальдо міграції, яке в 1971–1975 рр. досягло свого найбільшого показника в 19,2 %, а в 1991 р. зазнало суттєвого скорочення та становило 1,9 % [2, с. 237].

Наприкінці 1980-х рр. в країні намітилася нова тенденція в динаміці, структурі і напрямках міграційних процесів. Змінилися напрямки міграційних хвиль між містом і селом. З проголошенням незалежності України та появою кризових тенденцій в економіці країни спостерігався відтік населення з міських поселень в сільську місцевість [12, с.73]. Слід зазначити, що трансформація економіки здійснювалась вкрай непослідовно і безсистемно, що призвело до негативних явищ як в економічній, так і в соціальних сферах. В результаті значна частина населення опинилася за межею бідності. Практична відсутність можливості працевлаштуватись в місті та покращити своє економічне становище стала головною причиною активного розвитку міграційних потоків у напрямку «місто – село». Доказом зростання безробіття в

регіоні була суттєва різниця між чисельністю трудових ресурсів та чисельністю зайнятого населення. Так, якщо чисельність трудових ресурсів Харківщини за 1985–2000 рр. зменшилася на 63 тис. осіб, то чисельність зайнятого населення – на 406,5 тис. осіб [14, с. 286-288].

Деякі прошарки населення перестали вважати місто стабільним і безпечним місцем проживання. Враховуючи, що більша частина українських міщан вийшла з селян, не дивно, що реалії економічного становища країни змусили багатьох з них зробити свій вибір на користь рідного села, звідкіля вони чи їх батьки родом і де до того часу проживали їх родичі. Такий висновок ґрунтується на результатах соціологічних опитувань, які неодноразово проводилися українськими дослідниками. Так, І. М. Прибиткова на основі соціологічного опитування, яке проводилося в липні 1992 р. і січні 1993 р., з'ясувала, що бажаючих переселитися з міст, селищ міського типу в сільську місцевість достатньо багато. В липні 1992 р. кожний третій міщанин розглядав переїзд в сільську місцевість як можливу перспективу, а в січні 1993 р. про своє бажання переїхати до села заявив кожний четвертий опитуваний. Серед потенційних мігрантів переважали молоді люди: дві третини з них були віком до 40 років, в тому числі 37 % – до 30 років [11, с.59].

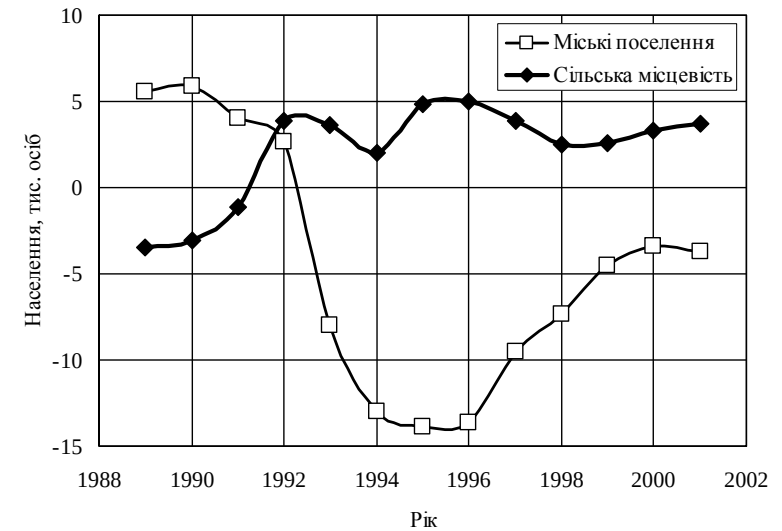
Міграційний приріст сільського населення в 1989 р. становив – 3,5 тис. осіб, а в 2001 р. 3,7 тис. осіб. Загалом показник міграційного приросту сільського населення був від'ємним протягом 1989–1991 рр., в 1992 р. він стає додатним і становить 3,9 тис. осіб (5,9 ‰), а в 1996 р. досягає найвищого зростання за досліджуваний період – 5,0 тис. осіб (7,6 ‰) [12, с. 83].

Зміна напрямку міграційних хвиль між містом і селом сприяла зміні загальної чисельності сільського і міського населення Харківської області. Загальна чисельність сільського населення області в 1989 р. становила 684,2 тис. осіб, а в 2001 р. – 628,6 тис. осіб. Незважаючи на зменшення чисельності сільського населення Харківщини у абсолютних показниках (55,6 тис. осіб), його частка серед загальної чисельності населення області починаючи з 1994 р. збільшилася і становила в 2001 р. 21,4 % [12, с. 39].

В свою чергу міграційний приріст міського населення на Харківщині за 1989–2001 рр. зазнав поступового скорочення. В 1989 р. він становив 5,6 тис. осіб, а в 2001 р. –3,7 тис. осіб. Показник міграційного приросту міського населення був додатним з 1989 по 1992 рр., а найнижчого свого рівня досяг в 1995 р. – 13,9 тис. осіб. [12, с. 83]. Динаміка міграційного приросту сільського та міського населення області протягом 1989–2001 рр. відображена на рис. 3.

Малюнок 3.

Міграційна динаміка чисельності наявного населення за типом поселень в Харківській області протягом 1989–2001 рр.

Загальна чисельність міського населення Харківської області за цей час скоротилась на 204,3 тис. осіб: з 2513 тис. осіб в 1989 р. до 2308,7 тис. осіб в 2001 р. [12, с. 39].

Таким чином, міграційні процеси в Харківській області в другій половині XX – на початку XXI ст. мали значний вплив на зміни чисельності населення регіону, його статеві-вікового складу та соціально-класової структури. При цьому міграційні процеси були лише одним з факторів, які в межах Другого демографічного переходу впливали на коливання природного приросту населення. В умовах економічної кризи вони не сприяли вирівнюванню демографічного балансу, а призвели в 1989–2001 рр. до відтоку міських жителів в сільську місцевість. Зміна напрямку міграційних хвиль між містом і селом в свою чергу сприяла зміні загальної чисельності сільського і міського населення Харківської області. Протягом досліджуваного періоду на коливання природного приросту населення крім економічних також впливали соціальні та культурні фактори. Вплив комплексу чинників різного характеру сприяв зниженню власне репродуктивних установок, тобто скорочення потреби в дітях.

Література

1. Баркалов Н. Б. Моделирование демографического перехода / Н. Б. Баркалов. – М., 1984.
2. Іванов С. Ю. Міграція сільського населення до Харкова (1960–1980 рр.) / С. Ю. Іванов // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць. – Х., 2009. – Вип. 12.
3. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г. Украинская ССР. – М., 1963.
4. Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 г. Т. 7: Миграция населения, число и состав семей в СССР, союзных и автономных республиках, краях и областях. – М., 1974.
5. Крімер Б. О. До питання про чинники дітородної активності населення / Б. О. Крімер. [Електронний ресурс]. Режим доступу: dspace.nbuv.gov.ua:8080/dspace/bitstream/handle/.../18-Krimer.pdf?...1/. Доступ – 18.08.2011 р.
6. Курман М. В. Население большого социалистического города / М. В. Курман, И. В. Лебединский. – М., 1968.
7. Миграция населения в больших городах СССР и стран Восточной Европы. – М., 1990.
8. Население Харьковской области. По данным Всесоюзной переписи населения 1979 года. – Х., 1980.
9. Оникиенко В. В. Комплексное исследование миграционных процессов. Анализ миграции населения УССР / В. В. Оникиенко, В. А. Поповкин. – М., 1973.
10. Переведенцев В. И. Методы изучения миграции населения / В. И. Переведенцев. – М., 1975.
11. Пискун А. Миграционная ситуация в Украине / А. Пискун, И. Прибыткова, В. Волович // Политическая мысль. – К., 1996. – № 8.
12. Ретроспективні перерахунки чисельності населення за 1989–2001 роки на базі даних Всеукраїнського перепису населення 2001 року: Статистичний збірник: [У 4 ч.] / Ч. 1. Державний комітет статистики України. – К., 2006.
13. Скляр В. М. Етнодемографічні процеси в Харківській області (1959–2001 рр.) / В. М. Скляр // Україна просторова в концепційному окресленні Степана Рудницького. – К., 2003.
14. Харківська область в 2000 році (статистичний щорічник). – Х., 2001.
15. Харківщина за 50 років. Статистичний збірник. – Х., 1967.
16. Харьковская краткая справочная книга. – Х., 1976.
17. Becker G., Lewis H. G. On the Interaction between the Quantity and Quality of Children / G. Becker, H. G. Lewis. [Електронний ресурс]. Режим доступу: www3.pids.gov.ph/poipn_pub/full.../GBecker%20and%20HLewis.pdf. Доступ – 20.08.2011 р.
18. Macdonald P. The toolbox of public policies to impact on fertility – A global view / P. Macdonald. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://dspace.anu.edu.au/bitstream/1885/41446/2/sevilleMcD1.pdf>. Доступ – 20.08.2011 р.
19. Ron J. Lesthaeghe. Second Demographic Transition / J. Ron. [Електронний ресурс]. Режим доступу: dmo.econ.msu.ru/teaching/12/.../final_textSDTBasilBlackwellEncyclop.pdf. Доступ – 19.08.2011 р.
20. Van de Kaa D. The Idea of a Second Demographic Transition in Industrialized Countries / D. Van de Kaa. [Електронний ресурс]. Режим доступу: www.ipss.go.jp/webj-ad/webJournal.files/population/2003_4/Kaa.pdf. Доступ – 17.08.2011 р.

УДК 341.384 (477) «199»

Процеси реституції пам'яток культури України у 90-ті рр. ХХ ст.

Романова Тетяна

Романова Тетяна. Процеси реституції пам'яток культури України у 90-ті рр. ХХ ст. Досліджуються процеси реституції пам'яток культури України, вивезених під час Великої Вітчизняної війни, що відбувалися після проголошення незалежності України. Аналізуються проблеми повернення культурної спадщини України. Також простежуються міжнародні та внутрішні правові аспекти реституції.

Ключові слова: реституція, пам'ятки культури, міжнародне право, Велика Вітчизняна війна.

Романова Татьяна. Процессы реституции памятников культуры Украины в 90-е гг. XX в. Исследуются процессы реституции памятников культуры Украины, вывезенных в годы Великой Отечественной войны, которые происходили после провозглашения независимости Украины. Анализируются проблемы возвращения культурного наследия Украины. Также прослеживаются международные и внутренние правовые аспекты реституции.

Ключевые слова: реституция, памятники культуры, международное право, Великая Отечественная война.

Romanova Tetyana. Processes of a restitution of monuments of culture of Ukraine in 90th XX century. Are investigated processes of a restitution of monuments of culture of Ukraine, taken out to years of the Great Patriotic War which occurred after declaration of independence of Ukraine. Problems of returning of a cultural heritage of Ukraine are analyzed. Also the international and internal legal aspects of a restitution are traced.

Keywords: a restitution, culture monuments, international law, the Great Patriotic War.

Процеси реституції пам'яток культури України, вивезених під час Великої Вітчизняної війни, що відбувалися після проголошення незалежності України потребують уважного вивчення та висвітлення. Проблема повернення культурних цінностей, що були незаконно переміщені під час війни досі хвилює громадськість, державні установи і визначає до певної міри стратегію культурної політики на сучасному етапі. У 1990-х рр. Україна проходила своє становлення як держава, в цей же час почали активно розвиватися міжнародні відносини і закладався перший досвід у напрямі реституції культурних цінностей.

© Романова Тетяна

У нашому дослідженні ми намагалися висвітлити проблеми реституції пам'яток, вивезених саме під час Великої Вітчизняної війни.

Після проголошення незалежності України доля культурних цінностей все більше привертає увагу дослідників і тому останнім часом виходить у світ багато наукових статей, що ґрунтуються на нових матеріалах та нещодавно відкритих архівних документах. Слід вказати дуже змістовні роботи, в яких представлені міжнародні правові акти по реституції культурних цінностей, розкрита проблема реалізації реституційних претензій і вимог, оскільки країни, в яких знаходиться незаконно вивезена пам'ятка, як правило, не здають «без бою» те, що потрапило в їх власність, зокрема культурні цінності. Окремо в дослідженнях розглядається проблема застосування механізмів повернення незаконно привласнених культурних цінностей та регулювання цих процесів рядом конвенцій та правових актів, прийнятих ООН, ЮНЕСКО та іншими міжнародними організаціями. Наприклад, це роботи: Протт Л. «Закони ЮНЕСКО щодо захисту і збереження культурної спадщини народів світу» [10, с. 18-33], Боряк Г. «Бременський проект «Доля культурних цінностей, вивезених з СРСР в роки Другої світової війни» (ФРН): камеральні методики і проблеми дослідження історії архівних документів» [3, с. 251-260], Акуленко В. І. «Міжнародно-правові аспекти проблеми повернення культурних цінностей, втрачених під час Другої світової війни» [1, с. 50-58], Кот С. «Проблеми повернення втрачених музейних цінностей в Україну в контексті історії та міжнародного права» [7, с. 111-129], Сохань П. «Проблеми повернення джерельної спадщини в Україну у зв'язку з подіями Другої світової війни та її наслідками (науково-практичні аспекти)» [12, с. 43-49], Федорук О. «Повернення в Україну втрачених культурних цінностей в контексті державотворчого та духовного відродження» [14, с. 15-25] та інші. В даних роботах також розкриваються міжнародні проблеми щодо сучасного трактування терміну «реституція» та «країна походження».

Джерельною базою дослідження стали документи архіву Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через кордон України. Вищезгадана урядова організація постійно взаємодіє з різними країнами з питань реституції пам'яток історії та культури, проводить на міжнародному рівні консультації та зустрічі з мистецтвознавцями та юристами, тому використання матеріалів цієї Служби є доцільним. В дослідженні були використані документи переговорів між німецькою та українською сторонами, хроніка повернень цінностей в Україну, протоколи засідань, листування з посольствами та міністерствами закордонних справ.

Мета дослідження – простежити всі процеси реституції втрачених пам'яток України під час війни та виявити проблеми, що виникали при цих процесах.

Нами були поставлені наступні завдання дослідження: виявити і розкрити проблеми реституції культурної спадщини України, визначити, які організації займалися поверненням вивезених культурних цінностей, простежити міжнародні та внутрішні правові аспекти реституції.

Під час Великої Вітчизняної війни культурна спадщина України була у великій мірі пограбована та знищена. У воєнний час велика кількість цінностей була вивезена до Німеччини. Лише невелика частина їх були повернуті у післявоєнний період. Незалежність відкрила для України нові можливості для входження в міжнародний культурний процес.

Нині Україна, як учасниця Гельсінського процесу, ратифікувала конвенції ЮНЕСКО, підтримує відповідні резолюції ООН, визнає пріоритет загальнолюдських цінностей і міжнародного права над внутрішнім. Доцільно послатися на Закон України від 10 грудня 1991 р. «Про дію міжнародних договорів на території України», за якими укладені і ратифіковані Україною міжнародні договори є невід'ємною частиною національного законодавства і застосовуються в порядку, який передбачений для норм національного законодавства [1, с. 52].

За загальновизнаною нормою міжнародного права грабунком культурних цінностей під час війни є злочином, який не може бути виправданий ніякими причинами. Культурні цінності, що були насильно переміщені із однієї країни до іншої, підлягають поверненню на батьківщину. На практиці розв'язання цієї проблеми у міжнародному співтоваристві підходять дуже обережно, неоднозначно. Поняття реституції (реституція ін інтеріум) сформульоване римським цивільним правом як відновлення в попередньому правовому становищі після вчиненого юридичного факту, що шкодить одній із сторін угоди, нині розширилося і має свої специфічні відтінки [1, с. 54].

Протягом 1990–1992 років в Україні було нагромаджено перший досвід у напрямі реституції пам'яток. Зібрано цінні матеріали про кілька десятків тисяч втрачених пам'яток [14, с. 22]. Наприклад, важливим кроком було створення в системі Академії наук Інституту української археографії. Одним з першочергових завдань, над яким працював інститут, було створення «Архівної та рукописної українки», як узагальнюючої національної інформаційної системи у вигляді комп'ютерних баз даних про склад і зміст усіх типів документів з історії та культури України, що знаходяться на території нашої держави або за її межами. У 1992 р. при Кабінеті Міністрів була створена Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей (тепер Державна служба контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України) [12, с. 29]. Ця організація стала координаційним центром пошуку втрачених культурних цінностей [6, с. 72]. В її функції також входило вивчення міжнародно-правових норм, що забезпечують цивілізовані шляхи повернення історико-культурних пам'яток і складання реєстрів пам'яток культури та інших національних реліквій, що опинилися закордоном [11, с. 29].

Слід відзначити, що склалися тісні робочі контакти між Національною комісією і Міністерством закордонних справ, Міністерством культури, Міністерством внутрішніх справ, Головним архівним управлінням при Кабінеті Міністрів України, Національною академією наук України,

Комісією України в справах ЮНЕСКО, Українським фондом культури, Українським товариством охорони пам'яток історії та культури, Всеукраїнською спілкою краєзнавців, багатьма архівами, бібліотеками та музеями України [14, с. 22-24].

На підставі спільної Декларації про основи відносин між Україною і Німеччиною від 9 червня 1993 р., а також Угоди між урядами України і ФРН від 15 лютого 1993 р. відбулися переговори з питань реституції культурних цінностей, переміщених у роки Другої світової війни. Вирішено створити двосторонню українсько-німецьку комісію та укласти відповідну угоду. В Угоді між Урядом України та Урядом ФРН про культурне співробітництво від 15 лютого 1993 р. зазначалося: «Договірні сторони погоджуються, що втрачені або незаконно вивезені культурні цінності, що знаходяться на їхніх територіях, будуть повернуті власнику, або його правонаступнику».

Після підписання Угоди відбулося три засідання українсько-німецької комісії з питань реституції культурних цінностей (1993 р. – Київ, 1994 р. – Мюнхен, 1996 р. – Берлін), на яких вирішувалися питання повернення та обміну культурних цінностей. При її укладанні Україна повторила дипломатичну помилку Росії, де в подібній Угоді також не зафіксували реституційний обов'язок німецької сторони за пограбування культурних цінностей, що за міжнародним правом не має терміну давності. Але парламент Росії наклав мораторій на будь-яке повернення «трофейних» культурних цінностей, а потім прийняв закон, яким обернув їх у федеральну власність як компенсацію за власні втрати під час фашистської окупації (Державна Дума Росії прийняла закон, за яким усі культурні цінності, вивезені на територію СРСР із переможеної у Другій світовій війні Німеччини та її союзників і, які були раніше вивезені з СРСР, в т.ч. і з України, були оголошені власністю Росії. Їх повернення до країн походження може бути здійснене тільки в окремих виняткових випадках. Але не визначено, яких саме) [16, с. 36].

Національні інтереси України по суті перебувають між полярними позиціями Німеччини, на якій лежить реституційний обов'язок, і Росії, на території якої до сьогодні знаходиться частина українських пам'яток, що були пограбовані нацистами і в 1945 р. повернулися до СРСР з Німеччини [8, с. 2].

Слід сказати, що Німеччина щодо повернення своїх культурних цінностей, переміщених на територію України, займає наступальну позицію, заявляючи, що на її території немає пограбованих пам'яток. Тому частіше Україна повертає німецькі цінності, а не ФРН – Україні. У 1993 р. у Федеративній Республіці Німеччині при Дослідницькому центрі по Східній Європі Бременського університету була створена унікальна за своїми завданнями Робоча група на чолі з проф. Вольфгангом Айхведе для реалізації проекту «Доля скарбів мистецтва, вивезених з СРСР під час Другої світової війни» (далі – БРГ), діяльність якої спрямована на послідовне виявлення й опрацювання архівних матеріалів з метою введення до комп'ютерної бази даних інформації з

питань переміщення вивезених під час окупації із східних районів СРСР музейних, бібліотечних та архівних фондів [3, с. 251]. Між представниками Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України та Бременського проекту була підписана спільна угода [3, с. 252].

У травні 1993 р. під час проведення днів України в Баварії наш Уряд передав Уряду Федеративної Республіки Німеччини твори та документи, пов'язані із життям і діяльністю німецького поета Йоганна Вольфганга фон Гете (32 документи) [8 с. 2].

Але все ж таки і Україна отримала деякі культурні цінності. Наприклад, підсумком копіткої праці, що почалася у 1992 р., стало повернення до Херсона колекції експонатів, що входила до складу експозиції місцевого краєзнавчого музею і були вивезені до Німеччини у 1944 році. У березні 1994 р. у Берліні, президент Німецької державної фундації Пруської культурної спадщини проф. В. Кноп передав цю колекцію послу України у ФРН І. М. Пісковому. 15 квітня цього ж року археологічні цінності були передані начальнику управління культури Херсонської обласної державної адміністрації В. Г. Чуприні і директорів Херсонського краєзнавчого музею Т. Г. Братченко [2, с. 177-178].

Навесні 1994 р. у Донецькій обласній універсальній науковій бібліотеці відбулося засідання «круглого столу» «Повернення втрачених культурних цінностей в Україну. Проблеми. Перспективи» [4, с. 228]. В його роботі взяли участь гості з Росії, Білорусі. Учасники дискусії звернулися до працівників бібліотек, науково-дослідних установ, представників громадськості із закликом об'єднати зусилля для розробки регіональних програм по реституції втрачених книгозбірень, і на основі єдиного уніфікованого паспорта здійснювати послідовну паспортизацію виявлених конкретних документів для формування єдиного інформаційного банку даних. Координації цих зусиль значною мірою сприяла Всеукраїнська нарада в Києві та регіональні семінари у Львові та Лівадії, які відбулися в 1995 році [14, с. 23].

У 1996 році під час офіційного візиту федерального канцлера ФРН Г. Коля в Україну за наполяганням України відбувся взаємний обмін культурними цінностями. Урядом України німецькій стороні були передані альбоми з кабінету гравюр Дрезденської картинної галереї (3 альбоми, понад 200 графічних зображень), переміщених з території Німеччини під час війни та в перші повоєнні роки, а також альбом літографій за малюнками Ф. Гареса (57 малюнків). Урядом ФРН Україні було передано 173 книги, включаючи книги з бібліотеки Київського митрополита Флавіана, скіфське дзеркало, ікону [5, с. 3].

У 1997 р. Федеральний архів ФРН передав Уряду України документи «Фотоархіву 131» штабу рейхсляйтера Розенберга, який містить близько 3000 фотографій, вивезених під час війни з окупованих територій колишнього СРСР [15, с. 1].

Специфічною рисою реституційного процесу в Німеччині є те, що на території цієї країни, дійсно, немає спеціалізованих сховищ, де зберігалися б переміщені під час війни культурні цінності (на відміну від Російської Федерації) [13, с. 5].

Досягнення глобальної мети повернення культурного надбання пов'язане з подоланням низки проблем, різнопланових за змістом, засобами та рівнем їх вирішення. Одна з найскладніших проблем – проблема об'єктивної достовірної інформації про долю українських культурних цінностей під час війни: загальні масштаби втрат культурних цінностей, причини та конкретні обставини їх знищення чи розграбування.

Інтегруючись у світове співтовариство, Україна повністю ґрунтується на дотриманні міжнародно-правових норм, дотичних до повернення культурних скарбів, які успішно регулюються через механізми ООН та ЮНЕСКО. Основною засадою, якою нині керується, Україна, є засада походження культурних цінностей з її території. При цьому під країною походження треба розуміти не лише місце, де була створена культурна пам'ятка або звідки походить її творець, а й, насамперед, місце її попереднього перебування на території України на законних, з точки зору міжнародного права, підставах. Отже, йдеться не лише про чисто українські реліквії, а й про всі культурні цінності, що знаходилися на території України і були вивезені з неї [14, с. 17].

Слід сказати, що за перше десятиріччя незалежності України дійсно склався певний досвід з реституції культурної спадщини, були створені спеціальні організації та законодавча база, але нашу країну спіткало багато проблем: брак достовірної інформації про масштаби втрат цінностей, про місце їх перебування, а також правові непорозуміння в міжнародному просторі.

Проблема повернення культурних цінностей є однією з найделікатніших та найскладніших сфер міжнародного співробітництва. Культурні цінності стали об'єктом уваги світового товариства. Сьогодні вони об'єднують дії політиків, дипломатів, владних структур, вчених, діячів культури і мистецтва, працівників архівів, музеїв, бібліотек – усіх, кому небайдужа доля культури, хто сповнений турботи про збереження й використання для прогресу і гуманізму власної культурної пам'яті.

Література

1. Акуленко В. І. Міжнародно-правові аспекти проблеми повернення культурних цінностей, втрачених під час Другої світової війни / В. Акуленко // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – 1996. – Вип. 6. – С. 50-58.
2. Асламов В. Повернення Німеччиною археологічних предметів, вилучених з Херсонського краєзнавчого музею під час Другої світової війни / В. Асламов // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – 1996. – Вип. 6. – С. 177-179.
3. Боряк Г. В. Бременський проект «Доля культурних цінностей, вивезених з СРСР в роки Другої світової війни» (ФРН): камеральні методики і проблеми

- дослідження історії архівних документів / Г. Боряк // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – 1996. – Вип. 6. – С. 251-260.
4. Врубльовська В. Книжкова скарбниця України: проблеми вивчення і повернення / В. Врубльовська // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – 1996. – Вип. 6. – С. 228-233.
5. Інформація про українсько-німецькі відносини в галузі реституції культурних цінностей (Архів Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України).
6. Корнієнко А. Про знищення та вивезення бібліотечних фондів України: факти та наслідки / А. Корнієнко // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – 1996. – Вип. 6. – С. 66-73.
7. Кот С. Проблеми повернення втрачених музейних цінностей в Україну в контексті історії та міжнародного права / С. Кот // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – 1996. – Вип. 6. – С. 111-129.
8. Лист голови Національної Комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України до Віце-прем'єр-міністру України В. А. Смолію з пропозиціями до питання українсько-німецького співробітництва в галузі реституції культурних цінностей. 1998 р. (Архів Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України).
9. Протокол про передачу Урядом України Федеративній Республіці Німеччина мистецьких творів та документів, пов'язаних з життям та діяльністю Йоганна Вольфганга фон Гете (Архів Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України).
10. Протт Л. Закони ЮНЕСКО щодо захисту і збереження культурної спадщини народів світу / Ліндея Протт // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – 1997. – Вип. 10. – С. 18-33.
11. Про утворення Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей: Постанова Кабінету Міністрів України, 28 грудня 1992 р. № 732// Зібрання постанов Уряду України. – 1993. – № 1-2. – С. 29.
12. Сохань П. Проблеми повернення джерельної спадщини в Україну у зв'язку з подіями Другої світової війни та її наслідками (науково-практичні аспекти) / П. Сохань // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – 1996. – Вип. 6. – С. 43-49.
13. Стан, проблеми та перспективи розвитку українсько-німецького співробітництва в галузі реституції культурних цінностей (Інформативна довідка, 1998 р.) (Архів Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України).
14. Федорук О. Повернення в Україну втрачених культурних цінностей в контексті державотворчого та духовного відродження / О. Федорук // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – 1996. – Вип. 6. – С. 15-25.
15. Хроніка повернення культурних цінностей (Інформативна довідка, 1997 р. (Архів Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через кордон України)).
16. Шемшученко Ю. Теоретичні засади правового регулювання реституції культурних цінностей / Ю. Шемшученко // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – 1997. – Вип. 10. – С. 34-37.

Торгівля як сфера діяльності органів державної безпеки в Харкові в перші роки непу (1921–1923)

Скубій Ірина

Скубій Ірина. Торговля как сфера деятельности органов государственной безопасности в Харькове в первые годы нэпа (1921–1923). Стаття присвячена діяльності органів державної безпеки у сфері торгівлі в Харкові в перші роки непу. Виявлено негативні тенденції в їх роботі, які деструктивно впливали на ринкові відносини, пригнічували та знищували приватнопідприємницьку ініціативу.
Ключові слова: непу, торгівля, органи державної безпеки.

Скубій Ірина. Торговля как сфера деятельности органов государственной безопасности в Харькове в первые годы нэпа (1921–1923). Статья посвящена деятельности органов государственной безопасности в сфере торговли в Харькове в первые годы нэпа. Виявлено негативные тенденции в их работе, которые деструктивно влияли на рыночные отношения, подавляли и уничтожали частнопредпринимательскую инициативу.
Ключевые слова: нэп, торговля, органы государственной безопасности.

Skubij Irina. Trade as an area of public safety in Kharkiv in the early years of the NEP (1921–1923). The article is devoted to the investigation the activity of state security organs in the trade sphere in Kharkiv in the first years of NEP. The tendencies in their work that destructively influenced the market relations, repressed and destroyed the private enterprise initiative have been discovered.
Key words: NEP, trade, state security organs.

Після років громадянської війни більшовицька влада змушена була відновлювати зруйноване господарство та економіку. Розкриття економічних злочинів органами державної безпеки в перші роки непу було одним з найгостріших завдань. Торгівля стала їхньою сферою активної діяльності та втручання. Радянська держава використовувала органи безпеки у боротьбі з політичною та економічною опозицією. Звернення до досвіду початку 1920-х років у цій сфері не втрачає актуальності і в наш час, оскільки необґрунтоване підвищення цін, відкрита спекуляція на ринку стали звичними явищами нашого

повсякденного життя. За даних умов втручання держави у ринковий механізм є необхідною умовою розвитку суспільства. Потрібний постійний державний моніторинг всіх економічних потоків [16, с. 58-59]. Однак, він має бути принципово відмінним від державного втручання в умовах адміністративно-командної економіки, зародження якої відбувалося в роки нової економічної політики. Проголошення непу не означало, що влада збиралася віддавати всі важелі управління економікою. Насправді ж з перших років нового курсу виявилось, що контроль з боку держави став ще більшим. У руслі цієї політики були залучені і органи державної безпеки, які здійснювали невинний нагляд не лише за політичним, а й економічним життям країни. Відсутність балансу між регулюванням і відкритим втручанням у ринкові процеси чітко простежується у роботі органів державної безпеки у роки непу. Характерним явищем початку 1920-х років стало широке розширення функцій держави у сфері торгівлі, що почало переростати у тотальний контроль. Тому у наш час необхідно звернути увагу на цю сторону взаємодії держави та ринку, виявити можливі перспективи еволюції функцій держави, встановити межі її компетенції та методи впливу на ринок.

Узагальнення та усвідомлення головних помилок радянської влади, зокрема органів державної безпеки, у сфері торгівлі в роки непу робить можливим пошук конструктивних шляхів їх усунення та удосконалення методів роботи.

Під органами державної безпеки у даній роботі розуміються надзвичайні комісії – ЧК (рос. – Чрезвычайная комиссия, ЧК). Дослідження їхньої діяльності у сфері торгівлі неможливе без аналізу їх взаємодії з органами прокуратури та юстиції.

Вивчення цього питання ще не було предметом окремого дослідження, хоча створення та діяльність органів державної безпеки були в цілому розглянуті В. Окіпнюком [17]. Предметом історико-юридичного аналізу дослідника став цілий ряд проблем історії ДПУ 1922–1934 років, у тому числі і розширення компетенції органів у відповідності до змін в економічному житті країни. У дослідженні С. Ляковської піднімалася проблема діяльності органів держбезпеки в галузі економіки в останні роки непу [15, с.196-292]. Іншою стороною цього питання займався В. Ченцов [21, 22], у поле зору якого потрапила робота економічних підрозділів ЧК-ДПУ в роки непу. В. Золотарьов ґрунтовно дослідив організаційну структуру та склад органів ДПУ-НКВС УСРР-УРСР у 1920–1930 роках [11]. І. Трифонов розглядав діяльність органів ЧК крізь призму боротьби радянської влади з новою буржуазією та її ідеологією [18]. Комплексним та цінним представляється дослідження історика Є. Баришнікова, предметом якого стала діяльність ВЧК-ОДПУ, хоча його праця стосується в першу чергу РСФСР [1]. Ця робота представляє російську історіографію та її бачення взаємовідносин держави і суспільства в цілому. Зокрема, Є. Баришніков відвів одну з ключових ролей у зміцненні економічного

потенціалу країни протягом 1918–1928 років саме ВЧК. Разом з тим досліджувана тема настільки специфічна, що серед перелічених робіт немає тих, що звертають окрему увагу на торгівлю як сферу діяльності та компетенції органів ЧК. Таким чином, наукова новизна роботи полягає в тому, що вперше проводиться аналіз діяльності органів ЧК у сфері торгівлі. Розглянуто їхні механізми впливу та втручання в ринкові відносини. Виявлено особливості «співпраці» органів ЧК та ринку на прикладі столичного міста Харкова. Введено в науковий обіг нові архівні документи, що свідчать про тісний зв'язок розширення компетенцій надзвичайних комісій з політичним курсом радянської влади, який був спрямований на згортання ринку.

Дослідження особливостей, форм та методів діяльності органів державної безпеки у сфері торгівлі в Харкові на початку 1920-х років дають змогу виявити політику радянської влади у цьому напрямі під час переходу до непу, яка заклочалася не лише у відкритих, а й у прихованих формах. Тому метою даної роботи є вивчення діяльності органів ЧК у сфері торгівлі, якій більшовицьке керівництво в умовах непу відводило ключову роль у справі боротьби з ворогами держави.

У процесі написання даної статті авторкою були використані як опубліковані, так і неопубліковані джерела, представлені у фондах Державного архіву Харківської області, періодична преса. Особливої уваги заслуговують протоколи засідання колегії губернської ЧК, доповіді про її діяльність, а також законодавчі акти, зокрема, кримінальний кодекс УСРР 1922 р.

Введення нової економічної політики на X з'їзді ВКП(б) відкривало для країни шлях до структурних та комплексних змін в економіці країни, але держава залишала в полі зору торгівців, з перших днів ввела контроль над ринком та його учасниками. Визначаючи основні принципи допущення приватного капіталу В. І. Ленін підкреслював, що держава не має надавати повну свободу приватній торгівлі, а лише тимчасово долучати приватника до налагодження товарообігу. При цьому він звертав увагу на необхідності вести рішучу і нещадну боротьбу зі спекуляцією, з крадіжками, розтратами, з будь-якими ухиляннями від державного контролю і обліку [14, с. 224].

Необхідно розуміти, що з самого початку реалізації нового курсу більшовики розуміли неп як тимчасову політику, хоча на словах це і була політика «всерйоз і надовго». У 1922 р. В. І. Ленін у листі до наркома юстиції Д. І. Курського безпосередньо вказує, що необхідно «карати всякий капіталізм, що виходить за рамки державного капіталізму», «ми допускаємо капіталізм тільки державний, а держава, – це ми», «карати нещадно аж до розстрілу, і швидко за зловживання новою економічною політикою» [13, с. 381-382]. Виявилось, що не всерйоз і ненадовго радянська влада готова була миритися з існуванням приватнопідприємницьких відносин. Адже існування вільної торгівлі поряд з соціалістичним баченням розвитку суспільства було несумісним в

жодному разі. Формально органи державної безпеки та органи юстиції мали берегти законність, але насправді використовували свою безмежну владу і тиснули на ринок. У своїй діяльності вони спиралися на так звану «революційну законність», яка взагалі відкидала будь-яке пристосування радянського публічного права до європейських норм.

У січні 1921 р. було створено економічний відділ при Всеросійській надзвичайній комісії. Важливо зазначити, що саме боротьба з дрібнобуржуазною стихією була одним з першочергових завдань усіх радянських органів і ЧК в тому числі. 6 травня 1921 р. ця структура реорганізовується в Економічне управління з тими ж самими методами у своїй роботі та функціями [2, с. 17]. У звіті про діяльність ВУНК за 1921 р. вказувалося, що у робота органів ЧК має зводитися до боротьби з порушенням державних монополій та боротьби з торгівлею краденим з державних сховищ [2, с. 18].

При переході до нової економічної політики спекуляція як особливий вид діяльності поряд з хабарництвом, посадовими зловживаннями набула особливого розмаху. Але у той же час необхідно зазначити, що у більшості випадків радянська влада тавро «спекулянт» ставила на звичайних торгівців, які не мали ніякого відношення до спекуляції. У листі до Й. Сталіна 22 жовтня 1922 р. Ф. Дзержинський не випадково зазначив, що «одним із не менш важливих факторів, що піднімають ціни на фабрики, є злісні спекулянти, які за свою професію обрали здуття цін (особливо валюти) і облутування своїми махінаціями трестів і кооперації та їх працівників... Це нероби, п'явки, злісні спекулянти...» [19, с. 624]. Для боротьби з ними у структурі Харківської губернської надзвичайної комісії (ХГНК) на початку 1921 р. була створена спеціальна група [4, арк. 6]. Матеріали засідань колегії ХГНК лише за перші місяці її роботи виявляють стрімке зростання кількості справ, відкритих по відношенню до спекулянтів та посадовців. Якщо за березень, квітень і травень було 133 справи, за червень та липень – 185, то за серпень – 400 [4, арк. 6]. У процесі розгляду справ зі спекуляції у Харкові виявилось, що вона є наслідком крадіжок товарів із державних складів і транспортних грабунків [4, арк. 6, зв.]. Злочини у сфері торгівлі були нерозривно пов'язані з посадовими зловживаннями. Центральне постачання та розподіл товарів в умовах їх гострого дефіциту відкривали великі можливості для радянських службовців, які вбачали у своїй посаді шлях до збагачення через незаконне збування державних товарів приватним торгівцям. Тобто, боротьба зі спекуляцією займала важливе місце у роботі органів державної безпеки. У той же час варто визнати, що велика кількість справ, відкритих по відношенню до торгівців, була просто інспірована органами державної безпеки, які використовували свою владу, щоб з самого початку показати непманам, що законність не на їхньому боці.

Справжні наміри влади по відношенню до приватної торгівлі були відомими навіть пересічному громадянину. На початку квітня 1921 р. на

сторінках однієї з губернських газет була надрукована замітка «На модні теми», автором якої якраз і піднімалося питання про серйозність нового курсу влади: «Комуністи можливо допустять свободу торгівлі і навіть торгівлю, але, щоб зв'язати по справжньому цю свободу з торгівлею, дати, що називається, вільну торгівлю, на це вони ніколи не підуть... А якщо дадуть, то таку, яка у приватного торговця вона боком вийде!» [12].

Показовими є відомості про ув'язнених до концтабору, приведені у протоколі колегії губчека [8, арк. 63]. Застосування такої міри покарання по відношенню до торговців свідчить, що ставлення влади до них було вкрай недобррозумілим. Якщо звернути увагу на звіт роботи Харківської губернської надзвичайної комісії протягом 1921 р., побачимо, що влада аж ніяк не збиралася віддавати свої важелі управління некерованій ринковій стихії, тобто пустити торгівлю у «вільне плавання». Так, за рішенням губернської ЧК за три місяці 1921 р. за спекуляцію було заслано 45 осіб до виправних таборів, що майже вдвічі більше за інші злочини і представляє найчисельнішу групу серед покарань [8, арк. 63].

Відповідно до радянського законодавства до обвинувачених у цьому злочині застосовувалася у тому числі й вища міра покарання – розстріл. За рішенням губчека частина торговців-спекулянтів підлягала вищій мірі покарання, таких було 5 осіб. Як бачимо, «революційна законність» більшовиків була не на боці неприємників, з яким влада аж ніяк не панькалася.

Необхідно зауважити, що радянська влада вкладала у слово «спекуляція» дуже широкий зміст. Так, під цей ярлик, за нормами того часу, були віднесені не лише чисто валютні спекуляції, а й значною мірою сам спосіб ведення приватної торгівлі, який власне передбачав купівлю дешевого товару і продаж його по більш високій та економічно вигідній ціні.

10 травня 1921 р. відповідно до циркуляру НКВС відділ управління Харківського губвиконкому звертає увагу всіх відділів управління на місцях прийняти «найактивнішу участь у справі якнайшвидшої ліквідації мішечництва» [9, арк. 89]. Варто звернути увагу, що масштаби цього явища в Харкові, як столиці, були особливо великими. Відразу ж, щоб не допустити спекуляцію на сіль, як один із товарів першої необхідності, у ХГЧК були прийняті заходи щодо регулювання обсягів продажу. З 21 жовтня 1921 р. заборонялося провозити більше 1 пуда солі як приватним особам, так і різним організаціям без особливого дозволу [5, арк. 240]. У своєму зверненні до голови місцевого губернського революційного трибуналу слідчий А. С. Лінін виявив своє занепокоєння тим, що товарообмін перекинується спекулянтами, які прагнуть лише наживи, сенс вільної торгівлі відходить на задній план, а насправді виявляється лише грабунок серед білого дня [5, арк. 232].

Кримінальним кодексом 1922 р. УСРР (ст. 137) за штучне підвищення цін на товари шляхом змови торговців між собою або шляхом злісного невипуску товару на ринок передбачалося позбавлення волі на термін не менше 6 місяців і конфіскація частини майна з заборорою права торгівлі

[20, с. 311]. Порушення правил торгівлі товарами каралося позбавленням волі або примусовими роботами на термін не менше 6 місяців або штрафом 500 крб золотом [20, с. 312].

При цьому необхідно зазначити, що звичайною практикою цих років було зарахування злочинів на економічній основі до контрреволюційних. Ця обставина суттєво змінювала особливості вироку обвинуваченого по справі, яка тепер підлягала ст. 57 Карного кодексу. За даних умов для дослідника виокремити суто економічні злочини досить складно. Так, наприклад, вивчення слідчих справ працівників торгівлі та неприємників ускладнюється тим, що майже всі вони були віднесені до контрреволюційних злочинів, серед великої кількості яких саме у 1920-ті роки досить проблематично виявити справи, пов'язані зі зловживаннями у сфері торгівлі.

Повноваження, надані радянською владою органам державної безпеки, дозволяли їм також втручатися безпосередньо і в ринкові відносини. Переписка окружного виконкому з НКВС свідчить, що питання стосовно ринкових комітетів та «сприяння» владі у них вирішувалося також із їх допомогою [9, арк. 34].

Широка діяльність каральних органів не обмежувалася лише регулюванням приватної, але і кооперативної торгівлі. Влада не довіряла не лише приватним торговцям, а й кооператорам. ЦК КП(б)У в секретному листі до губкому та губчека в 1921 р. звертає увагу, що за кооперацією необхідний ретельний контроль як з боку комуністів, органів влади, так і зокрема ЧК, яка має носити систематичний характер. Невміла та некомпетентна робота ЧК у сфері регулювання кооперативної торгівлі, зокрема, арешти, часто призводила до дезорганізації її апарату [3, арк. 33]. До справи регулювання торгівлі залучався і НКВС, якому було відомо, що у місті багато приватних організацій і товариств називали себе «кооперативними» [6, арк. 3]. Згідно радянського законодавства кооперативні товариства мали зареєструвати свій статут у Головному кооперативному комітеті. Насправді ж у Харкові, як і по всій країні, виникла ціла низка «лжекооперативів», які мали право на отримання кредиту, пільги в оподаткуванні тощо. Масштаби поширення цього явища стали досить великими і помітними. Заступник наркому внутрішніх справ УСРР Н. А. Черлунчакевич у циркулярі до Харківського губернського кооперативного комітету пропонував усім відділам управління притягти винних у незаконному присвоєнні назви «кооперативний» до кримінальної відповідальності [9, арк. 45].

5 березня 1923 р. в доповнення до вищезазначеного циркуляру НКВС було дано роз'яснення, яке передбачало притягнення до судової відповідальності за ст. 103 та 187 Кримінального кодексу. Крім того НКВС щомісяця вів облік усіх торговців Харкова, на яких були накладені адміністративні штрафи. Лише, наприклад, за березень 1923 р. 128 осіб мали сплатити різні суми штрафів від 50 до 500 крб [6, арк. 1-5]. До цього списку потрапляли торговці, які вели торгівлю у невстановлений час, у

невідведеному місці, без відповідних патентів, за антисанітарне утримання магазинів і т.п. Таким чином, адміністративний тиск на приватну торгівлю був значним і неконтрольованим. За допомогою таких важелів впливу влада примушувала власників лотків та магазинів згорнути свою підприємницьку діяльність.

Можна без перебільшення констатувати, каральні органи більше, ніж у повній мірі виконали поставлені перед ними завдання. Попри те, що вони здійснювали необхідний контроль над учасниками ринку, їхня діяльність, в цілому, негативно впливала на становлення та розвиток торгівлі. Необхідно зробити наголос на тому, що ця політика носила і регулюючий, і контролюючий характер, спрямовувалася на виявлення правопорушень у сфері торгівлі, але в той же час вона перетворилася на цілеспрямований терор проти представників приватного підприємництва. Ще з перших років нового курсу влада показала, що вона не готова до здійснення непу. Дозволивши торгівлю, вона відразу почала її утискати та придушувати, широко використовуючи безмежні повноваження органів державної безпеки. Занадто жорсткий контроль з їхнього боку не полегшував становлення ринку, а навпаки заважав йому.

Література

1. Барышников Е. А. Деятельность ВЧК-ДПУ по укреплению экономического потенциала страны 1918–1928 гг.: автореф. дис. ... к.и.н.: 07.00.02 «Отечественная история» / Е. А. Барышников. – М., 2005. – 19 с.
2. Біля витоків радянського тоталітаризму // 3 архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1995. – № 1/2. – С. 69 – 94.
3. Державний архів Харківської області (ДАХО). – Ф. П. 1 (Харківський губернський комітет КП(б)У 1919–1925 рр.). – Оп.1. – Спр.374.
4. ДАХО. – Ф. Р. 203 (Харківський губернський виконавчий комітет, 1921–1925 рр.). – Оп.1. – Спр.290.
5. ДАХО. – Ф. Р. 203. – Оп.1. – Спр.317.
6. ДАХО. – Ф. Р. 203. – Оп.1. – Спр.1083.
7. ДАХО. – Ф. Р. 203. – Оп.1. – Спр.1248.
8. ДАХО. – Ф. Р. 845 (Харківський окружний виконавчий комітет, 1926–1930 рр.). – Оп.2. – Спр.775.
9. ДАХО. – Ф. Р. 845. – Оп.8. – Спр.107.
10. ДАХО. – Ф. Р. 1954 (Харківський губернський кооперативний комітет, 1921–1925 рр.). – Оп.1. – Спр.2-а.
11. Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи / В. Золотарьов, Ю. Шаповал, В. Пристайко. – К., 1997.
12. Коммунист. Орган ЦК и Харьковского губкома КП(б)У. – 1921. – 1 апреля. – № 70.
13. Ленін В. І. Про завдання наркомісту в умовах нової економічної політики. Лист Д. І. Курському / В. І. Ленін // Повне зібрання творів. – К., 1974. – Т. 44. – С. 380–384.
14. Ленін В. І. Про продовольчий податок (Значення нової економічної політики і її умови) / В. І. Ленін // Повне зібрання творів. – К., 1974. – Т. 43. – С. 217–224.

15. Лясковська С. Діяльність органів ДПУ УСРР у сфері економіки в 1927–1928 рр.: за матеріалами відомчої статистики / С. Лясковська // 3 архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 2008. – №1/2 (30/31). – С. 196–291.
16. Малий І. Й. Держава і ринок: філософія взаємодії: Монографія / І. Й. Малий, М. І. Діба, М. К. Галабурда. За заг. та наук. ред. д-ра екон. наук, проф. І. Й. Малий. – К., 2005.
17. Окіпнюк В. Т. Державне політичне управління УСРР (1922–1934): історико-юридичний аналіз / В. Т. Окіпнюк. – К., 2002.
18. Трифонов І. Я. Ликвидация эксплуататорских классов в СССР. – М., 1975.
19. Плеханов А. М. Дзержинский. Первый чекист России / А. М. Плеханов. – М., 2007.
20. Уголовный кодекс советских республик / Текст и постатейный комментарий под ред. С. Канарского. 2-е изд. – Х., 1925.
21. Ченцов В. В. Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки / В. В. Ченцов. – Тернопіль, 2000.
22. Ченцов В. В. Аналоги в истории. Деятельность экономических подразделений ЧК – ГПУ в условиях новой экономической политики / В. В. Ченцов // Тоталитаризм и антитоталитарные движения в Болгарии, СССР и других странах Восточной Европы (20-80-е годы XX ст.). – Х., 1994. – Т. 1. – С. 261–268.

УДК 94:323.281(477.54) «1920»

Діяльність Харківської губерньської надзвичайної комісії в 1920 р.: стереотипи та реальність

Труш Світлана

Труш Світлана. Діяльність Харківської губерньської надзвичайної комісії в 1920 р.: стереотипи і реальність. У статті досліджується питання діяльності Харківської губерньської надзвичайної комісії у 1920 р. з точки зору її направленості, вмотивованості, методів та результатів. Показано, що принципових змін, порівняно з 1919 р., коли у Харкові провадився «червоний терор», не сталося, тоді як в історіографії всіляко підкреслювалася різниця. Виявлено, на матеріалах губчека і губерньського революційного трибуналу, що Надзвичайна комісія продовжувала втілювати в життя карально-репресивну політику, виносячи смертні вирoki в позасудовому порядку.

Ключові слова: Харківська губерньська надзвичайна комісія, губерньський революційний трибунал, «червоний терор», карально-репресивна політика, контрреволюція.

Труш Светлана. *Деятельность Харьковской губернской чрезвычайной комиссии в 1920 г.: стереотипы и реальность.* В статье рассматривается вопрос деятельности Харьковской губернской чрезвычайной комиссии в 1920 г. с точки зрения ее направленности, мотивации, методов и результатов. Показано, что принципиальных изменений, в сравнении с 1919 г., когда в Харькове имел место «красный террор», не произошло. На материалах губЧК и губревтрибунала выявлено, что Чрезвычайная комиссия продолжала воплощать в жизнь карательно-репрессивную политику, вынося смертные приговоры во внесудебном порядке. **Ключевые слова:** Харьковская губернская чрезвычайная комиссия, губерньский революционный трибунал, «красный террор», карательно-репрессивная политика, контрреволюция.

Trush Svitlana. *The activities of the Kharkov Provincial Emergency Commission in 1920: stereotypes and reality.* The article is about the activities of the Kharkov Provincial Emergency Commission in 1920 in terms of its direction, motivation, methods and results. It is shown that substantial changes in comparison with 1919, when in Kharkov was a «red terror» has not happened. The materials of gubChK and gubrevtribunal revealed that an extraordinary commission continued to implement the punitive-repressive policies, bringing the death sentences of court.

Keywords: Kharkov provincial emergency commission, the provincial revolutionary tribunal, the «red terror», punitive-repressive policies, the counter-revolution.

Історія Харківської губерньської комісії (ХГЧК) – це історія становлення більшовицької влади, її завдання, методи і результати роботи – це пряме втілення більшовицької політики щодо української території. Вивчення минулого ХГЧК має принципово важливе значення для розуміння періоду національно-демократичної революції в Україні 1917–1921 рр.

Тема надзвичайних органів радянської доби належить до числа маловивчених у вітчизняній історіографії. Така ситуація стала наслідком як відсутності протягом тривалого часу доступу до джерел, що безпосередньо стосуються діяльності та результатів роботи чекістських органів, так і політичною заангажованістю дослідників стосовно цього питання. Зрештою, відсутність достатньої джерельної бази створила підґрунтя для численних фальсифікацій, продиктованих різними обставинами (політичні мотиви, належність автора до того чи іншого кола противників чи прихильників радянського ладу).

Водночас, соціальний попит на нерозкриті та табуовані в радянському дискурсі теми, у тому числі тему ЧК, починаючи з 80-х років ХХ століття, залишається високим. Зацікавленість суспільства мотивується такими чинниками, як пошуки відповіді на питання про масштабність, методи, цілі та наслідки «червоного терору», роль ЧК у процесі національно-визвольної революції українського народу, маргінальність радянської влади, її злочинний чи визнано народний характер тощо. Звісно, ці всі питання належать до площини політично актуальних, а тому потребують нагального та об'єктивного висвітлення з залученням нових джерел та літератури.

Така історіографічна ситуація спровокувала появу багатьох тенденційних досліджень, в яких історія Надзвичайної комісії подається однобоко. Варто відзначити, що цьому було закладено підґрунтя в більш ранні часи, зокрема першими працями, присвяченими Надзвичайній комісії, що з'явилися в 20-ті рр. ХХ століття. Так, у працях радянських істориків домінує образ ЧК – захисника найсправедливішого і найгуманнішого радянського ладу, репресивно-каральна складова діяльності якого є лише вимушеною відповіддю на жорстокі і цинічні дії супротивників (М. Лаціс [13], С. Дукельський [4]). Опоненти радянської історіографії – політична еміграція – зображали ЧК як бездушну каральну машину, що мала на меті тотальне знищення населення (С. Мельгунов [16]). Співробітники ЧК в цьому випадку – психічно хворі маніяки-вбивці.

У подальшому вся радянська історіографія та її сучасні послідовники наслідували досвід чекістських апологетів 20-х рр. ХХ століття, незважаючи на пом'якшення ідеологічних заборон щодо цього предмету і на введення до наукового обігу нових джерел. Насамперед, мова йде про таких дослідників як Д. Голінков [5], В. Маймескулов, А. Рогожин, В. Сташис [15].

Сучасна історіографія наслідувала обидві тенденції в конструюванні історії чекістського органу: у російському дискурсі панує образ ЧК як першої форми державного органу безпеки (С. Леонов [14]), не позбавлений рис певної романтизації і ідеалізації, в українському – наголос на карально-репресивному аспекті перетворення ЧК на катівню, при цьому до уваги не беруться інші напрями діяльності ЧК (І. Білас [2], С. Білокінь [3]). Проте в останні роки тут помітні якісні зрушення: з'явилася група дослідників, яка намагається розглядати діяльність і пов'язані з нею методи та способи дії системно, враховуючи тогочасну історичну ситуацію, насамперед, ситуацію перманентної боротьби за владу на українській території між різними політичними силами (УНР, згодом Директорія, більшовики, білогвардійці, повстанці). Тут слід згадати таких дослідників як Д. Ченцов [21], Ю. Шаповал [22], В. Золотарьов [9]. Звісно, більшість зі згаданих праць побудовані на загальноукраїнському матеріалі, тому для даного дослідження мають, насамперед, методологічну та концептуальну цінність, тоді як фактичний матеріал надає опрацьована джерельна база.

Отже, історіографія питання має багато протиріч, що були продиктовані як залежністю дослідників від кон'юнктури, так і обмеженням доступом до джерельної бази. Сучасні інтерпретації теж будуються на неповних джерельних базах, оскільки багато цінних документів, які б могли пролити світло на сторінки історії Надзвичайної комісії знищені, не знайдені або не існували апріорі – специфіка органу диктувала свою інформаційну політику. Врятувати ситуацію можна лише залученням до розв'язання поставлених завдань різних видів джерел.

Джерельна база дослідження представлена різними видами документальних джерел: законодавча і справочинна документація, статистичні матеріали, преса, мемуари.

Законодавчі акти – це правові документи, що створюються органами влади та мають юридичну силу на певній території. До використаних у дослідженні джерел такого характеру слід віднести: декрети уряду – декрет Тимчасового робітничо-селянського уряду України «Про організацію ВУЧК», декрет ВУЦВК «Про утвердження Центрального Управління Надзвичайних Комісій по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією та службовими злочинами» [17] тощо; постанови вищих виконавчих органів: Постанова ВУЦВК, РНК УСРР, НКВС та ВУЧК про затвердження Положення «Про Всеукраїнську та місцеві ЧК» [17] тощо; положення: Положення Раднаркому РСФРР «Про Всеросійську та місцеві ЧК по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією та посадовими злочинами» [12].

Ця група джерел дозволяє визначити правові основи функціонування ЧК та її місце у структурі органів влади. Інша група – справочинна документація – дає уявлення про поточну роботу чекістських органів, головні напрями діяльності, міжвідомчі зв'язки. Зокрема, це: протоколи засідань різних органів, зокрема, Президії (Колегії) ВЧК, протоколи засідань Колегії ХГЧК [8]; інструкції для організації практичної роботи чекістських органів [4]; звіти – ЦУПНАДКОМу, ВУЧК та ДПУ УСРР – загальна картина роботи ЧК [18]. Особливу інформативну цінність для дослідження склали звіти ХГЧК за 1920–1921 рр. [8], звіти Харківського губернського революційного трибуналу та відділу юстиції за 1920 р. [6, 7]; публічні заяви/звернення, як правило, до населення з наказом, проханням чи нагальною інформацією, наприклад, «Повідомлення Харківської ЧК з приводу провокації лівих есерів (інтернаціоналістів)» [17]; міжвідомче листування – з відділами губернського революційного комітету, міліції, військовими частинами тощо.

Статистичні джерела: відомості про рух справ у революційних трибуналах УССР [19]; відомості про рух справ у Народних слідчих Харківської губернії. Статистичні джерела дають можливість визначити конкретний внесок ЧК взагалі і ХГЧК зокрема в боротьбу з певними видами злочинів порівняно з іншими силовими структурами.

Джерела особистого походження представлені спогадами свідків «червоного терору», що мігрували з Росії, наприклад, збірка «ЧЕ-КА» [20].

Історія Надзвичайної комісії має багато стереотипів, закріплених у структурі колективної свідомості, що знайшло своє відображення в історіографії. Водночас, образи ЧК і чекістів, сконструйовані в дослідженнях, грають формотворчу роль у творенні стереотипів у суспільстві. До числа таких хибних уявлень належить і той факт, що діяльність органу принципово змінилась в 1920 р., порівняно з 1919, коли розмаху набув так званий «червоний терор», що обумовлюється початком функціонування судової системи у вигляді Народних судів, революційних трибуналів тощо, а також остаточним зламом опору головних супротивників більшовиків – білогвардійців, вихід з міжнародної ізоляції після підписання комплексу домовленостей у Бресті.

Вважається, що в 1920 р. діяльність органу була введена в рамки соціалістичної законності, підпорядковувалась завданням нового комуністичного суспільства і була позбавлена хиб роботи, характерних для 1919 р., які пояснювались більшовицькими ідеологами складною внутрішньополітичною ситуацією, постійними провокаціями з боку ворога і недосвідченістю особового складу [13, с. 22]. Під хибами мались на увазі багатотисячні розстріли невинних людей, що за соціальною ознакою (належність до певного стану – дворянство, духівництво, купецтво) вважались потенційними ворогами і становили одним фактом свого існування пряму загрозу радянському режиму, який, звісно, подавався як всенародний і демократичний. Знищення супроводжувалося створенням концентраційних таборів, реквізицією особистого майна, знущаннями і катуваннями затриманих. З'явилася особлива категорія затриманих – заручники, умовно засуджені до розстрілу, яких брали з середовища непростетарських класів в якості гаранту проти можливих дій противників більшовиків. Заручниками нерідко ставали жінки, діти та літні люди.

Це – стосовно методів, проте слід ретельніше виокремити специфіку діяльності органу, проти кого чи чого вона була направлена. Діяльність ХГЧК була направлена на нейтралізацію загроз для безпеки радянського режиму. Серед таких загроз виділяються стратегічні (такі, що створювали принципову небезпеку для влади більшовиків) і тактичні (наступи на фронтах, повстання, ті чи інші політичні, соціальні, економічні проблеми) [14, с. 213]. Через постійну нестабільність ситуації найгостріші тактичні загрози найчастіше виступали водночас і стратегічними, оскільки ставили під питання саме існування радянського режиму. Цікаво відзначити, що навіть розгромивши головних суперників і вирішивши переважну більшість тактичних проблем, у роки громадянської війни і навіть пізніше більшовики не змогли ліквідувати ряд стратегічних загроз, до числа яких належали капіталістичне оточення, «дрібнобуржуазну» психологію мас, гостру боротьбу в партійному керівництві.

Оскільки загрози радянській республіці більшовики визначали, виходячи не лише з умов історичної дійсності, а й з марксистської теорії, їх можна розділити на реальні і вигадані, викликані впливом

доктринального фактору. Але й вони часто мали під собою реальну основу, яка просто абсолютизувалася. Так, ринок і породжені ним економічні стосунки вважалися небезпечним злом; догматично класовий підхід змушував перебільшувати ступінь зовнішньої загрози і сприймати інші країни як вороже оточення, з яким передбачалася жорстока боротьба.

Сучасні російські дослідники розробили класифікацію загроз по секторальному принципу: 1) військові загрози (збройні виступи на фронтах і в тилу, розвідувально-диверсійна діяльність, іноземна інтервенція); 2) політичні, соціально-політичні, пов'язані з антибільшовицькими настроями мас, забастовками, неоднозначними стосунками з різними політичними силами, які не мали характеру військового протистояння, а також з внутрішніми протиріччями в держпараті та в самій комуністичній партії; 3) економічні (продовольча, військово-промислова, транспортна, паливна); 4) міжнародні (дипломатичні і економічні) [14, с. 236]. До цих загроз я додаю ще й групу девіантних (злочинність та пов'язані з нею явища).

Основними методами боротьби з названими загрозами були: військові, політичні, адміністративно-організаторські, пропагандистські і дипломатичні. Найчастіше їх використовували комплексно, але домінувати з самого початку почали військові, а в цілому – карально-репресивні.

Надзвичайна комісія за роки свого існування (1917–1922 рр.) неодноразово змінювала напрями своєї діяльності, орієнтуючись на справи, що вимагали нагального вирішення. Відповідно до цього змінювалася і назва Комісії. Так, у декреті Раднаркому УСРР від 3 грудня 1918 р. – Всеукраїнська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією, саботажем та службовими злочинами [17, с. 29-30]. У постанові уряду «Про Всеукраїнську та місцеві надзвичайні комісії» від 6 травня 1919 р. [17, с. 67] ЧК по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією та службовими злочинами (з саботажем як масштабним явищем на той час було покінчено, а поодинокі злочини, класифіковані як «саботаж» були включені до справ під загальною назвою «службові злочини»). У Положенні про ВУЧК від 30 травня 1919 р. [17, с. 87-90] – Комісія по боротьбі з контрреволюцією, шпигунством та бандитизмом (таке перепрофілювання було викликане наступом Добровольчої армії та активізацією повстанського руху).

На початку 1920 р. в Декреті ВУЦВК про затвердження Центрального управління надзвичайними комісіями [17, с. 151-152] ЧК називалися комісіями по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією та службовими злочинами. Дещо пізніше повноваження ЧК були визначені як боротьба з контрреволюцією, спекуляцією, службовими злочинами та бандитизмом.

Отже, діяльність ХГЧК у 1920 р. була спрямована проти багатьох явищ з метою закріплення при владі більшовиків: харківськими чекістами був виконаний величезний об'єм роботи: було зареєстровано 3443 справи,

заарештовано 3017 осіб, звинувачених у контрреволюції, саботажі, спекуляції, бандитизмі тощо [8, арк. 12].

Вважається, що ЧК (Маймескулов Л., Золотарьов В.) втрачає своє значення, як орган надзвичайної репресії, з організацією судової системи у вигляді трибуналів та Народних судів безпосередня розправа з правопорушниками на місці злочину відходить у минуле. Це нормальна ситуація переходу держави з надзвичайного до нормального режиму функціонування. Але як орган державної безпеки ЧК не могла зникнути, оскільки мала відповідний досвід та апарат для боротьби з цілим рядом небезпечних для радянської влади явищ (корупція, зловживання, організована злочинність, бандитизм як селянський повстанський, так і міський кримінальний). Тому доцільно говорити про зникнення певних завдань, а отже, і функцій ЧК та про появу нових та їх актуалізацію.

Однак тут доцільніше говорити про стереотипи, створені ще в радянській історіографії 20-х років ХХ ст., успадковані і сучасними дослідниками. «Червоного терору», декларованого більшовиками, дійсно у цей період не знайти, але як явище повсякденної практики він продовжував існувати, тобто органи ЧК продовжували проводити репресії проти «неблагонадійних осіб», не застосовуючи судових норм. Ситуація 1920 р. ускладнювалась відсутністю дієвої політичної опозиції у справі публічного розголосу більшовицьких злочинних акцій (у 1919 р. цю функцію виконувала Особлива слідча комісія денікінців), тому нині існує кліше про закінчення «червоного терору» в Харкові ще в 1919 р. Фактичний матеріал говорить про протилежне.

Порівняльний аналіз судових рішень губернського революційного трибуналу та Колегії ХГЧК, а також виявлена кількість страчених у позасудовому порядку органами ЧК дозволяє говорити про продовження практики 1919 р. – фізичного знищення політичних опонентів та осіб, визнаних небезпечними радянському режиму: розстріляно за рішенням «Великої» Колегії ХГЧК у 1920 р. було 221 особу, за рішенням Харківського губернського революційного трибуналу було винесено 27 смертних вироки, з яких приведено до виконання лише 6 – це з загального масиву 341 справа, розглянутих у судовому порядку [8, арк. 10].

У жорстокості ХГЧК дозволяє перекоонатися прикладзі спекуляцією. У 1920 р. цей напрям діяльності губЧК стає як ніколи актуальним: йшло налагодження господарського життя після звільнення території губернії від денікінців за новим радянським зразком, частими були випадки зловживань та безконтрольності вищих посадових осіб, оскільки весь апарат управління ще не був устаткований та відлагоджений. Такі явища як корупція, масштабна спекуляція були вкрай небезпечні для радянського ладу і потребували негайної реакції.

Взагалі, справ було заведено 1362 з 1618 заарештованими [8, арк. 7]. Серед справ, заведених по факту службового зловживання та грубого порушення трудової дисципліни найгучнішими були справи

Губернського карного розшуку, справа посилокників при Центральному Поштово-телеграфному управлінні, справа по звинуваченні у хабарництві помічника начальника та інших співробітників Харківського управління міліції [8, арк. 6].

Співробітники губернського карного розшуку проходили в кількох справах. По-перше, 34 особи були звинувачені в систематичному хабарництві і повальному зловживанні спиртними напоями, починаючи від начальника і закінчуючи рядовими співробітниками. Справа була передана до губернського революційного трибуналу і більшість підсудних була звільнена [8, арк.6].

По-друге, справа агентів губрозшуку по звинуваченню в самочинних обшуках і привласненню речей. По справі проходило три особи, всім Колегією губЧК був винесений смертний вирок (знову ж таки, порівняти з попередньою справою, рішення за якою виносив трибунал).

Справа посилокників взагалі виявилася найжорстокішою – всі 9 осіб, яким було висунуто обвинувачення, за рішенням Колегії губЧК були розстріляні [8, арк. 7].

Детальніше потрібно зупинитися на становищі чекістської в'язниці. Як визнає голова Харківської губЧК І. С. Радін, арештанти знаходилися в жахливих умовах: переповнені камери, антисанітарія, недостатнє харчування та відсутність у достатньому обсязі медичної допомоги, у зимовий час це доповнювалося холодом, оскільки палива не було [8, арк. 3]. Та найжахливіше – це відсутність точної реєстрації, люди подовгу сиділи за ґратами без офіційного висунення їм обвинувачень, тобто ймовірно, що частина заарештованих була запроторена до буцегарні випадково, страждали невинні громадяни.

Вражає також значний рух заарештованих: за півроку існування тюремного підвідділу (за попередні півроку за ґратами перебувало до 200 осіб, та й ті без заведених справ) тут перебувало 6231 людини, з них – за ХГЧК числилося 4485, за ЦУПНАДКОМом 606, за РТЧК – 401, за Особливим відділом ВНУС 39. Станом на 1 січня 1921 р. було звільнено 3006 осіб, до інших установ було переведено 1106, до концтабору 748, втекло 10, померло 6 [8, арк. 5].

Ще одним доказом на користь тези про продовження практики 1919 р. у діяльності ХГЧК у 1920 р. можуть слугувати справи, класифіковані як контрреволюція. Під контрреволюційними злочинами розумілися наступні дії (згідно з проектом декрету Раднаркому УСРР «Про контрреволюційні дії», червень 1919 р.): наміри та їх практична реалізація щодо повалення диктатури пролетаріату, силовий тиск на органи радянської влади з метою поступок для буржуазії чи до антикомуністичної діяльності, спроби відторгнення від України частини її території, терористичні акти та інші злочинні акції, саботаж, участь у масовій несплаті податків та масовому невиконанні державних повинностей, розпалювання національної та релігійної ворожнечі, а також агітація та підштовхування до всіх вказаних протиправних дій [2,

с. 69]. Таким чином, ввівши поняття «контрреволюції», більшовики монополізували своє право на революцію, поставивши інші політичні сили, як демократичного, так і соціалістичного спрямування, поза законом. Комуністична партія будь-які форми протидії своєму пануванню розглядала як злочинні й визнавала контрреволюційними.

«Вітчизняна (внутрішня) контрреволюція»: селяни-повстанці, неблагонадійні робітники, «потенційно небезпечна інтелігенція», духовенство, особи, що дотримувалися націоналістичних, монархістських, соціал-демократичних, взагалі будь-яких некомуністичних поглядів, т. з. «колишні люди» – особи, які розглядалися як «соціально небезпечні» за своїм походженням чи фахом [1, с. 12].

Також це всі ті верстви населення, які виявляли хоча б пасивний опір більшовикам або висловлювали в різних формах незадоволення існуючим режимом.

Таким чином, радянська «контрреволюція» у сучасному розумінні це опозиція. Радянський режим вбачав в опозиції небезпеку і тому діяльність органів ЧК спрямовувалась проти будь-яких проявів опозиційного характеру.

Загалом, справ, класифікованих у ході слідства як контрреволюційні, ХГЧК було порушено протягом 1920 р. 683, з них за недостатністю доказів, відсутності складу злочину або смертю звинуваченого було припинено 291, передано до губревтрибуналу, інших органів ЧК і ВЧК, Народного суду тощо – 252 справи [8, арк. 7]. З тих, що залишилися (140) в губЧК та були розглянуті на засіданні Колегії, маємо наступні вирoki: до концтабору на різні строки ув'язнення було направлено 83 особи, 1 звільнений умовно, 56 – розстріляно. Це знову ж таки до жорстокості ЧК – до 40% випадків було застосовано вищу міру покарання [8, арк. 7].

Поруч з цим, ХГЧК було багато зроблено у справі налагодження нормального життя, зокрема цьому слугувала боротьба харківських чекістів зі злочинністю. Цим займалася загальна група в оперативно-слідчому відділі, що по суті виконувала роботу міліції, але на момент 1920 р. міліція як орган була слабкою, страждала через брак кадрів та відсутність досвіду боротьби зі злочинністю, в той час як ЧК була бойовим органом (згідно з наказом голови Раднаркому РСФРР В. І. Леніна від 17 вересня 1920 р., який за юрисдикцією через ВЧК поширювався і на Україну, всі співробітники ВЧК/ЦУПНАДКОМу та її місцевих органів прирівнювалися до військовослужбовців регулярної Червоної Армії [5, с. 20]) з величезним досвідом проведення операцій, агентурно-слідчої роботи.

Роль губЧК у подоланні в Харкові кримінального бандитизму величезна. Саме співробітники ХГЧК протягом 1920 р. ліквідували ряд значних та безліч дрібних бандитських угруповань. Було розкрито 80 притонів («малин»).

Протягом періоду з 1 березня до 31 грудня було порушено 1246 справ та заарештовано 1157 осіб, з цього документального корпусу до судових установ, Народного комісаріату юстиції, повітвоенкомату, Комітету з питань дезертирства та до штрафної роти було передано 711 справ. Стосовно осіб, які залишилися під юрисдикцією губЧК, 327 було звільнено, 89 – приречено до позбавлення волі на різний строк, 119 – розстріляно [8, с. 12].

Були ліквідовані такі бандитські угруповання як банда отпорщиків під головуванням бандита Болотіна; банда Талалаєва на прізвисько «Женка» у кількості 12 осіб, яка здійснила в місті ряд озброєних пограбувань; банда злочинців і фальшивомонетників, якою керував відомий ще з царських часів злочинець на прізвисько «Сибіряк Сашка золотий зуб» – колишній морський офіцер з вищою освітою; банда, сформована з числа колишніх учасників організованого злочинного угруповання П'ятисоцького – ця банда була відома своєю особливою жорстокістю (скалічення та згвалтування жінок) [8, с. 11]. Особливо слід відзначити арешт банди Епштейна – художника з вищою освітою, учасника 28 збройних пограбувань та кількох вбивств. Крім того, він входив до складу київського збройного угруповання «Чорна маска» [11, с. 246].

Крім бандитських угруповань, були заарештовані і окремі відомі злочинці, члени ОЗГ: два учасника банди Бондаренко, що брали участь у відомому нальоті з пограбуванням на 37 млн рублів [4, с. 149-150]; гвалтівник, вбивця дітей грабіжник Л. Гурін, що видавав себе за харківського чекіста Саєнка [8, арк. 12]. Всі вони за вироком Колегії ХГЧК були розстріляні.

Таким чином, Харківська губерньська надзвичайна комісія, користуючись переважно карально-репресивними методами роботи, залишалася найважливішою структурою у системі тогочасної влади, яка забезпечувала безпеку встановленого радянського ладу та суспільства в цілому.

Радикальність методів була виправданою з точки зору тогочасного керівництва. Для стабілізації радянського режиму, для того, щоб втриматися при владі, більшовики мали знищити політичних опонентів (контрреволюція), мали зламати селянський повстанський рух (бандитизм), мали утвердити нову соціально-економічну систему (боротьбі зі спекуляцією та корупцією), мали знайти підтримку широких народних мас (боротьба зі злочинністю). Ці напрями стали ключовими у діяльності ЧК у зазначений період (кінець 1918 – кінець 1920 р.).

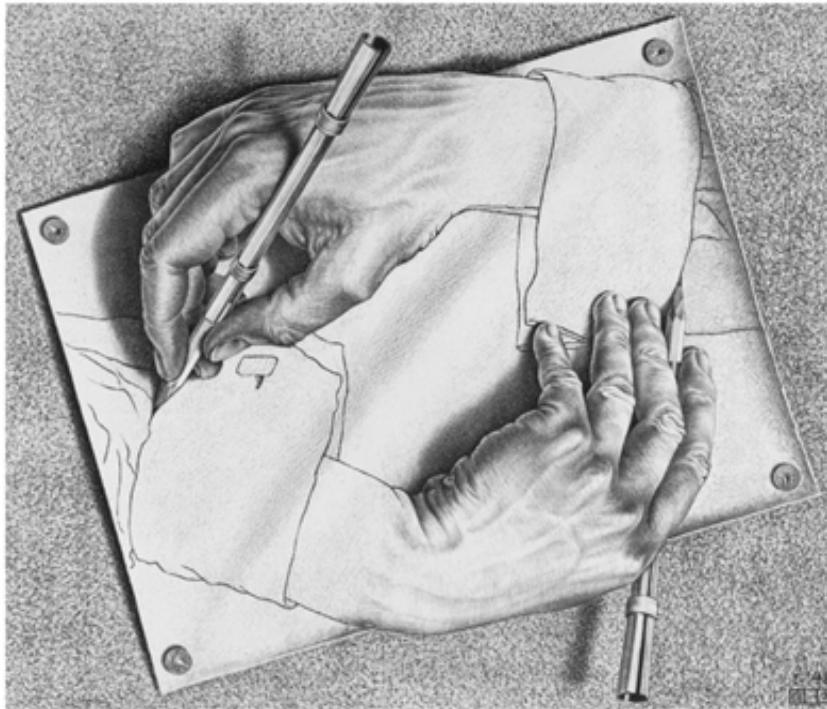
Поруч з тим, ХГЧК як важливий інструмент у боротьбі за владу продовжувала політику та практику, відому як «червоний терор», хоча формально це не проголошувалося.

Література

1. *Архирейський Д.* Антирадянська національна опозиція в УСРР в 20-ті рр.: погляд на проблему криз архівні джерела / Д. Архирейський, В. Ченцов // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2004. – № 2-4. – С. 10-21.
2. *Білас І.* Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 рр. / І. Білас. – К., 1994. – Кн. 1.
3. *Білокінь С.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.). Джерелознавче дослідження / С. Білокінь. – К., 1999.
4. *ВЧК-ГПУ.* Документы и материалы / Ред.-сост. Ю. Г. Фельштинский. – М., 1995.
5. *Голинков Д. Л.* Тайные операции ВЧК / Д. Л. Голинков. – М.: Алгоритм, 2008.
6. *Державний архів Харківської області (ДАХО).* – Ф. Р – 203. – Оп. 2. – Спр. 4а. – Арк. 2, 7.
7. *Державний архів Харківської області (ДАХО).* – Ф. Р – 203. – Оп. 2. – Спр. 4б. – Арк. 1, 2, 45.
8. *Державний архів Харківської області (ДАХО).* – Ф. Р – 203. – Оп. 1. – Спр. 290. – Арк. 1-14.
9. *Золотарьов В.* ЧК-ДПУ-НКВС на Харківщині: люди та долі (1919–1941) / В. Золотарьов. – Харків, 2003.
10. *Из истории Всероссийской Чрезвычайной Комиссии 1917–1921 гг.* Сборник документов. – М., 1958.
11. *Из отчета Центрального Управления Чрезвычайных Комиссий при Совнаркоме Украины за 1920 год.* К 5-му Всеукраинскому съезду Советов // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1994. – № 1. – С. 5-11.
12. *История государства и права СССР (сб. документов).* – М., 1968. – Ч. II.
13. *Лацис М. Я.* Два года борьбы на внутреннем фронте: популярный обзор двухгодичной деятельности Чрезвычайных комиссий по борьбе с контрреволюцией, спекуляцией и преступлениями / М. Я. Лацис. – М., 1920.
14. *Леонов С. В.* Государственная безопасность России: история и современность / С. В. Леонов. – М., 2006.
15. *Маймескулов Л. Н.* Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918–1922) / Л. Н. Маймескулов, А. И. Рогожин, В. В. Сташис. – Харьков, 1990.
16. *Мельгунов С. П.* Красный терор в России: 1918–1923 / С. П. Мельгунов. – М., 1990.
17. *На защите революции.* Из истории Всеукраинской Чрезвычайной комиссии 1917–1922 гг. Сб. документов и материалов. – К., 1971.
18. *Отчет Центрального Управления Чрезвычайных Комиссий при Совнаркоме Украины за 1920 год.* К 5-му Всеукраинскому Съезду Советов. – Харьков, 1921.
19. *Сборник отчетов Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета, совета Народных Комиссаров, Наркоматов, Уполномоченных и Центральных Учреждений УССР.* 6-му Всеукраинскому Съезду Советов Р., К. и К. Депутатов. – Харьков, 1921.
20. *ЧЕ-КА.* Материалы по деятельности чрезвычайных комиссий. – Берлин, 1922.
21. *Ченцов В. В.* Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки / В. В. Ченцов // НАН України, інститут історії України. – Тернопіль, 2000.
22. *Шаповал Ю.* ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи / Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов. – К., 1997.

**Документи Державного архіву Харківської області
(ДАХО) як джерело для вивчення проблеми надання
населенням м. Харкова та області допомоги
радянським військам у червні 1941 – серпні 1943 рр.**

Батулін Руслан

**Історіографія,
джерелознавство та
методи дослідження**

Батулін Руслан. Документи Державного архіву Харківської області (ДАХО) як джерело для вивчення проблеми надання населенням м. Харкова та області допомоги радянським військам у червні 1941 – серпні 1943 рр. У статті досліджується комплекс документів ДАХО, які висвітлюють внесок населення м. Харкова та Харківської області стосовно забезпечення радянських військ в період червня 1941 – серпня 1943 рр. Здійснена спроба до вивчення та аналізу певних архівних документів як джерел з проблеми конкретних проявів допомоги населення Харківщини Червоній армії та її значення під час війни.

Ключові слова: архів, документ, населення Харківщини, допомога, радянські війська.

Батулин Руслан. Документы Государственного архива Харьковской области (ГАХО) как источник для изучения проблемы оказания населением г. Харькова и области советским войскам в июне 1941 – августе 1943 гг. В статье исследуется комплекс документов ГАХО, которые помогают определить вклад населения г. Харькова и области в дело обеспечения советских войск в июне 1941 – августе 1943 гг. Предпринята попытка изучения и анализа определенных архивных документов как источников с проблемы конкретных проявлений помощи населению Харьковщины Красной армии и ее значения во время войны.

Ключевые слова: архив, документ, население Харьковщины, помощь, советские войска.

Batulin Ruslan. Documents of the State archive of the Kharkiv region (SAKR) as a source for studying a problem of granting the help by the population of Kharkiv and region to the soviet army in June 1941 – August 1943. In the article the complex of documents SAKR, which uncover investment of the population of Kharkiv and the Kharkiv region concerning the maintenance of the Soviet army during June 1941 – August 1943, is investigated.

The attempt of studying and analysis of the certain archival documents as a source of a problem of concrete displays of the help of the population of the Kharkiv region for Red army and its value during war, is carried out.

Keywords: the archive, the document, the population of the Kharkiv region, the help, the soviet army.

Документи і матеріали Державного архіву Харківської області мають високі інформативні можливості для дослідження численних проблем з історії Харківщини в роки Великої Вітчизняної війни – окремі військові дії та операції, фашистська окупація, партизанський рух, тощо. Звісно, що в рамках невеликої статті неможливо розглянути весь комплекс архівних матеріалів, присвячених подіям Великої Вітчизняної війни на Харківщині, тобто дослідити проблему у всьому її обсязі. З рештою, це й не ставилося завданням, оскільки автори поставили перед собою мету проаналізувати лише ту групу джерел, яка присвячена проблемі надання допомоги населенням Харківщини радянській армії у 1941–1943 рр. Це дозволяє зосередити увагу на одному з неоднозначних, суперечливих сюжетів перебігу подій Великої Вітчизняної війни місцевого регіону, що є недостатньо висвітленим в історіографії, а також синтезувати існуючу інформацію в джерелах та літературі в рамках спеціальної розвідки з зазначеної теми.

Для розв'язання поставленої проблеми доцільним є звернення безпосередньо до документів, що зберігаються у фондах ДАХО. Отже, археографічні аспекти досліджуваної теми є першорядними для її подальшої розробки. Різні за своїм змістом, об'ємом та походженням архівні матеріали дають змогу відтворити реальну картину участі населення в боротьбі з ворогом, перш за все, шляхом надання конкретної допомоги радянським військам. Окреслена проблема не відображена матеріалами окремого архівного фонду, інформація розпорошена по справам багатьох фондів. Можна спробувати дослідити документи, як своєрідне відбиття тих суспільних процесів, що характеризували ситуацію на протязі червня 1941 – серпня 1943 рр.: від початку нападу Німеччини на Радянський Союз до звільнення Харкова. Власне, окреслений період і є хронологічними рамками даного дослідження.

Згідно з установленим порядком та реєстрами, документи, що стосуються поставленої проблеми, були передані на державне зберігання до партійного архіву Харківської області (нині – Державний архів Харківської області). В процесі науково-технічної обробки, їх було упорядковано у справи за описами по певним фондам. Найбільш репрезентативним з теми є фонд П. 2. Харківський обласний комітет Компартії України. Справ – 44156. Описів – 82. Документи фонду охоплюють період з 1932 р. по 1991 р. До 1942 р. збереглися документи протокольної частини – стенограми та протоколи обласних партійних конференцій, пленумів, протоколи засідань бюро, секретаріату обкому партії. За 1943–1991 рр. документи збереглися повністю, за попередній період – частина втрачена. Фонд має розвинену систему

наукового апарату. Є окрема тематична картотека «Харківщина в роки Великої Вітчизняної війни».

Фонд П. 69. Харківський міський комітет Компартії України. Справ – 8512. Описів – 57. У фонді зосереджені документи за 1930–1990 рр. Документи міському партії під час війни зберігались у м. Уральську, а з кінця 1943 р. – у Харкові. З матеріалів за 1930–1941 рр. залишилась лише протокольна частина.

Фонд П. 99. Дзержинський райком Компартії України. Справ – 8485. Документи охоплюють період за 1932–1941 рр. та 1943–1991 рр.

Документи вищезазначених фондів в тій чи іншій мірі проливають світло на поставлену проблему і дозволяють дослідити внесок населення Харківщини в боротьбу з ворогом.

Серед матеріалів колекції можна виділити дві основні групи – матеріали офіційного характеру та документи агітаційно-публіцистичної спрямованості. За видовою специфікою матеріали класифікуються наступним чином: протоколи, постанови, звіти, резолюції, доповіді, листівки, доповідні записки, довідки, звернення.

Встановлення авторства та датування документів не викликає ускладнень, оскільки за їх змістом це можна легко визначити. Не викликає сумнівів і достовірність представлених матеріалів.

Отже, за документальними свідченнями, з початком війни, Харківщина разом з усією країною піднялась на боротьбу з ворогом. Життя в регіоні перебудувалось у відповідності з вимогами військового часу. Населення Харкова і області надавало радянським воєнному всебічну допомогу. Небайдужість до подій, що відбувались, та готовність взяти участь у боротьбі виявились у масових мітингах, що прокотились підприємствами та установами, колективними господарствами, навчальними закладами та ін. організаціями. Їх учасники висловлювали бажання і готовність віддати всі сили на відсіч ворогові, самовіддано працювати в тилу [8, с. 4].

В умовах війни, відповідно до мобілізаційних планів, до Збройних Сил повинен був відбутися призив – проте багато хто прийшов на пункти зборів не чекаючи повісток. Потік добровольців був масовим, але мобілізація військовозобов'язаних та добровольців до лав Червоної армії пройшла організовано та за короткий термін [10, с. 45–47.]. На початку війни з Харківської області до Червоної Армії пішло більш ніж сто тисяч чоловік [10, с. 11]. Окремо слід відзначити масовий патріотичний рух молоді Харкова. З понад 500 студентів – добровольців харківських вузів (університету, авіаційного, інженерів комунального будівництва, інженерів транспорту, педагогічного, політичного та інших) було сформовано підрозділи, які неофіційно стали називатися «студентськими» або «студбатами». Відомо, що такі підрозділи формувалися і в інших вузівських містах, зокрема в Києві та Полтаві. Назва збереглася і після прибуття підрозділів на фронт, з нею вони

увійшли в історію героїчних подвигів радянських патріотів у роки Великої Вітчизняної війни [8, с. 6].

Не залишилися осторонь від справи оборони Вітчизни і жінки. Вони приходили до військових комісаріатів із заявами направити їх до діючої армії. Командування Харківського військового округу та медичні установи міста організували кілька курсів, де велася підготовка медичних сестер для евакуаційних та фронтових шпиталів. Жінки ставали на місце чоловіків, що йшли на фронт. Зокрема, робітниця Харківського тракторного заводу закликала дівчат та жінок міста йти на виробництво та своєю працею допомагати радянським військам. Приклад робітниць надихнув колгоспниць. Так, молоді жительки Двурічанського району стали на заміну механізаторам, що пішли на війну [6, арк. 58].

Місцевою владою було проведено величезну роботу по створенню народного ополчення і формуванню винищувальних батальйонів. Так, вже 3 липня 1941 р. бюро Дзержинського райкому партії прийняло постанову про формування і бойову підготовку винищувального батальйону [7, арк. 150-152.]. 14 липня 1941 р. було затверджено командирський склад корпусу народного ополчення. У вересні 1941 р. частини народного ополчення та винищувальні батальйони були переведені на казарменний стан [2, арк. 125].

Як і по всій країні, на Харківщині було введено загальне обов'язкове військове навчання. В середині липня 1941р. було організовано комсомольський протипожежний полк [1, арк. 154-155], а на початку серпня – комсомольські загони винищувачів танків [5, арк. 39]. Звісно, для організації всіх цих заходів використовувався потенціал і ресурси місцевого населення.

З початком війни, життя мирного населення та робота народного господарства області були перебудовані у відповідності з військовими умовами. Трудівники міста і області були мобілізовані на боротьбу за підвищення виробничості праці – «за увеличение выпуска промышленной продукции и хлеба для страны и фронта». Населення Харкова і області надало серйозну матеріальну допомогу частинам та з'єднанням, що воювали на фронтах війни. Було відправлено 5 962 вантажних та легкових автомобілів, 437 гусеничних тракторів, 243 мотоцикли, 48 536 коней, 9 915 повозок та багато іншого [6, арк. 58].

Чимало сил населення Харківщини віддало будівництву оборонних споруджень – як по Україні, так і навколо Харкова. Власне, на будівництві державної оборонної лінії на Україні працювало більш ніж сто тисяч чоловік [4, арк. 95-113]. Приблизно стільки ж харків'ян працювало на спорудженні оборонних об'єктів навколо Харкова [4, арк. 95-113]. В результаті величезних зусиль, завдяки самовідданій праці населення місто було оточене двома, а подекуди трьома лініями протитанкових ровів.

Ще одним важливим проявом участі населення Харківщини в боротьбі було надання допомоги пораненим бійцям. Багато хто допомагав при

обладнанні шпиталів, чергуванні в палатах, просто турботою та доглядом постраждалим бійцям.

В фонд оборони країни населення Харкова та області зібрало чималі кошти. Основна мета цього проекту – придбання бойової техніки для Червоної Армії. До середини серпня 1941 р. в міську контору Держбанку надійшло 5 278 тис. карбованців [10, с. 66-67.].

Чимала увага приділялась збору теплих речей для військ. Вже у вересні 1941 р. широкі верстви населення були залучені до цього процесу. Лише робітницями однієї Харківської швейної фабрики було надіслано на фронт 500 комплектів теплої білизни [10, с. 69].

Проте, не зважаючи на зусилля народу та армії, восени 1941 р. над Харківщиною нависла загроза фашистської окупації. В зв'язку з цим, розпочалася евакуація промислових підприємств, колгоспів, радгоспів, МТС, культурних установ у східні райони країни. Знову ж таки, основний тягар у забезпеченні проведення евакуації ліг на плечі простого народу.

У жовтні 1941 р. відбувались запеклі бої поблизу Харкова. Не дивлячись на величезні втрати, фашистські війська наближались до міста. Виконуючи наказ командування, 24 жовтня 1941 р. частини радянських військ залишили Харків. Проте, населення не окупованих районів продовжувало надавати допомогу армії – забезпечувало продовольством та фуражем діючі частини, збирало кошти та одяг, будувало оборонні споруди та ремонтувало шляхи, що з'єднували фронт та тил. Але, не зважаючи на титанічні зусилля бійців та населення в липні 1942 р. відбулася повна окупація Харківської області. Більше року тривав режим кривавого терору та насилля. Було знищено тисячі мирних громадян, в основному жінок, людей похилого віку та дітей, ще більше загинуло від голоду та хвороб. За неповними даними, загальний розмір збитків, що був причинений гітлерівцями народному господарству Харківщини склав більш ніж 33,5 млрд. карбованців [10, с. 15].

Однак, окупована Харківщина не скорилась ворогові. З кожним днем набирав обертів Рух Опору, зокрема партизанський рух. Саме з представників місцевого населення формувались партизанські загони та диверсійні групи. Саме місцеве населення надавало всіляку підтримку та допомогу підпільникам. Документи архіву розповідають про специфіку, діяльність, результати боротьби народних месників в регіоні – і це може бути предметом окремого дослідження.

Для звільнення Харківської області від фашистської окупації радянські війська здійснили декілька наступальних операцій. В лютому 1943 р. почалось її звільнення. За короткий час ворог був вибитий з багатьох населених пунктів, а 16 лютого радянські війська вступили до Харкова.

Проте німецькі війська перейшли в контрнаступ, і Червона Армія була вимушена 14 березня покинути місто, а 23 березня відійти за Сіверський Дінець. Тут вона знаходилась до переходу в наступ у серпні 1943 р.

Тим часом, на звільнених від окупації територіях області населення починало відбудовувати зруйноване ворогом господарство. За короткий час,

колгоси і радгоспи надали частинам Червоної Армії більш ніж 1,5 млн. пудів хліба, 22 тис. центнерів м'яса, тисячі тон овочів [3, арк. 3-7]. Населення, як і раніше, працювало на будівництві оборонних рубежів, відновленні та спорудженні мостів та шляхів. Харків'яни відпрацювали 2 406 тис. людоднів, виконали 2 млн. кубометрів земляних робіт [3, арк. 3-7].

23 серпня 1943 р. війська Степового фронту, при активній підтримці частин і з'єднань Воронежського і Південно-Західного фронтів, в результаті жорстоких боїв зломали опір ворога й штурмом оволоділи Харковом. До 20 вересня 1943 р. було завершено звільнення всієї Харківської області.

Таким чином, джерельна база має достатньо достовірний характер. Документи державного архіву Харківської області мають високий інформаційний потенціал для вивчення проблеми надання населенням м. Харкова та області допомоги радянським військам у 1941–1943 рр., вони проливають світло на маловідомі сторінки соціальної історії Харківщини зазначеного періоду. Матеріали свідчать про конкретну допомогу населення – її прояви, форми, об'єми. Дають точну цифрову інформацію з багатьох аспектів проблеми. Наприклад, владні директиви, розпорядження та постанови дають уяву про конкретні дії, що вимагали СНК та ЦК ВКП (б) від партійних організацій прифронтових областей, в т.ч. в контексті організації населення для допомоги фронту; за політдонесеннями управління політичної пропаганди Харківського військового округу можна простежити процес мобілізації населення; різні резолюції, стенограми нарад, з'їздів, демонструють перебіг подій та відношення організацій, установ, підприємств та конкретних осіб до обстановки, що складалася; кореспонденція дає змогу побачити безпосередньо щоденний розвиток ситуації в країні, зокрема на Харківщині, в контексті проблеми, що нас цікавить.

Автор використав лише частину матеріалів архіву, що найбільш презентують тему. Певною складністю є декларативний характер більшості документів, що не зовсім дозволяє зрозуміти наскільки заяви та призначення були виконані. Проте, це масив документів, який дозволяє уточнити певні маловідомі сторінки поставленої проблеми, а їх залучення до наукового обігу надає можливість реконструювати складний та трагічний період з історії Харківщини 1941–1943 рр., й не лише питання ролі місцевого населення та його допомоги радянським військам, а й чимало інших – перебіг окупації, партизанський рух, діяльність НКВС, процес звільнення Харківщини, тощо. Таким чином, документи дозволяють судити наскільки був вагомим внесок населення в забезпечення моральної та матеріальної підтримки радянським військам. Як показує інформація, фактор народної допомоги був далеко не останнім в можливості затримання просування військ противника, а потім цілковитої перемоги над ним. Крім того, свідчення архівних документів підтверджуються іншими опублікованими джерелами – збірниками документів, матеріалів, мемуарами, як радянськими, так і німецькими.

Література

1. ДАХО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 573.
2. ДАХО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 580.
3. ДАХО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 609.
4. ДАХО. – Ф. 2. – Оп. 2. – Спр. 4.
5. ДАХО. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 75.
6. ДАХО. – Ф. 69. – Оп. 1. – Спр. 409.
7. ДАХО. – Ф. 99. – Оп. 1. – Спр. 106.
8. Зайцев Б. П., Мигаль Б. К., Посохов С. І. Студбат. Харківські студбатовці / Б. П. Зайцев, Б. К. Мигаль, С. І. Посохов – Х., 2005.
9. Скоробогатов А. В. Харків у часи німецької окупації (1941–1943) / А. В. Скоробогатов – Х., 2006.
10. Харьковщина в годы Великой Отечественной войны. Июнь 1941–1943 гг. Сб. документов и материалов. – Х., 1965.

УДК 94: 262.2(7/8) «15»

Проблема християнізації індіанців в роботах іспанського хроніста Франсіско Лопеса де Гомари

Боровський Олександр

Боровський Олександр. Проблема християнізації індіанців в роботах іспанського хроніста Франсіско Лопеса де Гомари. В статті розглядається відношення іспанського хроніста XVI в. Франсіско Лопеса де Гомари до актуального для того часу питання про методи християнізації індіанців Латинської Америки. Історико-науковий аналіз ілюструє відому тенденцію до вважання біографа Ернана Кортеса. Являючись представителем лагерьа апологетів конкисти, Гомара стоїть на відповідних позиціях, в тому числі в прихильності насильствених методів евангелізації корінного населення. **Ключові слова:** Гомара, християнізація, індіанці, евангелізація, Новий Свет.

Боровський Олександр. Проблема християнізації індіанців в роботах іспанського хроніста Франсіско Лопеса де Гомари. У статті розглядається ставлення іспанського хроніста XVI ст. Франсіско Лопеса де Гомари до питання про методи християнізації індіанців Латинської Америки. Джерелознавчий

аналіз ілюструє відому тенденційність поглядів біографа Ернана Кортеса. Він є представником табору апологетів конкісти і займає відповідні позиції, серед яких насильницькі методи євангелізації тубільного населення Нового Світу.

Ключові слова: Гомара, християнізація, індіанці, євангелізація, Новий Світ.

Borovskyi O. S. The problem of the Christianization of Indians by the works of Spanish historian Francisco López de Gómara. The article deals with the attitude to the problem of methods of conversion to Christianity the Latin Americas Indians by Francisco López de Gómara – the sixteenth – century Spanish historian. A survey of the sources illustrated certain tendentiousness of the Fernando Corteses biographer views. Being the representative of the conquistadors camp, Gómara stands on corresponding positions, including the acceptance of the violent evangelization of the native population.

Key words: Gómara, Christianization, Indians, evangelization, the New World.

Одержуючи у 1493 р. у дар від папи Олександра VI тільки-но відкриті Колумбом землі, іспанські королі зобов'язувалися повернути до католицької церкви «мешканців та проживаючих на згаданих островах та материках» [12, с. 232]. Однак дійсність Нового Світу, що до тих пір була невідома європейцям, поставила перед ними ряд питань, відповіді на які вони не знаходили у сталій системі орієнтирів середньовічної Європи. Адже норми взаємовідносин з головними тогочасними антагоністами християнського світу – мусульманами та іудеями, що їх розробляли теологи та доктори права, не могли бути застосовані до індіанців, які трималися язичницьких звичаїв, а відтак і не чули про Христа, Папу Римського, як його намісника на Землі та інші догматичні аспекти католицизму. Безсумнівною для іспанців вбачалася лише необхідність навернення аборигенів до «правильної віри». Але якими методами це можна було зробити? Чи припустимим було застосування сили, або ж єдиним знаряддям місіонера мали бути Слово Боже та доброта? Це питання стало одним з найбільш дискусійних в інтелектуальній полеміці, що розділила Іспанію середини XVI ст. на два ворогуючих табори – гуманістів та апологетів конкісти. Отже, об'єктом даного дослідження є позиція в означеному питанні послідовного представника апологетів конкісти хроніста та біографа Ернана Кортеса, Франсиско Лопеса де Гомари.

Попри те, що роботи Гомари викликають інтерес латиноамериканців, його особистість та погляди не отримали цілісного висвітлення не тільки у вітчизняній, а й навіть в іспаномовній літературі.

Проблема євангелізації тубільного населення Америки не є новою для вітчизняної історіографії. За радянського періоду це питання висвітлювалося у роботах І. Р. Григулевича, Р. В. Кінжалова,

Ю. В. Кнорозова, Я. М. Света. Однак погляди прихильників конкісти зазвичай викладалися або схематично, або тенденційно.

З середини 1980-х років у вітчизняній американістиці відбувається зміна в розумінні процесу конкісти та її ролі в історії. Серед нового покоління вчених набуває популярності так звана «концепція діалогу культур», що була розроблена західними дослідниками. Конкіста розглядається як соціокультурний феномен, зародження нової латиноамериканської культури, яке уможливив своєрідний симбіоз європейського та тубільного американського субстратів [4, с. 150]. Символічним є те, що першопрохідцями виступили філологи-літературознавці В. Б. Земсков та А. Ф. Кофман.

В сучасній західній історіографії євангелізація індіанців розглядається як «духовна конкіста» – складний історико-культурний процес, що охопив усі сфери духовної культури. Це явище, безумовно, носило насильницький характер. Визнаючи це, дослідники, на чолі з автором даної системи поглядів французьким вченим Р. Рікаром, роблять наголос на тому факті, що конкістадори були «дітьми свого часу», а відтак не слід судити про їхні дії з позицій етичних норм сьогодення.

Зовсім інших поглядів притримувалися іспанські гуманісти XVI ст. Ця група була репрезентована професорами Саламанкського університету, так званими еразмістами, та деякими прогресивними представниками францисканського та домініканського чернечих орденів [4, с. 145]. Основними виразниками та ідейними лідерами гуманістичної течії, слід вважати визначного іспанського теолога та юриста Франсиско де Віторію та домініканського монаха Бартоломе де Лас Касаса, який здобув славу непримиренного борця за права індіанців. Заперечуючи права іспанських монархів та римських пап на будь-яку реальну владу над індіанцями Латинської Америки та викриваючи хижацький характер завоювань, вони разом з тим були прибічниками ідеї євангелізації тубільного населення [10, р. 115-116; 5, с. 64-67].

Така позиція здебільшого була обумовлена очікуваннями утопічного характеру, які гуманісти XVI століття пов'язували з нововідкритими землями. В їхніх працях часто зустрічається думка про те, що Боже Провидіння зберігало й боронило Новий Світ задля того, щоб мешканці його, чисті, вільні від пороків Світу Старого, могли прийняти християнство на новій, просвіщеній основі, давши таким чином цивілізаторський поштовх до розвитку інших народів Землі [7, с. 154; 8, р. 515]. Приміром, францисканський гуманіст Бернардіно де Саагун писав: «Немає сумнівів, що наш Господь Бог волею долі утримував прихованою цю другу половину світу до наших днів аби довірити її Римській католицькій церкві, та не заради винищення або пригнічення її мешканців, але навпаки, заради їхнього просвітництва та порятунку від темряви ідопоклонства» [18, р. 723-724].

Звичайно, що за такого стану речей не могло бути й мови про будь-які вияви насилля відносно туземного населення. Всі люди потомки Адама та

Єви, схожі між собою, а відтак «якими б варварськими та грубими вони не були, як люди вони наділені розумом та здатні сприймати розумні речі та навчатися...» [14, р. 22]. Тому рано чи пізно, дослуховуючись доводів місіонерів, вони усвідомлюють істинність християнського віровчення.

Гуманістам протистояв вагомий табір апологетів конкісти. Його основу складали власне конкістадори, енкомендеро та колоніальна влада на чолі з могутніми теоретиками, які освіченістю не поступалися своїм ідейним опонентам. Найбільшим авторитетом користувалися доктори права Хуан Хінес де Сепульведа та Паласіос Рубіос, а також хроністи Гонсало Фернандес де Ов'єдо-і-Вальдес та Торібіо де Бонавенте Мотолінія. Спираючись на тлумачення природного закону, як принципу підкорення слабкого сильному, прибічники конкісти вказували на те, що індіанці у всіх відношеннях стоять набагато нижче за іспанців, а тому повинні підкоритися останнім. Рабство розумілося як натуральне становище диких племен, обумовлене недосконалістю природного світу американських територій. Стосовно ж навернення аборигенів до християнського віросповідання, за оптимальний метод вирішення цього завдання було визнано примус [5, с. 67-70].

Ці питання розвивав у своїх працях і Франсіско Лопес де Гомара. Життєвий шлях Франсіско Лопеса бере початок у 1511 р. в містечку Гомара, що у Старій Кастилії. По закінченні університету в Алькала-де-Енарес у 1531 р. він був рукопокладений у сан священника, після чого, на думку дослідників [15, р. 2], наступне десятиріччя провів в Італії. У 1541 р. підчас участі у невдалій військовій кампанії Карла V в Алжирі, Гомара знайомиться із славнозвісним завойовником імперії ацтеків Ернаном Кортесом [3, с. 237]. Незабаром він стає капеланом та прибічником діяльності Кортеса, підпавши під вплив сильної та привабливої для сучасників особистості конкістадора. З часу повернення до Іспанії того ж року до самої смерті Кортеса у 1547 р. Гомара супроводжував покровителя. Свідчення про експансію іспанців у Новому Світі, що він отримав від прославленого завойовника, доповнені інформацією з хронік попередників (сам він ніколи не пересікав Атлантичний океан), дозволили Гомарі у 1552 р. видати друком власну працю під назвою «Загальна історія Індій».

Однак вже наступного року наказом принца Філіпа за особистим наполяганням Бартоломе де Лас Касаса подальше видавництво зазначеної праці було заборонено. Екземпляри, що знаходилися у крамницях та у читачів, підлягали вилученню. Раніше аналогічна доля спіткала роботи Ов'єдо-і-Вальдеса та Сепульведи [4, с. 172].

Справа в тому, що незважаючи на беззастережне визнання ідеологами конкісти права іспанських монархів називати землі Нового Світу своїми володіннями та в цілому лояльною до корони позицією, більшим впливом при дворі користувалися саме гуманісти. Таке, здавалося б, парадоксальне явище мало пояснення. Карл I не був зацікавлений у поневоленні індіанців, оскільки надаючи їм формальну волю, натомість

отримував мільйони платників податків. Окрім того, прихильники конкісти виражали інтереси впливових енкомендеро, які нерідко саботували королівські накази та поширювали сепаратистські настрої в колоніях. Саме з цієї причини корона, не бажаючи посилення останніх, виступала на боці американських аборигенів, інтереси котрих у метрополії захищали гуманісти.

Беручи до уваги відгуки Гомари про конкісту, особливо натхненні описи героїчних вчинків Кортеса, який в той час перебував в опалі, через те, що, за чутками, його славі заздрили королі, стають зрозумілими причини, що спонукали заборону книги священника. Гомара вбачає у конкісті справедливу та богоугодну справу. А усі негаразди, що спіткали місцеве населення у процесі її, пояснює божим покаранням за скоєні гріхи: ідолопоклонство, антропофагію, содомію, багатоженство та інше. Лише прийняття християнського віросповідання та підкорення справедливим законам завойовників може принести спокутування.

Розмови навколо пограбувань, що чинили конкістадори, завойовуючи нові землі, автор «Загальної історії Індій» вважає несправедливими через те, що порівняно з кількістю дорогоцінних металів, які іспанці видобували «власною» працею на шахтах, у індіанців золота та срібла було небагато [12, р. 320].

Проте говорити будь-що у виправдання конкісти автор відмовляється, відсилаючи читачів за вирішенням цього питання до «Трактату про причини справедливої війни проти індіанців» Хінеса де Сепульведи [12, р. 320]. Ймовірно, така позиція Гомари пов'язана з небажанням вступати у конфлікт з гуманістами, чієї критики, чи точніше наслідків цієї критики, він мав підстави побоюватися.

Гомара щиро вірив у цивілізаторську місію іспанців. Стоячи на позиціях безкомпромісного європоцентризму, він заперечував будь-які досягнення культури, мистецтва, науки і ремесел навіть найбільш розвинених індіанських цивілізацій. З приходом іспанців, на його думку, місцеве населення позбавилося тиранії своїх правителів та завдяки цьому «вони платять так мало податків, що живуть відпочиваючи, оскільки імператор цінує їх» [11, р. 451]. Захопившись конструюванням своєї пасторалі, Гомара не помічає тиранії феодалів-енкомендеро та колоніальної влади, яка прийшла на зміну свавілля індіанських вождів-касіків, та того факту, що кількість податків насправді зросла у декілька разів [1, с. 376-377].

Перелічуючи блага, принесені завойовниками індіанцям, біограф Кортеса зазначає, що «їх навчили латині і наукам, що має ціну більшу ніж усе срібло та золото, які у них взяли; оскільки з грамотою – вони справжні люди, а сріблом вони і не користувалися майже, а то і взагалі» [11, р. 451]. Подібний «безкорисливий» обмін міг би викликати лише захоплення, коли б не кілька «але». По-перше, навчання латинській грамоті було прерогативою лише нащадків найбільш знатних індіанських родів, для всіх інших знайомство з мовою Цицерона та Вергілія

обмежувалося бездумним завчанням кількох молитов латиною сумнівної якості. По-друге, у таких науках як астрономія та математика завойовникам самим було чому повчитись у «відсталіх дикунів». Тому цінність подібного «дару» викликає серйозні сумніви.

Але головним благом, що іспанці принесли мешканцям Нового Світу, Гомара вважає християнство. Місцеві язичницькі культи вбачалися біографові Кортеса підступами диявола. Проте вони глибоко укорінилися у свідомості індіанців, тому викорінювати їх слід рішуче та безжально, руйнуючи місцеві храми і трошачи ідолів на очах у населення, демонструючи слабкість їхніх божків та силу істинної віри [2, с. 65].

Схиляючись перед авторитетом такого досвідченого практика як Кортес, його біограф вважає цей прийом найбільш дієвим засобом навернення. Дійсно, коли Кортес із своїм нечисленним загonom прибував до нового поселення, конкістадор просив провести його до місцевого храму, де на жак тубільного населення та захват співвітчизників починав трошити ідолів. На їхньому місці, попередньо відчитавши месу, встановлювалися хрести. Такою була загальна модель, якої, згідно з хроніками, дотримувався Кортес, а згодом і місіонери-практики [16, р. 232]. Ані майя, ані ацтеки, з якими конкістадор мав справу, при цьому навіть не намагалися йому завадити. Гомара наводить у приклад мешканців острова Косумель, які так перейнялися проповідями голови конкістадорів, так що подальші експедиції, які причалювали до їх острова, зустрічали релігійними процесіями та славили Діву Марію [11, р. 304-305].

Нові церкви краще за все зводити на місці поганських храмів, оскільки, на думку Гомари, індіанці були дуже релігійні, багато молилися у своїх храмах і «почували себе незручно без будинку для молитов і жертвопринесень, а тому часто відвідували церкви» [11, р. 450]. Крім того, в цьому була і практична користь, оскільки під рукою у будівельників був якісний, оброблений камінь, що залишався після деконструкції язичницьких храмів [17, р.38].

Першочергово хрестити необхідно дітей касиків та знатних індіанців, вважає Гомара. Пояснень з цього приводу він не дає, проте зрозумілим є те, що діти, не обізнані щодо віри своїх предків, з легкістю сприймали усе нове і притягнути їх на свій бік не викликало складнощів для місіонера. Виховані ченцями, ці діти охоче доносили на своїх батьків та одноплемінників, які продовжували потайки виконувати язичницькі ритуали [6, с. 138].

Вирішальну роль в євангелізації індіанців, на думку Гомари, відігравали ченці францисканського та домініканського орденів, чия завзятість і покірність знайшли відгук у серцях аборигенів. Перші ченці, що прибули на американський материк з метою поширення християнського віровчення серед місцевого населення, зіткнулися з низкою проблем, вирішити які було вкрай важко [16, р. 84-86]. Проте за ними була колоніальна влада, що надавала проповідникам всемірну

підтримку, тому хотіли того індіанці чи ні, але їм доводилося щодня з'являтися на службі, будувати своїми руками церкви і монастирі та годувати місіонерів.

Окрім згадок про великі діяння перших місіонерів в тексті можна зустріти і докори в надмірній жадібності та безмірних амбіціях, адресовані представникам францисканського ордену та декотрим церковним служителям [11, р. 450]. Вірогідно, подібна позиція стосовно ченців сформувалася у Гомари під впливом Кортеса, який мав серйозні конфлікти з францисканцями під час свого правління в Новій Іспанії і не раз скаржився на їхні зловживання імператорові Карлу V. Ці скарги виглядають дещо анекдотично, якщо згадати, що Кортес особисто просив імператора послати в тільки що завойовані ним землі ченців саме цього ордену, аргументуючи це тим, що представники білого духовенства погано вплинуть на авторитет християнської віри в очах аборигенів [9, р. 320]. Критика Гомари знаходить підтвердження і в словах францисканця Дієго де Ланди, який писав у 1566 р. в своєму «Повідомленні про справи в Юкатані» про лінь, розпусту та відсутність дисципліни серед своїх побратимів, ставлячи у приклад жерців майя, що «не знали втоми в поклонінні дияволу» [6, р. 209-210].

Єдиним можливим засобом християнізації Гомара визнавав насильство: «війна та люди зі зброєю – ось що потрібно для того, щоб позбавляти цих індіанців ідолів, звірячих обрядів та огидних жертвопринесень, які містять кров, людське м'ясо і неприйнятні Богові і природі; так вони легше та швидше прислухаються та вірять проповідникам, приймають Євангеліє і хрещення» [11, р. 304]. Схожих переконань дотримувалися фактично усі місіонери-практики і конкістадори-першопроходці. Перебуваючи у чисельній меншості у безкрайніх територіях, іспанці самі побоювалися місцевого населення і через це вважали необхідним тримати його у постійному страху. Колоніальна влада і енкомендеро раз у раз прибігали до показових жорстоких страт, а місіонери невпинно залякували свою нову паству карами Господніми і пекельними муками.

Перебуваючи під впливом особистості Ернана Кортеса, Франсіско Лопес де Гомара майже з усіх спірних питань, що торкалися індіанського населення Нового Світу, займав позиції переконаного прибічника конкісти. Захоплення великими діяннями, що здійснили його співвітчизники в далеких невідомих землях, відчувається чи не в кожному рядку. Він впевнений у божественній місії іспанців і благах, принесених ними дикунам, які не знали людського способу життя. Гомара не вірить в можливість мирної християнізації аборигенів, і в якості аргументу наводить історії вбитих місіонерів, що ризикнули проповідувати без охорони. Лише насильницьке викорінювання колишніх культів і постійний суворий контроль допоможуть жителям Латинської Америки щиро увірувати. Цьому, на думку хроніста, повинна була сприяти природна релігійність індіанців, яким, загалом, «було не

важливо, якому богові молитися, просто у силу звички їм потрібно було місце, де б вони могли преклонити коліна» [11, р. 450].

Таким чином, погляди Франсіско Лопеса де Гомари на проблеми християнізації індіанців в цілому співпадають з позицією більшості конкістадорів та колоніальної влади. Проте на відміну від своїх ідейних прибічників та натхненників Ов'єдо-і-Вальдеса та Хінеса де Сепульведи Гомара не висловлював своїх поглядів відкрито, побоюючись нападок з боку захисників індіанців, що користувалися у той час впливом при дворі та не наважувався йти проти поміркованої позиції корони.

Література

1. *Бонавенте (Мотолінія) Т. де.* История индейцев Новой Испании (фрагмент) // Хроники открытия Америки. Новая Испания / Т. де Бонавенте (Мотолінія) / Под. ред. В. Б. Земскова и С. А. Шмидта. – М., 2000. – Книга I.
2. *Григулевич И. Р.* Крест и меч. Католическая церковь в испанской Америке XVI – XVIII вв. / И. Р. Григулевич. – М., 1977.
3. *Дюверже К.* Кортес / К. Дюверже / Пер. с франц. Глаголева М. В. – М., 2005.
4. *История литератур Латинской Америки* / Под. ред. Земскова В. Б. – М., 1985.
5. *Кофман А. Ф.* Теория и законы конкисты: противостояние / А. Ф. Кофман // Латинская Америка. – 2004. – № 8.
6. *Ланда Д. де.* Сообщение о делах в Юкатане / Д. де Ланда. – М., 1955.
7. *Мордвинов В. Ф.* Европейская утопия и Новый Свет / В. Ф. Мордвинов // Три каравеллы на горизонте / Сост. Гришин А. В. – М., 1991.
8. *Barnadas J. S.* The Catholic church in the colonial Spanish America / J. S. Barnadas // The Cambridge history of Latin America. – Vol. 1. – Edinburgh, 1984.
9. *Cortés H.* Carta de Hernán Cortés al Emperador; de Méjico á 15 de octubre de 1524 / H. Cortés // Cartas y relaciones de Hernán Cortés al Emperador Carlos V. – Paris, 1866.
10. *Delgado L. F.* Pensamiento humanista de Francisco de Vitoria / L. F. Delgado. – Salamanca, 2004.
11. *Gómara F. L. de.* Hispania Victrix / F. L. de. Gómara // Historiadores primitivos de Indias – Madrid, 1852. – Т. 1.
12. *Gómara F. L. de.* Historia general de las Indias y Vida de Hernán Cortés / F. L. de Gómara. – Caracas, 1978.
13. *Inter caetera №2* // Путешествия Христофора Колумба. Дневники, письма, документы. – М., 2008.
14. *Las Casas B. de.* Historia de las Indias / B. de Las Casas. – México, 1951.
15. *Merriman R. B.* Introduction / R. B. Merriman // Gómara F. L. de. Annals of the emperor Charles V. Spanish text and English translation. – Oxford, 1911.
16. *Pita Moreda M. T.* Los predicadores novohispanos del siglo XVI / M. T. Pita Moreda. – Salamanca, 1992.
17. *Ricard R.* The spiritual conquest of Mexico: an essay on the apostolate and the evangelizing methods of the mendicant orders in New Spain 1523–1572 / R. Ricard. – London, 1974.
18. *Sahagún B. de.* Historia general de las cosas de Nueva España / B. de. Sahagún. – Mexico, 1975.

УДК 94(38)+930.85(38):930(477)«18»Драгоманов

Давньогрецька історія та культура у творчості

М. П. Драгоманова

Гарнага Валентин

Гарнага Валентин. Давньогрецька історія та культура у творчості М. П. Драгоманова. У статті доведено, що, хоча у наукових дослідженнях Драгоманова праці з елліністики займали другорядну роль, однак вивчення історії і культури Стародавньої Греції мало великий вплив на історико-філософські і суспільно-політичні погляди вченого. Діяльність Драгоманова сприяла рецепції античної історико-культурної спадщини в українській літературі, зокрема у творах Лесі Українки та Івана Франка. **Ключові слова:** антикознавство, історіографія, рецепція, історико-культурна спадщина.

Гарнага Валентин. Древнегреческая история и культура в творчестве М. П. Драгоманова. В статье доказано, что, хотя в научных исследованиях Драгоманова работы по эллинистике занимали второстепенную роль, однако изучение истории и культуры Древней Греции имело большое влияние на историко-философские и общественно-политические взгляды ученого. Деятельность Драгоманова способствовала рецепции античного историко-культурного наследия в украинской литературе, в частности в произведениях Леси Украинки и Ивана Франка. **Ключевые слова:** антиковедение, историография, рецепция, историко-культурное наследие.

Garnaga Valentin. History and culture of Ancient Greece in the works of M. P. Dragomanov. It's proved in the article that although Ancient Greek studies occupied a secondary role in Dragomanov's scientific researches but the learning of history and culture of Ancient Greece had a great influence on historical-philosophical and social-political views of the scientist. Dragomanov's activities promoted reception of ancient historical and cultural heritage in Ukrainian literature, in particular in the works of Lesya Ukrainka and Ivan Franko.

Key words: classical studies, historiography, reception, historical and cultural heritage.

Останнє десятиліття характеризується підвищенням інтересом науковців до історії антикознавства на теренах Російської імперії у XIX – на початку XX ст. В Україні подібні дослідження

репрезентовані публікаціями, присвяченими науковій спадщині В. П. Бузескула, Ф. Г. Міщенка, Ю. А. Кулаковського, П. М. Біциллі, І. Г. Турцевича, М. П. Драгоманова. На сьогоднішні праці багатьох антикознавців, які працювали в Україні у XIX – на початку XX ст., залишаються невідомими сучасним історикам. До них належать наукові та науково-популярні праці Михайла Драгоманова, присвячені історії та культурі Стародавньої Греції. Якщо студії М. П. Драгоманова з історії Риму аналізувалися у статтях Х. Слюсаренка, О. М. Петrenchка, А. О. Ігнат'євої, В. П. Гарнаги, то питання про давньогрецьку історію і культуру у творчості вченого не було предметом спеціального дослідження. Окремі аспекти теми висвітлені у публікації А. Ю. Кримського, де розповідається про взаємини М. П. Драгоманова і С. В. Руданського [20, с. 35-42, 66-79], а також у його рецензії на брошуру Драгоманова «Заздрі боги» [21]. Стаття В. В. Ставнюка розкриває питання про вплив студій з античної історії на історико-філософські погляди М. П. Драгоманова. Автор багато уваги приділив давньогрецьким сюжетам у творчості видатного вченого [26, с. 48-54]. Погляди Драгоманова на давньогрецьку історію у дослідженні М. І. Лука проаналізовані в історіософському аспекті [22, с. 13-15]. Окремі цікаві зауваження щодо цієї проблеми можна знайти у публікаціях В. Л. Лукеренка, Р. С. Міщука, А. О. Ігнат'євої.

Отже, метою нашої розвідки є характеристика поглядів М. П. Драгоманова на історію і культуру Стародавньої Греції і з'ясування значення студій з елліністики у творчості вченого. Методологія антикознавчих досліджень М. П. Драгоманова була предметом наукового аналізу у публікаціях В. В. Лесевича, В. С. Шиловцевої, М. І. Лука, В. В. Ставнюка, О. М. Петrenchка, В. О. Летяєва, А. О. Ігнат'євої, В. П. Гарнаги, тому в межах пропонованої статті цей аспект проблеми окремо не розглядається. Натомість більше уваги приділено питанню рецепції античної історико-культурної спадщини у творчості видатного вченого і його послідовників.

Питання про формування інтересу Драгоманова до давньогрецької історії та культури розглядалось нами раніше [4, с. 147-148], тому у даній статті лише вкажемо на неточність у статті Г. І. Волинка, де стверджується, що «класична Полтавська гімназія ще перед Університетом дала Драгоманову окрім латини добре знання давньогрецької мови у її зразковому аттичному діалекті, освоєння якого досягалось читанням текстів Есхіла і Софокла, Фукидіда і Ксенофонта, Платона і Арістотеля» [2, с. 63]. Натомість у своїх спогадах Драгоманов недвозначно вказує, що під час навчання в полтавській гімназії він читав Гомера та «Історію Греції» Й. Джіллеса у російських перекладах, оскільки у той час викладання давньогрецької мови в гімназіях було заборонене. Її він вивчив лише в університеті під керівництвом К. Й. Полевича читаючи Гомера і Софокла [14, с. 576, 579, 585].

Порівняно із дослідженнями історії Риму, студії з історії та історіографії Стародавньої Греції відігравали другорядну роль у науковій

творчості Драгоманова. У своїх найважливіших працях, присвячених історії Римської імперії, вчений лише у загальних рисах окреслив своє бачення давньогрецької історії.

Відповідно до своїх уявлень про історичний прогрес і космополітизм, історик зробив акцент на кроскультурних зв'язках давньогрецької цивілізації з іншими народами, її значенні у всесвітній історії, внеску еллінів у розвиток науки і філософії [13, с. 318-324; 15, с. 61, 62, 83; 16, с. 469-470, 483, 502, 506, 508-509]. Погляди Драгоманова на грецьку історію архаїчної доби відзначались гіперкритицизмом [9, с. 7-10]. В. В. Ставнюк зазначав, що відправним пунктом ранніх праць вченого була «апологія пізньої доби античної цивілізації», зокрема історії Греції після Пелопоннеської війни [26, с. 53-54]. Дійсно, Драгоманов вважав елліністичну і римську добу часом розквіту давньогрецької культури і філософії, коли елліни піднесли до космополітизму, ідей загальнолюдської рівності і справедливості. Він стверджував, що добою справжньої величч греків був час політичного занепаду Еллади, коли вона була підкорена римлянами, але водночас грецька культура «підкорила» Рим [8, с. 21; 13, с. 318-324]. Такий погляд викликав різку критику В. О. Більбасова [1, с. 303-304].

Негативними явищами в історії Стародавньої Греції Драгоманов вважав вузький полісний патріотизм класичної доби, несумісність рабовласництва з демократією, принижене становище жінки у давньогрецькому суспільстві [8, с. 7-9, 17; 13, с. 318-324].

Значну увагу вчений приділив аналізу історії дослідження давньогрецької цивілізації у XVIII–XIX ст. Особливо високо він оцінював здобутки англійської історіографії, вказуючи на «Історію Греції» Дж. Грота як на «найсильніший прецедент і зразок критичного ставлення до свідчень давніх істориків» [13, с. 94] (більш детально про оцінку Драгомановим праці Дж. Грота [Див.: 3, с. 68]).

Спеціальні заняття Драгоманова давньогрецькою історією та історіографією припадають на 1867–1868 рр., коли він читав відповідні курси в університеті. Частина лекцій було опубліковано під назвою «Очерки историографии в Древней Греции» (незавершена наукова розвідка, в якій розглянуто праці логографів і Геродота) [9-11]. На той час це було чи не єдине російськомовне дослідження, присвячене ранньому періоду розвитку давньогрецької історіографії [23, с. 20].

На думку Драгоманова, розвиток історіографії залежить від розвитку суспільства, але в різні періоди історії ця залежність виявляється більшою або меншою мірою. У Греції класичної доби свобода особистості була найбільшою, тому погляди філософів та істориків відзначались оригінальністю і різноманітністю: «ідеї окремих мислителів часто з великими труднощами піддаються історичній систематизації», унаслідок чого «складно уловити й історичну послідовність в ідеях, які керували грецькими істориками» [9, с. 3]. Драгоманов вважав праці логографів і частково Геродота наївними, праці Фукидіда, Ксенофонта, Полібія,

Порфірія – тенденційними, Діодора та Плутарха – досить неупередженими. Найбільш повно вчений проаналізував «Історію» Геродота. Драгоманов загалом позитивно оцінював творчість «батька історії», який, незважаючи на умови свого часу, «зумів стати чудовим істориком» [10, с. 13].

Особливе місце в антикознавчих студіях видатного вченого займали поеми Гомера. Питання про взаємини Драгоманова зі Степаном Руданським з приводу друку українського перекладу «Іліади» Гомера, зробленого останнім, було досить повно досліджене А. Ю. Кримським [20, с. 35-42, 66-79]. Автор наводить український переклад Драгоманова з «Одіссеї», вказуючи, що цей фрагмент, імовірно, був надісланий Руданському як приклад перекладу Гомера гексаметром [20, с. 38-40]. Надрукований фрагмент (Hom. Od. IX, 2-38) – це частина перекладу 9-ї пісні «Одіссеї», над яким Драгоманов працював у 1867–1868 рр. [19]. У своїх статтях, спогадах, листах до І. Франка вчений зробив досить детальний аналіз перекладів Гомера, зроблених С. Руданським, В. Жуковським, М. Гнедичем, який свідчить про гарне знання вченим не тільки поем Гомера, але й історії їхнього дослідження і перекладу [12, с. 168-170; 17, с. 171-172; 20, с. 40-41, 69-70, 72-75].

Давньогрецька релігія та міфологія знайшли своє відображення у фольклористичних і науково-популярних працях Драгоманова. У брошурі «Заздрі боги» вчений значну увагу приділив висвітленню та аналізу міфу про Прометея та його рецепції в античній і новоєвропейській літературі [6, с. 94-96, 99-103, 107, 110-111]. Загалом позитивно оцінюючи цю працю, А. Ю. Кримський вказував, що «недоліком її ми повинні вважати відому політичну тенденцію», яка призвела Драгоманова «до великої історичної помилки: перераховуючи переваги республіканського ладу і наводячи у приклад Грецію, він запевняє, ніби там кожен вільно міг «розбирати розумом усякі речі, що доторкались до віри». За що ж, питається, страждали Анаксагор, Сократ та ін.?» [21, с. 139].

В іншій популярній брошурі «Рай і поступ» вчений розглянув історичні уявлення давніх греків, зокрема Гесіода, а також окреслив внесок греків у становлення наук [7, с. 2-4, 44]. Важливими віхами на шляху загальнолюдського прогресу він вважав започаткування філософії Фалесом і систематизацію наукових знань Арістотелем [7, с. 66-67].

Однією з провідних тем фольклористичних досліджень Драгоманова був міф про Едіпа та його варіації у різних народів. М. І. Павлик засвідчував, що вчений працював над цією проблемою протягом 1874–1894 рр., опублікувавши декілька наукових розвідок [25, с. 141].

Більшість дослідників вважають, що антикознавчі студії, зокрема знайомство з давньогрецькою історією і культурою, мали великий вплив на історико-філософські та суспільно-політичні погляди Драгоманова [2, с. 63-66; 18, с. 128-129; 22, с. 4-5; 26, с. 47, 52]. Під час занять античною історією сформувались основні засади його світогляду: демократизм, європеїзм, віра в суспільний прогрес, космополітизм,

критичне ставлення до загальноприйнятих поглядів, зацікавлення політичною історією, розвитком суспільної думки та науки. Наприклад, зародження космополітизму Драгоманов пов'язував з діяльністю буддистів і давньогрецьких філософів, зокрема Сократа [16, с. 469-470].

Про вплив досліджень з елліністики на суспільно-політичні погляди Драгоманова свідчать навіть назви деяких його публіцистичних статей: «Дионисий III Санкт-Петербургский и Платон II Московский. Сравнительно-историческая игра природы» (1882), «Сфінкс, що вважа себе Едіпом» (1893). Численні згадки про грецьких філософів, істориків, драматургів у публіцистичних і політичних працях (незважаючи на те, що, за висловом Н. Дюк, «Драгоманов рішуче відокремлював свою наукову працю від журналістичної та популярно-наукової діяльності» [18, с. 128]) підтверджують, що рецепція історико-культурної спадщини Стародавньої Греції і Риму стала наріжним каменем світогляду Драгоманова, основою його ерудиції.

Досить впевнено можна говорити про вплив досліджень Драгоманова зі стародавньої історії на творчість його найближчих послідовників – Лесі Українки та Івана Франка. Зокрема, у листуванні Драгоманова з ними згадуються Гомер, Евріпід, Софокл, Есхіл, Фалес, Платон, Полікрат Самоський, Прометей [17, с. 153, 171-172, 250, 308, 309, 312, 348, 465, 469, 481; 24, с. 197-198; 28, с. 20]. Під впливом Драгоманова його молодша сестра Олена Пчілка приділяла особливу увагу навчанню Лесі Українки іноземним мовам, зокрема класичним, а також ознайомленню з античною міфологією, творами Гомера, давньогрецькою поезією, про що свідчать ранні твори поетеси. В одному з перших листів Лесі Українка писала дядькові, що перекладає уривки з «Одіссеї» Гомера [28, с. 20]. У листах вона кілька разів згадує про прочитані фольклористичні та релігієзнавчі розвідки Драгоманова (значна частина яких була присвячена античній міфології і релігії) або просить надіслати їй нові публікації вченого. Сучасна дослідниця О. Д. Турган відзначає спільний інтерес Драгоманова і Лесі Українки до античного міфу про Прометея, схоже його трактування у їхній творчості [27, с. 193-197].

Аналіз листування, наукових і художніх творів Івана Франка, написаних у кінці 1880-х – 1890-х рр. свідчить про його зацікавлення давньогрецькою літературою і релігією. Неостанню роль у цьому відіграв Михайло Драгоманов, що надавав йому необхідну літературу, наукові консультації, заохочував молодого письменника до фольклористичних і релігієзнавчих досліджень. Докторська дисертація Івана Франка «Варлаам і Йоасаф» (1893) за своєю тематикою і методологією має багато спільних рис із фольклористичними і релігієзнавчими дослідженнями Драгоманова, написаними у 1889–1895 рр. Обидва вчені широко застосовували історико-порівняльний метод, що змушувало їх у дослідженнях біблійних сюжетів, ранньохристиянських легенд, слов'янського фольклору звертатись до давньогрецької міфології та літератури [5, с. 502-505; 6, с. 91-111; 17, с. 343-344].

Проведене дослідження дозволяє зробити висновок, що, хоча студії з елліністики відігравали у науковій діяльності М. П. Драгоманова другорядну роль, але вони відзначались ґрунтовністю і різноплановістю. Вчений був досить добре обізнаним з історією, міфологією, історіографією та філософією Еллади. Результати своїх досліджень він використовував у наукових публікаціях з історії та фольклористики, викладацькій і науково-просвітницькій діяльності. На жаль, багато праць залишилися незавершеними. Висновки Драгоманова іноді суперечливі чи тенденційні, але завжди самостійні і досить оригінальні. Вивчення давньогрецької історії і культури на початку творчого шляху вченого мало вагоме значення у формуванні його історико-філософських і суспільно-політичних поглядів. Антикознавчі праці М. П. Драгоманова не залишили значного сліду в розвитку академічної науки про античність в Російській імперії, але його діяльність як знавця історико-культурної спадщини давньогрецької цивілізації вплинула на творчість Лесі Українки та Івана Франка, отже, мала важливе значення в історії української культури.

Література

1. Бильбасов В. Рим и Византия в трудах двух киевских историков (В. Иконников и М. Драгоманов) / В. Бильбасов // Русский вестник. – 1870. – № 11. – С. 273-308.
2. Волинка Г. І. Дещо про філософські орієнтації Михайла Петровича Драгоманова / Г. І. Волинка // Перші Міжнародні драгоманівські читання: матеріали, 30 вересня – 2 жовтня 2003 р. / ред. В. П. Андрущенко. – К., 2003. – Вип. 1. – С. 61-66.
3. Гарнага В. П. «История Греции» Джорджа Грота и ее рецепция в российском антиковедении / В. П. Гарнага // Ученые записки исторического факультета БелГУ. – 2010. – Вип. 2. – С. 66-73.
4. Гарнага В. П. Формування наукових інтересів та методології М. П. Драгоманова як дослідника історії стародавнього світу у полтавський період його життя / В. П. Гарнага // Історичні етюди: зб. наук. праць. – 2010. – Вип. 2. – С. 146-149.
5. Григораши Н. Компаративістичні студії Михайла Драгоманова на сторінках болгарського періодичного видання «Сборник за народни умотворения, наука и книжнина» / Н. Григораши // Збірник праць науково-дослідного центру періодики. – 2005. – Вип. 13. – С. 496-509.
6. Драгоманів М. Заздрі боги / М. Драгоманів // Пам'яті Михайла Драгоманова: зб. / за ред. Я. Довбищенка. – Х., 1920. – С. 91-111.
7. Драгоманів М. Рай і поступ / М. Драгоманів. – Б. м., 1915.
8. Драгоманов М. О состоянии женщины в первый век Римской империи / М. Драгоманов // Университетские известия. – 1864. – № 5. – Отд. II. – С. 1-33.
9. Драгоманов М. Очерки историографии в Древней Греции / М. Драгоманов // Университетские известия. – 1868. – № 1. – Отд. II. – С. 1-27.
10. Драгоманов М. Очерки историографии в Древней Греции / М. Драгоманов // Университетские известия. – 1868. – № 5. – Отд. II. – С. 1-13.

11. Драгоманов М. Очерки историографии в Древней Греции / М. Драгоманов // Университетские известия. – 1868. – № 6. – Отд. II. – С. 1-12.
12. Драгоманов М. П. Австро-руські спомини (1867–1877) // Літературно-публіцистичні праці: у 2-х т. / М. П. Драгоманов; упоряд. І. С. Романченко; гол. ред. О. Є. Засенко. – К., 1970. – Т. 2. – С. 151-288.
13. Драгоманов М. П. Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит / М. П. Драгоманов. – К., 1869.
14. Драгоманов М. П. Два учителі // Вибране («...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / М. П. Драгоманов; упоряд. Р. С. Міщук. – К., 1991. – С. 575-604.
15. Драгоманов М. П. Положение и задачи науки древней истории // Вибране («...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / М. П. Драгоманов; упоряд. Р. С. Міщук. – К., 1991. – С. 60-83.
16. Драгоманов М. П. Чудацькі думки про українську національну справу // Вибране («...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / М. П. Драгоманов; упоряд. Р. С. Міщук. – К., 1991. – С. 461-558.
17. Драгоманов М. П., Франко І. Я. Листування Івана Франка та Михайла Драгоманова / М. П. Драгоманов, І. Я. Франко; редкол.: І. Вакарчук, Я. Ісаєвич та ін. – Л., 2006.
18. Дюк Н. Михайло Драгоманов у Київському університеті / Н. Дюк // 125 років київської української академічної традиції: 1861–1986: зб. / за ред. М. Антоновича. – Нью-Йорк, 1993. – С. 123-132.
19. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – Ф. 172. М. П. Драгоманов. – Спр. 48. Драгоманов М. П. Одиссея, песнь 9. Перевод, черновая работа. – 16 арк.
20. Кримський А., Левченко М. Знадоби для життєпису Степана Руданського (1833–1873) / А. Кримський, М. Левченко. – К., 1926.
21. Крымский А. [О книге:] Драгоманов М. Оповідання про заздрих богів. Коломия. 1894 / А. Крымский // Этнографическое обозрение. – 1895. – № 1. – С. 139.
22. Лук М. І. Історіософія М. Драгоманова / М. І. Лук // Соціально-філософські ідеї Михайла Драгоманова: зб. наук. праць / відп. ред. М. І. Лук. – К., 1995. – С. 3-17.
23. Мищенко Ф. Г. Геродот и место его в древнеэллинической образованности / Ф. Г. Мищенко // Геродот. История в девяти книгах / пер. с древнегреч., предисл. Ф. Г. Мищенко. – М., 1888. – Т. I. – С. I–CLXIX.
24. Недруковані листи М. Драгоманова до Лесі Українки / подав І. Ткаченко // Червоний шлях. – 1923. – № 4–5. – С. 187-200.
25. Павлик М. Історія розвідки М. Драгоманова про кровосумішку (чотири її редакції) / М. Павлик // Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність і письменство. – Т. IV / М. Драгоманов; зладив М. Павлик // Збірник філологічної секції НТШ. – Л., 1907. – Т. X. – С. 141-196.
26. Ставнюк В. В. Роль античних студій у формуванні історико-філософських поглядів Михайла Драгоманова / В. В. Ставнюк // Український історичний журнал. – 1998. – № 6. – С. 46-54.
27. Турган О. «Життя й вогонь дав людям Прометей і знав, що муки ждуть його за тее...» / О. Турган // Біблія і культура: зб. наук. ст. – 2009. – Вип. 11. – С. 190-198.
28. Українка Л. Зібрання творів: у 12 т. / Л. Українка; редкол.: Є. С. Шаблійовський, М. Д. Бернштейн, Н. О. Вишневська та ін. – К., 1978. – Т. 10. Листи (1876–1897).

Англомовна історіографія про становлення російської дипломатичної служби в Японії

Кириченко Олена

Кириченко Олена. Англомовна історіографія про становлення російської дипломатичної служби в Японії. У статті проаналізовані англомовні наукові доробки, які торкаються проблеми становлення дипломатичної служби Російської імперії в Японії. Вивчення цієї наукової літератури надає змогу поглянути на російсько-японські відносини з точки зору третьої сторони, а також дізнатись про погляди японських англомовних істориків на означену проблему. В опрацьованих роботах висвітлені питання становлення російсько-японських відносин у контексті світової політики; багато уваги приділено відкриттю російських консульств у містах Хакоodate та Нагасакі.

Ключові слова: англомовна історіографія, Російська імперія, Японія, дипломат, консульство.

Кириченко Елена. Англоязычная историография о становлении российской дипломатической службы в Японии. В статье проанализированы англоязычные научные труды, которые касаются проблемы становления дипломатической службы Российской империи в Японии. Изучение этой научной литературы даёт возможность взглянуть на русско-японские отношения с точки зрения третьей стороны, а также получить представление о взглядах японских англоязычных историков на рассматриваемую проблему. В изученных работах освещены вопросы становления русско-японских отношений в контексте мировой политики; много внимания уделяется открытию российских консульств в городах Хакоodate и Нагасаки.

Ключевые слова: англоязычная историография, Российская империя, Япония, дипломат, консульство.

Kyrychenko Olena. English-speaking Historiography about the Establishment of Russian Diplomatic Service in Japan. English-speaking treatises that touch upon the problem of the establishment of Russian Empire diplomatic service in Japan are examined in the article. The study of this scientific literature makes it possible to understand Russian-Japanese relations from the point of view of the third side, as well as to get an idea of opinions of Japanese English-speaking historians about the concerned problem. The questions of

establishment of Russian-Japanese relations in the movement of world politics are elucidated in the studied papers; much attention is given to the opening of Russian consulates in Hakodate and Nagasaki.

Key words: English-speaking historiography, Russian Empire, Japan, diplomat, consulate.

Історія російської дипломатичної служби в Японії веде свій початок від моменту укладення в м. Сімода Російсько-японського договору про мир та дружбу (1855). Напередодні підписання Сімодського трактату Японія уклала подібні договори із США та Великобританією. Слідом за Росією добитись підписання договорів з Японією вдалось Голландії та Франції. Конкурентна боротьба у справі «відкриття» Японії змушувала суперників уважно слідкувати за діями один одного, аналізувати чужі успіхи та невдачі. Тому діяльність перших іноземних дипломатів в Японії, в тому числі й російських, отримала широке висвітлення в англомовній історіографії. Аналіз цієї наукової літератури надає змогу поглянути на російсько-японські стосунки з точки зору третьої сторони, отримавши таким чином більш повну картину становлення російської дипломатичної служби в Японії. Немало японських науковців також пишуть свої дослідження англійською мовою.

Об'єктом нашого наукового інтересу є становлення російської дипломатичної служби в Японії. На жаль, нами не було знайдено англомовних робіт, цілком присвячених названій проблемі. Тому метою цієї статті є висвітлення основних здобутків англомовної історіографії, у якій згадуються деякі обставини підписання російсько-японського договору про встановлення дипломатичних відносин та коротко характеризується діяльність перших російських дипломатів у Японії.

Інтерес до історії стосунків європейських держав та США із Японією зріс у наукових колах під час Другої світової війни. У 1944 р. Асоціацією азійських досліджень була опублікована стаття П. Е. Екеля, який проаналізував історію виникнення дипломатичних контактів Великих держав із Японією у той час, коли ця країна ще не мала важливого значення у світовій політиці [2, с. 109-118]. Історик відмічає, що Кримську війну рідко асоціюють з Японією, проте, він вважає, що ця війна стала каталізатором у справі відкриття японських портів. Твердження автора про економічну необхідність, яка нібито стала головною причиною докладання зусиль британських та російських дипломатів щодо підписання договорів з Японією, потребує деяких уточнень. Росіяни, підписавши ряд торговельних угод з Японією, так і не зуміли скористатись вибореними привілеями: російсько-японська торгівля мала зовсім незначні обсяги.

Особливої уваги заслуговують роботи спеціаліста з російсько-японських відносин Дж. О. Ленсена [7-10]. Він наголошує на тому, що книгу І. О. Гончарова «Фрегат «Паллада»» можна використовувати як історичне джерело лише у співставленні із японськими записами середини XIX ст. Історик відмічає, що дорожні замітки І. О. Гончарова

сповнені відчуття зверхності по відношенню до японців. Японські джерела свідчать про взаємність таких відчуттів.

Історик справедливо зазначає, що Сімодський трактат містив зерна російсько-японської торгівлі, але головні його положення належали до сфери політики, а не товарообміну.

У праці Дж. О. Ленсена «Російський натиск на Японію» міститься матеріал про перебування команди фрегату «Аскольд» у порту Нагасаки [10, с. 355]. Безсумнівний інтерес являє собою інформація про надання нагасакським губернатором допомоги виснаженому негодою та хворобами екіпажу корабля.

Аналізуючи поїздку М. М. Муравйова-Амурського до Японії, Дж. О. Ленсен згадує зустріч графа з Й. А. Гошкевичем, який служив консулом у Хакодате з осені 1858 р.

Процес зближення Росії з Японією Дж. О. Ленсен розподіляє на два періоди: приблизно з 1700 до 1850; другий період, на думку автора, починається з 1850 р., верхня хронологічна межа залишається відкритою.

Іншу періодизацію становлення і розвитку російсько-японських відносин пропонує дослідник з Орегонського університету А. Кімболл [6]:

1697–1792 рр. – період міжособистісних контактів між росіянами та японцями;

1792–1854 рр. – період виникнення спірних питань, пов'язаних із визначенням кордонів двох імперій;

1854–1898 рр. – далекосхідний фронт «Великої гри».

Проте підписання першої дипломатичної угоди між Росією та Японією (1855) дослідник відносить до другої фази. Найбільш значущою статтею договору автор вважає статтю 2, тобто ту, яка присвячена узгодженню кордонів між двома державами.

На думку А. Кімболл, Росія відіграла ключову роль у руйнуванні японської політики ізоляції. Водночас вона виявила недоліки у власних торгових структурах та політиці і вступила в епоху великих реформ.

Японський вчений Ц. Тогава аналізує образ Росії, що формувався в Японії до і після реставрації Мейдзі [12, с. 214-227]. Автор вказує на схожі етапи розвитку Російської та Японської імперій, порівнюючи реформи Олександра II та події 1868 р. в Японії. Ц. Тогава вносить суттєві доповнення до інформації щодо відправки японських студентів на навчання до Росії. У російськомовній історіографії часто з гордістю пишуть про те, що російський консул у Хакодате Й. А. Гошкевич, повертаючись у 1865 р. до Санкт-Петербурга, привіз із собою шістьох японських студентів. Згідно інформації Ц. Тогава, у 1870–1871 рр. до США було відправлено 149 студентів, до Великобританії – 126, до Німеччини – 66 і 42 – до Франції. Але лише дев'ять поїхали до Росії. Більшість студентів, відправлені урядом на навчання до Америки та Європи, досягли видатних кар'єрних успіхів у Мейдзійській Японії. Що стосується подальшої долі японських студентів, які навчались у Санкт-Петербурзі, лише один з них обійняв дійсно важливу посаду, ставши міністром іноземних справ Японії. Відомо, що один з

колишніх студентів російського навчального закладу Ічікава Бункічі став професором і викладав російську мову у Токійському інституті. Тим не менш, Ц. Тогава не надає великого значення цій посаді і приходиться до висновку, що різниця у кар'єрних шляхах між тими, хто навчався у Росії, і тими, хто надав перевагу університетам Європи і Америки, характеризує Росію як менш передову, аніж держави Заходу. Тому освіта у Росії, на думку Ц. Тогава, не приносила великої користі.

Ілюструючи ставлення японців до Росії як до другорядної держави, Ц. Тогава вказує на те, що у класифікації націй, опублікованій в Японії у 1869 р., Росія не була віднесена до найвищої категорії «цивілізованих держав», де знаходились Англія, Франція, Нідерланди та Сполучені Штати. Росія разом з Італією, Іспанією, Португалією та країнами Латинської Америки була віднесена до другої категорії «освічених держав». Далі слідували «напівосвічені держави»: Китай, Індія, Туреччина, Персія та африканські країни, що знаходились північніше Сахари. Кочові племена Сибіру, Центральної Азії, Аравії та Африки були класифіковані як «країни нецивілізованої поведінки та звичаїв». Останніми йшли «варвари»: американські індіанці та корінні жителі Африки і Австралії [12, с. 215].

Видатний японський вчений Х. Вада розглядає історію російсько-японських відносин у зв'язку з політикою США, спрямованою на «відкриття» Японії та розповсюдження там свого впливу [13, с. 201-213]. Порівнюючи методи ведення переговорів Є. В. Путятіна та М. К. Перрі з японцями, автор відмітив ефективність мирної тактики, застосовуваної російським дипломатом. Багато осіб з числа представників японської влади підтримували ідею встановлення дипломатичних відносин з Росією та відхилення при цьому американських пропозицій. На думку Х. Вада, цього, на щастя, не сталося, адже укладення договору лише з однією з двох сильних держав загрожувало б незалежності Японії.

Під час укладення міжнародних угод для американських кораблів були відкриті лише два порти, а для росіян три. Щоправда росіяни програли американцям у часі: Канагавський договір був підписаний раніше, аніж Сімодський трактат. Х. Вада наголошує, що російсько-японські домовленості були більш справедливими, ніж американсько-японські. Сполучені Штати досягли згоди з Японією щодо екстериторіальності в односторонньому порядку, у той час як росіяни взамін на отримання права екстериторіальності в державі Ніхон визнавали такі ж привілеї за японцями, які будуть відвідувати Росію.

Новий ракурс у дослідженні становлення російської дипломатичної служби в Японії представив на початку XXI ст. Е. Франц [3; 4]. На основі німецьких, голландських, російських та французьких документів він висвітлює роль піонера у справі «відкриття» Японії Філіпа Франса фон Зібольда у налагодженні дипломатичних стосунків між Росією та Японією. У російськомовній літературі прізвище Зібольда згадується лише у зв'язку з його заняттями ботанікою. Е. Франц доводить, що консультативна допомога, надана Зібольдом російському посольству,

мала виключно важливе значення для підписання першого російсько-японського договору. Е. Франц зауважує, що Зібольд вважав за необхідне призначення російського консула до Нагасакі, але у 1855 р. японці погодились на заснування консульства лише у Сімода чи Хакоodate.

Занадто стислий виклад М. Р. Осліном, керівником відділу японознавства Американського інституту підприємництва, передісторії встановлення офіційних російсько-японських стосунків дещо викривлює історичну дійсність. За словами науковця, візит Адама Лаксмана до Нагасакі у 1792 р. і звідти до Хоккайдо «розпочав серію подій, кульмінацією яких стало спалення росіянами північних японських сіл у 1806 р. і захоплення російського офіцера Василя Головіна у 1811» [1, с. 78]. Складається враження, що вина за безчинства М. Хвостова та Г. Давидова на островах Сахалін та Ітуруп частково покладається й на А. Лаксмана у той час, як саме він був першим, кому вдалось завоювати довіру японської влади до росіян.

У дослідженні М. Р. Осліна наводяться факти, які ставали на заваді встановленню партнерських російсько-японських стосунків. Зокрема, автор приділяє увагу інциденту у Йокогамі, де у серпні 1859 р. були вбиті двоє російських моряків, та конфлікту, який виник між екіпажем корабля «Посадник» та населенням японського о. Цусіма.

Книга М. Р. Осліна ламає стереотип про Японію як пасивну жертву західних імперіалістичних сил. Для доведення своєї думки історик наводить приклади застосування японським урядом такої дипломатичної стратегії, за якої бакуфу намагався загострити суперечності між Російською імперією та Великобританією, прагнучи таким чином послабити їхнє втручання у внутрішні справи Японії. Організована бакуфу присутність британського флоту біля берегів Цусіми активізувала діяльність хакодатського консула Й. А. Гошкевича щодо ліквідації конфлікту, і командир флотилії адмірал І. Ф. Лихачов відкликав «Посадник» від японських берегів.

Інший американський вчений, професор В. Мак-Омі, зауважує, що комендор Перрі став першим, хто підписав договір про співпрацю з японським урядом, але його «чорні кораблі» – це лише один з факторів, який призвів до корінних змін у житті японського суспільства [11]. В. Мак-Омі деталізує ролі, які відіграли британці, голландці і росіяни у справі «відкриття» Японії.

Незвичний підхід до вивчення історії російсько-японських стосунків обрав Д. Н. Веллс з Технологічного університету Куртін (Австралія). Він аналізує роль, яку відігравали традиції гостинності, їжа та напої під час перших зустрічей російських та японських дипломатів. Як один з прикладів діаметрально протилежного розуміння про смачну їжу у росіян та японців, автор наводить той факт, що місис Альбрехт, дружина російського лікаря, прикомандированого до новоствореного консульства у Хакоodate, у своїх споминах характеризує японську їжу як одночасно

кислу, гірку та солодку зі смаком ліків. Тому російським дипломатам доводилось користуватись власними продовольчими запасами [14, с. 35].

У книзі американської дослідниці А. Б. Айриш викладена історія корінних жителів о. Хоккайдо – айнів. У розділі «Консули, комерсанти, моряки та шукачі пригод» авторка приділяє значну увагу діяльності російського консульства у японському місті Хакоodate. На думку А. Б. Айриш, концентрація російських інтересів у Хакоodate, а не в Едо чи Йокогамі, була цілком логічною, бо інші нації прагнули отримати від співробітництва з Японією комерційну вигоду, а Росія мала на меті захистити свої далекосхідні землі та гарантувати безпеку власних кордонів [5, с. 90].

Загалом, в англomовних роботах, у яких згадується проблема становлення російської дипломатичної служби в Японії, знайшли відображення питання зародження російсько-японських відносин у контексті світової політики; аналізується образ Росії, що формувався в Японії до і після реставрації Мейдзі. Багато науковців приділяють увагу аналізу першої дипломатичної угоди між Росією та Японією. Англomовні історики більш критично, ніж радянські чи пострадянські науковці, ставляться до російськомовних мемуарних джерел, що мають відношення до становлення дипломатичної служби Російської імперії в Японії. Серед спільних рис англomовної та російськомовної історіографії проблеми слід відмітити приділення більшої уваги історії виникнення російських консульств у Хакоodate та Нагасакі і практичну відсутність відомостей про консульство у Йокогамі та відкриття російської дипломатичної місії у Токіо.

Багато американських науковців, які досліджують історію дипломатії на Далекому Сході, не підтримують міф про визначальну роль США у припиненні багаторічної ізоляції Японії.

В англomовній історіографії, так само, як і в російськомовній, основна увага приділяється підписанню міждержавних договорів у контексті вирішення проблеми спірних територій. Історія ж виникнення перших російських дипломатичних представництв в Японії досі є недостатньо дослідженою; імена таких консулів як Є. К. Бюцов, О. Е. Оларовський, О. Ф. Філіппеус до цього часу не зайняли заслуженого місця в історії становлення російської дипломатичної служби в Японії.

Література

1. Auslin M. R. *Negotiating with Imperialism: The Unequal Treaties and the Culture of Japanese Diplomacy* / Michael R. Auslin. – Cambridge, 2006.
2. Eckel P. E. *The Crimean War and Japan* / Paul E. Eckel // *The Far Eastern Quarterly*. – 1944. – No. 2. – Pp. 109-118.
3. Franz E. Philipp Franz von Siebold and Russian policy and action on opening Japan to the West in the Middle of the Nineteenth Century / Edgar Franz. – Munich, 2005.
4. Franz E. Siebold's Involvement in the Friendship Treaty between Japan and Russia / Edgar Franz // *Ritsumeikan International Affairs*. – 2008. – Vol.6. – Pp. 99-125.
5. Irish A. B. *Hokkaido: A History of Ethnic Transition and Development on Japan's Northern Island* / Ann B. Irish. – Jefferson, 2009.

6. Kimball A. Russia and Japan Expand to their Pacific Frontiers, 1697–1898. [Електронний ресурс]. Режим доступа: <http://pages.uoregon.edu/kimball/RUS.i.JPN.htm>. Доступ – 07.02.2011 р.
7. Lensen G. A. Russia and the United States in Asia / George Alexander Lensen // Russian Review. – 1965. – Vol. 24. – No. 2. – Pp. 99-110.
8. Lensen G. A. Russians in Japan, 1858–1859 / George Alexander Lensen // The Journal of Modern History. – 1954. – Vol. 26. – No. 2. – Pp. 162-173.
9. Lensen G. A. The Historicity of Fregat Pallada / George Alexander Lensen // Modern Language Notes. – 1953. – Vol. 68. – No. 7. – Pp. 462-466.
10. Lensen G. A. The Russian Push toward Japan / George Alexander Lensen. – Princeton, 1959.
11. McOmie W. The Opening of Japan, 1853–1855: a Comparative Study of the American, British, Dutch and Russian naval expeditions to Compel the Tokugawa Shogunate to Conclude Treaties and Open Ports to Their Ships / William McOmie. – Leiden, 2006.
12. Togawa T. The Japanese View of Russia before and after the Meiji Restoration / Togawa Tsuguo // A Hidden Fire. Russian and Japanese Cultural Encounters. 1868–1926. – Stanford – Washington, 1995. – Pp. 214-227.
13. Wada H. Japanese-Russian Relations and the United States, 1855–1930 / Wada Haruku // A Hidden Fire. Russian and Japanese Cultural Encounters. 1868–1926. – Stanford – Washington, 1995. – Pp. 201-213.
14. Wells D. N. Hospitality and the Negotiation of Difference: The Role of Food and Drink in the Russian Discovery of Japan / David N. Wells // Australian Slavonic and East European Studies. – 2007. – Vol. 21. – Nos. 1 – 2. – Pp. 25-40.

УДК 930.1:37-055.2(477)”18”

Проблеми жіночої освіти в Російській імперії на сторінках періодичної преси середини XIX ст.

Кудь Анастасія

Кудь Анастасія. Проблеми жіночої освіти в Російській імперії на сторінках періодичної преси середини XIX ст. Досліджуються погляди публіцистів на проблеми жіночої освіти в Російській імперії в середині XIX ст. Виділено основні напрями дискусії щодо становища жінок у суспільстві, зокрема їхнього права на освіту. **Ключові слова:** жіноча освіта, реформа освіти, періодична преса.

Кудь Анастасія. Проблемы женского образования в Российской империи на страницах периодической печати середины XIX в. Исследуются взгляды публицистов на проблемы женского

образования в Российской империи в середине XIX в. Выделены основные направления дискуссии о положении женщины в обществе, а именно их права на образование.

Ключевые слова: женское образование, реформа образования, периодическая печать.

Kud Anastasia. The problems of women's education in the Russian Empire on the pages of the periodic press in the middle of the XIX century. Basic looks of publicists are investigated to the problem of women's education in the Russian Empire in the middle XIX of century. The basic directions of discussion about position of women in society are distinguished, namely their rights to education.

Keywords: women's education, the education reform, the periodic press.

На початку XIX ст. в Російській імперії з'являються нові типи навчальних закладів – інститути шляхетних дівчат. З цього часу жіноча освіта набуває рис професійної школи: жінки отримують можливість опановувати професію домашньої вчительки або гувернантки. І хоча середня жіноча освіта на початку XIX ст. здебільшого була розрахована на привілейовані стани, її значення не можна не дооцінювати. Вона надавала жінці не лише інтелектуальний та культурний розвиток, а й змогу забезпечувати себе в матеріальному плані, створюючи умови для певної незалежності. Крім того, на початку XIX ст. жінки почали брати участь у тих сферах діяльності, які до цього належали тільки чоловікам, зокрема, деякі з них присвятили себе літературній діяльності. Жінки активно долучалися до діяльності літературних гуртків та салонів. Усе це сприяло подальшому розумовому розвитку жінок та підняттю їх соціального статусу в суспільстві.

Істотні зміни ставлення до жінки в Європі й Росії відбуваються із середини XIX століття. У Західній Європі це було пов'язано з революційними подіями 1848–1849 рр., коли починають формуватися рухи на захист політичних та громадянських прав жінок, у тому числі і права на освіту. У Російській імперії питання про становище жінки в суспільстві з особливою гостротою постало після Кримської війни, під час розгортання так званих «Великих реформ».

Поразка Росії у Кримській війні змусила російські правлячі кола замислитися над розробленням та впровадженням програми реформ, спрямованих на модернізацію держави. Серед комплексу таких реформ чільне місце належить реформі народної освіти. Зокрема, завдяки проголошеному принципу рівності всіх станів, були створені середні навчальні заклади для жінок – училища («Положення про жіночі училища відомства Міністерства Народної Освіти» від 10 травня 1860 р.), які дозволяли отримати освіту дівчатам з непривілейованих станів. Наступним кроком з реформування жіночої освіти було затвердження 24 травня 1870 р. Олександром II «Положення про жіночі гімназії й прогімназії

Міністерства Народної Освіти». Відповідно до цього «Положення» жіночі гімназії й прогімназії визначалися як відкриті навчальні заклади, призначені для учениць усіх станів і віросповідань.

Напередодні та у ході реформ на сторінках вітчизняних журналів розгорнулись дискусії щодо жіночої освіти, а саме про можливість однакового виховання чоловіка і жінки, про здатність жінки займатися науковою та суспільно-політичною діяльністю і т. д. Мета даного дослідження – визначити основні напрями дискусії щодо проблем у жіночій освіті.

Перші загальні дослідження з «жіночого питання» у Російській імперії з'явилися вже у другій половині XIX – на початку XX ст. Серед них варто назвати праці Д. Мордовцева «Русские женщины нового времени. Биографические очерки из русской истории. Женщины XIX в.» [15] та О. Амфітеатрова «Женщина в общественных движениях России» [1]. Утім, зазначені автори не вдавалися до аналізу публіцистики середини XIX ст. Після революційних подій 1917 р. та громадянської війни більш-менш вартіх уваги досліджень з «жіночого питання» не знаходимо. Новий етап в історіографії розпочнеться у другій половині XX ст., у тому числі наприкінці 1950-х рр. з'являться й перші публікації, присвячені дослідженню публіцистики (стаття Г. О. Вишневої «Вопросы женской эмансипации в русских журналах 1830–1840-х годов» [5]). Ця тема знайшла продовження в монографії Г. О. Тишкіна «Женский вопрос в России в 50-60-е гг. XIX в.» (1984 р.) [20], в якій було зроблено спробу дослідити проблему жіночої емансипації на сторінках періодичних видань 1850–1860-х рр. Однак, зазначимо, що автор акцентував увагу лише на так званій «демократичній публіцистиці». Крім того, у радянські часи з'являються дослідження з історії журналістики другої половини XIX ст., в яких вивчається історія окремих журналів або кількох однотипних видань. Головною метою цих досліджень була характеристика творчості найвідоміших публіцистів [9]. З 1990-х рр. в основному при вивченні «жіночого питання» використовується так званий «гендерний підхід» (О. О. Хасбулатова, І. Л. Савкіна, І. І. Юкіна та ін.). Увага О. О. Хасбулатової [21], та І. І. Юкіної [26] зосереджена на історії виникнення, становлення та розвитку фемінізму в Росії. З цією метою дослідниці звертаються до публіцистики середини XIX ст., де вперше була висунута ідея емансипації жінки. І. Л. Савкіна [19] у своїх статтях аналізує конфлікт жінки і патріархальних цінностей, змальовує образ жінки у художній літературі XIX–XX ст. та на сучасному етапі. Отже, історіографія розглядає публіцистику середини XIX ст. як початковий етап формування феміністичного руху в Російській імперії, не виокремлюючи проблему середньої жіночої освіти.

Початком дискусії з питань жіночої освіти вважається публікація Д. І. Мацкевича в журналі «Современник» в 1850 р. під назвою «Заметки о женщинах» [10, с. 151]. Автор статті наполягав на тому, що не можна робити ніяких висновків щодо розумових здібностей жінок, поки вони не будуть мати можливості отримувати таку саму освіту та виховання, як чоловіки. Поява цієї тези пов'язана з тим, що в тогочасному суспільстві

панували теорії, які говорили про недостатній розумовий розвиток жінок у порівнянні з чоловіками.

У подальшому до цієї проблеми звертались й інші автори, зокрема, письменниця М. М. Вернадська. Так, у 1858 р. в журналі «Экономический указатель» з'являються матеріали під назвою «Женский труд» [3], в яких авторка категорично виступає проти деспотизму чоловіків у суспільстві і залежного становища жінки. М. М. Вернадська наголошує на тому, що єдине, чим жінка поступається чоловіку – це фізична сила. Що ж стосується розумових здібностей, то у цьому вона в жодному разі не поступається чоловіку, тому жінці потрібно надати право отримувати таку саму освіту, як і чоловіку [3, с. 95]. Крім того, авторка звертає увагу на доступність вибору професій чоловіками, у той час, коли жінкам призначено бути гувернантками або домогосподарками, незважаючи на те, що не всі мають відповідні здібності [3, с. 94-96]. Однак, на той час жіноча праця була значно дешевшою, аніж чоловіча, це авторка також пов'язує з відсутністю у жінок фундаментальних знань, що є причиною відсутності якісної жіночої освіти. [3, с. 99; 102-103]. З іншого боку, ставлення суспільства до жінки, яка працює, дуже негативне: на думку більшості, праця для жінки – це найбільший сором, краще прохати милостиню, ніж працювати [3, с. 112]. Отже, як вважає М. М. Вернадська, доки буде панувати негативне ставлення до жіночої праці, доти жінка буде в повній залежності від чоловіка.

У статті «О женском воспитании» [4] М. М. Вернадська знову робить акцент на вихованні дівчат, а саме на тому, чому батьки навчають своїх дівчат ще змалку: бути доброю дружиною, матір'ю та домогосподаркою. На противагу цьому авторка вважає за необхідне змалку привчати дівчат до розуміння того, що навчаються вони не тільки для того, щоб «ближати» в суспільстві і займатися господарством. Вони, перш за все, повинні займатися тим, до чого мають здібності [4, с. 218]. У цьому контексті М. М. Вернадська виступає проти існування спеціальної навчальної програми для дівчат, що відрізняється від системи навчання хлопчиків. Саме завдяки гідній освіті жінки зможуть відкрити для себе нові сфери діяльності, тому дівчата та хлопці повинні отримувати однакові знання в ході навчання [4, с. 224-225].

Стосовно розумових здібностей жінок висловився також відомий вчений, громадський діяч М. І. Пирогов у статті «Вопросы жизни», що з'явилась у 1856 р. на сторінках журналу «Морской сборник» [18]. М. І. Пирогов критикував виховання та систему жіночої освіти, наполягаючи на необхідності розвитку інтелектуальних здібностей жінок на рівні з чоловіками. Крім того, автор підкреслював важливу роль жінки в суспільстві, вбачаючи в жінці вихованця майбутнього суспільства. Спираючись на дану тезу, М. І. Пирогов наполягав на реформуванні освіти, яка надавалась жінкам. Стаття М. І. Пирогова привернула до себе увагу сучасників, поклала початок гострій дискусії щодо реформування системи народної освіти.

На сторінках періодичної преси дедалі частіше з'являються публікації, присвячені темі жіночої освіти, а саме критиці існуючих закритих навчальних закладів для жінок. Зокрема, у 1857 р. у журналі «Современник» була надрукована замітка невідомої жінки («Жалоба женщины») [8], в якій йшлося про безнадійне становище дівчини, яка отримала світську освіту в закритому навчальному закладі. Автор підкреслює, що виховання дівчини переслідувало лише одну мету – заміжжя та «вихід у світ» [8, с. 56], воно не надавало фундаментальних знань, готуючи до реального життя. У статті піддавалась критиці методика навчання, яка полягала в заучуванні на пам'ять великої кількості матеріалу. Результатом даної методики було те, що по закінченні закритого навчального закладу, дівчина забувала й ті знання, що отримала упродовж 8-9 років навчання. Автор пов'язує це зі ставленням до жінки в суспільстві, а саме з тим, що суспільство не вимагало від жінок наукових знань [8, с. 63-64].

Замітка «Жалоба женщины», отримала багато відгуків, дискусія розгорнулася не тільки на сторінках «Современника», а й охопила відомі на той час педагогічні журнали – «Журнал для воспитания», «Русский педагогический вестник». Одні читачі підтримали «Жалобу женщины» («Отголосок на «Жалобу женщины» [17]), інші виступили зі своїми думками щодо виховання в цілому («Письма к русским женщинам», «Мысли по поводу статей о женском воспитании»), були й такі, що доволі гостро критикували нові погляди на жіночу освіту [11, с. 456-457].

У 1857 р. в «Журнале для воспитания» були надруковані декілька статей під назвою «Письма к русским женщинам» [22, 23], в яких авторка висловилася проти існуючої системи жіночої освіти, що, на її думку, переслідувала лише єдину мету – вийти заміж («одна наука – ловити наречених») [22, с. 50]. І хоча авторка відводила для жінки коло діяльності матері та домогосподарки [22, с. 43], вона водночас виступала за необхідність надання жінкам гідної освіти, протиставляючи її існуючій освіті «низької проби» [23, с. 318].

Крім того, в «Русской беседе» в 1859 р. була надрукована стаття Н. Дентуніс «Чему мы женщины учились?», в якій авторка висвітлює проблему невідповідності системи інститутської освіти реальному призначенню жінки в суспільстві та сім'ї, роблячи акцент на безглуздість освіти, яку надають інститути шляхетних дівчат.

У 1859 р. було започатковано новий спеціалізований педагогічний журнал для жінок – «Рассвет» під керівництвом В. О. Кремпіна. Журнал також виступав проти інститутської освіти, вважаючи, що інститути не надавали вихованкам фундаментальних наукових знань. Реалізуючи свої ідеї, «Рассвет» друкував матеріали з літератури, історії, географії, фізики, які мали науково-пізнавальний характер. Крім того, на сторінках журналу обговорювались питання морального самовдосконалення, самовиховання та самоосвіти, відзначалися ті книги та статті, які вважались необхідними для жіночого виховання [11, с. 458]. Не випадково в 1861 р. журнал був

відрекомендований читачам як «корисне читання» для вихованок вищих класів жіночих навчальних закладів.

У журналі «Рассвет» розпочалася діяльність відомого руського критика Д. І. Писарева, який активно відстоював право жінок на освіту, надання можливості жінкам вивчати різні науки та працювати, що і вважав запорукою сімейного щастя. На думку Д. І. Писарева, безправне становище жінки обґрунтоване обмеженістю її діяльності, як господарки будинку.

Нового імпульсу дискусії щодо жіночої освіти, становища жінки в суспільстві надало відкриття жіночих училищ. У зв'язку із цим у періодиці почали висловлювались різноманітні думки щодо освіти, яку повинні отримувати жінки. Наприклад, М. О. Добролюбов у статті «Мысли об учреждении открытых женских школ» [7] піддав гострій критиці основні типи навчальних закладів середини XIX ст. – приватні закриті пансіони та домашню освіту. Негативну сторону навчання в закритих жіночих закладах автор вбачав у відриві дівчини від своєї сім'ї та сімейного виховання, як наслідок – невідповідність навчання в закритих пансіонах реаліям життя [7, с. 67]. Стосовно домашньої освіти автор підкреслює позитивну рису цього типу навчання для жінок – моральну, однак критикує результати навчання, які зазвичай не відповідають бажаним. М. О. Добролюбов виступив проти існуючої методики викладання навчальних дисциплін, притаманної всім типам навчальних закладів для жінок, а саме проти заучування на пам'ять великої кількості матеріалу [7, с. 69]. Автор пропонує альтернативний варіант навчальних закладів для жінок – це виховання дівчат у сім'ї, вдома, але навчання їх на правах учениць, які приходять за знаннями до школи [7, с. 72]. М. О. Добролюбов вбачав необхідність змін і в методиці викладання: викладання предмету таким чином, щоб у дівчат виник інтерес до нього, розвиток у процесі навчання логічного мислення учениць і т. д. [7, с. 74].

М. О. Добролюбов яскраво відобразив дві точки зору стосовно жіночої освіти, які були притаманні тогочасному суспільству. Так, прихильники «консервативної» течії дотримувались думки, що фундаментальні знання та освіта жінкам не потрібні, тому обмежували жіночу освіту лише французькою мовою, танцями та музикою [7, с. 65-66]. Зовсім інший погляд на проблему жіночої освіти був у представників «демократичної» течії – освіта для жінки – необхідна складова її професійної діяльності, відповідає потребам суспільства і надає жінці більше шансів реалізувати себе. Не зважаючи на поділ на так звану «консервативну» та «демократичну» течії можна стверджувати, що в середині XIX ст. суспільство Російської імперії вже усвідомлювало необхідність жіночої освіти, визнавало право жінок на освіту. Однак, погляди на мету жіночої освіти та її наповнення різнилися. Так, представники «консервативного» напряму допускали надання освіти жінкам тільки для родинного кола, у межах природного призначення жінки – бути матір'ю. З іншого боку, «демократи» не заперечували, що головне призначення жінки – це її сім'я, але додавали, що освіта жінкам потрібна ще й для професійної діяльності, самореалізації, незалежності та залучення жінки до

громадянського суспільства як його повноцінного члена. Об'єднуючим елементом двох напрямів виступала гостра критика існуючих закритих навчальних закладів для жінок та методики викладання в них.

Так, із критикою закритих навчальних закладів виступив О. Чуміков у статті «Мысли об устройстве женских училищ в губернских городах» [24]. Автор, як і М. О. Добролюбов, аргументує свою позицію тим, що відбувається відрив від сім'ї, знеособлення, він вбачає негативні наслідки від довготривалого спільного проживання дівчат в пансіоні [24, с. 328; 330-335; 339]. Висновок до якого дійшов О. Чуміков ідентичний висновку М. О. Добролюбова, – закриті навчальні заклади не розвивають розумові здібності дівчат і не надають освіти, яка відповідає реаліям життя. Саме тому найголовнішу потребу автор вбачає у відкритті жіночих училищ в губернських містах [25, с. 432]. О. Чуміков наполягає, що жіночі училища повинні бути відкриті для усіх станів, а ученицями мають бути тільки ті, які приходять на навчання [25, с. 434]. На думку автора жіночі училища повинні бути засновані завдяки зусиллям держави та суспільства і існувати завдяки жертвам приватних осіб, держави та плати за навчання [25, с. 440]. Навчальний курс О. Чуміков визначив 6 роками, розділивши його на два рівні – елементарний та загальний. За навчання іноземними мовами, музикою та танцями передбачалась додаткова плата. Автор зазначає, що саме жіночі училища мають стати тими навчальними закладами, які вирішать проблему жіночої освіти [25, с. 447-448].

Схожі думки щодо жіночої освіти та виховання висловив Г. Я. Аппельрот, який у своїй статті «Образование женщин среднего и высшего состояний» [2] (1858 р.) також виступив проти закритих навчальних закладів для дівчат – приватних пансіонів (роль яких він визначив фразою «мнимое образование») [2, с. 657], методики викладання (заучування на пам'ять уроків та проведення публічних іспитів), підтримував ідею відкриття училищ для дівчат [2, с. 657; 664-666]. Автор визначив основну сферу діяльності жінки – родину і мету жіночої освіти – освічена жінка в сімейному колі [2, с. 664]. Отже, освіта повинна була повністю відповідати призначенню жінки – бути матір'ю та господинею. Крім того, автор наголошував на тому, що жіночу освіту потрібно зробити суспільною, тобто доступною для всіх. У даній статі Г. Я. Аппельрот наводить класифікацію навчальних предметів, при цьому головну роль відводить Закону Божому та російській мові [2, с. 672], акцентуючи увагу на викладанні предметів з «чуттєвої сторони», а не з наукової. Книги для навчання жінок, на думку автора, повинні бути написані спеціально для жінок [2, с. 689].

Одним із прихильників реформ жіночої освіти виступав М. Л. Михайлов, який у своїй статті, надрукованій у 1860 р. в «Современнике» [14], висловив думку про те, що розумовий розвиток чоловіка страждає від обмеженості освіти, яку отримує жінка. Крім того, М. Л. Михайлов наголосив на тому, що освіта повинна бути однаковою для чоловіків і жінок, включаючи початкову, середню та вищу. У

подальшому М. Л. Михайлов виступив із серією статей з питань жіночої освіти [13]: «Женщины в университете», «Джон Стюарт Милль об эмансипации женщин», в яких він робив акцент на дискримінації жінок у різних сферах життя, приділяв особливу увагу питанню щодо надання освіти жінкам [14, с. 307]. У статті «Женщины, их воспитание и значение в семье и обществе» [14] М. Л. Михайлов, відстоючи надання жінкам рівних суспільних та сімейних прав з чоловіками, підтримуючи вимогу однакової освіти для жінок, зображує думки та сумніви суспільства середини XIX ст. з питання статусу жінки. Коментуючи консервативну позицію, М. Л. Михайлов наводить основні тези, на які спиралась консерватори, а саме: жінка в фізичному плані слабша за чоловіка, у розумовому і моральному відношенні нижча за чоловіка, тому повинна бути підкореною чоловіку. Консерватори відводили для жінки лише єдину сферу діяльності – бути господинею, напологаючи на тому, що жінці немає на що жалкуватися [14, с. 304-305]. М. Л. Михайлов відстоював позицію реформатора, а саме рівноправність між чоловіком і жінкою як у сім'ї, так і в середній і вищій освіті, вважав за потрібне навчати хлопчиків разом з дівчатами, надати жінкам вільний доступ до різноманітних сфер діяльності [14, с. 307-308].

Водночас проблема жіночих прав у суспільстві стала темою публічних виступів молодих вчених. Наприклад, у 1857 р. професор Ришельєвського ліцею А. Лохвицький прочитав в Одесі публічний курс права, присвятивши першу лекцію правовому становищу жінки в Російській імперії; ад'юнкт Попов прочитав у Казані публічну лекцію на тему «Исторический очерк общественного положения женщин перед реформой Петра I и после нее» [11, с. 462]. Професор І. Т. Тарасов прочитав лекцію, присвячену жіночій освіті, у залі Ярославської Думи. У своїй лекції він навів приклади організації середньої жіночої освіти у країнах Західної Європи (Англії, Франції, Німеччини) та США, порівнюючи її з освітою в Російській імперії. Зокрема І. Т. Тарасов спростував ідею, що жінка з освітою не може бути доброю матір'ю та господинею, що вона становить конкуренцію чоловікам [12].

У пресі також були спроби звернутися до закордонного досвіду, порівнюючи розвиток жіночої системи освіти в Європі та США. Так, у 1857 р. в «Журнале для воспитания» вийшла стаття «Народные училища в Соединенных Штатах», автор якої приділив увагу початковим школам США, де хлопці і дівчата навчалися разом [16, с. 56-57]. Він підкреслював важливе значення безкоштовного навчання у даних навчальних закладах, а наприкінці статті закликав до розвитку жіночої освіти в Росії за прикладом США [16, с. 69]. О. Чуміков у згаданій вище статті також констатував відсталість Росії від країн Заходу в питанні жіночої освіти [24, с. 321]. Утім, дану тезу про випередження країн Європи та Америки у вирішенні проблеми жіночої освіти можна піддати сумніву. Дійсно, у країнах Західної Європи та США рух жінок за надання їм політичних та громадянських прав почався раніше, ніж в Росії. Як результат були відкриті безстанові

початкові навчальні заклади для жінок, але проблема середньої жіночої освіти залишалась відкритою. Лише у 1880-х роках сформувалася система середніх навчальних закладів для жінок в країнах Західної Європи (Англії, Франції, Німеччини) та США [6, с. 245-246]. Отже, Російська імперія, не зважаючи на те, що у середині XIX ст. тільки стала на капіталістичний шлях розвитку, випереджала країни Західної Європи та США у вирішенні проблеми середньої жіночої освіти (перше жіноче училище було засноване М. О. Вишнеградським у Петербурзі в 1858 р.).

Таким чином, гострі дискусії у суспільстві щодо становища жінки, її політичних та громадянських прав розгортаються на сторінках періодичних видань після поразки Росії у Кримській війні, у період ліберальних реформ Олександра II. Публіцистика представлена журнальними статтями, в яких висловлювались погляди на виховання, значення жінки у сім'ї і суспільстві, формувались нові уявлення про рівень освіти, необхідної для жінок, розширення кола діяльності жінки в різних сферах суспільства.

Спільними для багатьох авторів були погляди на стан жіночої освіти в Російській імперії в середині XIX ст., у критиці закритих навчальних закладів, які на їхню думку не надавали необхідних знань та негативно впливали на інтелектуальний та культурний розвиток жінок в цілому, а також не відповідали потребам реального життя жінки. Крім того, засуджувалась методика викладання у закритих навчальних закладах і вбачалася не ефективною саме система заучування на пам'ять великої кількості матеріалу. Гострій критиці з боку жінок і чоловіків піддавалася єдина мета жіночої освіти – вийти заміж та «вийти у світ». Активно підтримувалась ідея відкриття нових навчальних закладів, доступності жіночої освіти для усіх станів, деякі автори висували ідеї щодо організації та навчальних програм таких закладів і т.д. Головна різниця між поглядами публіцистів полягає в різному відношенні до призначення жінки в сім'ї та безпосередній зв'язок мети жіночої освіти зі становищем жінки у сімейному колі. Так, певні автори (Г. Я. Аппельрот, анонімні автори статей «Жалоба женщины», «Отголосок на «Жалобу женщины», «Письма к русским женщинам», М. О. Добролюбов, О. Чуміков) визначать як основну сферу діяльності жінки сім'ю та сімейне життя, розглядаючи необхідність надання освіти жінкам для кращого ведення господарства, виховання дітей і сімейного щастя в цілому. Інша група публіцистів (М. М. Вернадська, М. Л. Михайлов) вважали надання освіти жінкам кроком до рівних прав у сім'ї і суспільстві, можливістю незалежного існування жінки завдяки отриманим знанням, здобутій професії та гідній оплаті жіночої праці.

Таким чином, можна стверджувати, що надання права жінкам на середню освіту в Російській імперії в середині XIX ст. вже не підлягало сумніву. Дискусії серед публіцистів розгортались навколо мети та цілей, які повинна була переслідувати жіноча освіта.

Література

1. *Амфитеатров А. В.* Женщина в общественных движениях России / А. В. Амфитеатров. – СПб., 1907.
2. *Аппельрот Г. Я.* Образование женщин среднего и высшего состояний / Г. Я. Аппельрот // Отечественные записки. – 1858. – № 2. – С. 651-690.
3. *Вернадская М. Н.* Женский труд / М. Н. Вернадская // Собр. соч. – СПб., 1862. – С. 94-115.
4. *Вернадская М. Н.* О женском воспитании / М. Н. Вернадская // Собр. соч. – СПб.: Департамент уделов, 1862. – С. 176-225.
5. *Вишневская Г. А.* Вопросы женской эмансипации в русских журналах 1830 – 1840-х годов / Г. А. Вишневская // Учен. зап. Казан. гос. ун-та. – 1957. – СХУП. – Кн. 9. – Вып. 1.
6. *Джуринский А. Н.* История образования и педагогической мысли / А. Н. Джуринский / Учеб. для студ. высш. учеб. заведений. – М., 2003.
7. *Добролюбов Н. А.* Мысли об учреждении открытых женских школ / Н. А. Добролюбов // Избранные педагогические сочинения. – М., – 1986. – С. 65-76.
8. *Жалоба женщины* // Современник. – 1857. – № 5. – С. 56-65.
9. *Зырянова И. В.* Женский вопрос в революционно-демократической публицистике (на материалах журнала «Современник» 1847–1866): автореф. дис. ... канд. ист. наук / И. В. Зырянова. – Л., 1985.
10. *Карченкова Т. А.* Женский вопрос в российской публицистике второй половины XIX века: Дис. ... канд. ист. наук / Т. А. Карченкова. – М., 2005.
11. *Лихачева Е. О.* Материалы для истории женского образования в России. 1856–1880 гг. / Е. О. Лихачева. – СПб., 1901.
12. *Лекция*, читанная в зале Ярославской Думы, 24 февраля 1885 г. проф. И. Т. Тарасовым. – Ярославль, 1885.
13. *Милль Д. С.* О подчинении женщины / Д. С. Милль. – СПб., 1896.
14. *Михайлов М. Л.* Женщины, их воспитание и значение в семье и обществе / М. Л. Михайлов // Утопический социализм в России. – М., 1985. – С. 301-309.
15. *Мордовцев Д. Л.* Русские женщины нового времени. Биографические очерки из русской истории. Женщины XIX века / Д. Л. Мордовцев. – СПб., 1874. – Т. 3.
16. *Народные училища* в Соединенных Штатах // Журнал для воспитания. – 1857. – № 1. – С. 51-69.
17. *Отголосок* на «Жалобу женщины» // Современник. – 1858. – № 2. – С. 366-374.
18. *Пирогов Н. И.* Вопросы жизни / Н. И. Пирогов // Морской сборник. – 1856. – № 9. – С. 559-597.
19. *Савкина И. Л.* Говори, Мария! (Заметки о современной женской прозе) / И. Л. Савкина // Преображение (Русский феминистский журнал). – 1996. – № 4. – С. 62-67.
20. *Тишкин Г. А.* Женский вопрос в России в 50 – 60-е гг. XIX в. / Г. А. Тишкин. – Л., 1984.
21. *Хасбулатова О. А.* Опыт и традиции женского движения в России (1860–1917) / О. А. Хасбулатова. – Иваново, 1994.
22. *Х-ва А.* Письма к русским женщинам. Письмо первое / А. Х-ва // Журнал для воспитания. – 1857. – № 1. – С. 41-52.
23. *Х-ва А.* Письма к русским женщинам. Письмо второе / А. Х-ва // Журнал для воспитания. – 1857. – № 3. – С. 304-321.
24. *Чумиков А.* Мысли об устройстве женских училищ в губернских городах / А. Чумиков // Журнал для воспитания. – 1857. – № 3. – С. 322-342.
25. *Чумиков А.* Мысли об устройстве женских училищ в губернских городах. Статья вторая / А. Чумиков // Журнал для воспитания. – 1857. – № 4. – С. 431-448.
26. *Юкина И. И.* «Новая история женщин» России / И. И. Юкина // Библиография по истории женского движения и феминизма (1850-е – 1920-е годы) – СПб., 2003. – С. 1-52.

Сучасна вітчизняна історіографія про занепад комуністичної партії України у 1985–1991 рр. та причини розпаду СРСР як тоталітарної держави

Наконечна Ольга

Наконечна Ольга. Сучасна вітчизняна історіографія про занепад комуністичної партії України у 1985–1991 рр. та причини розпаду СРСР як тоталітарної держави. У статті проаналізовані праці сучасних українських істориків, які розкривають спроби проведення М. Горбачовим політичної реформи в СРСР, причини занепаду комуністичної партії України у роки перебудови та версії розпаду Радянського Союзу як держави.

Ключові слова: комуністична партія, М. Горбачов, СРСР.

Наконечная Ольга. Современная украинская историография об упадке коммунистической партии Украины в 1985–1991 гг. и причины распада СССР как тоталитарного государства. В статье проанализированы работы современных украинских историков, которые раскрывают попытки проведения М. Горбачевым политической реформы в СССР, причины упадка коммунистической партии Украины в годы перестройки та версії распаду Советского Союза как государства.

Ключевые слова: коммунистическая партия, М. Горбачев, СССР.

Nakonechna O. The modern Ukrainians historiography about decline of the Communist Party of Ukraine in the 1985–1991 and causes to decay of Soviet Union as a totalitarian state. Much attention has been paid to analyzing scientific works of modern Ukrainian historian's, which are wrote about attempts to hold of Mikhail Gorbachev political reform, causes of decline Communist Party of Ukraine in the years of reorganization and versions to decay of Soviet Union as a state.

Key words: Communist Party, Mikhail Gorbachev, the Soviet Union.

Утвердження демократичної держави, діяльність нових політичних партій та рухів в Україні гостро диктують потребу в осмисленні повчальних уроків нашого недалекого минулого. Однією з важливих проблем нашої історії є теоретичне узагальнення діяльності комуністичної партії України (далі КПУ) як складової частини комуністичної партії Радянського Союзу (далі КПРС) на її завершальному етапі – у 1985–1991 рр. Демократизація радянського суспільства призвела

до внутрішньої кризи у КПРС і, як результат, до її краху. Це явище стало наслідком розрухи всього тоталітарного ладу, консервативної політики керівництва величезної держави і заслуговує всебічного вивчення.

Тому, у зв'язку з вищеописаною постановкою проблеми, мета нашого дослідження полягає у тому, щоб розкрити головні тенденції української історіографії у вивченні причин розвалу Радянського Союзу та еволюції більшовицької партії, якою була компартія України, до політичного і організаційного краху. Завдання нашого дослідження полягає у виявленні, систематизації й характеристиці основних праць з проблеми, з'ясуванні, як і коли в українській історичній науці були започатковані і розвинуті дослідження обраної нами теми та у підведенні підсумків.

У ті недалекі часи уявити існування Союзу без України було неможливо. Це добре розуміли в Москві, і по суті справи цей факт став вирішальною домінантою всього кремлівського політичного мислення. Звідси і ставлення до України: перебудова тривала, а кадрових партійних змін – ніяких.

Потрібно зауважити, що на рубежі 1980–1990-х рр. першими заявили про наростання кризи в партії дослідники у Москві, які говорили про необхідність реформування КПРС у демократичну партію парламентського типу. Ці факти добре описав М. Карабанов [10]. Українськими вченими в цей час більшість аспектів досліджуваної нами проблеми були розглянуті в умовах жорсткої ідеологічної цензури, тому ці праці характеризуються суб'єктивізмом, а їх вклад в історіографію визначається хіба що фактичним матеріалом.

Західні історики і політологи з української діаспори в значно більшій мірі вивчали питання місця і ролі комуністичної партії в українській історії. Зокрема, звертаючись до історичного досвіду, М. Брайчевський ще у 1989 р. писав про те, що за українським народом увічнилася теза про неминучість іноземного панування, що ніби-то ми неспроможні забезпечити собі нормального поступу, а відтак – потребуємо чийогось протекторату. Проте він доводив, що державність на Україні була і є, і тому заявляв про необхідність розпуску сталінсько-брежнєвського союзу і заміну його об'єднанням незалежних держав [2].

На початку 1990-х рр., вже через кілька років після проголошення незалежності, українська історіографія значно активізувала свою роботу. Причини поразки КПРС і КПУ як її складової почали вивчатися не лише професійними дослідниками, а й активістами та учасниками національного руху, з'явилися перші роботи, у яких основною лінією дослідження стали питання внутрішнього розколу партії та перехід частини партійної номенклатури на позиції націонал-комунізму.

Одним із перших ці питання розглянув донецький вчений В. Носков. У своєму історіографічному огляді газетних публікацій він проаналізував погляди комуністів щодо причин політичної поразки КПРС і відзначив, що вже на середину 1980-х рр. в партії відбувався відхід від централізму, у зв'язку із загальною демократизацією суспільства почалися

внутріпартійні дискусії, і як результат – внутрішня криза та занепад дисципліни серед рядових комуністів [22].

Цю думку частково підтримав Л. Лук'яненко, доводячи тезу про те, що роки перебудови показали: «...більше не можна говорити про КПРС як про організацію ідейних однодумців, котрі ідейно розділилися так само, як і суспільство». Він вважав, що з огляду на цей поділ неправильно оперувати поняттям «партія» [18, с.375].

У роботі М. Карабанова «Від всевладдя до краху (КПРС-КПУ в 1985–1991 рр.)» розкрито витоки і сутність несумісних з демократією теоретичних і організаційних основ КПРС-КПУ, проаналізовано спроби демократизації компартії України у роки перебудови і причини провалу цього явища, висвітлено процеси наростання глибокої кризи в середині партії і стагнації внутріпартійного життя, та ідейний і організаційний розпад партійних організацій. Автор сформулював концепцію щодо закономірності краху партії більшовицького типу в умовах загальної демократизації суспільства і сформулював висновок про те, що головна причина розвалу КПРС полягала в її тоталітарній моделі, яка була не сумісна з демократією [9].

Докторська дисертація названого дослідника на тему «Комуністична партія України в 1985–1991 рр.: еволюція до політичного краху» і до сьогодні, на нашу думку, залишається найповнішим дослідженням історії комуністичної партії України в роки перебудови, хоча і написана ще у 1992 р. У цій роботі вперше в українській історіографії обґрунтовано положення про неминучість краху більшовицького типу партії в умовах демократизації суспільства, розкрито сутність тоталітарної моделі КПРС, проаналізована система політичного мислення комуністів, яке було покликане формувати авторитарну свідомість, розкрито механізм хибної практики формування партійних рядів, що стало однією з причин збільшення виходу з партії її членів, обґрунтовано твердження про те, що успадковані КПРС основні ознаки сталінської моделі партії були в повній мірі притаманні тогочасній КПУ. Він виділив два різні за змістом етапи: 1985–1988 рр. і 1989–1991 рр. На першому етапі, писав автор, здійснювалися спроби демократизації внутріпартійних відносин, однак відсутність радикальної перебудови партії, механізму реалізації партійних постанов і нових нормативних документів надавали цим спробам лише косметичного характеру. Дослідник вважав, що сприятливий шанс для реформування КПРС був ще під час XIX Всесоюзної партійної конференції (28 червня – 1 липня 1988 р.), більшість постанов якої не реалізували. Другий етап на його думку відзначився поглибленням кризових явищ у середині КПРС, коли консервативна більшість делегатів XXVIII з'їзду (липень 1990 р.) не пішла на кардинальне оновлення партії. У дисертації охарактеризовано схвалені липневим (1991 р.) пленумом ЦК КПРС проект нової програми партії, який передбачав трансформацію КПРС в демократичну партію парламентського типу. Автором обґрунтовано, що занадто пізня поява цього документу не дозволила йому зіграти стабілізуючу для партії роль, і показано консервативність нового керівництва партії на чолі з С. Гуренком, яке після

XXVIII з'їзду так і не спромогся відмовитись від прихильності старих ідеологічних та політичних догм, вийти зі складу унітарної КПРС і знайти своє місце в процесі будівництва незалежної України. Також подана характеристика первинних організацій партії напередодні заборони діяльності КПУ, більшість з яких вже на той час перестала рахуватися з рішенням партійних комітетів і керівна роль центральних органів партії фактично вже була втрачена [10].

Про внутрішній розкол в партії та створення Демплатформи пишуть і сучасні дослідники – В. Баран, О. Білий, О. Дергачов, С. Кульчицький, В. Литвин, А. Русначенко, які вважають внутріпартійну реформу головною причиною розвалу Союзу.

Так, О. Білий та О. Дергачов в одному із розділів колективної монографії «Українська державність у XX ст. Історико-політологічний аналіз» висловили думку про те, що ініціатори Демплатформи розглядали трансформацію компартії як спосіб і гарантію трансформації суспільства, адже існування Демплатформи суттєво урівнювало авторитарні сили КПРС, які активно готувались до відсторонення М. Горбачова від влади, а внутріпартійна боротьба і подальша ерозія партії стали головним фактором розпаду Союзу. Автори підсумували, що таким чином формальний розвал КПРС і КПУ як її складової частини гарантував збереження пануючих позицій партійно-державної номенклатури, яка тепер адаптувала для своїх потреб ідеологію, вироблену національно-демократичним рухом [26].

Специфікою політичної ситуації України у перебудовний період В. Литвин назвав розкол у реформаторському крилі КПРС-КПУ на дві частини: одна з них, за його словами, орієнтувалася на центр, інша – на власні сили [16]. У своєму дисертаційному дослідженні названий автор висловив думку, що легалізацію політичного протистояння, що склалася в республіці, зумовив закон про вибори 1989 р., а самі вибори сприяли згуртуванню опозиції. Таким чином, компартія втратила монополію на владу і, як наслідок, це прискорило у ній внутрішню кризу і створило передумови для розпаду радянської держави [17].

Про внутрішній розкол в партії, створення Демплатформи і перехід частини партійної і радянської номенклатури на позиції націонал-комунізму також писав і А. Русначенко, який вважав, що ЦК КПУ був добре поінформований про плани і дії опозиції, та не мав якихось реальних планів для протидії, оскільки значна частина можновладців просто прагнула зберегти владу і не переймалася ідейними принципами [24].

В. Ковтун назвав КПРС «зношеною політичною оболонкою русонацизму». Він вважав, що причина смерті КПРС – її нездоровий спосіб життя, а в Україні КПУ вже нічого не могла зробити з повсталим проти неї Рухом, хоча й боронила російську гегемонію дуже запекло. Піком спроб М. Горбачова порятувати партію і початком кінця правління генсека, як і самої КПРС, автор назвав XIX партійну конференцію влітку 1988 р., адже з цього часу від партії почали відколюватись молоді неортодоксальні сили і почала зароджуватись Демплатформа. Дослідник

доволі гостро висловився про М.Горбачова, який на думку автора переоцінив свій авторитет і не зробив жодного політично правильного кроку, а лише інтригував, оскільки не мав чіткої політичної платформи перебудови ЦК КПРС [11].

А от С. Кульчицький вважав, що розмивання підвалин тоталітарного ладу і КПРС почалося лише у 1990 р. Він розмірковував на тему конституційної реформи М.Горбачова (1988 р.), за допомогою якої той позбавив КПРС статусу державної партії, і як наслідок, в СРСР виникли дві влади. У праці «Україна і Росія. Переваги і небезпеки особливих відносин» автор підкреслив той факт, що ініціатива перебудови належала невеликій групі керівних діячів КПРС, яка згуртувалась довкола особи М.Горбачова і що вони не ставили своїм завданням знищення тоталітарного ладу, адже люди не були готові відмовитися від ідеологічних догм. На думку дослідника, перебудова розмежувала людей, адже генсек поставив на перший план не економічну реформу, а політичну, тим більше, що всі перебудовчі процеси на початковому етапі контролювались управлінськими ланками. С. Кульчицький наголосив, що незалежність Україна отримала не внаслідок визвольного національного руху, а через розвал СРСР, адже національно-патріотичні сили лише забезпечили ідеологічне обґрунтування нової України, вони стали матеріалізованим уособленням цього руху, який виник спонтанно, під час обвалу іржавих конструкцій радянського ладу [15, с. 37].

У праці «Державотворчий процес в Україні» цей же дослідник зауважив, що гласність стала руйнівною для тих державних порядків, які існували у другій половині 1980-х рр. Він згадав і про XIX партконференцію, на якій було проголошено, що гласність не повинна завдавати шкоди інтересам держави, суспільства і правам людини, та суспільство продовжувало стрімко політизуватися, і в республіках цей процес набув форм боротьби за власний суверенітет – такий висновок автора [13].

У статті «Знищення тоталітаризму – головний підсумок горбачовської перебудови», яка була озвучена вищеназваним автором на науково-теоретичному семінарі, присвяченому 10-річчю проголошення курсу на реформи, КПРС була названа не партією, а державною структурою, яка контролювала абсолютно все в державі. Анонімну диктатуру партійної верхівки С. Кульчицький і назвав державною владою, і доки ця диктатура існувала, зовнішні форми побудови держави не мали, на думку дослідника, іншого значення, окрім пропагандистського [14].

Про апаратну перебудову партії писав також В. Баран у роботі «Україна: новітня історія (1945–1991рр.)». На його думку, партійна реформа М.Горбачова – це прагнення забезпечити свою владу, адже на всі ключові пости генсек ставив віддані йому кадри, чим хотів досягнути більшості у владному центрі – Політбюро ЦК. В.Баран зауважив, що М.Горбачов, позбуваючись конкурентів, хотів лише поліпшити існуючу систему і тому вбачав у В.Щербицькому, який підтримав кандидатуру останнього на

посаду генерального секретаря, запоруку стабільності в Україні. Історик довів, що перебудова – це був курс на оновлення соціалізму, адже планувалися лише помірковані реформи, а практичні наслідки такої політики стали зовсім іншими – розвал величезної держави [1].

Таким чином, українські дослідники виявили, що головна причина краху КПРС і КПУ як її складової частини, полягала в тоталітарній моделі партії, що жодним чином не була сумісна з проголошеною демократизацією і гласністю. За висновками більшості авторів, однією з головних причин історичної поразки комуністичної партії став крах всієї системи догматизованої ідеології, а також консерватизм та нетерпимість до інакомислення партійного керівництва, його відірваність від інтересів суспільства. Проблема стагнації КПРС-КПУ за часи незалежності України була розглянута науковцями в малочисельних статтях та узагальнюючих дослідженнях без залучення конкретних матеріалів основних партійних ланок, а предметом спеціального вивчення виступила лише у працях М.Карабанова і на сьогодні потребує нового формулювання наукових висновків щодо історичних уроків з теорії і практики компартії України, які можуть бути враховані в сучасному історичному процесі.

Іншою історіографічною лінією серед істориків є обґрунтування причин розпаду Радянського Союзу і наслідків цього процесу для утворення і розбудови незалежної України.

Зокрема, А.Павловський спробував проаналізувати політичне становище УРСР напередодні незалежності, узагальнив ті уроки, які слід враховувати при розв'язанні найважливіших проблем ідеології, моралі, культури. Він підсумував, що до розколу суспільства призвела неправильна політика Кремля по відношенню до релігії, мовного питання, у галузі соціального захисту населення та протиставлення старшого покоління молодшому [23].

У третьому томі нарисів «Україна і Росія в історичній ретроспективі: новітній державотворчий процес», підготовленому авторами С.Кульчицьким та Б.Парахонським розглянуто українсько-російські відносини через призму кризи компартійно-радянського ладу. За висновками вчених, до процесу розвалу СРСР були причетні майже всі союзні республіки, і найбільше – Росія. Розкол і протистояння серед політичних сил Б.Єльцина та М.Горбачова призвели до того, що державоутворююча республіка – Росія – виступила проти союзного центру і тим самим полегшила вихід із СРСР усім іншим республікам, в т.ч. і Україні. Вищеназвані автори застерігають від спрощеного розуміння факту здобуття незалежності Україною як результату біловезької угоди. Вони наголосили, що самостійна Україна з'явилася лише завдяки національно-визвольному рухові, а революційні події 1989–1991 рр. в Україні відбувалися без ускладнень, і значно спокійніше, ніж в інших республіках колишнього СРСР [27].

А от В.Литвин особливу роль у розпаді СРСР відвів Україні. Він вважав об'єктивною причиною розвалу СРСР розпад тоталітарної

системи і підкреслив, що коли б союзне і республіканське керівництво виявило політичну толерантність, то вдалося б безболісно трансформувати СРСР в широке співтовариство. Політичні фактори ще й підсилили економічні обставини, швидка самоізоляція республік почалася після виявлення неоднорідності економічного простору СРСР, далось взнати й прагнення захистити власну національну економіку [17].

У монографії А. Гальчинського «Україна: поступ у майбутнє» читаємо нав'язану, на думку автора, суспільству ідею про те, що ущербність режиму можна було пояснити суто об'єктивними причинами – сталінізмом, а на завершальному етапі – зрадою М. Горбачова. Історик підкреслив, що історичне місце М. Горбачова визначалося зовсім не тим, що йому вдалося щось змінити у середині системи. Горбачовські реформи переконали свідомих людей у тому, що лікування методом «зсередини» нічого змінити не може, адже сама природа державного соціалізму не піддавалася реконструкції взагалі, оскільки була позбавлена головного – механізмів саморозвитку, заснованих на демократії, принципах громадянського суспільства, матеріальній та моральній зацікавленості виробника. Автор підсумував, що справа була не в тому, що реформи ніхто не хотів запроваджувати, вони були просто несумісні з пануючою тоді системою, яка відмирала природним чином [6].

Одеський дослідник М. Якупов у монографії «На переломі: уроки и поиски» розкрив причини розпаду ранньосоціалістичної держави, яка не зуміла пережити перехідний період. Автор назвав імена «могиликів» великої світової держави, котра розпалася внаслідок псевдореформ перебудови. Взагалі, у книзі висвітлено доволі суб'єктивні погляди історика, який категорично виступив проти українських націоналістів і висловив надію на відновлення в українській державі соціалізму [28].

О. Додонов суттю кризи радянської влади назвав той факт, що ця влада все більше ставала владою меншості, носієм інтересів правлячих верхів. У другому розділі своєї докторської дисертації «Робітничий клас і КПРС: послаблення взаємозв'язків і посилення негативного впливу партії на динаміку суспільного розвитку» автор підкреслив, що за своїм характером КПРС не була політичною партією ні робітничого класу, ні всього радянського народу, і вона не могла бути такою в умовах майнового розшарування, яке посилювалося, та різкої поляризації населення і членів партії на багатих та бідних [7].

Дослідники В. Брошеван та В. Чорна у спільній праці «Становление независимой Украины» описали, як в умовах демонтажу адміністративно-командної системи керівництво держави та центральні органи ЦК КПРС продовжували проводити політику збереження верховної влади по відношенню до союзних республік, самостійність яких лише декларувалась. На думку авторів, керівництво СРСР своєю недалекоюглядною політикою, бездіяльністю, невмінням на практиці здійснити проголошені цілі прискорило процес відокремлення республік від союзного центру, адже влада виявилась заручником конкуруючих

політичних сил і була нездатна вирішити нові проблеми старими методами. Згадана книга побудована на документах у вигляді хроніки подій, в ній знаходимо матеріали, що стосуються Декларації про суверенітет, Акту проголошення незалежності, всенародного референдуму про затвердження Акту [3].

У монографії В. Журавського «Політична система України: проблеми становлення і розвитку (правовий аспект)» досліджено правову сторону питання політичних трансформацій українського суспільства на перехідному етапі, поняття та структуру його політичної системи на межі 1980–1990-х рр. Процес перебудови автор назвав переходом від тоталітарно влаштованої держави до демократично орієнтованого суспільства і погодився з більшістю дослідників, що розпад СРСР та проголошення незалежності України було закономірним результатом, а поштовхом до цього став серпневий путч в Москві. Тому, на його думку, в суспільній думці України спочатку не було розуміння усього масштабу завдань необхідності створення якісно нового суспільства, не було наукових політичних концепцій, у масовій свідомості людей домінували старі цінності [8].

Опублікованою є велика кількість спогадів учасників тих поки що недалеких подій. Зокрема, надзвичайно цікавою книгою на нашу думку є спогади Л. Кравчука «Маємо те, що маємо». Колишній головний ідеолог партії розповів, як керівництво СРСР взяло курс на довгоочікувану політреформу, як М. Горбачов випустив «привид свободи» на волю, і розгубився, як необхідною умовою зміни КПУ було поставлено поєднання дисципліни і демократії. Але ніякі заходи не допомогли, партія вже не мала реальної сили серйозно впливати на перебіг подій. Автор визнав, що хоч перебудові процеси проходили в Україні повільно, та все ж послабили владу партії. «Горбачов сам вагався, яким має бути Союз... нове утворення повинно було будуватися на засадах, які мали повернути нас від тоталітаризму до лєнінського розуміння федеративності» [12, с. 89].

У книзі колишнього помічника першого президента України О. Власенка «Політика «за склом» або таємниці виборчих технологій» розповідається про політичні події останніх років існування Радянського Союзу. Автор зауважив, що М. Горбачов не вірив у те, що український народ після всіх утисків наважиться на відокремлення, тому у 1987 р. і було звільнено групу політичних в'язнів та розпочато ліквідацію «білих плям» в історії; він пригадав, що після приходу до влади В. Івашка, останній одразу проголосив обмеження переслідувань зростаючого національного руху та виступив за початок співробітництва при умові, що націоналісти не будуть добиватися виходу України зі складу СРСР. О. Власенко був переконаний, що КПУ вже віджила своє. Політик коротко оглянув діяльність Руху та підкреслив, що для збереження держави, її розбудови та зміцнення важливе значення має саме національна ідея, а не пропагована партією етнічна однорідність [4].

Колишній голова уряду УРСР В. Масол у власних спогадах провів аналіз, узагальнення і висновки відносно процесів в часи розпаду СРСР.

Він підкреслив, що курс на перебудову проводився зі значними помилками, а розлад в країні та партії пояснювався виключно як наслідок минулого [19].

За редакцією В. Возіанова, В. Врублевського та Ю. Єльченка видано спогади сучасників про життя та діяльність лідера українських комуністів В. Щербинського, який постає як неординарна особистість, яка у складних умовах прагнула бути корисною Вітчизні [5].

Щодо джерелознавчого аналізу історії занепаду компартії України та розпаду тоталітарної держави, то на сьогодні в активі дослідників є велика кількість неопублікованих документів із даної проблематики. Опубліковані матеріали можемо знайти лише в узагальнюючих збірниках «Національні відносини в Україні у ХХ ст. Збірник документів і матеріалів», «Національні процеси в Україні: Історія і сучасність. Документи і матеріали у 2-х ч.» та «Україна в ХХ ст. (1900–2000): Збірник документів і матеріалів» [20; 21; 25].

Після 1991 р. українськими вченими взагалі мало уваги приділялося переосмисленню діяльності КПУ як складової частини КПРС та історії Радянського Союзу. Ці проблеми досліджувалися в переважачій більшості російськими істориками, а в Україні ця проблематика відійшла на другий план і порушується лише в контексті інших, дотичних тем.

Отже, сучасною українською історіографією проблемам, пов'язаним з розпадом Радянського Союзу, на нашу думку приділена належна увага. Розвал величезної держави у достатній мірі розглянуто в доробках вітчизняних науковців, бракує спеціальних монографічних досліджень. Швидка самоізоляція республік і їх роль у розпаді Союзу, особистий внесок М. Горбачова, який не був готовим до такого розвитку подій, конкуруючі політичні сили чи просто закономірний результат занепаду системи, яка вже віджила своє – ось ті пріоритетні напрямки, які вимагають уваги дослідників, глибокого аналізу перебудовних подій і висновків з уроків нашого недалекого минулого, без якого неможливо побудувати майбутнє.

Література

1. Баран В. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.) / В. Баран. – Львів, 2003.
2. Брайчевський М. Про українську державність / М. Брайчевський // Український історик. – 1989. – №4. – С. 76-82.
3. Брошеван В. Становление независимой Украины (Хроника событий в стране в период с 16 июля 1990 г. по 20 февраля 1992 г. в документах и материалах) / В. Брошеван, В. Черная. – Симферополь, 2003.
4. Власенко О. Політика «за склом» або таємниці виборчих технологій / О. Власенко. – К., 2003.
5. Володимир Щербинський: спогади сучасників / [за ред. В. Возіанова, В. Врублевського, Ю. Єльченка та ін.] – К., 2003.
6. Гальчинський А. Україна: поступ у майбутнє / А. Гальчинський. – К., 1999.

7. Додонов О. Участь робітників у політичному житті СРСР (1961–1991 рр.): автореф. дис. на здобуття наукового ступеня док. істор. наук / О. Додонов. – Дніпропетровськ, 2001.
8. Журавський В. Політична система України: проблеми становлення і розвитку (правовий аспект) / В. Павловський. – К., 1999.
9. Карабанов М. Від всевладдя до краху (КПРС-КПУ в 1985–1991 рр.) / М. Карабанов. – К., 1993.
10. Карабанов М. Комуністична партія України в 1985–1991 рр.: еволюція до політичного краху: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня док. істор. наук / М. Карабанов. – К., 1992.
11. Ковтун В. Історія Народного Руху України / В. Ковтун. – К., 1999.
12. Кравчук Л. Маємо те, що маємо. Спогади і роздуми / Л. Кравчук. – К., 2002.
13. Кульчицький С. Державотворчий процес в Україні / С. Кульчицький // Український історичний журнал. – 1996. – №6. – С. 3-12.
14. Кульчицький С. Знищення тоталітаризму – головний підсумок горбачовської перебудови / С. Кульчицький // Перебудова: задум і результати в Україні (до 10-річчя проголошення курсу на реформи). Матер. наук.-теорет. семінару. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1996. – С. 3-6.
15. Кульчицький С. Україна і Росія. Переваги і небезпеки особливих відносин / С. Кульчицький. – К., 2004.
16. Литвин В. Крах перебудовної політики / В. Литвин // Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності / [гол. ред. В. Литвин; авт. кол.: О. Аркуша, С. Біла, В. Верстюк та ін.]; НАН України. Ін-т історії України; Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса. – К., 2008. – С. 586-616.
17. Литвин В. Політична арена України: дійові особи та виконавці (Суспільно-політичний розвиток України у другій половині 80-х – першій половині 90-х рр.): автореф. дис. на здобуття наукового ступеня док. істор. наук / В. Литвин. – К., 1995.
18. Лук'яненко Л. Не дам загинуть Україні / Л. Лук'яненко. – К., 1994.
19. Масол В. Упущений шанс / В. Масол. – К., 1993.
20. Національні відносини в Україні у ХХ ст. Збірник документів і матеріалів. – К., 1994.
21. Національні процеси в Україні: Історія і сучасність. Документи і матеріали у 2-х ч. – Ч. 2 / [упоряд.: І. Кресіна, В. Панібудьласка]. – К., 1997.
22. Носков В. Причины поражения КПСС в современных материалах левых партий Украины / В. Носков // Изучение истории Украины в учебных заведениях. Тезисы докладов научно-практической конференции. – Донецк, 1994. – С. 98-106.
23. Павловський А. Злет і крах соціалізму в СРСР: наслідки та уроки для України / А. Павловський. – К., 1999.
24. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні сер. 1950-х – поч. 1990-х рр.: Монографія / А. Русначенко. – К., 1998.
25. Україна в ХХ ст. (1900–2000): Збірник документів і матеріалів / [упоряд.: А. Слюсаренко В. Гусев, В. Король та ін.]. – К., 2000.
26. Українська державність у ХХ столітті. Історико-політологічний аналіз / [кер. авт. кол. О. Дергачов]. – К., 1996.
27. Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3-х томах / Ін-т історії НАН України; [ред. рада В. Литвин (гол.), О. Онищенко, В. Смолий та ін.]; Том 3. Кульчицький С. Новітній український державотворчий процес. Монографія / Ін-т історії НАН України / С. Кульчицький, Б. Парохонський. – К., 2004.
28. Якутов Н. На переломе: уроки и поиски: Монография / Н. Якутов. – Одесса, 2003.

Питання статусу кримськотатарського народу в контексті визначення поняття «корінний народ»

Орехова Ірина

Орехова Ірина. Питання статусу кримськотатарського народу в контексті визначення поняття «корінний народ». У статті аналізуються погляди дослідників на проблему статусу кримськотатарського народу, виявляються основні теоретичні концепти, які використовуються для критеріїв належності тієї чи іншої етносоціальної групи до категорії «корінних народів». Ключові слова: корінний народ, кримські татари, кримське питання, національні меншини.

Орехова Ирина. Вопрос статуса крымскотатарского народа в контексте определения понятия «коренной народ». В статье анализируются взгляды исследователей на проблему статуса крымскотатарского народа, выявляются основные теоретические концепты, которые используются для критериев принадлежности той или иной этносоциальной группы к категории «коренных народов».

Ключевые слова: коренной народ, крымские татары, крымский вопрос, национальные меньшинства.

Orehova Irina. The status of the Crimean Tatar people in the context of the definition of «indigenous people». This article analyzes the views of researchers on the problem of the status of the Crimean Tatar people, identifies the main theoretical concepts that are used for the criteria of membership of a group of ethno-social categories of «indigenous peoples». Keywords: indigenous people, the Crimean Tatars, the Crimean issue, the national minorities.

Питання правового врегулювання статусу кримськотатарського народу постало одночасно з процесом суверенізації України – у 1991–1992 роках, коли парламент працював над проектом Закону про національні меншини в Україні. Тоді були підготовлені законопроекти і щодо кримських татар, але з різних причин вони не були внесені на розгляд Верховної Ради. Обмежилися прийняттям постанов Кабінету Міністрів України соціально-економічного характеру. Не було вироблено спільної позиції науковців, експертів та політиків і пізніше, в тому числі у 1999 році під час громадського обговорення проблеми

статусу кримських татар. Дискусія триває й досі. Проблема статусу і прав «корінних народів» відноситься передусім до компетенції юридичної науки. Разом з тим, вона є проблемою комплексною, що потребує спільних зусиль фахівців різних спеціальностей. Найполемічнішим питанням у контексті зазначеної проблеми є питання про критерії належності тієї або іншої етносоціальної групи до «корінних народів». Найголовніша складність полягає у тому, що навіть розробники міжнародних документів стосовно прав «корінних народів» змушені визнати, що й досі не існує офіційного або загальноприйнятого визначення цього терміна [12].

Проблема відокремлення «корінних народів» з'явилася наприкінці XIX століття у контексті руйнування колоніальних систем. В англійській мові відповідний термін «індіженес» (indigenous) походить від латинського «індігенае» (indigenae), який застосовувався для виокремлення тих, хто народився у даній місцевості, і новоприбулих «адвенае» (advenae). Французький термін «автохтон» (autochtone) має грецьке коріння. Як бачимо, в обох випадках в основу розрізнення клалося проживання на землі предків, які споконвіку населяли ці землі або прийшли на них першими.

Згодом з'явилися й інші критерії віднесення народів до корінних, а в самому понятті виявився відтінок певної меншовартості. У Статуті Ліги Націй поняття «корінний народ» стосувалося народів колоній і територій, які контролювалися колоніальними державами, причому акцент робився на тому, що ці народи «ще не здатні самостійно витримати складні умови сучасного світу». Інше тлумачення цього терміну з'явилося у документах Панамериканського Союзу – попередника сучасної Організації Американських Держав. Тут наголос переносився з відсталості на захист специфічних прав, зумовлених негативною спадщиною. У резолюції 8-ї Міжнародної конференції Американських Держав (1938) зазначалося, що корінне населення – нащадки перших жителів земель, що належать нині державам Америки – з метою відшкодування вад власного фізичного та духовного розвитку мають переважне право на захист з боку владних структур цих держав.

Першим міжнародно-правовим документом, що безпосередньо стосувався прав корінних народів, була Конвенція № 107 Міжнародної Організації Праці (МОП) 1957 р. про захист та інтеграцію корінного та іншого населення, яке веде племінний або напівплемінний спосіб життя в незалежних державах. Отже, спочатку до «корінних» відносили народи, які затрималися на нижніх ступенях розвитку. І затрималися великою мірою тому, що їх території були колонізовані більш розвинутими прибульцями. Причому нерідко корінне населення опинялось у ролі завойованого, усіяко дискримінувалось і навіть винищувалося.

Конвенція вимагала від національної більшості, яка походить від іммігрантів, патерналістського захисту самотності і специфічних інтересів корінних народів [7].

Проблемою захисту прав корінних народів займається також Комісія ООН з прав людини. У створеній при ній Підкомісії по запобіганню дискримінації і захисту меншин з 1981 р. функціонує Робоча група з проблем корінних народів. На основі 13-річного дослідження специфіки побуту, настроїв, потреб корінного населення, вона виробила такі критерії, що дають право на статус «корінного народу»:

1) проживання на землі предків або принаймні на частині цих земель;
2) спільне походження від мешканців, які споконвіку населяли ці землі;

3) спільна культура в цілому або в деяких її культурних виявах (таких як релігія, племінний спосіб життя, належність до певної спільноти корінного населення, одяг, особливості хазяйнування, стиль життя тощо);

4) мова (використання власної мови як єдиної мови, рідної мови, мови, яка застосовується для спілкування у родинних стосунках, або як основна, переважна, звична, загальна або звичайна);

5) проживання у певних регіонах країни або у певних регіонах світу; інші суттєві умови.

Названі критерії були застосовані Робочою групою при формулюванні поняття «корінне населення». За визначенням, що його пропонує Група, «корінне населення – це корінні общини, народності і нації, які зберігають історичну наступність з суспільствами, що існували до вторгнення завойовників і введення колоніальної системи і розвивалися на своїх власних територіях і які вважають себе відмінними від інших верств суспільства, що переважають у нинішній час на цих територіях або їх частині. Вони становлять верстви суспільства, які не є домінуючими, і хочуть зберегти, розвивати і передати майбутнім поколінням територію своїх предків і свою етнічну самобутність як основу для продовження свого існування як народу згідно зі своїми власними культурними особливостями, соціальними інститутами і правовими системами»[13]. Згадана Робоча група активно працює над проектом Декларації ООН з прав корінних народів. Тому не виключено, що наведені визначення і наведені критерії набудуть універсального змісту.

Як бачимо, протягом останніх десятиліть відбулося суттєве розширення параметрів, за якими можна набути статусу «корінного народу». Багатьма експертами таке розширення оцінюється як вдосконалення понятійного апарату з проблеми, як прогресивний крок у забезпеченні прав людини [11].

У законодавстві України термін «корінні народи» вперше використано в Конституції України, прийнятій на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. У статті II Конституції визначено, що держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів, національних меншин України. У цій статті не дається визначення поняття «корінний народ», але її зміст дає підстави зробити наступні висновки:

- в Україні на конституційному рівні визнано існування корінних народів;

- українська нація не може бути віднесена до корінних народів, оскільки за змістом статті вона відокремлена від корінних народів і національних меншин;

- термін «корінний народ» вживається у множині, що означає, що таких народів не може бути менше ніж два;

- корінні народи розглядаються лише в плані етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності [7].

Конституція України не проголошує право корінних народів на самовизначення, що повністю узгоджується з пунктом 3 статті I Конвенції про корінні народи і народи, які ведуть племінний спосіб життя в незалежних державах; поняття «корінні народи» розглядається як однорядне з поняттям «національні меншини». На користь цього свідчить і частина друга статті 10 Конституції України, яка не виділяє окремо поняття «мова корінних народів», а визначає, що в Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин. Конституція, як вже зазначалося, не дає визначення поняття «корінний народ» і не називає корінні народи України. Не вирішене це питання і в інших нормативно-правових актах. Слід зазначити, що в законодавстві це може бути вирішено або шляхом вироблення поняття «корінний народ» і, відповідно, визначення критеріїв, яким має відповідати етнічна група, що претендує на статус корінного народу, або шляхом закріплення в законодавстві переліку корінних народів України [12, с. 59-74].

І. Ф. Курас у своїй статті пише, що такого статусу офіційно вимагають кримські татари. Спираючись на критерії, щодо пояснення поняття «корінний народ» на цей статус можуть претендувати також гагаузи, караїми, кримчаки, кримські греки (уруми). Вони як народи сформувалися у Криму, зазнали колонізації з боку іншо-етнічного населення, стоять перед проблемою збереження своєї ідентичності. У той же час віднесення названих етнічних спільнот до «корінних» не можна робити поспішно, без вираховування певних історичних і політичних обставин, на які звертають увагу етнологи, етнополітологи, історики [9, с. 85-94].

Наталія Беліцер – директор програми «Центр плюралізму» при Інституті демократії ім. Пилипа Орлика спирається на конкретні статті головного закону України, тобто Конституції України, та нагадує, як саме формулюється поняття «корінні народи» і в якому контексті міститься згадка про них. Як відомо, у Конституції України 1996 року є статті із згадкою про «корінні народи», а саме: стаття 11: «Держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України»: стаття 92, п. 3: «Виключно законами України визначаються

права корінних народів і національних меншин», стаття 119, п. 3: «Місцеві державні адміністрації на відповідній території забезпечують виконання державних і регіональних програм соціально-економічного та культурного розвитку, програм охорони довкілля, а в місцях компактного проживання корінних народів і національних меншин – також програм їх національно-культурного розвитку». Тобто крім української нації на території України існують і корінні народи, і національні меншини. І оскільки відповідні критерії, фактори, дефініції обговорювалися вже багато разів і стосовно них всі дійшли згоди, що найбільше підходить, підпадає під усі визначення «корінного народу» саме кримськотатарський народ, то потрібно звернутися тепер до найбільш ефективних шляхів втілення цих позицій і конституційних норм у законодавчий процес і в повсякденне життя.

Незважаючи на досить чітке визначення Конституцією понять «корінні народи» та «національні меншини» розуміння специфіки ситуації, прав та обов'язків саме корінних народів в Україні ще недостатньо чітке. Оскільки ж і міжнародне право з питань корінних народів знаходиться у стані розвитку і є ще новим й не дуже широко відомим, особливо в країнах Центральної та Східної Європи та колишнього Радянського Союзу [4, с. 15-32].

Надир Бекіров – керівник політико-правового відділу Меджлісу кримськотатарського народу у статті «Кримськотатарська проблема у зв'язку із законодавчим забезпеченням прав національностей в Україні» зазначає, що відповідно до критеріїв, вироблених Робочою групою з проблем корінних народів Організації Об'єднаних Націй і Міжнародної організації праці, а також визначених у дослідженнях науковців, корінними народами України є такі етнічні спільноти, які постійно проживають на території України, (а окрім кримських татар, ними можна визнати також караїмів, кримчаків, урумів та гагаузів), які мають володіти безумовним правом на українське громадянство [2, с. 18-28].

Л. Я. Аріфов у доповіді «Моральна та правова відповідальність урядів країн СНГ щодо ліквідації наслідків депортації кримських татар» заявив, що Крим – територія, на якій сформувався кримськотатарський народ, як сформувався український народ на території України. У кримських татар немає іншого місця на землі, яке вони могли б визнати своєю історичною батьківщиною. Крим – національна територія кримських татар, а кримські татари – корінний народ Криму, як українці – корінний народ України. Кримські татари не відносяться до національних меншин України, а разом з українським народом становлять два корінних народи в державі Україна. Не можна розглядати одні принципи міжнародного права у відриві від інших, їх треба застосовувати у купі. Дефініції «корінні народи» і «національні меншини», право корінних народів на самовизначення на національній території й принципи неділимості визнаних державних кордонів з'єднані між собою. Кримські татари готові

до діалогу про форми самовизначення в Криму й Україні. У діалозі могли б брати участь представники України, кримськотатарського народу й національних меншин Криму [1, с. 32-35].

Н. Бекиров у роботі «Право кримських татар як корінних націй Криму на самовизначення. Українська держава й сучасна етносоціальна ситуація в Криму» підкреслив, що до корінного населення Криму з повною підставою можна віднести чотири етнічних співтовариства: кримських татар, караїмів, кримчаків, урумів. Всі вони населяли Крим до його анексії Російською імперією в 1783 р., й склали особливі етнічні одиниці зі своєю культурною, антропологічною, мовною й політичною специфікою, зберігаючи протягом тисячоріч культурну, расову й духовну наступність як з найбільш давнім автохтонним населенням півострова (таврами, скіфами, сарматами), так і з більше пізніми племенами й групами, що осідали тут в епоху Великого переселення народів і в добу Середньовіччя (гунами, хазарами, половцями, грецькими колоністами, візантійцями, генуезцями, готами, золотоординцями). Однак нинішня ситуація така, що уруми вже більше двохсот років живуть поза своєю історичною батьківщиною й, наскільки відомо серед них немає скільки-небудь вираженого руху за повернення: до Криму. Порушувати питання про самовизначення цього народу очевидно, безглуздо. Караїми й кримчаки, знекровлені в результаті незліченних насильств над ними з боку різних режимів, мають потребу в правовому захисті й заступництві із боку держави. Таким чином, реально може бути поставлене тільки питання про самовизначення кримських татар [3, с. 58-76].

А. Гальчинський, О. Власюк в роботі «Інтеграція кримських татар в українське суспільство: проблеми і перспективи: Аналітичні оцінки» спираючись на Конвенцію Міжнародної Організації Праці № 169 «Про корінні та племенні народи в незалежних країнах» (1989 р.) зазначають, що кримські татари не підпадають під поняття «корінний народ» у жодному випадку. У першому випадку – тому то на час відновлення Української держави не мали перерахованих ознак на території України за незалежними від неї причинами (проживання основної маси кримських татар за межами України внаслідок депортації їх іншою державою). У другому – через те, що саме кримські татари не були колонізовані українцями, а навпаки – предки їхні у складі монголо-татарського війська прийшли на терени давньої України-Руси і осіли на її території. Кримські татари ж, звичайно, є прийшлим етносом на українських землях, а тому і не можуть претендувати на статус корінного народу [5, с. 14-18].

В. Котигоренко у своїй праці «Етнічні протиріччя і конфлікти» зазначив, що ідентифікуючі ознаки «корінних народів» до сьогодні не мають універсальної формалізації в міжнародних правових актах і в українському законодавстві. Автори ж законопроекту «Про статус кримськотатарського народу» постулюють у ньому критерії «корінного народу», суголосні з частиною тих, які запропонувала створена під егідою

ООН. Але до Державного комітету України у справах національностей та міграції надходять численні звернення від представників національних меншин, в яких порушуються питання щодо надання їхнім спільнотам статусу «корінних народів» або «автохтонних». Йдеться про етнічні групи євреїв, угорців, румунів, греків, німців, вірмен, болгар, поляків, гагаузів, які у відповідності з досвідом міжнародного права на теренах України насправді не можуть називатися народами і віднесені до категорії меншин. Все ж було розроблено проект Закону України «Про статус корінних (автохтонних) народів України», чинність якого пропонується поширити на громадян України білоруської, болгарської, вірменської, гагаузької, грецької, єврейської, караїмської, кримськотатарської, кримчацької, молдовської, польської, російської, румунської, словацької, угорської, чеської національностей. Відповідно, особи інших ніж названі (та українська) національностей, що прибули і прибуватимуть в Україну внаслідок міграційних процесів, будуть ідентифікуватися як «звичайні», а не корінні меншини. Він визнає домагання з боку кримських татар статусу «корінного народу» цілком зрозумілими. Ці домагання великою мірою спричинені небажанням нинішньої політичної та етнотемографічної більшості погодитися з необхідністю політики «позитивної дискримінації» як засобу відновлення прав репатріантів і досягнення справжньої, а не формальної їх рівності з більшістю. Тому меншість і намагається досягти мети шляхом внесення у правове поле держави сприятливих для себе змін. Останні могли б стати формою правового компромісу, якби відповідали специфіці сучасної етнополітичної ситуації в Україні і не породжували нові правові й інші проблеми [8, с. 545-555].

Таким чином, викристалізувалися кілька відмінних концепцій розв'язання кримськотатарської проблеми. Вони більшою або меншою мірою наближені до двох крайніх позицій. Одну з них обіймають ті, хто вимагає визнання кримських татар «корінним народом» з виключними правами на територію етнічного походження і можливістю політичного самовизначення та утворення суверенної національної держави. На іншому полюсі прихильники розв'язання проблеми в межах чинного законодавства про національні меншини та права особи-громадянина, в тому числі права осіб з-поміж депортованих радянським режимом, до яких можуть бути застосовані норми Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» (останній було ухвалено 17 квітня 1991 року, зміни та доповнення до нього внесені 15 травня 1992 року). Однак чинність цього Закону стосовно кримських татар є доволі обмеженою, оскільки постанова про введення його в дію не поширює його компетенцію на депортованих за етнічною ознакою.

Література

1. *Аріфов Л. Я.* Моральна та правова відповідальність урядів країн СНГ в ліквідації наслідків депортації кримських татар / Л. Аріфов // Кримські татари: історія і сучасність (до 50-річчя депортації кримськотатарського народу). – К., 1995. – С. 32-35.
2. *Бекіров Н.* Кримськотатарська проблема у зв'язку із законодавчим забезпеченням прав національностей в Україні / Н. Бекіров // Матеріали конференцій. Кримські татари і українське суспільство: проблеми політичної та соціальної інтеграції / Український незалежний центр політичних досліджень. – К., 1998. – С. 18-28.
3. *Бекіров Н.* Право кримських татар як корінних націй Криму на самовизначення. Українська держава й сучасна етносоціальна ситуація в Криму / Н. Бекіров // Кримські татари: історія і сучасність (до 50-річчя депортації кримськотатарського народу). – К., 1995. – С. 58-76.
4. *Беліцер Н.* Кримські татари: “національна меншина” або “корінний народ”. Політичний та юридичний аспекти питання / Н. Беліцер // Український незалежний центр політичних досліджень за підтримку фонду “Ной-Хау” уряду Великобританії. – К., 1999. – С. 15-32.
5. *Гальчинський А., Власюк О.* Інтеграція кримських татар в українське суспільство: проблеми і перспективи: Аналітичні оцінки Національного інституту стратегічних досліджень / А. Гальчинський, О. Власюк, С. Здіорук та ін. – К., 2004.
6. *Конвенція* о корінних народах, ведучих племінний спосіб життя в незалежних країнах № 169. від 27 липня 1989 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc>.
7. *Конституція* України від 28 червня 1996 р. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://ua.textreferat.com/referat-7092.html>.
8. *Котигоренко В.* Етнічні протиріччя і конфлікти / В. Котигоренко. – Ч. 2. – К., 2005.
9. *Курас І. Ф.* Проблема “корінних народів” в політичному дискурсі України / І. Курас // Етнополітика. Історія і сучасність. Інститут політичних досліджень НАН України. – Київ, 1999. – С. 85-94.
10. *Проект* декларації Організації Об'єднаних Націй о правах корінних народів [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.un.org/hr/indigenous/guide/brosh5.html>
11. *Проект* закону України “Про реабілітацію та забезпечення прав осіб з числа національних меншин, що зазнали репресій та були депортовані з території України // Бюлетень Держкомнацміграції. – 1999. – № 1. – С. 43-44.
12. *Проект* Концепції державної політики України щодо корінних народів; Проект закону України “Про статус кримськотатарського народу” // Кримські студії. Інформаційний бюлетень. – 2001. – № 1(7). – С. 59-74.
13. *Мега-Нау.* [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc>.

Проповеди настоятелей университетской церкви Св. Антония императорского Харьковского университета как источник для изучения истории России XIX – нач. XX ст.

Тимошенко Маргарита

Тимошенко Маргарита. Проповіді настоятелів університетської церкви Св. Антонія імператорського Харківського університету як джерело для вивчення історії Росії XIX – поч. XX ст. В статті на основі широкого кола джерел та літератури прослідковується відображення епохальних подій російської історії XIX ст. у проповідях настоятелів університетської церкви Св. Антонія. Автор пропонує використовувати проповіді в якості нового інформативного джерела для історичних досліджень.

Ключові слова: проповідь, джерело, вивчення історії.

Тимошенко Маргарита. Проповеди настоятелей университетской церкви Св. Антония императорского Харьковского университета как источник для изучения истории России XIX – нач. XX ст. В статье на основе широкого круга источников и литературы прослеживается отображение эпохальных событий русской истории XIX ст. в проповедях настоятелей университетской церкви Св. Антония. Автор предлагает использовать проповеди в качестве нового информативного источника для исторических исследований.

Ключевые слова: проповедь, источник, изучение истории.

Tymoshenko Margarita. Sermons of senior priests of the St. Anthony University Church of Kharkov Imperial University as a source for the study of Russian history of the XIX – XX centuries. On the basis of a wide range of sources and literature the article retraces a reflection of epochal events of Russian history of the nineteenth century in sermons of the senior priests of the University Church of St. Anthony. The author suggests using the sermons as a new informative source for historical research.

Keywords: sermon, the source, the study of history.

В настоящее время вопрос об изучении истории России духовными лицами в Харьковском университете с момента его основания и до 1917 г. остаётся недостаточно освещённым. В публикациях авторы касались отдельных представителей университетской кафедры богословия. Как правило, рассматривались биография, научная и общественная деятельность [21], либо же отдельные аспекты их научной деятельности [45, 46].

Изучение проповедей как источника в отечественном источниковедении также не получило широкого развития, – в советское время темы, посвящённые истории религии не были актуальны, а на все университетские кафедры богословия был навешен ярлык «идеологического оплота самодержавия» [48, с. 59], единственной функцией которого было «насаждение отживших идей православия в университетах» [47, с. 38]. В современный период проповедь в качестве источника была рассмотрена лишь в одной монографии, посвящённой XVII в. [22].

В данной статье впервые в отечественной историографии предпринимается попытка оценить значение университетских проповедей как исторического источника на материалах императорского Харьковского университета.

В православной традиции под проповедью принято понимать возвешение евангельского учения в живой речи перед народом [1]. Как исторический источник проповедь следует относить к литературным памятникам. Главным преимуществом проповеди как исторического источника является его незаангажированность по отношению к какой-либо партии или научному течению.

В проповедях содержится взгляд на события прошлого через призму православного мировоззрения, рассматривающего события с точки зрения нравственной составляющей, а также даётся оценка данных событий посредством христианской методологии осмысления самодержавия. Это и составляет существенное отличие христианской (церковной) методологии от светской исторической науки, подверженной в любые времена влиянию различных методологических направлений.

Нельзя не согласиться с мнением Н. И. Черняева, известного русского публициста и критика, о том, что православные проповеди, «выясняют существо нашей формы правления гораздо лучше, чем некоторые современные нам курсы государственного права» [44, с. 332].

Как известно, Свято-Антониевская церковь была освящена 25 апреля 1831 г. (здесь и далее даты приведены по ст. стилю). Однако проповеди для истолкования Евангелия студентам читал уже с 1817 г. по воскресным и праздничным дням прот. Афанасий Григорьевич Могилевский, ставшим в 1819 г. профессором, заведующим университетской кафедрой богословия [32, с. 313–314].

В последующей традиции проповеди читались настоятелями церкви Св. Антония в день храмового праздника в университетской церкви и годовичного акта в ИХУ, а также по случаю начала учебного года и

календарно-обрядовых праздников. Особо подчеркнём также проповеди в честь государственных праздников (коронование, миропомазание, дни рождения монархов и др.) – это новое явление проповедческой деятельности повело своё начало с XIX ст.

А. Г. Могилевский известен как недюжинный по своему времени церковный проповедник. Памятниками проповеднической деятельности прот. Могилевского являются «Беседы о важнейших истинах христианского учения...» (1825) и «Слова и речи...» (1845). В беседе «О должностях подданных в отношении к Государю» автор, согласно православному учению о Царской Власти, отстаивает истину о Божественной природе самодержавия [25, с. 183].

В надгробных речах, содержащих в себе назидательную составляющую проповеди, А. Могилевский упоминает лишь положительные качества усопших. Так, о преосв. Христофоре (Сулиме) он говорит как человеке, имевшем «добродетели, заслуживающие наше воспоминание» [26, с. 27-28], первая из которых – благочестие. В отношении Селена Туранского он употребляет эпитет «добродетельный муж» и характеризует жизнь его как «честную» и «беспорочную», «долговременные труды» которой были употреблены на «образование юных умов» [26, с. 48].

Несмотря на довольно резкую критику творческого наследия прот. Могилевского со стороны Д. И. Багалея и Д. П. Миллера, утверждавших, что труды А. Г. Могилевского не имели научного значения и для своего времени [2, с. 607], позволим себе не согласиться с данным мнением. Хотя в наследии прот. Могилевского отсутствуют специальные исследования по истории России, «Надгробные речи...» содержат редкие сведения о видных харьковских деятелях XIX в., внесших весомый вклад в культурное развитие региона, а также оценку их деятельности.

Первым священником церкви Св. Антония был назначен соборный протоиерей Тимофей Печерский, исполнявший обязанности настоятеля храма вплоть до 1837 г., когда настоятельство перешло к профессорам университетской кафедры богословия [24, с. 110].

Вопреки тому, что требование исполнять обязанности настоятеля университетской церкви к профессорам богословия российских университетов появились лишь в уставе 1884 г. [27, с. 18], в ИХУ все профессора богословия являлись таковыми, начиная с И. А. Зимина.

После прот. Печерского настоятелями церкви Св. Антония были проф. Иоанн Алексеевич Зимин (1837–1850 гг.) и прот. Павел Исаевич Лебедев (1850–1858 гг.) [12, с. 8]. К сожалению, печатные труды И. А. Зимина и П. И. Лебедева до настоящего времени не выявлены. Нам известна лишь одна речь П. И. Лебедева, указанная в перечне, поданном им при баллотировке на должность профессора богословия, – «Речь о том, что без религии нет места для ума, нет счастья для сердца» [23, с. 83].

В 1858 г. настоятельство перешло к прот. Василию Ивановичу Добротворскому [12, с. 8]. В проповедях В. И. Добротворского нашли отображение такие важные события в истории России, как отмена крепостного

права 1861 г., которое автор называет «великим делом освобождения» [18, с. 4] и русско-турецкая война 1877–1878 гг. [15, с. 137-144].

Причём, последние речи о. Василия, представляют особенный интерес, ведь в них отражается отношение современника к этим событиям. Меняется в них и тон, и манера чтения проповеди: характерное для о. Василия сдержанное изложение здесь приобретает особую эмоциональность, становится экспрессивным. В. И. Добротворский оправдывает ведение военных действий, представляя эту войну, прежде всего как войну во имя веры, а не территориальных претензий. Как всякий верноподданный сын своей Родины, он горячо болеет за будущее страны и судьбы «единоплеменных братьев наших», оказавшихся в центре военного конфликта [15, с. 141-142]. Говоря о необходимости оказания помощи балканским народам в освобождении от гнёта Османской империи, о. Василий проводит идею всемирно-исторического призвания России, её особой духовной миссии [16, с. 93-94; 19, с. 389; 17, с. 7-8].

Кульминацией бесед, посвящённых теме русско-турецкой войны 1877–1878 гг., стала «Речь пред молебствием по случаю взятия Плевны...», в которой особенно ярко проявился ораторский талант о. Василия: взятие Плевны он называет «победой христианского духа», подчёркивая, что дело освобождения, вверенное России божественным провидением, «велико и свято» [13, с. 393].

В «Речах...» В. И. Добротворского мы находим также оценку деятельности других императоров дома Романовых. Так, эпоху правления Александра I он характеризует как «дивно-светлую», называя императора «восстановителем престолов и царств», «освободителем и умиротворителем Европы» [19, с. 384-385].

Помимо храмовых речей следует отметить также произнесённые о. Василием надгробные речи, посвящённые памяти прот. Харьковской Троицкой церкви И. А. Шероцкого и харьковского губернатора князя Д. Н. Крапоткина, содержащие как биографические сведения, так и оценку их деятельности [14; 20].

После смерти В. И. Добротворского в 1894 г. профессором по кафедре богословия был назначен протоиерей, доктор богословия Тимофей Иванович Буткевич, оставивший неизгладимый след в богословской науке. В своих проповедях о. Тимофей чаще всего затрагивал морально-этическую тематику [4; 7; 9]. Вместе с тем, посредством проповедей Т. И. Буткевича, мы можем составить картину духовного развития русского общества XIX – нач. XX ст. В своих проповедях о. Тимофей поднимает проблему распространения среди широких слоёв русского общества сектантства и западной философии [6; 11].

В другом «Слове...» о. Тимофей акцентирует внимание на первостепенном значении для государства религиозного воспитания юношества. По его мнению, только такой подход в воспитании может обеспечить государству счастливую будущность [8, с. 77]. Скорее всего, тема для данной проповеди была подсказана самой жизнью, – именно к

этому времени набирает обороты революционное студенческое движение, пик которого пришёлся на зиму 1899 г.

К университетскому периоду деятельности Т. И. Буткевича относится также «Слово при погребении Высокопреосвященного Амвросия, архиепископа Харьковского и Ахтырского...», в котором автор ставит в пример деяния епархиального владыки, формулирует его заветы и назидания [10]. Кроме того известны речи о. Тимофея по поводу 25-летнего юбилея А. Ф. Вертеловского – преподавателя гражданской истории в Епархиальном женском училище и речь перед открытием в Харькове XII-го Археологического съезда [3; 5].

В связи с избранием Т. И. Буткевича в Государственный Совет, с 1907 по 1908 гг. место профессора богословия, а вместе с тем и кафедра университетской церкви оставалась вакантной [28, с. 5; 29, с. 5]. Данные обязанности были возложены по поручению Совета университета на приват-доцента историко-филологического факультета по кафедре истории церкви, священника Иоанна Иоанновича Филевского [30, с. 8; 31, с. 8].

О. Иоанн, в отличие от своих предшественников, в большинстве своих проповедей обращался к событиям современности. Зачастую его «Речи...» были направлены против нападков на христианство. Современное ему время И. И. Филевский характеризовал как «упадочный век» [40, с. 167], «век безверия и потери путей в жизни» [41, с. 4]. Не менее яро о. Иоанн выступает против распространения и принятия в научной среде методологии позитивизма, всячески доказывая неразделимую связь между наукой и религией [38; 39].

Помимо храмовых речей, к творческому наследию о. Иоанна относятся также «Слово об отце Иоанне Сергиеве (Кронштадтском)» и «Слово при погребении профессора Л. Н. Загурского», в которых приводятся краткие их биографические данные, а также оценка их вклада в церковную и научную жизнь России [42; 43].

В 1909 году профессором богословия в Харьковском университете был назначен протоиерей Киево-Софийского собора, магистр богословия Николай Семёнович Стеллецкий – видный специалист в области нравственного богословия [30, с. 8]. Очевидно, выбор именно этой сферы научного богословия в качестве основной повлиял и на проповедческую деятельность Н. С. Стеллецкого, – его проповеди были направлены на укрепление морально-нравственных норм поведения в среде молодёжи. В своих проповедях Н. С. Стеллецкий размышляет о значении аскетизма и христианского подвижничества [37], о значении религиозной веры в жизни человека [33], об истинной мудрости [34], об истинном величии человека [35], о гордости и христианском смирении [36].

Таким образом, университетские проповеди являются довольно информативным и достойным пристального изучения источником, способным гармонично дополнить исследование университетской истории, а также расширить поле для дальнейшего исследования дореволюционной истории России. Специфичность проповедей как источника позволяет

получить сведения, не нашедшие своего отражения в других источниках того времени.

Кроме того, трудами религиозного характера в виде проповедей, не следует пренебрегать в качестве источников по той причине, что они уже сами по себе являются отображением действительности того времени и отношения современников к событиям прошлого. Данный вид источников позволяет открыть новый ракурс в исследовании проблем университетской истории, а также и для более глобальных исследований по истории России.

Литература

1. *Аверкий (Таушев)*. Руководство по гомилетике / Аверкий (Таушев). [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.holytrinitymission.org/books/russian/gomiletika_averky.htm. Доступ – 06.04.2011 г.
2. *Багалей Д. И., Миллер Д. П.* История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905) / Д. И. Багалей, Д. П. Миллер. – Х., 1993. – Т. 2.
3. *Буткевич Т. И.* 25-летний юбилей А. Ф. Вертеловского / Т. И. Буткевич // Листок для Харьковской епархии. – 1900. – № 24. – 31 декабря. – С. 684-691.
4. *Буткевич Т. И.* Речь к новопоступившим студентам ИХУ [31 августа 1895 г.] / Т. И. Буткевич // ВИР. – 1895. – Т. 1. – Ч. 2. – С. 257-262.
5. *Буткевич Т. И.* Речь пред молебствием по случаю открытия в г. Харькове XII-го Археологического съезда / Т. И. Буткевич // ВИР. – 1902. – Т. 1. – Ч. 2. – С. 203-210.
6. *Буткевич Т. И.* Слово в день восшествия на престол Императора Александра Александровича / Т. И. Буткевич // ВИР. – 1891. – Вып. 1. – Ч. 1-2. – С. 269-283.
7. *Буткевич Т. И.* Слово в день преп. Антония Великого / Т. И. Буткевич // ВИР. – 1898. – Т. 1. – Ч. 1. – С. 137-146.
8. *Буткевич Т. И.* Слово в день преп. Антония Великого / Т. И. Буткевич // ВИР. – 1899. – Т. 1. – Ч. 1-2. – С. 67-78.
9. *Буткевич Т. И.* Слово в день храмового праздника в церкви преп. Антония Великого / Т. И. Буткевич // ВИР. – 1895. – Т. 1. – Ч. 1. – С. 119-131.
10. *Буткевич Т. И.* Слово при погребении Высокопреосв. Амвросия, архиепископа Харьковского и Ахтырского / Т. И. Буткевич // ВИР. – 1901. – Т. 1. – Ч. 2. – С. 317-325.
11. *Буткевич Т. И.* Слово, произнесённое в день открытия Харьковского Епархиального Братства Озерянской Божией Матери / Т. И. Буткевич // Известия по Харьковской епархии. – 1904. – № 3. – 15 февраля. – С. 105-113.
12. *Буткевич Т. И.* Учёные общества и учебно-вспомогательные учреждения ИХУ (1805–1905 гг.) / Т. И. Буткевич. – Х., 1911.
13. *Добротворский В. И.* Речь пред молебствием по случаю взятия Плевны / В. И. Добротворский // ХЕВ. – 1877. – № 24. – 15 дек. – С. 392-394.
14. *Добротворский В. И.* Речь при погребении прот. Харьковской Троицкой церкви И. А. Шероцкого / В. И. Добротворский // ХЕВ. – 1870. – № 2. – 15 янв. – С. 85-88.
15. *Добротворский В. И.* Слово в день коронования и священного миропомазания их императорских величеств / В. И. Добротворский // ХЕВ. – 1877. – № 17. – 1 сент. – С. 137-144.
16. *Добротворский В. И.* Слово в день преп. Антония Великого / В. И. Добротворский // ХЕВ. – 1878. – № 3. – 1 февр. – С. 88-95.

17. *Добротворский В. И.* Слово в день рождения императора Александра Николаевича / В. И. Добротворский. – Х., 1878.
18. *Добротворский В. И.* Слово в день тезоименитства его императорского величества Александра Николаевича 30 августа 1873 г. / В. И. Добротворский. – Х., 1873.
19. *Добротворский В. И.* Слово по случаю празднования столетия дня рождения императора Александра I-го / В. И. Добротворский // ХЕВ. – 1877. – № 24. – 15 дек. – С. 384-389.
20. *Добротворский В. И.* Слово при погребении харьковского губернатора князя Д. Н. Крапоткина / В. И. Добротворский. – Х., 1879.
21. *Зайцев Б. П., Мигаль Б. К.* Первый профессор Богопознания и христианского учения Харьковского университета, прот. Афанасий Могилевский / Б. П. Зайцев, Б. К. Мигаль // ВІР. – 2002. – № 3. – С. 272-277.
22. *Корзо М. А.* Образ человека в проповеди XVII века / М. А. Корзо. – М., 1999.
23. *Лебедев А. С.* Кафедра богословия в ИХУ / А. С. Лебедев // ЗХУ. – Х., 1896. – Кн. 2. – С. 65-86.
24. *Лебедев Д. В.* Свято-Антониевский храм Харьковского университета / Д. В. Лебедев // ВІР. – 2004. – № 5. – С. 110.
25. *Могилевский А. Г.* Беседы о важнейших истинах христианского учения / А. Г. Могилевский. – Х., 1825.
26. *Могилевский А. Г.* Слова и речи, говоренные профессором богословских наук прот. Могилевским / А. Г. Могилевский. – Х., 1845.
27. *Общий устав императорских Российских университетов* [23 августа 1884 г.]. – Х., 1904.
28. *Отчёт о состоянии и деятельности ИХУ за 1907 г.* // ЗХУ. – 1908. – Т. 3.
29. *Отчёт о состоянии и деятельности ИХУ за 1908 г.* // ЗХУ. – 1909. – Т. 2.
30. *Отчёт о состоянии и деятельности ИХУ за 1909 г.* // ЗХУ. – 1910. – Т. 3.
31. *Отчёт о состоянии и деятельности ИХУ за 1910 г.* // ЗХУ. – 1911. – Т. 3.
32. *Православная энциклопедия Харьковщины* / [авт. кол.: А. Д. Каплин, Никодим (Руснак), С. М. Куделко и др.]. – Х., 2009.
33. *Стеллецкий Н. С.* Слово в день преп. Антония Великого / Н. С. Стеллецкий // ВІР. – 1911. – янв. – Кн. 2. – № 2. – С. 146-152.
34. *Стеллецкий Н. С.* Слово в день преп. Антония Великого / Н. С. Стеллецкий // ВІР. – 1912. – янв. – Кн. 2. – № 2. – С. 141-146.
35. *Стеллецкий Н. С.* Слово в день преп. Антония Великого / Н. С. Стеллецкий // ВІР. – 1913. – февр. – Кн. 1. – № 3. – С. 277-281.
36. *Стеллецкий Н. С.* Слово в день преп. Антония Великого / Н. С. Стеллецкий // ВІР. – 1914. – февр. – Кн. 1. – № 3. – С. 247-252.
37. *Стеллецкий Н. С.* Слово в престольный праздник Антониевской церкви ИХУ / Н. С. Стеллецкий // ВІР. – 1910. – янв. – Кн. 2. – № 2. – С. 137-144.
38. *Филевский И.* О значении христианства для науки / И. Филевский // ВІР. – 1909. – январь. – Кн. 2. – С. 135-148.
39. *Филевский И.* О союзе между верой и наукой / И. Филевский. – Х., 1908.
40. *Филевский И. И.* Слово в 3-ю Пасхию / И. Филевский. // ВІР. – 1910. – № 8. – Кн. 2. – С. 166-175.
41. *Филевский И.* Слово в день Богоявления Господня / И. Филевский // ВІР. – 1911. – № 1. – Кн.1. – С. I – VIII.
42. *Филевский И.* Слово об отце Иоанне Сергиеве (Кронштадтском) / И. Филевский // Известия и заметки по Харьковской епархии. – 1909. – № 3. – 15 февр. – С. 360-364.

43. *Филевский И.* Слово при погребении профессора ИХУ Л. Н. Загурского / И. Филевский // ВІР. – 1912. – № 7. – апрель. – Кн. 1. – С. 55-58.
44. *Черняев Н. И.* Мистика, идеалы и поэзия русского самодержавия / Н. И. Черняев. – М., 1998.
45. *Швец В.* Жизнь и деятельность профессора богослова прот. Буткевича / В. Швец // 200 років Харківській єпархії. Мат-ли наук.-практич. конф., 27 травня 1999 р. – С. 38-44.
46. *Шудрик И. А.* Жизнь, духовное наследие и мученическая смерть профессора, прот. Н. Стеллецкого / И. А. Шудрик // ВІР. – 2000. – № 1. – С. 71-78.
47. *Щетинина Г. И.* Университеты России и устав 1884 года / Г. И. Щетинина. – М., 1976.
48. *Эймонтова Р. Г.* Русские университеты на грани двух эпох: от России крепостной к России капиталистической / Р. Г. Эймонтова. – М., 1985.

УДК 070-050.2(470+571)”19”

Російські жіночі журнали початку XX століття: розмаїття типів та напрямів

Філіпенко Лариса

Філіпенко Лариса. Російські жіночі журнали початку XX століття: розмаїття типів та напрямів. У статті розглядаються російські жіночі журнали початку XX ст. з огляду на характер читацької аудиторії, цільове призначення відповідних видань та особливості інформації, яка подавалась у них. Робиться висновок про оформлення на початку XX ст. основних типів жіночих журналів: модних, педагогічних, наукових, науково-популярних, універсальних «дамських», громадсько-політичних (феміністських).

Ключові слова: жіночі журнали, тип журналу, фемінізм, читацька аудиторія.

Філіпенко Лариса. Российские женские журналы начала XX века: многообразие типов и направлений. В статье рассматриваются русские женские журналы начала XX в. с точки зрения характера читательской аудитории, целевого назначения соответствующих изданий и особенностей информации, которая подавалась в них. Делается вывод о том, что в этот период сформировались основные типы женских журналов: «модные», педагогические,

научные, научно-популярные, универсальные «дамские», общественно-политические (феминистские).

Ключевые слова: женские журналы, тип журнала, феминизм, читательская аудитория.

Filipenko Larisa. Women's Magazines in Russia at the beginning of the XXth century: variety of types and trends. The article looks into the issue of the variety of women's magazines in Russia at the beginning of the XXth century from the standpoint of the peculiarities of readers at the time, the target audience of the publications in question and the type of information given in them. The conclusion drawn in the piece is that the main types of women's magazines as known today appeared and were developing at the beginning of the XXth century: fashion magazines, pedagogic, scientific and popular science journals, multi-purpose women's magazines, civil and political (feminist) journals.

Key words: women's magazines, types of magazines, readers, target audience, feminism.

Перший журнал для жінок у Російській імперії з'явився наприкінці XVIII ст. У 1779 р. відомий просвітник М. І. Новіков, переконаний у тому, що в Росії вже сформувалась відповідна читацька аудиторія – з'явилися дами, які цікавились науками та мистецтвом, розпочав видання «Модного ежемесечного издания, или Библиотеки для дамского туалета» [4, с. 11]. Журнал виходив усього рік, і як його сприйняли жінки, до цього часу не досліджено. Збереглися лише відомості, що передплатниками були 58 осіб, із них семеро – жінки [14, с. 19].

Перші жіночі журнали видавались чоловіками і, за виключенням незначної кількості так званих «модних» видань, мали універсальний характер – у них публікувались літературні твори, рекомендації з виховання дітей, домогосподарства та рукоділля, новинки моди тощо. У другій половині XIX ст. процес формування жіночої періодики значно поживався, на чолі деяких журналів стали жінки, але зміст цих видань здебільшого залишався незмінним, хоча саме відносно цього періоду можна говорити про появу перших спеціалізованих журналів, зокрема педагогічних.

Новий етап у становленні жіночої періодики розпочався в 1900–1910-ті рр. Сучасні дослідники говорять про те, що з початку XX ст. і до жовтня 1917 р. виникло «майже дві дюжини жіночих журналів» [15, с. 362–363]. Ця цифра є доволі приблизною. Аналіз показників дореволюційних періодичних видань [1; 2] дозволив виявити понад 60 журналів «для жінок», які висловлювали доволі широкий спектр ідей, цінностей та сподівань тогочасного жіноцтва. Крім того сформувалося коло жінок – редакторів, видавців, письменниць, журналісток, які працювали над виданням відповідних журналів, помітно зросла і читацька аудиторія. Жіночий журнал перетворюється на значущий культурний інститут, який, з одного боку, формує уявлення про роль жінки у

родині та суспільстві, з іншого – виступає одним із провідників жіночого руху в дореволюційній Росії.

Жіночі журнали початку XX ст. поки що не стали об'єктом спеціального дослідження. Вони розглядаються або в контексті розвитку російського фемінізму [18], або як частина літературного процесу [13]. Структурні особливості та предметно-тематичне наповнення російських жіночих журналів до цього часу вивчалися лише на прикладі «універсальних» жіночих журналів [4].

Мета даної статті – розгляд усієї палітри жіночих журналів початку XX ст. з огляду на характер читацької аудиторії, цільове призначення відповідних видань та особливості інформації, яка подавалась у них, що, з одного боку, дозволить виділити основні типи журналів, орієнтованих на жіночу аудиторію, з іншого – більш чітко усвідомити поняття «жіночий журнал».

Із журналів для жінок, які виникли в XIX ст. найбільш життєздатними виявились «модні» видання. Історія деяких з них нараховує кілька десятків років. Так, межу XIX – XX ст. подолали «Новый русский базар» (СПб., 1867–1906), «Модный свет и Модный магазин» (СПб., 1868–1905), «Вестник моды» (СПб., 1885–1916?) та ін. На початку XX ст. з'явилося ще близько двох десятків журналів мод: у Санкт-Петербурзі – «Иллюстрированный журнал белья и рукоделия» (1901–1907), «Белье и вышивки» (1909–1916), «Моды для всех» (1910–1914), у Москві – «Ворт» (1905–1913), «Домашняя портниха» (1906–1908), «Парижанка» (1908–1910) та ін.

На початок XX ст. структура «модних» видань у цілому склалася і варіації були незначними: основним був відділ мод, якому підпорядковувалась уся концепція видання та ілюстративний матеріал. Як правило, еталоном новітніх модних тенденцій виступали паризькі моди, про що свідчать назви журналів («Парижская мода», «Парижанка»), мова видання («Модная мастерская» виходила російською та французькою мовами) та пряма вказівка на зв'язок із паризькими виданнями (видавці журналів «Парижская мода» та «Вестник моды для портних» повідомляли, що їхні журнали є повним перекладом французького «La Mode de Paris»). Інколи журнал доповнювали господарчий, кулінарний або літературний відділи, але вони мали другорядне значення.

Ряд видань розрізняли професійний та аматорський рівень «споживачів» модної інформації, пропонуючи видання для модисток та домашніх кравчинь («Модный курьер», «Модный свет»). Здебільшого ці видання відрізнялися кількістю додатків, які стають обов'язковим елементом журналів мод. Від кількості додатків залежала і ціна річної передплати: так, «Модный курьер» з 1911 р. виходив у п'яти виданнях, і перше з них (з 24 вирізними викройками, 6 кольоровими вizerунками та 24 викройковими листами) коштувало 5 руб., друге (з 48 вирізними викройками, 6 кольоровими вizerунками та 24 викройковими листами) 6 руб. і т.д. Водночас, для річних передплатників передбачались і безкоштовні додатки. Майже всі журнали мод в якості «бонусів»

надсилали своїм читачкам посібники з крою та шиття, брошури з кулінарії та домоводства, альбоми модного одягу, викройки та ін.

З розвитком жіночої освіти на початку ХХ ст. активізувалося формування журналістсько-педагогічного спрямування. Утім, слід зазначити, що кількість таких видань була невеликою, і вони мали чітко визначену читачку аудиторію.

У 1894–1904 рр. у Петербурзі як додаток до журналу «Игрушечка» дев'ять разів на рік виходило педагогічне видання, присвячене питанням виховання дітей дошкільного віку «На помощь матерям». Редактор-видавець О. М. Пешкова-Толіверова вважала, що головне завдання журналу – «допомогти жінці-матері, особливо недосвідченій, розібратися в тих питаннях, які щодня ставить життя» [7, 4 л. обкл.]. До роботи в журналі були залучені серйозні спеціалісти: редагував його відомий педагог В. П. Волєнс, серед інших співробітників були педагоги В. П. Острогорський та І. І. Паульсон, анатом, спеціаліст з фізичного виховання дітей П. Ф. Лєсафт, педагог та психолог П. Ф. Каптерев, жінки-медики О. Г. Архангельська, М. М. Волкова, Є. Ф. Літвінова, Г. М. Шабанова та ін. На першому етапі журнал зосередився на статтях з фізичного та морального виховання дітей (Є. Ф. Літвінова «Умственный интерес у детей и подростков»), медицини та гігієни (Волкова М. М. «Что нужно делать для укрепления нервов наших девочек и девушек?»), публікував звіти про діяльність педагогічних та інших товариств, батьківських гуртків, притулків, ясел та ін. Велику увагу журнал приділяв розділу «Библиография», де аналізувалися книги як для матерів, так і для дітей, а також надавалися огляди сучасних публікацій у галузі педагогіки. У 1902 р. журнал поповнився рубрикою «Жіноча справа», яка надавала читачкам інформацію про «жіночий рух» та «жіночу працю» в Росії та за кордоном, виводячи, таким чином, журнал за межі суто педагогічних проблем.

У 1912 р. купець Е. І. Нудлін намагався організувати в Києві видання схожого за структурою журналу «Курс воспитания матерей», але цей проект реалізовано не було [17, арк. 1а]. Натомість у Києві під грифом ЖКУВ (Жіноче кийське училище Л. М. Володкевич) почали виходити учнівські видання: «Начало» (1906–1911), «Подснежник» (1907–1910, 1912), «Пчелка» (1909–1915), «Колос» (1908–1910, 1912), «Ручеек» (1913–1914), «Наш друг» (1911–1914). Ці «журнали для панночок» створювалися ученицями училища 1-2 рази на рік упродовж усього навчання. У них публікувалися вірші та твори-роздуми, витяги із щоденників, реферати, які читались на засіданнях гуртків, повідомлення про повсякденне життя жіночого училища («Наша жизнь до 4-го класса», «Хроника 4-го класса»). Такі видання були результатом колективної творчості і ставали справою усього училища. Розповідаючи про святкування річниці журналу «Начало», його дописувачки повідомили, що у роботі над виданням беруть участь 10-15 учениць («касирша», «розпорядниця», автори текстів та кілька ілюстраторів), а також викладачі, які виступають ініціаторами учнівської творчості. Журнали,

що видавалися літографованим способом, мали зовсім невеликий тираж – 100 примірників, але, тим не менш, виходили за межі училища. На ювілеї журналу «Начало» лунали привітання як від дорослих, так і від зовсім юних читачів. Останні, зацікавившись виданням, навіть планували вступити до училища [3, с. 28-36]. Згодом учнівські видання з'явилися і в інших містах: у Павловську – «Порыв» (1907), Орлі – «Первые шаги» (1911), Петрограді – «Лири юности» (1916), «Проба пера и чернила, яка в них сила» (1916), Каширі – «Наш журнал» (1918).

Формування мережі вищих навчальних закладів для жінок зумовило появу видань наукового типу, що ставали «трибуною» для жінок, які навчалися. Так, за ініціативою професора В. М. Перетца рада Київських вищих жіночих курсів А. В. Жекуліної взяла на себе видання «Летописи...» (1914–1915) – наукового друкованого органу, що мав традиційну для цього типу видань структуру: офіційну частину, в якій розміщувалися відомості про курси, розпорядження міністерства народної освіти, програми та плани викладання, і наукову, де друкувалися лекції викладачів та найкращі праці слухачок. На думку членів ради, «Летопись...» мала вплинути на успіхи науковців-початківців, «залучаючи найкращих, більш здібних до наукової роботи і наочно переконуючи, як викладачі курсів цінують кожний прояв самостійної наукової думки, здібностей та старанності» [10, с. 4]. Серед інших видань, які друкувалися вищими навчальними закладами для жінок, можна відзначити «Известия Тифлиссских высших женских курсов» (1914) та «Известия Стебутовских высших женских сельскохозяйственных курсов» (Пг, 1916).

Найбільша потреба в жіночій праці спостерігалась у модному виробництві (про видання цього типу мова йшла вище), педагогічній та медичній галузях. Зрозуміло, що жінки потребували серйозної розмови про свій фах, і хоча кількість відповідних журналів, спрямованих переважно на жіночу аудиторію, була незначною, можна казати про оформлення науково-популярного типу видань, який на початку ХХ ст. представлений «Журналом для гувернанток и бонн» (СПб., 1912–1913) та «Акушеркою» (Брянск, 1890–1893; Одеса, 1893–1916?).

Однак на початку ХХ ст. найпопулярнішими були жіночі журнали, які тяжіли до подання інформації універсального характеру. Такі журнали, як «Женщина» (СПб., 1907–1916), «Дамский мир» (СПб., 1907–1918), «Женское дело» (М., 1910–1917), «Мир женщины» (М., 1912–1916), «Журнал для хозяек» (СПб., 1912–1926), «Журнал для женщин» (М., 1914–1916), що або позиціонували себе як «літературні», «літературно-художні», «громадські», «сімейні» або уникали типологічних уточнень, ставили за мету висвітлювати усі сторони життя жінки. В одній із редакційних статей «Журналу для жінок» таким чином пояснювалась назва журналу та його «спрямування»: «Нехай наш журнал дійсно буде журналом для усіх жінок, нехай на його сторінках знайдуть відгук рішуче усі питання, що стосуються жінки, від колиски до глибокої старості» [12, с. 1]. Схожі ідеї висловлювали і співробітники «Мира женщины»: «Для того, щоб допомогти жінці... ми вирішили на сторінках нашого журналу, по можливості..., надавати відгук

та відповідь на всі її запити і потреби» [11, с. 1]. Щоправда, для більшості журналів категорія «усі жінки» надалі звужувалась до «жінки, як матері, дружини та господині» [9, с. 1], «свідомо люблячої та розумної матері-сім'янинки», яка належить до «середньої інтелігентної родини» [11, с. 1]], але, як з'ясувалося, таке обмеження було цілком виправданим. Незважаючи на велику конкуренцію у цьому секторі журналістики, тиражі журналів, які сучасники іменували «дамськими», сягали 150 тис. екземплярів [15, с. 367].

За відносно невисоку ціну (річна підписка на такий журнал коштувала 4-5 руб. на рік, окремий номер – 15-20 коп.) читачки отримували кожного тижня або двічі на місяць гарно оформлений журнал, який містив найрізноманітніші розділи – моди, літератури, домогосподарства, виховання дітей, рукоділля, гігієни, кулінарії та ін. Були й справжні видавничі знахідки. У листопаді 1907 р. С. З. Богельман почала видавати унікальний за форматом журнал «Женщина». Журнал складався із дванадцяти секцій (щотижня видавалося шість з них), кожна з яких мала свою назву – «Жінка-громадянка», «Жінка-дружина», «Жінка-мати», «Жінка-господарка», «Жінка-лікар» і т. ін., і уособлювала різні соціальні ролі жінки.

Що стосується змісту, то, як правило, одним із основних був літературний розділ, покликаний розважати читачку аудиторію. Дослідники відносять белетристику жіночих журналів до масової літератури, характерними рисами якої є естетична вторинність, невиразність індивідуально-авторських рис, тиражування художніх відкриттів письменників першого ряду [13, с. 6]. Утім, поряд з традиційними темами любові, родини, зради та самовизначення жінки, белетристика в окремих випадках пропонувала читачкам жіночої періодики помірковані феміністські ідеї (оповідання С. Гусева-Оренбурзького «Борьба», С. Заречної «Диалоги» та ін.).

Взагалі на початку XX ст. у «дамських» журналах спостерігається збільшення матеріалів з «жіночого питання», зокрема жіночої освіти, праці, правового становища жінки. Так, у програмі «Журнала для женщин» передбачались «статті з питань правового, морального та сімейного становища жінок; висвітлення жіночих пекучих питань нашого часу» [12, с. 1]. Журнал виконав свою обіцянку, публікуючи статті про становище жінок у різних країнах світу («Пробуждающиеся рабыни. Итальянская женщина») та хроніку жіночого руху в Росії та за кордоном. У журналі «Жінка» в секції «Жінка-громадянка» пропонувались статті про видатних жінок (С. Ковалевська, Г. Бічер-Стоун), праці європейських учених з «жіночого питання» (Б. Ф. Брандт, А. де Морісьє), відомості про жіночий рух в Росії (Положення та Програма Першого Всеросійського жіночого з'їзду) та ін.

У зазначених журналах широкий спектр питань був представлений більш-менш рівномірно, але зустрічаються і виключення. У журналі «Мир женщины», було заявлено про те, що його редакція бажає з усіх сторін висвітлити життя сучасної жінки, у тому числі «її діяльність на арені суспільного життя, її завоювання та прагнення у цій області» [11, с. 1], модний та рукодільний розділи займали більшу частину сторінок. Щодо

«жіночого питання», то відомості про нього зосередились у невеликих рубриках «Жіночий рух в Росії» та «Жіночий рух за кордоном».

Натомість «Женское дело» відводило новинам мод лише кілька сторінок. Найбільш яскравим відділом журналу був публіцистичний, у межах якого йшло всебічне обговорення «жіночого питання»: його вирішення на урядовому рівні (автор підписався «И. П. » «Права русской женщины в Государственной думе»), розвиток у суспільній думці (С. Заречная «Неомальтузианство и женский вопрос»), проблеми жіночої освіти (автор підписався «Старый педагог» «Воспитание и половой вопрос»), родини та браку (Эль Б. «Экономический фактор в браке»).

Такі розбіжності у структурі журналів, в акцентах, які розставляли їхні редактори, не змінюють їхньої типологічної приналежності до так званих «дамських» журналів. Як зазначають історики журналістики, періодичні видання не завжди зберігають «чистоту типу» [4, с. 10], «чіткість та визначеність напрямку» [6, с. 53]. Навіть в одному органі друку окремі розділи, наприклад, белетристика та публіцистика, можуть різнитися за спрямуванням. Тим більші відмінності спостерігаються в різних журналах, особливо коли вони декларують дотримання принципу універсальності інформації. Водночас можна виділити кілька маркерів, які дозволяють не помилитися і визначити жіночий журнал як універсальний «дамський».

Подібно до «модних» видань, «дамські» журнали пропонували велику кількість додатків – викрійки, альбоми рукоділля, самовчителі крою та шиття, річні підшивки журналів для дітей, книги російських та зарубіжних авторів.

Ще одним із маркерів традиційного «дамського» типу видання є рубрика інтимних порад (наприклад, «Бесіди іграшкової маркізи» в «Журнале для хозяек», «Интимные беседы Принцессы Грезы» в «Журнале для женщин»). Основною темою бесід відповідних рубрик була любов, стосунки між чоловіками та жінками. На думку О. О. Симонової, уважне знайомство із матеріалами, поданими в таких рубриках, дозволяє зрозуміти цінності, що пропонуються жінкам сучасним суспільством, а також стратегії, які вони використовують для досягнення успіху в патріархальному суспільстві [13, с. 8]. У цілому з цим твердженням можна погодитись, але в окремих випадках поради «інтимних співрозмовників» виходили за межі загальноприйнятих норм і передбачали руйнування гендерних стереотипів, зокрема, йшлося про «свободу любові», право на пошук найкращого партнера навіть після укладення шлюбу. Такі пропозиції підтверджувалися авторитетом радників: так, «Журнал для женщин» запросив вести рубрику відому російську письменницю, яка сховалась під псевдонімом «Принцесса Греза» (Анна Мар).

Іноколи від спілкування на сторінках журналу видавці переходили до спілкування наживо. 21 лютого 1916 р. «Журнал для жінок» запросив до редакції читачок для ознайомлення їх із так званою «Чарівною скринєю» (винаходу для приготування їжі). Під час огляду цього пристрою редакція одночасно розповідала відвідувачкам про плани та завдання журналу, а за

столом, коли запрошені куштували приготовлену таким чином їжу, виникла ідея створення клубу читачок «Журнала для женщин».

Отже, на початку ХХ ст. «дамський» «літературно-громадський», «сімейний» журнал набуває універсального характеру, публікуючи різнобічні матеріали – від модних новин, зразків рукоділля та літературних новинок до статей з «жіночого питання», зокрема, становища жінки в родині, жіночої освіти, праці, правового статусу жінки, жіночого руху в Росії та за кордоном. Утім, визначаючи приналежність журналу до універсального типу, слід враховувати і його спрямування. Деякі журнали тяжіли до подання розважального та практичного матеріалу, наближаючись до «модного» видання, інші більш уважно ставилися до висвітлення теми «жінка-громадянка», долучаючись, тим самим до феміністського дискурсу.

На початку ХХ ст. провідником феміністських ідей виступали жіночі літературні та громадсько-політичні журнали. Щорічник «Первый женский календарь» (СПб., 1899 – 1915), журнали «Женское дело» (СПб., 1899–1900), «Женский вестник» (СПб., 1904–1917), «Союз женщин» (СПб., 1907–1909), «Женская мысль» (К., 1909–1910) презентували нове світосприйняття, спрямоване на зміну традиційних гендерних відносин. Як зазначалося в першому номері одного із них: «Жіночий вісник», наполягаючи на необхідності рівності жінок із чоловіками, по можливості буде прагнути виявити ті умови, за яких... одвічна боротьба між обома статями може бути, якщо не зовсім знищена, то хоча б значно зменшена...» [8, с. 2].

«Ідейні» жіночі журнали визначили власні специфічні теми – новини жіночих організацій, участь жінок в економічному та політичному житті, боротьба з проституцією, міжнародна жіноча хроніка, бібліографія та статистика про жінок та ін. Відсутність або невелика кількість ілюстрацій компенсувалась гостротою проблем, які обговорювалися. При цьому їх автори не просто фіксували окремі сторони «жіночого питання», а надавали детальний аналіз, часто дискутуючи з авторами інших газет та журналів.

Слід зазначити, що деякі із цих журналів були органами жіночих організацій: «Женский вестник» – створеної в 1905 р. Жіночої Прогресивної партії, «Союз женщин» – Союзу рівноправ'я жінок, і серед іншого, спрямовували свої зусилля на підвищення політичної та соціальної активності російського жіноцтва. Крім того, у 1914 р. виходив журнал для жінок-соціалісток «Работница». Однак вже на середину 1914 р. він був закритий, оскільки більшість членів соціал-демократичної партії вважала, що «жіноче питання» – це лише один із аспектів більш широкого соціального питання. Видання журналу відновилось лише у 1917 р., коли він став офіційним жіночим журналом нового суспільства.

Ще однією ознакою початку ХХ ст. стала поява журналів, які мали національне забарвлення. У 1911 р. жителя м. Фастів Б. Г. Рівлін подала київському генерал-губернатору заяву про бажання видавати в м. Київ російськомовний журнал під назвою «Еврейская женщина» [16, арк. 1]. Оскільки журнал так і не вийшов, важко сказати, наскільки вираженням мав

бути у ньому національний колорит. Утім, таку інформацію нам надають інші київські видання. Так, в одному із перших провінційних жіночих видань – художньо-літературному журналі «Красота» (Київ, 1908), літературна частина містила натяк на «малоросійське» походження журналу: поряд з російськими авторами (О. І. Купрін «Наталья Давыдовна», Л. Андреев «Держите вора») друкувалися твори українських (І. Стефаник «Новость», переклад з української) та єврейських («Последняя надежда», переклад з єврейської) письменників. З 1916 р. у Києві розпочалось видання польськомовного журналу «Świat kobiecy» («Жіночий світ»), який до цього виходив у Варшаві. Універсальний за своїм змістом журнал, серед іншого, пропонував жінкам «Варшавську хроніку» та польську літературу. До того ж сама мова видання чітко окреслювала читачку аудиторію журналу.

Утім, справжні національні видання для жінок з'являються на теренах колишньої Російської імперії лише після Лютневої революції 1917 р. Влітку 1917 р. в Києві виходить часопис «Жіночий вісник», що був «рупором» Українського жіночого союзу. Журнал чимало уваги приділяє політичній ситуації в Україні (Кельвич З. «Політика Тимчасового уряду», З. К. Про інструкцію ген. Секретарятові»), вводить традиційну для жіночих журналів рубрику, присвячену жіночому руху за кордоном (Коломийченко П. «Становище жінки в Америці»), і, водночас, намагається з'ясувати суспільну роль саме українського жіноцтва. Зокрема, полемізуючи з Ковалевським, автором статті «Жіноче гетто», який писав про ворожість ідеології жінок українському молодіжному руху, кореспондент «Жіночого вісника» підкреслював роль української жінки у вихованні «наших корифеїв, тих великих патріотів, що діяльністю своєю принесли країні не менше користі, ніж діла славної пам'яті героїв минулих віків», говорив про те, що українська жінка «ціною величезних жертв та зусиль добила права вчитися», брала активну участь у політичному житті в 1905–1907 рр. [5, с. 17].

Таким чином, на початку ХХ ст. оформились основні типи жіночої преси: модні видання, педагогічні, наукові, науково-популярні, універсальні «дамські», громадсько-політичні (феміністські) журнали, кожен з яких мав свою читачку аудиторію. У ряді випадків різні за типом журнали наближались один до одного, але в будь-якому випадку зберігали певний набір специфічних рис. При цьому більшість журналів з часом еволюціонували, відкликаючись на запити своїх читачів. Зокрема, однією із провідних тенденцій розвитку жіночої періодики було підсилення публіцистичності ряду видань, зумовлене загальною лібералізацією суспільно-політичного життя.

На початку ХХ ст. найбільш популярними стали журнали універсального характеру, які прагнули висвітлити різні сторони життя жінки і орієнтувалися на найбільш масового читача – жінку із «середнього» класу, мати та домогосподарку. Водночас, поява інших типів журналів свідчить про зростання самосвідомості жінки, розширення кола її інтересів – від питань наукових до громадсько-політичних. В останньому випадку можна говорити про зацікавленість

феміністичними та соціалістичними ідеями, увагу до національного питання. Отже, вживаючи поняття «жіночий журнал» стосовно початку ХХ ст., слід розуміти, що воно є досить складним і включає періодичні видання різних типів та напрямків, яке об'єднує жіноча читачка аудиторія та затребувана цією аудиторією специфічна інформація.

Література

1. Беляева, Л. Н., Зиновьева, М. К., Никифоров, М. М. Библиография периодических изданий России. 1901–1916: В 4 т. Т. 1-4 / Издание Государственной публичной библиотеки имени М. Е. Салтыкова-Щедрина; Под общ. ред. В. М. Барашенкова, О. Д. Голубевой, Н. Я. Морачевского. – Ленинград, 1958–1961.
2. Библиография русской периодической печати 1703–1900 гг. (Материалы для истории русской журналистики) / Сост. и изд. Н. М. Лисовский. – Пг., 1915.
3. Влайкова, А., Левич, А. Годовщина нашего журнала // Начало: [Журнал Женского коммерческого училища Л. Н. Володкевич]. – 1909. – № 4. – С. 28-36.
4. Коломийцева, Е. Ю. Формирование женского универсального журнала в отечественной журналистике XVIII–XX вв.: история развития и типологические особенности: Автореферат дисс... докт. фил. наук / Кубанский государственный университет. – Краснодар, 2008. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://vak.ed.gov.ru/common/img/uploaded/files/vak/announcemem>. Доступ – 27.12.2010 р.
5. Л. Я. Кілька рядків // Жіночий вісник. – 1917. – № 2. – С. 15-19.
6. Махонина С. Я. История русской журналистики начала XX века: Учеб. пособие / С. Я. Махонина. – М., 2002. – 240 с.
7. На помощь матерям. – 1898. – № 1.
8. От редакции // Женский вестник. – 1904. – № 1. – С. 1-2.
9. От редакции // Журнал для хозяек. – 1912. – № 1. – С. 1.
10. От редакции // Летопись Вечерних высших женских курсов, учрежденных в г. Киеве А. В. Жекулиной. – 1914. – № 1. – С. 3-4.
11. 1-е ноября 1912 года // Мир женщины. – 1912. – № 1. – С. 1.
12. С Новым Годом! // Журнал для женщин. – 1915. – № 1. – С. 1.
13. Симонов, О. А. Массовая беллетристика в структуре женских журналов 1910-х годов. Автореф. дис... канд. фил. наук: 10.01.01 / Институт мировой литературы им. А. М. Горького. – М., 2004.
14. Сокольская, Л. В. Первые женские журналы для российских читательниц (конец XVIII – первая половина XIX века) / Л. В. Сокольская // Библиосфера. – 2006. – № 2. – С. 18-22.
15. Харрис Дж. Г. Русские дореволюционные журналы начала XX века / Дж. Г. Харрис // Доклады Первой Международной конференции «Гендер: язык, культура, коммуникация» (Москва, 25-26 ноября 1999 г.). – М., 2001. – С. 361-368.
16. ЦДІАК. – Ф. 295. – Оп. 1. – Спр. 320. Повідомлення київського губернатора про видання Рівлін Б. Г. свідоцтва в місті Києві журналу «Еврейская женщина» та його програмі. 21 лютого 1911 р. 1 арк.
17. ЦДІАК. – Ф. 295. – Оп. 1. – Спр. 393. Повідомлення київського губернатора про видання купцю Нудліну Е. І. свідоцтва на видання в місті Києві журналу «Курс воспитания для матерей» та його програмі. 24 серпня 1912 р. 2 арк.
18. Юкина И. И. Русский феминизм как вызов современности / И. И. Юкина. – СПб., 2007.

UDC 930.25(560):94(477.54)

Turkish Archival Sources: General framework and a case study for «Kharkiv»

Mehmet Fahri Furat

Mehmet Fahri Furat. Turkish Archival Sources: General framework and a case study for «Kharkiv». This article discusses a number of materials Turkish archives. The author gives an overview of the fund, which holds documents relating to the history of Kharkiv.

Keywords: Turkish archives, documents, Kharkiv.

Мехмет Фахри Фурат. Турецкие архивные источники: общие основы для тематического исследования «Харьков». В статье рассматриваются материалы ряда турецких архивов. Автор дает общий обзор фондов, в которых представлены документы, касающиеся истории Харькова.

Ключевые слова: турецкие архивы, документы, Харьков.

Мехмет Фахрі Фурат. Турецькі архівні джерела: загальні основи для тематичного дослідження «Харків». У статті розглядаються матеріали низки турецьких архівів. Автор дає загальний огляд фондів, в яких представлені документи, що стосуються історії Харкова.

Ключові слова: турецькі архіви, документи, Харків.

A document apparently insignificant may reveal the most valuable findings in historical research, just as the tiniest information. It might correct mistakes previously considered right, it might make an unpredicted contribution to ongoing work or it might remove a bias. Archives that are one of the major sources of social sciences and fulfill the important function of assessing and keeping the information and documents which concern the life of the state and of the nation, actually serve this purpose. They document and keep the documents concerning international relations. They help us uncover the usages, social structure, institutions of the time and the relations among these. The archives of the Ottoman Empire spread over an area where more than twenty four states were founded upon its disintegration, kept the records of these states over a period of almost five hundred years [51]. They are considered to be one of the archives which match this description the best.

The last three hundred years of Turkish history have been greatly affected by its political, diplomatic and military relations with Russia [52].

The Ottoman archives are the primary source of research in the field of Turkish-Ukrainian-Russian relations. Yet these archives have not been explored much especially by foreign researchers, until recently, mainly due to language problems and inadequate classification. The development of international relations and partnerships in the past years open the way for such works. This article will briefly present the archives keeping the documents concerning Ottoman-Russian-Ukrainian relations, starting with the Prime Ministry Ottoman Archive and the research methods to be used by Russian and Ukrainian researchers in these archives. An example of Ottoman archive survey will follow, with the presentation of summarized documents which can be found in the Ottoman archives concerning Kharkiv, the second largest Ukrainian city.

Archives have been of great value in every period of Turkish administration and cultural life. It is well known that one of the civilized nations of the Middle Ages, Turkish Uyghur's (745–840) had cities with rich libraries, government agencies, notaries, customs agencies, courts and archives keeping records of official correspondence [10]. The tradition of record keeping was consolidated with the Islamization of the Turks. All of the written material pertaining to state affairs was kept meticulously since then. This tradition can be found in Seldjukids and other Muslim Turkish states [43]. Anatolian Seldjukids had rich libraries and archives keeping official records.

Ottoman documents were recorded and carefully kept in given books (*defter*) so as to be found easily when needed, since the beginnings of the empire. Few archival documents and material remain from the first 150 years of the Ottoman State [45]. The Mongol invasion, the destruction of the Palace of Bursa, the fights for the throne of the interregnum, wars, disasters are among the reasons for this scarcity. A concentration of documents starts in the Ottoman archives after the conquest of Istanbul. Concentrated and regular archival material is found from Kanuni Sultan Suleiman's reign on (1520–1566), coinciding with the stabilization of the state, the maturation of the institutions, and the end of the fights for the throne [47].

With the Tanzimat (Imperial Edict of Reorganization, 1839), the bureaucratic structure of Ministries increased the production of paperwork, thus the number of documents following that era is very high [1]. It should be kept in mind that archives were kept then for bureaucratic reasons, and were not open to the public or to researchers.

Despite the existence of the archival tradition from the early period on, the first archiving enterprise with a modern understanding started after Tanzimat with Sadrazam Mustafa Reşit Pasha in 1845. Mustafa Reşit Pasha got the documents of the three main institutions of the central organization of the Ottoman Empire (*Divân-ı Hümayun*, *Bâb-ı Defter-i* and the *Bâb-ı Âsafî* (*Bâb-ı Âlî*)) aggregated and laid the foundation of the *Hazine-i evrak* (treasury of records/documents) that is the base of the Prime Ministry Ottoman Archive. With the transformation of the public institutions following Tanzimat, the paperwork of institutions such as *Şûrâ-yı Devlet*, *Hazine-i Hassa*, Ministries of Finances, Foundations, Public Works, Trade, Forestry are also found in this archive [9].

The richest archive today in Turkey is Prime Ministry Ottoman Archive. Prime Ministry Ottoman Archive which contains today over hundred million historical documents, has a collection of documents which are of interest to the whole world due to public relations with Asian, European, African and American states. All of the archival material held in the Prime Ministry Ottoman Archive is from the Ottoman era and almost all is in Ottoman Turkish. Some documents are in French for the major part, and other various languages such as Arabic, Persian, Russian and English. The Prime Ministry Ottoman Archive also contains material such as maps, plans, projects, sketches, albums, photos and newspaper collections.

It is quite important for the researchers to learn about the Ottoman bureaucratic system, the state organization, public institutions, their functions and mechanisms, and their historical evolution, in order to grasp the archival material kept at the Prime Ministry Ottoman Archive and its contents. Otherwise, it is difficult to reach and understand the real meaning of the documents [44]. It is thus useful to know where to find the documents related to the topic to be studied, which procedure the document was produced through. The Ottoman archives periodically publish guides to the archives, in this regard. The last one dates from 2010.

Historical Collection of the Turkish General Staff, the *Genelkurmay Harb Tarih Arşivi*, now usually referred to as the *Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı*, or *ATESE* [56]. The foundation of the *ATESE* archive which contains precious documents pertaining to Turkish military history was laid with the order to create a "War History Department" which would collect the war records of the divisions, in order to write the history of Dardanelles and the First World War, based on trustworthy sources and documents, on 11 April 1916 [60]. The branch was founded in Istanbul and the Ottoman military history archive immediately started to be put together. The history of wars preceding Dardanelles and the World War was added to the list of wars to study. The war records, document folders and reports pertaining to Crimean, Serbian-Montenegro, Ottoman-Russian, Turkish-Greek, Turkish-Italian and Balkan wars were added to the archives. The "War History Department" continued its work under the Republic. It went through several legal adjustments and its denomination was changed to *Genelkurmay ATESE ve Denetleme Başkanlığı* in November 2004.

The earliest documents in the archive date back from the Crimean War in 1853–1856. It contains various collections of documents pertaining to battles, campaigns, intelligence and logistic support, of great value for researchers who study Ottoman-Russian-Ukrainian military history and relations. These are:

1. Ottoman-Russian War (Crimean War) (1853–1856)

This collection contains 18,400 documents covering the period between 14 April 1849 and 18 August 1870.

2. Ottoman-Serbian-Montenegro War (1875–1877)

3. Ottoman-Russian War (1877–1878). This collection has a seven volumes catalogue, with 37,019 documents covering the period between 17 May 1833 and 24 March 1885.

4. The Ottoman-Greek War (1897)

5. Ottoman Civil Incidents (1896-1914)

6. The Ottoman-Italian War (1911-1912)

7. The Balkan War (1912-1913) collection contains 902,800 documents covering the period between 21 December 1909 and 25 November 1922.

8. The First World War (1914-1918)

This collection contains 3,671,470 documents covering the events between 20 March 1913 and 5 April 1923.

9. The Independence War (1919-1922) catalogue has 21 volumes of 1,996,694 documents covering the years 1913-1927 [59].

The archive also has a substantial maps and photos collection. The access to the archive is reserved to graduate students and academics and requires the knowledge of Ottoman Turkish.

The archives of the Hilal-i Ahmar Cemiyeti, Turkish Red Crescent Association contains historical documents capable of shedding light onto the Turkish and World histories, due to the function and liabilities of this association during war times [55]. The archive contains approximately 1500 boxes of documents mostly in Ottoman Turkish and French, dating from the foundation of the Turkish Red Crescent in 1868 to the Alphabet Reform (1928) (aid and patient reports, prisoner letters and correspondences, prisoner lists), 550 books (hospital correspondence, protocol, quarantine and communication books) and approximately 300,000 prisoner cards belonging to Turkish and foreign prisoners of the Balkan and World wars. The classification of these documents started in 2007. The classification of the documents pertaining to 1868–1911 (up to the Balkan wars) and the translation of some documents from the 1868–1928 era are completed. The archive also contains visual material (maps, postcards, photos) [49].

General Directorate of State Archives and Republican Archives was founded in 1976. It is in charge of the scientific and technical work and the monitoring necessary to identify, keep, organize and assess the archival material found in the institutions and agencies [48].

The Republican Archives contains documents pertaining to War of Independence, Government of the Assembly and the Republican era. Classified documents which are older than thirty years are put at the disposal of researchers. All documents of historical, legal, administrative, political, economic and cultural content and of interest for the Turkish state and nation are classified in catalogues and available for research. Some of these are: bills of law by governments, passing of regulations, codes related multiple ministries, cases of naturalization and denaturalization, nominations of governors, ambassadors and generals, appointments of honorary consulates, employment of foreigners, associations, border incidents, illegal publications, remissions of punishment, international agreements; letters and written documents sent by people and by foreigners to the prime minister and to his office.

The Tahrir registers at the General Directorate of Land Registry and Cadastre Kuyûd-ı Kadime Archive are one of the most valuable collections of

the Ottoman Archives. Tahrir registers are a unique source of detailed statistics on the social, demographic, economic history of the Ottoman Empire. When the Ottomans conquered a place, they sent an “emin” to the area to investigate and record the population and their sources of revenue in detail. They had a different population and revenue registration book for every sanjak. If the tax sources of an area changed in time, the operation of tahrir was renewed every 10, 20 or 30 years [3].

Tahrir Registers are official records of the Ottoman state that both local and foreign historians value. These records contain information concerning almost thirty states of the present day from the Balkans to Caucasus, and to Persian Gulf [53]. The 1100 tahrir registers found at the Ottoman archives, covering the years between 835-1300/1431-1882 are part of a series of 2322 books which are at the General Directorate of Land Registry and Cadastre in Ankara [54]. Tahrir registers are named either Mufasssal, İcmal, Evkaf, Ruznamçe, Cebe, Mustahfazat, or Derdest.

Şer'iyye Registers are Ottoman court records under shari'a law. The şer'iyye registers are no doubt primary sources of Ottoman history.

Registers contain official correspondence between judges and the central state, people's complaints and petitions, ferman and decisions considered as legal arrangements of the provincial administration, and more importantly court decisions which reflect the social and economic life of the area. Without inspecting these registers, it is not possible to properly unveil the Ottoman state's political, administrative and social history. Şer'iyye registers are a valuable source to identify the names of places all over the Ottoman country and even names of neighborhoods. Şer'iyye registers also contain important information concerning the military. When the Ottoman army went on expedition, the Anatolian, Rumeli beylerbeyi and the sanjak beyleri were sent written orders as well as the judges, in order to gather supplies of food, ship, horse, rowers, carriages, ammunitions and alike needed by the army. The enemy and the reason of the expedition were described in the written orders sent, and the fetva of the Şeyhülislam was mentioned to get the people believe in the necessity of the war. It is thus possible to find detailed information on the Ottoman war history from the XVth century on, in the orders addressed to judges, which can usually be found at the end of the şer'iyye registers*.

Şer'iyye registers were kept regularly from the first half of the XVth century on, until the first quarter of the XX-th century. More than 10,000 of these books remain [46].

A major part of these books can be found at the National Library in Ankara. These are catalogued under the name of Şer'iyye Sicilleri (Şer'iyye registers). Apart from those in Ankara, some Şer'iyye registers are kept in the İstanbul Müftülüğü Şer'iyye Sicilleri Arşivi.

* Şer'iyye Sicillerinin Eski Türk Kültürü Açısından Arz ettiği Önem, <http://os-ar.com/print.php?sid=80>

Many services throughout the country, like religious services, water in cities and towns, bridges, cemeteries, roads, health services, education services, social services which are provided today by ministries, municipalities and private administrations were provided by foundations under Ottoman rule. So to speak, archive documents are valuable not only for foundations law, but also in respect to the Ottoman history, culture and social life [57]. The major archive for the documents constituting the legal base of foundations (from Seldjukid, Beylikler, Ottoman and Republican eras) is the Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıf Kayıtlar Arşivi.

Even though most documents related to foundations can be found at the Vakıf Kayıtlar Arşivi, some vakfiye and similar documents were either transferred to other institutions in their course for various reasons (Prime Ministry Ottoman Archive, General Directorate of Land Registry and Cadastre, Topkapı Palace Museum and Süleymaniye Library etc.), gotten hold by private individuals, or even brought abroad into private collections or museums.

Vakıf Kayıtlar Arşivi contains today 2370 vakfiye and registry book. These books contain 27,021 vakfiye and similar documents. Almost all of the vakfiye and similar documents have been transliterated into Latin alphabet, and the remaining is in process. The Vakıf Kayıtlar Arşivi which is used by many researchers from across the world will be available over the internet once the uploading of the documents is completed [50].

Turkish or foreign real and legal persons who want to research, investigate or sample archival material older than thirty years at the General Directorate of State Archives or other archives open for research, shall file the "Application Form to Conduct Research at the State Archives and Taahhütname" and apply either directly to the archive in question, or to Turkish embassies or consulates abroad through mail or in person. Applications in Turkey will be considered within two work days by the ministry or institution that the archive in question is affiliated with. It shall take up to thirty days for applications abroad. Applications to the archives of Turkish General Staff (ATESE) shall be considered within thirty days. Research requests in archives may be accepted as is, restricted or rejected.

Documents which are damaged or not yet classified cannot be used. Yet, they can be consulted under special circumstances under the supervision of authorized personnel. Researchers can use the material pertaining to their topic but they cannot reserve all the archival material of relative topics to their name. Turkish or foreign researchers are liable for providing a copy of the publication which is the outcome of their research to the related archive administration. Foreign researchers are also liable of providing a copy to the Ministry of Foreign Affairs*.

* Devlet Arşivlerinde Araştırma ve İnceleme Yapmak İsteyen Türk ve Yabancı Uyruklu Gerçek veya Tüzel Kişilerin Tâbi Olacakları Esaslar Bakanlar Kurulu Kararı:31.1.2002-2002/3681 Resmî Gazete:1.3.2002/24682

KHARKIV** IN TURKISH ARCHIVES*** DOCUMENTS IN OTTOMAN ARCHIVES****

1. About the cruel treatment of our prisoners in Kharkiv, their denial of the slanders and their defense [39].

2. Deciphered message by Delegate Galib Efendi giving the news received by the Russian Consul in Bucharest about the victory of Russians over France and stating that the answer to Admiral Çiçakof's letter concerning the Kharkiv event is attached [33].

3. Imperial order (ferman) to the district governor by Sadrazam Hurşid Paşa concerning the news received by his chamberlain (kethüda) in Bucharest Galib Efendi of the victory of the Russians over the French, stating that the letter sent by Galib Efendi to Çiçakof about the Kharkiv event was answered and that it is attached [14].

4. Proposal (motion) sent by İpsalalı Ahmed Paşa in charge of sending the prisoners in Russia to the Ottoman territory, to the Sadrazam, including details about the misdoings occurred in Valki, Kharkiv and the killing of Muslim prisoners [26].

5. A copy of the letter sent to Admiral Çiçakof about the investigation of the assault of the Muslim prisoners settled at an eight-ten hours distance from Kharkiv and the killing of many of them [40].

6. Letters by Sadrazam Hurşid Ahmed Paşa referring to consulting the Ambassador İtalenski in Istanbul, even though "Sadaret Kethüdası" Galib Efendi complained to Çiçakof about the kidnapping of two Muslim girls in Kharkiv by Muscovites, their rescuing by about thousand prisoners settled there upon their calling for help, the firing by the local armed forces resulting in the killing of about five hundred of them [36].

7. Cypher message by Galib Efendi about the news of the kidnapping of two Muslim girls by Russian soldiers in Kharkiv, the attempt by Muslim prisoners to rescue them, the firing by Russians and the killing of more than five hundred Turkish prisoners [21].

** In Ottoman Turkish, vowels are not used in writing, only consonants are written. This makes it difficult to read, especially proper names and names of places. Also as communication means were limited, it was impossible for writers not to make mistakes when writing proper names of subjects thousands kilometers away. Thus, the word Kharkiv written with the sole consonants H/R/K/V can be found written as Harkof, Harkova, Harkov, Harkav in Ottoman documents. Researchers who consider research in Ottoman archives need to assess all these alternative ways of writing/reading in their work. All alternatives have been considered in our work, when surveying documents.

*** The listed documents from Ottoman Archive have been presented in Archival exhibition "Travel Back in Time", 16-20 December 2010 in Kharkiv, by the permission of Ottoman Archives of the Turkish Prime Ministry.

**** T. C. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (hereafter will be cited as BOA) (Ottoman Archives of the Turkish Prime Ministry).

8. Kaime sent by Sadrazam Hurşid Paşa to the district governor concerning the details of the massacre of the Muslim prisoners in Kharkiv and the appropriate line of conduct [27].

9. Letter by Sadaret Kethüdası Galib Efendi stating that Voyvoda İskerlet confirmed the event in Valki town in Kharkiv, that he approves the statement of Sarıgöllü Ahmet Bey, and that he sent a copy of the letter of complaint sent by our prisoners in Valki to the governor of Kharkiv, and the statement of Ahmet Bey [31].

10. A copy of the letter sent by some Muslim prisoners settled in Valki town, Kharkiv to the governor of Kharkiv, about the killing of the other Muslim prisoners, acquired by Ahmed Paşa and sent to Sadaret [16].

11. Letter sent by Sadrazam Hurşid Paşa to the district governor about the necessity to correspond with the ambassador and the necessity for the ambassador to write to Russia to ask the appointment of a Russian officer, to investigate the killing of the Muslim prisoners in Kharkiv, despite the appointment of "Murahhas-ı Salis Abdülhamid Efendi" [14].

12. About the handing of a document by the translator Fonton stating that the Russian ambassador communicated the notification about the execution of the Russians who got involved with the killing of the Muslim prisoners in Kharkiv, as a retribution [20].

13. About the need for the retribution of the execution of the Muslim prisoners in Kharkiv [41].

14. About the declaration of martial law in the regions of Petersburg, Kharkiv, Hocabey, Kefe and Warsaw and the accompanying of the emperor by two Cossacks since the civil incident which caused deaths and injuries among people [29].

15. The Repeal of the temporary governorates of Petersburg, Kharkiv and Hocabey [42].

16. About the reading of a speech by the pontiff of Kharkiv before the Russian Emperor [22].

17. Telegram sent by Kalast Paşa Ranipaç to the Ministry of Interior on behalf of laborers named Mahki, Nikolayev, Kharkiv Gerson, Gozleva, stating their intention not to return to their village and even to take their family away in case the director of the Hodiçor district is not granted a lasting office [30].

18. About the notification of Taygan Şehbenderliği that the "Yujniy Kiray" newspaper of Kharkiv releases publications harmful to the Ottoman State [15].

19. Expressing that the "Youzny Kray" newspaper lately shows sympathy to the Armenian problem, tries to discredit Ottoman officials, that the local administration in Kharkiv does not care about the affairs concerning the Consulate and acts slowly, that the translation of the latest article named "Turkey" which appeared in that newspaper is sent, that in this part of Russia articles are controlled before publication, that this kind of articles should be stopped using this practice [12].

20. About the authorization of the transit of the Arabian horse bought to improve the horse breed at the stud farm of Kharkiv city under the supervision of Grandük Nikola Petroviç, the cousin of the Russian emperor [38].

21. About the authorization of the transit of an Arabian horse bought to improve the horse breed at the big stud farm located in Kharkiv, Russia [17].

22. The article which appeared in Novie Vremya newspaper concerning the assault of the Volga Bank in Kharkiv [28].

23. Telegram by the governorate of Aynaroz requesting the investigation of the death of Dmitri son of Yovan of Kharkiv town, Russia, who died at the monastery of Rosko and who has a Russian passport [35].

24. Decoration of Kravz who went from the Consulate of Sofia in Germany to Kharkiv, with an Ottoman medal of third rank [23].

25. Travel allowance of the Consul of Kharkiv Rumi Bey [32].

26. Petition by nine Ottoman officers held prisoner in Kharkiv, Russia [34].

27. Request by Fatma Hanım living in Üsküdar of information about her son Ahmed Raci Efendi who is held prisoner in the Military Hospital of Kharkiv Russia [19].

28. Appointment of the Consul of Kharkiv, Ukraine Ruhi Bey [18].

29. About the decoration of Ruhi Bey with the (Kharkiv Şehbenderi) Mecidi Medal [25].

30. The exchange of the Ottoman war prisoners in Ukraine with the Ukrainian prisoners held by the Ottomans. The question of the travelling of the Ottoman Şehbenderi of Kharkiv Ruhi Bey to his place of duty [11].

31. A telegram originated from Petersburg about the occupation of Kharkiv by the Germans and their cruelty [24].

32. Request by the people of Atina town and various villages in the Hemşin area in the state of Trabzon, of the reimbursement of their damages due to the confiscation of their workplaces and their belongings in various Russian states such as Varonis, Kharkiv and Horsun and cities like Heysen, Kersun, Bahçesaray, Sivastopol and Kiev [37].

Republican archive [2]

1. According to the last article of the treaty a delegation headed by Riza Nur will be sent to Kharkiv/Ukraine to sign the certificates [4].
2. The reason for carrying the center of the Republic of Ukraine from Kharkiv to Kiev is to reinforce industrial centers and to make administration closer to agricultural lands [6].
3. According to the treaty with Ukraine, determination of per diems for delegation of Kharkiv [7].
4. Providing political passports to the delegation led by Mayor Muhittin Bey on behalf of Istanbul Municipality for attending the technical Congress organised by Kharkiv Oblast Municipality [5].
5. Wishes of success to Mayor of Istanbul, Muhittin Bey in Kharkiv trip [7].

Literature

1. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1992. – P. 19.
2. *Başbakanlık T. C. Cumhuriyet Arşivi* (hereafter will be cited as BCA) // Republican Archives of the Turkish Prime Ministry.

3. Bayır Ö. Osmanlı Arşivi'nin Türk Tarihi ve Kültürü Açısından Önemi, Kürsü Dergisi, Eylül-Ekim. – 2009.
4. BCA, Tarih: 12/3/1922. – Dosya № 1482. – Fon Kodu: 30..18.1.1, Yer No: 4.52..18.
5. BCA, Tarih: 17/4/1927, Sayı: 5045. – Dosya № 112-50. – Fon Kodu: 30.18.1.1, Yer No: 24.24.8.
6. BCA, Tarih: 25/1/1934. – Dosya № 400-3233. – Fon Kodu: 30..10.0.0, Yer No: 221.489..5.
7. BCA, Tarih: 30/4/1922. – Dosya № 1533. – Fon Kodu: 30..18.1.1, Yer No: 4.55.9.
8. BCA. – Fon Kodu: 180.9.0.0, Yer No: 7.48.4.
9. Binark I. 1980. – P. 29-30; Çetin A. Başbakanlık Arşivi Kılavuzu. – 1979. – P. 1-2.
10. Binark I. Arşiv ve Arşivcilik Bilgileri, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi Dairesi Başkanlığı. – 1980. – P. 11.
11. BOA, Tarih: 03/10/1918. – Dosya № 2459. – Gömlek № 31. – Fon Kodu: HR.SYS.
12. BOA, Tarih: 03/5/1895. – Dosya № 2771. – Gömlek № 18. – Fon Kodu: HR.SYS
13. BOA, Tarih: 03/L /1227 (Hijri) (1812–1813). – Dosya № 1092. – Gömlek No:44335. – Fon Kodu: HAT.
14. BOA, Tarih: 03/L /1227 (Hijri) (1812–1813). – Dosya №1092. – Gömlek № 44335. – Fon Kodu: HAT.
15. BOA, Tarih: 03/Z /1312 (Hijri) (1894/1895). – Dosya № 379. – Gömlek № 62. – Fon Kodu: DH.MKT.
16. BOA, Tarih: 05/C /1227 (Hijri) (1812–1813). – Dosya № 980. – Gömlek № 41607/C, Fon Kodu: HAT.
17. BOA, Tarih: 05/L /1316 (Hijri) (1898/1899). – Dosya № 1266. – Gömlek № 94939. – Fon Kodu: BEO
18. BOA, Tarih: 05/Za/1336 (Hijri) (1917/1918). – Dosya № 49. – Gömlek № 104. – Fon Kodu: İ. .DUİT
19. BOA, Tarih: 08/8/1916. – Dosya № 2198. – Gömlek № 7. – Fon Kodu: HR.SYS.
20. BOA, Tarih: 08/Za/1227 (Hijri) (1812–1813). – Dosya No:999. – Gömlek No:41944. – Fon Kodu: HAT.
21. BOA, Tarih: 11/N /1227 (Hijri) (1812/1813). – Dosya № 988. – Gömlek № 41818/J, Fon Kodu: HAT.
22. BOA, Tarih: 12/Za/1310 (Hijri) (1892/1893). – Dosya № 274. – Gömlek № 112. – Fon Kodu: Y. .A. ..HUS.
23. BOA, Tarih: 13/B /1332 (Hijri), (1913/1914). – Dosya № 494. – Gömlek № 1332/B-26. – Fon Kodu: İ. .TAL
24. BOA, Tarih: 14/10/1918. – Dosya № 2459. – Gömlek № 80. – Fon Kodu: HR.SYS.
25. BOA, Tarih: 14/Za/1336 (Hijri) (1917/1918). – Dosya № 61. – Gömlek № 60. – Fon Kodu: İ. .DUİT
26. BOA, Tarih: 15/L /1227 (Hijri) (1812-1813). – Dosya № 980. – Gömlek No:41607/A. – Fon Kodu: HAT.
27. BOA, Tarih: 15/N /1227 (Hijri) (1812/1813). – Dosya № 1092. – Gömlek № 44330, Fon Kodu: HAT.
28. BOA, Tarih: 17/S /1324 (Hijri) (1906/1907). – Dosya № 501. – Gömlek № 138. – Fon Kodu: Y. .A. ..HUS.
29. BOA, Tarih: 19/4/1879. – Dosya No:132. – Gömlek № 49. – Fon Kodu: HR.TO.
30. BOA, Tarih: 20/6/1893. – Dosya № 538. – Gömlek № 76. – Fon Kodu: HR.TO.
31. BOA, Tarih: 21/N /1227 (1812-1813) (Hijri). – Dosya № 989. – Gömlek № 41821. – Fon Kodu: HAT

32. BOA, Tarih: 22/Ağ/1334 (Hijri), (1915/1916). – Dosya № 231. – Gömlek № 106. – Fon Kodu: HR.HMŞ.İŞO.
33. BOA, Tarih: 23/N /1227 (Hijri) (1812-1813). – Dosya № 1093. – Gömlek No:44358/B. – Fon Kodu: HAT.
34. BOA, Tarih: 24/4/1916. – Dosya № 2196. – Gömlek № 51. – Fon Kodu: HR.SYS.
35. BOA, Tarih: 25/S /1325 (Hijri) (1907/1908). – Dosya № 139. – Gömlek № 13848. – Fon Kodu: TFR.İ. .SL
36. BOA, Tarih: 26/N /1227 (Hijri) (1812-1813). – Dosya № 985. – Gömlek № 41693, Fon Kodu: HAT.
37. BOA, Tarih: 27/10/1915. – Dosya № 2394. – Gömlek № 41. – Fon Kodu: HR.SYS.
38. BOA, Tarih: 28/N /1316 (Hijri) (1898/1899). – Dosya № 9. – Gömlek № 1316/N-3. – Fon Kodu: İ. .RSM
39. BOA, Tarih: 29/Z /1227 (Hijri) (1812-1813). – Dosya № 1007. – Gömlek No:42300. – Fon Kodu: HAT.
40. BOA, Tarih: 29/Z /1227 (Hijri) (1812-1813). – Dosya № 1093. – Gömlek № 44372/A, Fon Kodu: HAT
41. BOA, Tarih: 29/Z /1227 (Hijri) (1812-1813). – Dosya № 1093. – Gömlek № 44372/A. – Fon Kodu: HAT.
42. BOA, Tarih: 31/8/1889. – Dosya No:343. – Gömlek № 42. – Fon Kodu: HR.TO.
43. Bulgaristan'daki Osmanlı Evrakı, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri. – 1994. – P. 7.
44. Çetin A. 1979. – P. 5.
45. Çetin A. Türkiye'de Arşivciliğin Tarihi Gelişimi. – 2005. – P. 7
46. Denktaş M. Şer'iyye Sicil Defterleri'nin Sanat Tarihi Araştırmalarındaki Önemi (Kayseri Ölçeği) // Erciyes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi SBE Dergisi. – 2005/1. – P. 52.
47. Halaçoğlu Y. Osmanlı Devleti'nde Arşivcilik, XIII. Türk Tarih Kongresi, II. Cilt, 20. – P. 87.
48. <http://www.devletarsivleri.gov.tr/Forms/pgArticle.aspx?Id=2D0089B4-48DA-4613-AC59-BAE112593667>
49. <http://www.kizilaykutuphane.org/arsiv.php>
50. http://www.vgm.gov.tr/01_VakıfKayıtlarıArsivi/001_VakfiyeArsivi/vakfiye.cfm
51. İnalçık H. Uluslararası Türk Arşivleri Sempozyumu 17-19 Kasım. – 2005; Başbakanlık T. C. Devlet Arşivleri. – 2005. – P. 38.
52. Kurat A. Türkiye ve Rusya, Kültür Bakanlığı. – Yayınları, 1990. – P. 5.
53. Kurt Y. Tapu tahrir Defterleri ve Bunların Yayınlanması Hakkında, I. Milli Arşiv Şurası. – 1998. – Pp. 695-703.
54. Özel O. Osmanlı Demografi Tarihi ve Osmanlı Arşivleri // UTAS. – 2005. – P. 60.
55. Shaw S. J. – 2005. – P. 418.
56. Shaw S. J. Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Savaşı ile İlgili Arşiv Kaynakları // UTAS. – 2005. – P. 417.
57. Soysaldı H. M. Vakıfların Günümüzdeki Yeri ve Önemi // Fırat University Journal of Social Science. – 2002. – Pp.391-394.
58. Şer'iyye Sicillerinin Eski Türk Kültürü Açısından Arz ettiği Önem, <http://os-ar.com/print.php?sid=80>
59. Tetik A. – 2005. – Pp. 110-112.
60. Tetik A. Düinden Bugüne Genelkurmay ATESE Arşivi, UTAS-2005. – P. 108, (ATES Arşivi, Gnkur Bşk.lığı Harp Tarihi Başkanlığı Tarihçesi, K. 1. D. 5, F. 1-14).

III Международная осенняя студенческая школа «Историко-культурное наследие Еврорегиона Слобожанщина»

Труш Светлана, Старунская Анастасия

Круглі столи, конференції

С 12 по 18 сентября 2011г. в рамках развития приграничного сотрудничества между Украиной и Российской Федерацией состоялась уже ставшая традиционной III Международная осенняя студенческая школа «Историко-культурное наследие Еврорегиона Слобожанщина». Темой школы, приуроченной к 100-летию канонизации Святителя Иоасафа, стала духовная православная культура Еврорегиона Слобожанщина. Практически это вылилось во всестороннее и глубокое изучение феномена православной культуры на слободской земле (православная архитектура, памятники, живопись, идейная составляющая христианского вероучения, выдающиеся деятели православия).

Организаторами школы выступили исторические факультеты ХНУ имени В. Н. Каразина и Белгородского государственного национального исследовательского университета «БелГУ», Центр краеведения, Восточно-региональный отдел Центра памятниковедения НАН Украины и УООПиК, Харьковская областная станция юных туристов.

На торжественном открытии школы, состоявшемся в стенах исторического факультета ХНУ имени В. Н. Каразина, профессор Сергей Иванович Посохов, декан, подчеркнул традиционный характер школы – эффективной и плодотворной формы развития сотрудничества двух областей в рамках единого трансграничного региона. Действительно, за время своей трехлетней истории школа стала не просто историко-культурным проектом, она обрела статус международного молодежного форума, создавшего крепкие научные и дружеские связи между крупнейшими университетскими центрами Еврорегиона Слобожанщина.

За время обучения в школе участниками были прослушаны интереснейшие лекции по истории православной церкви, богословия, иконописи, музееведения, реставрационного искусства. Полученные знания существенно помогли студентам при подготовке экскурсионных маршрутов. Но главное – это практическая составляющая курса. За время школы ребята посетили главные православные центры Слобожанщины – Свято-Успенскую Святогорскую Лавру, Спасо-Преображенский собор в Изюме, Благовещенский кафедральный собор, Свято-Покровский

монастирь, Свято-Пантелеймоновский храм в Харькове. Кроме того, участники школы ознакомились с достопримечательностями города Харькова, а также посетили Национальный музей в Сковородиновке, посвященный жизни и творчеству выдающегося украинского философа-богослова Григория Саввича Сковороды.

Еще до начала школы студенты ХНУ имени В. Н. Каразина и Белгородского университета получили тематические задания с целью создания определенных трансграничных экскурсионных маршрутов, а именно: «Памятники церковной архитектуры Слобожанщины», «Памятники церковного искусства в музеях Еврорегиона «Слобожанщина» и методика их описания», «Монастыри Слобожанщины (паломнический аспект). Святые православия на Слобожанщине», «Выдающиеся церковные деятели Слобожанщины», «Центры православной народной культуры Слобожанщины». Домашние заготовки участников во время школы, с помощью ведущих специалистов по памятниковедению и богословию, получили законченный вид и были презентованы на закрытии школы, состоявшемся 18 сентября 2011 г. в конференц-зале Свято-Пантелеймоновского храма. Интересно, что каждый из маршрутов, популяризирующих историко-культурное наследие Еврорегиона Слобожанщина, имеет также и коммерческую направленность, что свидетельствует как о научном, культурном, так и о практическом, экономическом результате работы школы.

На закрытии школы студенты получили сертификаты участников, а также ценные подарки от организаторов.

Несомненно, III Международная осенняя студенческая школа удалась. Свидетельством тому стали как практические результаты – пять полноценных экскурсионных маршрутов по памятникам православной культуры Еврорегиона Слобожанщина, так и налаженные и укрепленные дружеские, научные и культурные связи между двумя университетскими центрами региона, создание общности научных интересов для интеллектуальных элит двух государств. Хочется верить, что конструктивный диалог будет и дальше способствовать эффективной реализации программы приграничного сотрудничества.

Круглий стіл «Євреї в етнічній мозаїці українських земель у XIX – XXI століттях»

Радченко Юрій, Чеботарьов Олексій

2 червня 2011 року у приміщенні Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна пройшов круглий стіл "Євреї в етнічній мозаїці українських земель у XIX–XXI століттях". Організаторами заходу виступили Студентське наукове товариство історичного факультету Харківського університету, Український Центр вивчення історії Голокосту (м. Київ), Східноукраїнська філія Міжнародного Соломонового університету (м. Харків). Круглий стіл відбувся за підтримки Центру співробітників та викладачів юдаїки у вузах «Сефер» (м. Москва, Росія).

У роботі круглого столу прийняли участь студенти, аспіранти, викладачі, наукові співробітники навчальних та дослідницьких установ Харкова, Києва, Луганська, Житомира.

Можна констатувати, що це був перший подібний захід, присвячений юдаїці, у стінах Харківського університету за його тривалу історію. Організатори столу мали за мету показати, що історія євреїв, які мешкали на території України є частиною українського історичного наративу.

Модераторами заходу виступили молоді дослідники історії українсько-єврейських взаємин аспірант кафедри історії України ХНУ імені В. Н. Каразіна Юрій Радченко та аспірант кафедри політичної історії НТУ «ХПІ» Артем Харченко.

Усього на круглому столі було заслухано 8 доповідей. Їх тематика вражала своєю різноманітністю та проблематичністю (як, до речі, і склад учасників - від студентів до людей з науковими ступенями). Не буде перебільшенням сказати, що з кожної окремої проблематики, якої торкалися доповідачі можна було б провести окремих круглий стіл, а то й конференцію. Що є ще одним підтвердженням необхідності розробки, такого наукового напрямку, як історія українського єврейства.

Засідання круглого столу почалося з вітального слова заступника декана історичного факультету з наукової роботи Вікторії Іващенко, яка акцентувала увагу аудиторії на завданні круглого столу – показати весь континуїтет єврейсько-українських відносин протягом більше, ніж двох століть.

Роботу круглого столу відкрив своєю доповіддю декан історичного факультету Східноукраїнської філії Міжнародного Соломонова

університету Костянтин Бондар. В есеїстичному роздумі на тему «Юдаїка у пошуках реальності», перший доповідач спробував охарактеризувати розвиток та основні проблеми українсько-єврейської історії після здобуття Україною незалежності. Доповідь К. Бондаря викликала жваве обговорення. Пролунало багато коментарів та запитань, які піднімали питання якості вітчизняної історичної науки та перспектив її розвитку, з урахуванням розробки теми поліетнічності української історії.

Доповідь директора Українського Центру вивчення історії Голокосту Анатолія Подольського була присвячена дослідженню проблем та перспектив сучасної історіографії історії Голокосту в Україні. А. Подольський привернув увагу до того факту, що сучасні розвідки з проблем історіографії та історії України не включають праць з проблематики Голокосту. Одночасно пан Анатолій був змушений зазначити, що виголошені у 2003 році Ярослава Грицака прогнози отримання істоїєю Голокосту статусу однієї з провідних тем українського історіописання протягом наступного десятиліття історія, не здійснилися в повній мірі. Не дивлячись на те, що в Україні з'явилася велика кількість якісних досліджень, кількість кандидатських та докторських дисертацій з проблематики геноциду євреїв в Україні не перевищує 10 показників. Доповідач констатував, великий внесок західних істориків у дослідження історії Голокосту в Україні. Також, А. Подольський торкнувся питання конфлікту історичних пам'ятей у сучасній Україні.

Викладач ХНУ імені В. Н. Каразіна Антоніна Скиданова виступила з доповіддю на тему «Торгівля єврейського населення у Харківській губернії у другій половині XIX – початку XX ст.». Авторка доповіді прийшла до висновку, що євреї грали провідну роль у торгівлі в означений період. Тема викликала велику дискусію, у якій були підняті питання гендерної та соціальної історії.

Аспірант кафедри історії України Луганського національного університету імені Т. Шевченка Михайло Гаухман виступив з доповіддю «Становлення єврейського національного проекту на Правобережній Україні (1903–1905 рр.)». Доповідач показав, які можливі варіанти вирішення «єврейського питання» в Україні на початку XX століття бачили єврейські політичні, культурні та релігійні діячі. Пан Михайло зміг виокремити бачення майбутнього єврейства у Російській імперії сіоністами, автономістами та релігійними єврейським діячам на українському Правобережжі, аргументуючи свої висновки, спираючись на репрезентабельну джерельну базу та західні методології дослідження національних проектів. Обговорення теми було зосереджено навколо хронології виникнення єврейського національного проекту та питань історіографії.

Викладач кафедри політичної історії НТУ «ХПІ» Ігор Дворкін сконцентрував тему своєї доповіді на висвітленні українських євреїв

XIX столітті на сторінках сучасних загальних праць з історії України. Дослідник стверджував, що більшість вітчизняних підручників з історії України, які вийшли після 1991 року, фактично повністю ігнорують єврейську проблематику. Доповідач констатував, що протягом останнього десятиліття в Україні почали з'являтися узагальнюючі праці з історії України (де єврейський наратив вписується в історію України. І хоча І. Дворкін наголошував на експериментальності своєї тематики, його аргументи були переконливими, а проведений аналіз був високо оцінений учасниками круглого столу.

Доповідь молодшого наукового співробітника Інституту історії України НАН України Оксани Булгакової була присвячена особистості українського дисидента єврейського походження Романа Корогодського. Виступ став нарисом життя та діяльності видатного шістдесятника. В аудиторії виникло багато запитань пов'язаних з походженням Р. Корогодського, його національною самоідентифікацією та сприйняттям його в дисидентському русі, зважаючи на національність.

Викладач Харківського художнього училища Олег Коваль у своїй доповіді окреслив перспективи арт-юдаїки у Україні та Харкові зокрема. Виступ був зосереджений на проблемах неприйняття українськими науковими та мистецькими спільнотами єврейського мистецтва. Єдиною панацеєю від існуючого стану автор вважає розробку арт-юдаїки, яка надасть їй дисциплінарної визначеності та пришвидшить її визнання.

Звешальною стала доповідь студента історичного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна Олексія Чеботарьова присвячена висвітленню контактів діячів Старої громади з єврейською інтелігенцією. Автор наголошував на унікальності прикладу співпраці еліт, адже вона була заснована на взаємному визнанні національних претензій. О. Чеботарьов, зауважив, що тематика є не розробленою в історіографії і учасник столу висловили сподівання, що виголошена доповідь стане одним з перших поштовхів у розвитку цього аспекту історії українсько-єврейських взаємин.

Не буде перебільшенням сказати, що круглий стіл став ще одним кроком для розвитку академічної юдаїки в Україні та Харкові зокрема. Матеріали доповідей круглого столу видані та розповсюджені бібліотечними установами України, Польщі, Росії. Організатори сподіваються, що в майбутньому захід стане лише першою цеглиною закладеною у фундамент українсько-єврейських студій у Східній Україні.

Круглий стіл «Історія читання – гендерний аспект»

Вовк Ольга

На сьогоднішній день в Україні спостерігається значний підйом гендерних досліджень, тобто таких, котрі мають дослідити соціальні ролі представників обох статей у тому чи іншому суспільстві в певний проміжок часу. Зростання інтересу до досліджень з указаної проблематики пояснюється насамперед об'єктивною ситуацією, котра склалася нині у нашій державі.

Як відомо, Конституція України (Ст. 24) гарантує рівні права та можливості чоловіків і жінок, рівність їх перед законом, має забезпечувати їх реалізацію у всіх сферах життя. Проте ці норми можуть бути ефективно впроваджені тільки за допомогою відповідних механізмів – законодавчих, інституційних тощо. Однією зі складових формування вказаних механізмів стало прийняття у 2005 році Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків». Цей крок був прогресивним для України, адже дав поштовх до роботи державних структур у сфері досягнення гендерної рівності (а саме здійснення гендерної експертизи чинного законодавства та проектів нормативно-правових актів, формування гендерної статистики тощо). Разом із тим, нажаль, Закон багато в чому був і залишається декларативним. Механізми забезпечення рівних прав та можливостей чоловіків і жінок поки що нестабільні і діють дуже повільно. Велика кількість населення ще не усвідомлює, та, відповідно, не сприймає адекватно необхідність та важливість впровадження ідей гендерної рівності в життя.

Проте тенденції, котрі мають місце в сучасній Україні, видаються надто загрозливими, щоб ними нехтувати. Це безпрецедентна розповсюдженість гендерних стереотипів у масовій свідомості, та відповідно, у рекламі та ЗМІ; прояви гендерної дискримінації на ринку праці; дванадцятирічний розрив у середній тривалості життя чоловіків та жінок і проблема «надсмертності» чоловіків; високий рівень насильства в сім'ї, поширеність торгівлі людьми, тощо.

Держава, котра прагне досягти статусу демократичної, соціальної та правової, повинна докласти усіх зусиль для викорінення цих ганебних явищ. Причому вирішення проблеми має бути комплексним, до нього мають бути залучені усі суб'єкти: держава, суспільство та кожна окрема особа. Безперечно, це надзвичайно важке завдання не можна вирішити без проведення попередніх наукових розвідок. Для осягнення усієї глибини проблеми, розуміння процесів виникнення та побутування гендерних стереотипів необхідно дивитися не тільки на «верхівку

айсберга» – сучасний стан українського суспільства – а й досліджувати причини виникнення вказаних проблем в історичній ретроспективі. У цьому ключі гендерний підхід до вивчення історії, етнології, культури видається надзвичайно перспективним – адже за допомогою нього можна більш ґрунтовно вивчити ментальність та суспільну психологію українського народу та провести історичні паралелі; вибудувати ефективні механізми інформування широкого загалу населення щодо ідей гендерної рівності та впровадження цих ідей; спрогнозувати результати впровадження ідей гендерної рівності та, за необхідністю, їх скоректувати. Тобто дослідження історії із залученням гендерного інструментарію може стати однією з ланок, якої не вистачає нині для досягнення реального, а не декларативного суспільства рівних прав та можливостей.

15 квітня 2011 р. у рамках роботи IV Міжнародного науково-практичного семінару «Розмаїття культур: історія і соціально-комунікативна природа Книги» було проведено круглий стіл «Історія читання – гендерний аспект». Співорганізаторами заходу виступили історичний факультет та Центральна наукова бібліотека Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. В його роботі взяли участь викладачі, аспіранти та студенти історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. В якості модератора круглого столу було запрошено М. С. Вороніну – фахівця у галузі гендерних досліджень, кандидата історичних наук, доцента Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Тематика доповідей, представлених у ході роботи круглого столу, була вельми широкою. Так, аспірантка А. Кудь звернула увагу присутніх на проблему жіночої освіти в Російській імперії у другій половині XIX ст. Як відомо, даний період ознаменувався значним збільшенням потягу прогресивного жіноцтва до отримання освіти, у тому числі вищої, проте суспільна думка з цього питання була неоднозначною. Авторка прослідкувала та проаналізувала основні напрями дискусії з приводу жіночої освіти, що велася в тогочасній російській пресі.

Аспірант С. Бондаренко у своїй доповіді розкрив роль книги у житті харківських студентів другої половини XIX ст. Автор розповів про інтереси, традиції та правила читання, котрі побутували у тодішньому студентському середовищі.

Аспірантка Л. Філіпенко висвітила шляхи становлення та розвитку жіночих журналів на теренах Російської імперії, розкрила особливості їх видання, розповсюдження, змін у тематиці тощо.

Студентка 4 курсу О. Вовк на матеріалі казок та етнографічних свідчень прослідкувала особливості гендерних відносин у традиційних суспільствах двох споріднених палеоазіатських народів – чукотського та коряцького.

Студентка 4 курсу Д. Шалигіна піддала гендерному аналізу німецькі молодіжні журнали першої половини XX ст. та виділила основні

компоненти гендерної політики Третього Райху як одного з механізмів виховання «справжніх арійців». Яскравий ілюстративний матеріал, представлений авторкою, підсилив емоційність виступу.

Усі доповіді відзначалися жвавістю, інформативністю та викликали конструктивну і плідну дискусію. Кожен із учасників круглого столу почерпнув для себе нові знання, отримав поживу для розуму, дістав натхнення для проведення подальших наукових пошуків в обраній галузі знань. Зважаючи на вищевикладене, можна сказати, що результати проведення круглого столу «Історія читання – гендерний аспект» мають не лише значну теоретико-пізнавальну, а й соціальну значущість.

Міжнародна конференція молодих учених «ХІ-ті Кирило-Мефодіївські читання»

Чистотіна Ольга

20 травня 2011 р. до Дня слов'янської писемності та культури в Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна було проведено вже традиційну Міжнародну конференцію «ХІ-ті Кирило-Мефодіївські читання». Співорганізаторами конференції виступили Центр болгаристики та балканських досліджень ім. М. Дрінова, Центр краєзнавства, історичний факультет Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна та Студентське наукове товариство історичного факультету. До участі у конференції оргкомітетом було відібрано 50 кращих тез студентів, аспірантів та молодих вчених із 17 вищих навчальних закладів України та Росії.

Конференцію було відкрито вітальними словами директора Центра болгаристики та балканських досліджень С. Ю. Страшнюка та директора Центра краєзнавства С. М. Куделка. На пленарному засіданні були заслухані доповіді В. Бескорсої, А. Смишляк, О. Чеботарьова та Є. Рогового.

В рамках конференції проводилась робота за двома секціями – «Історія духовної культури» (керівник – докт. філос. наук, проф. Г. Д. Панков) та «Політична історія слов'янських та православних народів» (керівник – канд. іст. наук, доц. О. О. Гоков). Розгляд актуальних питань сучасної славістики супроводжувався жвавою та конструктивною дискусією.

На секції, присвяченій духовній культурі православних народів, було заслухано доповіді з проблем історії релігії, культури та філософії. На секції політичної історії було порушено питання внутрішньої та зовнішньої політики слов'янських держав, економіки, ідеологій, міжнародних відносин тощо. За результатами голосування переможцями було визначено Чистотіну Ольгу (секція «Історія духовної культури», ХНУ імені В. Н. Каразіна) та Шуванова Андрія («Політична історія слов'янських та православних народів», ХНУ імені В. Н. Каразіна), друге місце на секції «Політична історія» посів Білоус Сергій («Політична історія слов'янських та православних народів», ХНУ ім. В. Н. Каразіна).

На заключному засіданні було підведено підсумки конференції, кращих доповідачів нагороджено грамотами і призами. За результатом проведення конференції підготована електронна публікація тез учасників.

В цілому, ХІ-ті «Кирило-Мефодіївські читання» виправдали свій статус престижної міжнародної конференції, де молоді вчені можуть апробувати свої наукові дослідження та долучитися до розгляду актуальних проблем історії слов'янських народів.

Круглый стол «Проблемы религии в античном и средневековом обществе»

Кныш Ирина

Двадцать пятого февраля 2011 года студенческим научным кружком кафедры истории древнего мира и средних веков «Ad fontes» был проведен круглый стол, посвященный проблемам религии в античном и средневековом обществе. Подобные научные заседания проводятся ежегодно в рамках работы СНО нашей кафедры. Организаторами круглого стола выступили куратор кружка, канд. ист. наук, доцент кафедры истории древнего мира и средних веков О. А. Ручинская и старосты – студенты 5 курса И. Кныш и Н. Олейник.

Основные проблемы, которые рассматривали участники круглого стола, касались наиболее спорных и неоднозначных вопросов идеологии античной и средневековой эпох.

Круглый стол открыла куратор кружка, канд. ист. наук, доцент Ручинская О. А., которая еще раз подчеркнула значение религии в

античное и средневековое время как важнейшего социального института, влиявшего на жизнь и деятельность человека.

Тематика заседания была в основном сосредоточена вокруг обсуждения определяющей роли христианской религии и церкви в общественной и культурной жизни, что составляет принципиальную особенность европейской средневековой культуры. Также было уделено внимание и религиозным представлениям древних греков, которые оказали существенное влияние на становление средневекового мировоззрения.

В первом докладе, с которым выступила студентка 4 курса Грубник Екатерина, были рассмотрены представления о смерти и загробном мире в Древней Греции в VI–V вв. до н.э. Автор отметила, что смерть в Элладе представлялась в образе Танатоса – крылатого юноши с погашенным факелом в руке, а также соотносилась с различными явлениями природы. После смерти душа отделялась от тела и отправлялась в подземный мир, который древние греки воспринимали как темное, мрачное место, наполненное бледными тенями, что были сходны с людьми, некогда жившими на земле. Е. Грубник отметила, что в подземный мир вели три дороги. У их распутия сидели судьи мертвых, которые выносили приговор душе: в Элисий, на Асфоделевы луга или в Тартар. По мнению докладчика, в древнегреческой традиции смерть имела двойственный характер. Ведь она понималась не только как конец жизни, но и как грядущее возрождение.

Последующие доклады были связаны с историей становления христианской церкви, ее влиянием на развитие средневекового общества. Роменский Александр (5 курс) в своем докладе «К вопросу о первоначальной иерархии Русской церкви (конец X в.)» основное внимание уделил следующим проблемам: 1) когда на Руси появилась церковная организация? 2) откуда она была заимствована; 3) какова была церковная иерархия и структура; 4) кто возглавлял Русскую Церковь. Было указано, что окончательное установление на Руси христианства относится к концу X в. Кульминацией религиозной реформы, начатой с крещения киевлян в 989 году, стало сооружение церкви Богородицы (989–996 гг.), которая являлась центром Киевской митрополии, основанной в 1037 г. Автор отметил, что исследователи выделяют три центра, откуда возможно была взята церковная организация: Византия, западные славяне, Болгария.

Докладчик считает, что личности первых митрополитов так же легендарны и загадочны, как и вся ранняя история Русской Церкви. Древнейшие списки митрополитов (Новгородская первая летопись) начинаются с Феопемпта; поздние источники упоминают Михаила, Леона, Иоанна. Митрополия «Росии» впервые упоминается в «Notitiae episcopatum» конца X в.

В следующем докладе, с которым выступила студентка 5 курса Шамшина Дарья, рассматривалось влияние христианской доминанты на символику и жизнь ритуального сословия в X–XV вв. Доклад автора был

посвящен особому символизму христианизированной культуры западноевропейского рыцарства как отражению моральных ценностей и психологических установок сословия в повседневных ритуалах, вещественных фетишах, бессознательной жестикуляции. Шамшина Д. прежде всего обращалась к вопросу парадигмального восприятия понятий символов и знаков в исторической антропологии, культурологии и философии с целью продемонстрировать их роль в объединении реального и воображаемого в ходе развития идеологии рыцарства. Полагаясь на примеры из нарративных источников, докладчик также представила аудитории анализ символического языка средневековых авторов, с XII в. ясно вмнявших рыцарству теологические трактовки даже геральдических знаков. В заключении автор отметила, что этот универсальный символический код церковных аллегорий выступал стратегическим конструктором как для рыцарской ментальности, так и для сознания социума Средневековья в целом.

Помимо традиционной христианской доктрины на круглом столе рассматривались и религиозные суеверия Западной Европы. Студент 3 курса Хрычев Сергей исследовал этот вопрос в рамках XI–XV вв. Автор доклада выделил религиозные суеверия из общего комплекса средневековых суеверий. Основными источниками для рассмотрения проблемы являлись «Светильник» Гонория Августодунского, «Беседы о чудесах» Цезария Гейстербахского и сочинение Фомы Кемпийского «О подражании Христу».

Автор доклада назвал доминирующие темы средневековых суеверий: страх конца света (страшного суда и апокалипсиса) и страх смерти. Докладчик подчеркнул, что именно страх смерти заставлял человека искать перед своей кончиной церковной и монастырской поддержки: одни оставляли щедрые легаты религиозным учреждениям, другие спешили принять монашество.

Важным источником доходов монастырей и одной из основ их влияния на народ были «чудотворные» мощи и реликвии святых. В магических целях вопреки их прямому назначению использовались и Святые Тайнства (святая вода и просфоры): обеспечения хорошего урожая и защиты от дурного глаза. В заключении своего исследования Хрычев С. отметил, что сложившиеся в средневековье суеверия были рождены многими факторами, среди которых следует выделить общественные бедствия, древние обряды, политическую обстановку и даже само христианство.

После выступления каждого докладчика были заданы вопросы уточняющего характера, которые нередко перерастали в оживленную дискуссию.

В завершении круглого стола были подведены следующие итоги:

- религия являлась одной из фундаментальных мировоззренческих основ жизни античности и средневековья;

- она имела влияние на межличностные, бытовые отношения и общественную мораль как в рамках античной и средневековой эпох, так и на дальнейшее развитие средневекового общества;
- до сегодняшних дней остается много неразрешенных проблем, исследование которых позволит глубже изучить особенности существования античного и средневекового обществ.

28-ма Міжнародна краєзнавча конференція молодих вчених

Єремєєв Павло

17 грудня 2010 р. у Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна відбулася 28-ма Міжнародна краєзнавча конференція молодих вчених, співorganizаторами якої виступили історичний факультет та Центр краєзнавства Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, а також Студентське наукове товариство історичного факультету. В роботі конференції взяли участь більше ста студентів, аспірантів та молодих вчених, що представляли 35 наукових та навчальних закладів України, Росії та Польщі.

На вступному пленарному засіданні з привітаннями учасників конференції виступили голова організаційного комітету, декан історичного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна, докт. іст. наук, проф. С. І. Посохов, заступник голови організаційного комітету, директор Центру краєзнавства, проф. С. М. Куделко, заступник декана історичного факультету з наукової роботи, канд. іст. наук, доц. Іващенко В. Ю., куратор студентської науки історичного факультету, канд. іст. наук, доц. Д. В. Миколенко, всесвітньо відома харківська художниця, засновниця премії імені А. Ф. Луньова Н. С. Вербук. Почесною грамотою був нагороджений проф. С. М. Куделко, під керівництвом якого останні 5 років студенти найбільш активно брали участь у краєзнавчих конференціях, що проводились на історичному факультеті ХНУ імені В. Н. Каразіна.

Після вступного пленарного засідання у холі історичного факультету відбулося відкриття фотовиставки «Подорож у минуле», що яскраво відобразила багатогранні україно-турецькі зв'язки. Засновник Центру турецьких досліджень у Харківському національному університеті імені

В. Н. Каразіна докт. іст. наук, проф. Мехмет Фахрі Фурат розповів учасникам конференції про фотографії, що були представлені на виставці, поділився своїми роздумами щодо перспектив розвитку Центру турецьких досліджень у ХНУ імені В. Н. Каразіна.

Робота конференції відбувалась в рамках дев'яти секцій, на яких головували авторитетні науковці, фахівці у відповідних галузях історичної науки. На кожній секції була визначена краща доповідь, автор якої отримував почесну грамоту, а також книги з призового фонду, до якого увійшли видання, презентовані на вступному пленарному засіданні. Переможцями на секціях стали:

Пудовкіна Ганна та Нємцев Сергій – секція «Археологія» (голова – канд. іст. наук Мизгін К. В.)

Гоманенко Олеся – секція «Велика Вітчизняна війна та інші війни в локальному вимірі» (голова – докт. іст. наук, проф. Волосник Ю. П.)

Любавський Роман – секція «Історія міста Харкова» (голова – докт. іст. наук, проф. Чорний Д. М.)

Булгакова Оксана – секція «Соціально-економічні аспекти локальної історії» (голова – канд. іст. наук Токарев А. М.)

Єремєєв Павло – секція «Історія релігії та церкви у краєзнавчих дослідженнях» (голова – докт. філософ. наук, доц. Панков Г. Д.)

Кушнар'ов Сергій – секція «Історія Слобожанщини» (голова – канд. іст. наук, доц. Журавльов Д. В.)

Єремєєва Катерина – секція «Проблеми регіональної ідентичності і формування образу регіонів» (голова – канд. іст. наук, доц. Іващенко В. Ю.)

Лискова Катерина – Секція «Регіональні проблеми історії культури» (голова - канд. іст. наук, доц. Павлова О. Г.)

Устименко Олександр – секція «Регіональні проблеми історії науки та освіти» (голова – канд. іст. наук, доц. Домановський А. М.)

На заключному пленарному засіданні відбулося нагородження переможців. Крім того, були вручені спеціальні премії. Премію імені Слюсарського отримав Рачков Євген, премію імені Луньова – Вовк Ольга.

В цілому, конференція, яка вже давно стала традиційною, підтвердила свій високий статус авторитетного наукового форуму, що дозволяє молодим вченим апробувати свої наукові досягнення в галузі регіональної історії та визначити перспективні напрямки подальших досліджень.

Теми магістерських дипломних робіт, захищених в 2011 році

Кафедра історії України

- Біловіцька Тетяна Федорівна. Сільське господарство України. Спроби реформ в перше десятиліття незалежності. Керівник диплому – доц. Майстренко В. С.
- Волкова Світлана Іллівна. Голод 1946–1947 років і українське повоєнне село. Керівник диплому – доц. Майстренко В. С.
- Дворніченко Карина Володимирівна. Пантелеймон Куліш: життя, творчість, громадська діяльність. Керівник диплому – проф. Наумов С. О.
- Єремєєв Павло Вікторович. Старообрядництво Харківщини в 1825–1855 рр.: чисельність, локалізація, склад. Керівник диплому – доц. Журавльов Д. В.
- Карпичко Руслан Іванович. Народний рух України (1989–1999 рр.). Керівник диплому – проф. Наумов С. О.
- Красноручський Сергій Леонідович. Київська наступальна операція 1943 року. Керівник диплому – проф. Наумов С. О.
- Криворучко Роман Андрійович. Укр. Греко-католицька церква наприкінці 80-х рр. XX ст. – на початку XXI ст. Керівник диплому – доц. Журавльов Д. В.
- Лапченко Анастасія Сергіївна. Геноцид укр. народу 1932–1933 рр. Керівник диплому – проф. Калініченко В. В.
- Леоненко Ігор Григорович. Політична діяльність С. Петлюри в 1918–1921 рр. Керівник диплому – доц. Майстренко В. С.
- Міцай Олена Владиславівна. Кобзарсько-лірницька традиція в Україні (поч. XIX-40-і рр. XX ст.). Керівник диплому – доц. Журавльов Д. В.
- Огарьова Юлія Сергіївна. Львівське Успенське братство (II пол. XVI–XVII ст.). Керівник диплому – доц. Журавльов Д. В.
- Петров Сергій Дмитрович. Адміністративно-територіальний устрій та демографічні процеси на Слобідській Україні у кінці 90-х рр. XVIII ст. – 1802 р. Керівник диплому – доц. Журавльов Д. В.
- Рассоха Александра Ігорівна. Міграційні процеси на Харківщині в період незалежності. Керівник диплому – доц. Бердута М. З.
- Сергієнко Анна Сергіївна. Репресії проти української інтелігенції (20-30-і рр. XX ст. Керівник диплому – проф. Калініченко В. В.
- Теліженко Ігор Олегович. Традиції, звичаї та обряди весняного циклу свят українців Слобожанщини кінця XIX – початку XX ст. Керівник диплому – доц. Журавльов Д. В.
- Філатова Ольга Євгенівна. Німецька етнічна меншина на території Харківщини в 20-ті-30-ті рр. XX ст. Керівник диплому – проф. Калініченко В. В.
- Хрупа Лариса Іванівна. Сім'я слобідсько-українського дворянина в к. XVIII – на п. XX ст. Керівник диплому – доц. Посохова Л. Ю.

- Шеремет Олена Миколаївна. Харківське телебачення як засіб масової інформації і пропаганди радянського способу життя: 50-60-і рр. XX ст. Керівник диплому – проф. Калініченко В. В.

Кафедра нової та новітньої історії

- Артамонова Ксенія Юріївна. Кіпрська проблема в міжнародних відносинах (1950–1983 рр.). Керівник диплому – доц. С. Ю. Страшнюк.
- Безкоровайна Маргарита Михайлівна. Антитоталітарний рух в Польщі в 50-60-ті рр. XX ст. Керівник диплому – проф. Є. П. Пугач.
- Ведмеденко Ілля Юрійович. Трансформація політичного режиму в СФЮ 1997–2003 рр. Керівник диплому – доц. Д. В. Миколенко.
- Винокуров Ігор Леонідович. Взаємні образи у пропаганді та свідомості населення Польщі й Радянської держави в 1919–1939 рр. Керівник диплому – доц. А. І. Йолкін.
- Вобжа Світлана Сергіївна. Проблема Зах. Берліну в міжнародних відносинах 1949–1961 рр. Керівник диплому – доц. О. П. Чижов.
- Гаврілова Юлія Валеріївна. Внутрішня і зовнішня політика Польщі (1926–1939 рр.). Керівник диплому – доц. С. Ю. Страшнюк.
- Долуда Олена Олександрівна. Зовнішня політика урядів М. Тетчер (1979–1990 рр.). Керівник диплому – доц. С. Ю. Страшнюк.
- Дончук Олексій Миколайович. Зовнішня політика адміністрації Дж. Буша-мол.: близькосхідний аспект. Керівник диплому – доц. О. І. Тумаков.
- Калініна Євгенія Анатоліївна. Іноземні робітники в економіці нацистської Німеччини в роки Другої світової війни. Керівник диплому – доц. О. П. Чижов.
- Мирошник Олександр Юрійович. Сербо-болгарська війна 1885–1886 в контексті міжнародних відносин. Керівник диплому – доц. Д. В. Миколенко.
- Омельченко Вячеслав Григорович. Політика Ізраїлю на контрольованих територіях як об'єкт «правого» суспільно-політичного дискусусу. Керівник диплому – доц. О. І. Тумаков.
- Свириденко Вікторія Олегівна. Болгарський національно-визвольний рух другої половини 50-60-х рр. XIX ст.: церковний та політичний аспекти. Керівник диплому – доц. С. Ю. Страшнюк.

Кафедра історії Росії

- Вербик Сергій Володимирович. Росія в роки правління Михайла Романова. Керівник диплому – проф. В. М. Духопельников.
- Горденко Валерій Валерійович. Голіцин – державний діяч Росії кінця XVII ст. Керівник диплому – проф. В. М. Духопельников.

- Гребенюк Володимир Олександрович. Анархічний рух в Росії на початку XX ст. (1903 – жовтень 1917 р.). Керівник диплому – доц. Любичев М. В.
- Кряж Ірина Миколаївна. Російські військові діячі I чверті XVIII ст.: А. Меншикові Б. Шереметєв. Керівник диплому – проф. Ю. П. Волосник.
- Латишева Наталія Юріївна. Кустарна промисловість Харківської губернії в роки непу (1921–1928 рр.). Керівник диплому – проф. В. В. Лантух.
- Манжосова Тетяна Степанівна. Російська сатира XVII–XVIII ст. Керівник диплому – доц. С. В. Потрашков.
- Недобой Олексій Анатолійович. Етнокультурна історія Північно-Західного Причорномор'я в III–V ст. н.е. Керівник диплому – доц. М. В. Любичев.
- Новосел Ольга Юріївна. Денікінський режим у Харкові (червень-грудень 1919 р.). Керівник диплому – проф. Ю. П. Волосник.
- Сергієнко Ольга Вікторівна. Партія соціалістів-революціонерів в роки Першої російської революції. Керівник диплому – доц. Потрашков С. В.
- Середа Марина Василівна. Опричнина Івана Грозного. Керівник диплому – проф. В. М. Духопельников.
- Суховєєв Микита Олександрович. Релігійна політика в радянській Україні у 1920-ті роки. Керівник диплому – проф. В. В. Лантух.
- Тофан Ганна Ваилівна. Московський університет: становлення, викладацький склад, студентство (1755–1917 рр.). Керівник диплому – доц. Чорний Д. М.).
- Халенко Катерина Олександрівна. Партія «Союз 17 Октября» в політичному житті Росії (1905–1914 рр.) Керівник диплому – доц. Чорний Д. М.

Кафедра історіографії, джерелознавства та археології

- Баранов Станіслав Миколайович. Скифський елемент на Северном Кавказе и Закавказье (по данным погребальных памятников). Керівник диплому – доц. Ю. В. Буйнов.
- Бєлєвцова Єлизавета Олександрівна. В. Н. Каразін і мистецтво. Керівник диплому – проф. С. М. Куделко.
- Білько Іван Володимирович. Фино-угры в Восточной Европе в эпоху Средневековья. Керівник диплому – доц. В. В. Скирда.
- Бондаренко Ганна Анатоліївна. «Харківські єпархіальні відомості» як джерело з історії Харківської єпархії (1867–1917 рр.). Керівник диплому – проф. Каплін О. Д.
- Бублик Дарія Олександрівна. Археографічна діяльність наукових товариств України другої половини XIX – початку XX ст. як основа збереження культурної спадщини. Керівник диплому – доц. О. Г. Павлова.

- Буличева Оксана Олександрівна. Символи й емблеми освіти та науки (російська медальєрика і медальєрне мистецтво XVIII – початку XX ст.) Керівник диплому – проф. С. І. Посохов.
- Буряк Дмитро Олександрович. Домобудівні традиції населення Дніпровського Лісостепу у VII–IV ст. до н.е. Керівник диплому – доц. І. Б. Шрамко.
- Волков Вадим В'ячеславович. Монастирі Чернігівщини в українській історіографії XVIII–XXI ст. Керівник диплому – доц. В. Г. Пікалов.
- Каменник Марина Петрівна. Ювелирний женский убор второй половины I тыс. н.э. (Днепро-Донского лесостепного междуречья). Керівник диплому – доц. В. В. Скирда.
- Канишев Сергій Геннадійович. Історія дослідження салтівської культури на Харківщині. Керівник диплому – доц. В. В. Скирда.
- Куліш Світлана Григорівна. Писемність як засіб документування суспільної діяльності. Керівник диплому – доц. О. Г. Павлова.
- Ніколов Дмитро Павлович. Проблема этнической принадлежности катакомб Северного Кавказа I–II вв. н.э. Керівник диплому – доц. В. В. Скирда.
- Пригоцька Наталя Вікторівна. Початок автокефалії Руської Православної Церкви: історіографія та джерела. Керівник диплому – доц. В. Ю. Іващенко.
- Рубан Лілія Володимирівна. Організація музейної справи в Україні в радянський і пострадянський час. Керівник диплому – доц. О. Г. Павлова.
- Сльота Юлія Вадимівна. Мистецько-культурні особливості ікон Богородиці на Слобідській Україні другої половини XVII – початку XX ст. Керівник диплому – доц. О. Г. Павлова.
- Стерін Нікіта Олександрович. Олександр I та Харківський університет: актуальні проблеми історіографії. Керівник диплому – проф. С. М. Куделко.
- Уніловська Марія Володимирівна. Кераміка пізнього етапу зрубної культурно-історичної спільноти басейну Сіверського Дінця. Керівник диплому – доц. Ю. В. Буйнов.
- Чурилов Євген В'ячеславович. Культ домашніх тварин в релігіях Стародавнього світу (Ближній Схід та Західна Європа). Керівник диплому – доц. Ю. В. Буйнов.
- Шокурова Аліса Олександрівна. Палеолітичне мистецтво на території України. Керівник диплому – доц. Ю. В. Буйнов.
- Шудренко Аліна Юріївна. Релігія культів і вірувань землеробів Лісостепової Скіфії Східної Європи. Керівник диплому – доц. Ю. В. Буйнов.

Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків

- Бурлаченко Наталя Валентинівна. Громадянська община Ольвії в VI–IV ст. до н.е. Керівник диплому – доц. О. А. Ручинська.
- Войтовець Євген Володимирович. Політична боротьба у Північній Італії та її вплив на творчість Данте. Керівник диплому – доц. А. М. Домановський.
- Книш Ірина Олександрівна. Суспільні свята і дозвілля громадян Афін (кінець VI – середина IV ст. до н.е.). Керівник диплому – доц. О. А. Ручинська.
- Коваленко Тетяна Григорівна. Гай Юлій Цезар – військово-політичний діяч римської Республіки I ст. до н.е. Керівник диплому – проф. І. П. Сергєєв.
- Ковардіна Марина Олександрівна. Олександр Македонський і зороастризм Керівник диплому – доц. С. Д. Литовченко.
- Лежебоков Сергій Володимирович. Становлення спартанської фаланги у VIII–VII ст. до н.е. Керівник диплому – доц. С. Д. Литовченко.
- Мочаліна Алевтина Олександрівна. Початковий етап створення Ахеменидської держави. Керівник диплому – доц. С. Д. Литовченко.
- Маслов Сергій Олександрович. Золота Орда в XIV ст. Керівник диплому – доц. С. В. Д'ячков.
- Олійник Микола Віталійович. Генуезькі колонії в Північному Причорномор'ї та Кримське ханство у XV ст. Керівник диплому – доц. С. В. Д'ячков.
- Пінков Сергій Володимирович. Іспанські колонізатори та боротьба домініканців і францисканців в Новому Світі у першій половині XVI ст. Керівник диплому – доц. К. Ю. Бардола.
- Попов Андрій Володимирович. Проблема взаємовідношень корпусу «Раби Султана» та суфійських містичних орденів в кінці XIV – на початку XVI ст. Керівник диплому – доц. А. М. Домановський.
- Роменський Олександр Олександрович. Корсунський похід та хрещення князя Володимира. Керівник диплому – проф. С. Б. Сорочан.
- Семенов Максим Євгенович. Велике переселення народів. Вандали. Керівник диплому – доц. К. Ю. Бардола.
- Сорочан Катерина Сергіївна. Продовольчі товари, сировина, ремісничая продукція та їх спеціалізація в Візантії IV–IX ст. Керівник диплому – доц. К. Ю. Бардола.
- Шамшина Дар'я Олегівна. Ідеологія західноєвропейського лицарства Високого середньовіччя Керівник диплому – проф. С. Б. Сорочан.

Відомості про авторів

Mehmet Fahri Furat – доктор істор. наук Стамбульського університету

Артамонова Ксенія – студентка історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Батулін Руслан – офіцер факультету військової підготовки Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»

Біла Олена – аспірантка історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Боровський Олександр – аспірант кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

Бублик Дарія – студентка історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Вовк Ольга – студентка історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Гарнага Валентин – аспірант кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

Гурінова Оксана – здобувач історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Єремєєв Павло – магістр-історик

Єремєєва Катерина – студентка історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Зінкевич Наталя – студентка історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Ільїна Катерина – студентка історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Казаков Тимур – аспірант кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

Кириченко Максим – студент історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Кириченко Олена – здобувач кафедри історії Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди

Книш Ірина – студентка історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Кудь Анастасія – здобувач історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Кузьменко Михайло – студент історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Литовченко Анна – студентка історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Мазурика Юлія – аспірантка історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Наконечна Ольга – аспірантка Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені В. Стефаника

Орехова Ірина – здобувач історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Орленко Олена – аспірантка історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Пяничук Ольга – здобувач історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Радченко Юрій – аспірант історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Рачков Євген – студент історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Романова Тетяна – здобувач історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Роменський Олександр – студент історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Скубій Ірина – аспірантка історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Сорочан Катерина – студентка історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Старунська Анастасія – студентка історичного факультету «Белгородського державного національного дослідницького університету» (НДУ «БелГУ»)

Стрекалов Дмитро – канд. іст. наук, доцент Тамбовського державного університету імені Г. Р. Державіна

Стрекалова Наталія – канд. іст. наук, доцент Тамбовського державного університету імені Г. Р. Державіна

Супрун Наталя – студентка історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Тимошенко Маргарита – здобувач історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Труш Світлана – студентка історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Уллах Павло – студент історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Філіпенко Лариса – аспірантка історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Чеботарьов Олексій – студент історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Чистотіна Ольга – студентка історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Шамшина Дар'я – студентка історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Список скорочень

BD – The Book of the Dead

BIFAO – Le Bulletin de l'Institut français d'archéologie orientale

CT – The Ancient Egyptian Coffin Texts

JEA – The Journal of Egyptian Archaeology

PG – Patrologiae cursus completus. Patrologiae graeca / [Ed. J.-P. Migne]

PT – The Pyramid Texts

ВДИ – Вестник Древней Истории

ВИР – Вера и Разум

ГАТО – Государственный архив Тамбовской области (г. Тамбов).

ЗХУ – Записки императорского Харьковского университета

ИАК – Известия Археологической комиссии

ИХУ – императорский Харьковский университет

МАИЭТ – Материалы по археологии, истории и этнографии Таври

МАР – Материалы по археологии России

МИА – Материалы и исследования по археологии СССР

НБСЄ – Нарада з безпеки і співробітництва Європи

НЗХТ – Национальный заповедник «Херсонеса Таврического»

ХЕВ – Харьковские епархиальные ведомости

Хсб. – Херсонесский сборник \

ЦНБ – Центральна наукова бібліотека

ЮНЕСКО – Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки та культури

Наукове видання

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ВІТЧИЗНЯНОЇ ТА ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Збірник наукових праць

Випуск 14

Українською, російською та англійською мовами

Відповідальний за випуск Д. В. Миколенко
Комп'ютерне верстання М. В. Проценко
Макет обкладинки І. М. Дончик

61077 Харків, пл. Свободи, 4,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Підписано до друку 01.12.2011. Формат 60х84/16.
Папір офсетний. Друк ризографічний.
Ум. друк. арк. 21,79. Обл.-вид. арк. 25,34.
Тираж 100 пр. Ціна договірна.

61022, Харків, пл. Свободи, 4,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Надруковано: Видавництво ХНУ імені В. Н. Каразіна
61022, Харків-22, пл. Свободи, 4.
Тел. 705-24-32

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: ДК№3367 від 13.01.09